ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LII Sa. 205

Aralık 1988

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 8 9

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler: **Sayfa**

ÜNAL, AHMET: Hittite Architect and a Rope-Climbing Ritual 1469
COŞKUN, DOÇ. DR. YAŞAR: Anadolu-Mezopotamya İlişkileri Çerçevesinde Ortak Bir Kelime: *ḫupurni* 1505
ROGERS, DR. G. M.: The Crisis of the Third Century A.D. 1509
TERZİ, DR. MUSTAFA ZEKİ: Abbâsî Kara Ordusunun Merkezî İdaresi ve Sınıfları 1527
KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY: Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâeddin Keykubad ve Anadolu Savunması 1539
DEMİRKENT, PROF. DR. IŞIN: Hittîn Zaferi ve Kudüs'ün Müslümanlarca Fethinin Batı'daki Akisleri 1547
————: Der Sieg von Hittîn und die Eroberung Jerusalems durch die Moslems im Spiegel der westlichen Darstellung 1557
ÖZBEK, DOÇ. DR. METİN: Geç Bizans Devrinde Trepanasyon (Kafatası Delgi Ameliyatı) (4 resim ile birlikte) 1567
YÜKSEL, DOÇ. DR. AZMİ: Endülüs'ten II. Bayezıd'a Yazılan Anonim Bir Şiir 1575
MARTAL, ABDULLAH: XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolculuk (20 belge ile birlikte) 1585
KURAY, YRD. DOÇ. DR. GÜLBENDE: Türkiye'de Bir Machiavelli: Koçi Bey 1655
İLTER, FÜGEN: XIX. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Mimarlığında, Kayseri Yöresi Hıristiyan Yapıları: Germir ve Endüllük Kiliseleri (6 çizim, 31 resim ile birlikte) 1663
ÇAM, YRD. DOÇ. DR. NUSRET: Gaziantep Câmilerinde Minber Problemi ve Müteharrik Minberler (7 çizim, 14 resim ile birlikte) 1683
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: İngiliz Belgelerine Göre Mustafa Kemal-Lawrence Görüşmesi 1695
————: Mustafa Kemal-Lawrence Meeting in the Light of British Documents 1701
GÜREL, ZİYA: Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk VIII 1707
TEKTAŞ, MEHMET: Amasya Merkez Eski Şamlar Mezarlığı 1986 Kurtarma Kazısı Raporu (9 resim, 1 belge, 5 çizim ile birlikte) 1715

Bibliyografya:

KÁLDY-NAGY, GYULA: Yaşar Yücel: *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar. Kitab-i Müstetâb — Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn — Hırzü'l-Mülûk* 1721
1987 Yılının İkinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitap ve Dergiler .. 1723

TÜRK TARİH KURUMU

BELLETEN

Cilt: LII Aralık 1988 Sayı: 205

HITTITE ARCHITECT AND A ROPE-CLIMBING RITUAL [1]

AHMET ÜNAL
The University of Chicago

"Let them use for the buildings only the best quality of stone (and timber)" [2]

Contents: I. Introduction, II. KUB 55.28+Bo 7740 in Transliteration and Translation, III. Commentary, IV. Excursus 1: On the Role of Games, Fake Fights and Dances in Hittite Ceremonies, V. Excursus 2: Some New Insights into Hittite Architecture: Some Remarks on Pillars and Roofing Techniques

[1] For this study I am fortunate to be able to use the files of the Hittite Dictionary Project at the University of Chicago, which is supported in part by the National Endowment for the Humanities. My warmest thanks are due to Prof. *Harry A. Hoffner* for his kind permission to use and evaluate these files. The interpretation of the text has gained much from discussions with Prof. *Hoffner*, Prof. *Hans G. Güterbock*, Dr. *Richard H. Beal* and *Greg McMahon*. Prof. *R. Dankoff*, Mrs. *M. Schroeder* and *R. L. Gorny* also read the manuscript and made necessary corrections . I extend my thanks to all of them. I read a short version of this study in Los Angeles on March 23, 1987, on the occasion of the 197th Meeting of the American Oriental Society and in İstanbul at the XXXIVth Rencontre Assyriologique Internationale, July 6, 1987.

[2] An approximate meaning gained from the bilingual Hatic-Hittite foundation ritual KUB 2.2+KUB 48.1 ii 50-54: (50) *našši piweni* SIG$_5$*-andu[š]* NA$_4$. ḪI.A new § (51) *bib išaḫ tašte[ḫ ka]ziya* (52) *urana kartanna š[a.]paišizzit* (53) *taštеḫ kazziya* new § (54) *idalušmaššikan* NA$_4$ *anda le kittari, H.-S. Schuster,* Hattisch-heth. Bilinguen I (1974) 66f.

I. INTRODUCTION

In addition to the above mentioned prescription another Hittite text, again freely translated, says: "*Let it be a construction for eternity*" [3]. Neither of these expressions are, as in many cases, literary topoi. They have real backgrounds. That the Hittite architects indeed built for eternity, can be understood best from the archaeological remains in their cities, most evidently from their capital Ḫattuša-Boğazköy. Almost nothing is preserved, however, of the good quality timbers which the Hittite architects once so meticulously employed. Only the stone foundations and some cavities where timber reinforcements once stood have survived the ravages of time; what is preserved, however, is enough to incite our imagination and to help reconstruct the extensive and prodigious character of Hittite secular and religious architecture.

It is noteworthy to point out at this point that the Hittites possibly had a notion of how to produce concrete. They gained it from splinter of millstone which they rubbed with a diorite stone (*walaḫḫannai-*). It was used, however, in the production of some magic objects, here vessels, for magical purposes, and not as a building material [4].

The aim of this study is definitely not meant as a laudatory verse for the proficiency of the Hittite architects in building prodigious and splendid edifices. It is necessary to stress, however, that the Hittites were the first people to introduce a monumental architecture in Pre-Hellenistic Anatolia. Their ability to shape and level massive rock outcroppings and to depict on them elaborate reliefs and hieroglyphic inscriptions, and most of all, their cyclopaean masonry works have earned the admiration of researchers since their discovery in the 19th century. It is still difficult to find a reasonable explanation for their obsession with stone and crags. We still do not know whether they were already 'petromaniacs' before arriving in Anatolia, or whether the petrosal ground of Anatolia, clearly visible especially around Ḫattuša, forced them to master masonry and to develop a new pattern of settlement. So great are their architectural achievements that before the Hittites had been discovered, the architectural remains in their ancient capital Ḫattuša were attributed by various travellers of the previous century to the Greeks or the Romans. Some experts think, even today, that

[3] KUB 31.100 obv? 10: *ŠA* EGIR. UD^{MI} *wetummar eš /du.*

[4] 729/t rev. 4ff. w. dupl. KUB 41.8 obv. ii 39 ff.: *ŠA* ^{NA_4}*ḫarazi* ^{NA_4}*kunkunuzit walaḫḫanai naškan para waršanzi nan kuǧullan ienzi ašzi — makan kuit nat kurtalli* DÙ-*anzi nat puruttit šunnai nat ešḫanaš* DINGIR^{LIM}-*ni* GAM-*an dai.*

Babylonian architects and stone cutters were at work at Ḫattuša-Boğazköy; we do not have, however, any evidence supporting this Pan-Babylonian view [5].

As *P. Doffontaines* once wrote, *"La marque la plus visible de la présence de l'homme à la surface de la terre est la maison"*. The Hittite architects, however, distinguish themselves not so much through their domestic architectural achievements, as through their temples, palaces and military constructions. Temples and palaces they called in their language "*house, home*" as well, only with a small modification, namely "*god's house*" and "*king's house*" respectively. Hittite private architecture is an area which has not been investigated thoroughly, and future excavations, which are to be carried out outside of the citadels, mounds, and royal settlements where the major archaeological work has so far been concerned, will certainly reveal much in this respect.

Who were these skillful builders, and what do we know from the Hittite written sources about them and their work? The so-called Foundation Rituals which reflect the influence of the Hattic originals give some scanty information on the subject. They show that the Hattians, indigenous people who were living in Anatolia long before the Hittite migration into the land, had a profound knowledge and deep skill in matters of architecture. The Hittites then adopted this skill and 'magnified' its size, proportions and dimensions commensurate with their imperial power. They, in fact, developed such a sophisticated architectural style that their urban centers were able to vie with contemporary Mesopotamian cities in regard to planning, design and workmanship, although not in the size of the physical site and population [6].

[5] The supporters of this archaic view refer only to a crucial passage in the Akkadian letter of Ḫattušili III to Kadašman-Enlil II, the Kassite king of Babylon, asking him to lend him a sculptor, see *B. Landsberger*, Sam'al (1948) 113 n. 269; *H.Frankfort*, The Art and Architecture of the Ancient Orient [4] (1969) 122; *J. V. Canby*, OA 15 (1976) 133; *K. Bittel*, Die Hethiter (1976) 233f.; *R. L. Alexander*, The Sculpture and Sculptors of Yazılıkaya (1986) 19, 20 n. 6 w. further bibliography. Even if one or two Babylonian or Kassite architects did some work at Ḫattuša, this would not mean that their share in the development, planning and erecting of the major architectural works was significant. Rather the opposite is true, since the Hittites sent stone cutters from Ḫupišna to Egypt in exchange for doctors during the reign of Ḫattušili III, cf. KUB 3.67 and *A. Ünal*, Belleten 175 (1980) 482.

[6] It is not justifiable to reject the urban character of Hittite settlements and to dismiss them as absolutely simple villages as *J. G. Macqueen*, The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor [2] (1986) 74f. tries to show. On the contrary, Anatolia from the Neolithic Period on

It is becoming obvious that the Hittite architects were highly trained craftsmen, perhaps as skillful as their Greek colleagues working at the Acropolis of Athens a thousand years afterwards. It is a pity that they are not known by name. Even during this age the Hittite architects were able to emulate their Mesopotamian neighbors. It is possible that they would have even surpassed their Near Eastern colleagues, had not fate intervened. The Hittite architects, stone cutters, builders and workmen were apparently eagerly engaged in their work at Yerkapı, the King's Gate in the Upper city and elsewhere, with their utensils in their hands, when the invaders from the "Sea" interrupted and demolished everything [7]. Their works include the Great Temple and the other temples, city walls, gates, a tunnel and glacis at Yerkapı, the palaces and other magnificent buildings on Büyükkale, and the open air sanctuary at Yazılıkaya in Ḫattuša-Boğazköy, the palaces, City walls, at Alaca Höyük, Maşat etc. Their craftsmanship is also seen in many other Hittite cities such as Eskiyapar, Korucutepe, Norşuntepe, Tepecik, Porsuk, Aslantepe, Kargamiš, Alalah, Ugarit, Emar-Meskene, El Qitar etc. Even though we do not know the names of the designers and builders, what historian of art could, if such were not the case, deny their inclusion in the long list of famous architects?

II. KUB 55.28 + Bo 7740 IN TRANSLITERATION AND TRANSLATION

KUB 55.28 with its unpublished join piece Bo 7740 represents a new kind of foundation ritual. It certainly is among the most interesting texts published in recent years. This unique text supplies some new and valuable information on architects and on some architectural details. Moreover, it sheds new light on ancient Anatolian cultic beliefs, ethnology, and, more importantly, on the technique of construction of private buildings in Hittite Anatolia. It also reveals a skill previously unknown among Hittite architects, namely their acrobatic ability. According to this text the architects had to prove themselves, not only in constructing suitable, strong houses

experienced continual urban development which can, in some cases, compare with that of the Mesopotamian cities in the south, although the size and population of Anatolian cities were much more restricted through given natural conditions and resources; see in detail *A. Ünal*, The Hittite City and its Antecedents in Anatolia (Budapest 1988, forthcoming).

[7] We can observe the traces of this sudden interruption in the unfinished works in the city walls around the Lion Gate, in the unfinished stone blocks in a quarry in Kalınkaya near Alaca Höyük, in Yesemek and in many other places.

commensurate with the rough, cold, windy and snowy climate of the Anatolian Highlands, but also had to manage acrobatic maneuvers as a technical, cultic and professional part of their career. Thus this new foundation ritual reveals the Hittite architects as successful stunt men and dauntless climbers. While we know from the archaeological remains and topographical features around the crags and rock peaks in Ḫattuša that the Hittite architects were daring climbers and builders, their acrobatic skill must be seen as an original feat not attested in Mesopotamia and Egypt.

In my review of KUB 55[8] I have already given a brief summary of this text and the related passage which included rev. iii with a small join piece which augments the text in some important points[9].

Here I would like to publish the text in full, with commentary, and discuss some architectural terms and some other related aspects of Hittite architecture. In other words, I will present a re-reading or an evaluation of this somewhat laconic and cryptic text from the architectural point of view.

The tablet's script shows signs of the 13th century BC; its language is also New Hittite. It was originally written on a four column tablet of which obv. i and rev. iv are very poorly preserved, as they give only the ends of lines. From its restored obv. ii it is evident, however, that the upper edge of the tablet must be very close to the preserved portion and that only a few lines at the beginning of obv. i can be missing. How many lines from the lower parts of obv. i-ii and upper parts of rev. iii-iv are missing is hard to say since in the copy the middle of the tablet is not marked. Each of the four columns seems to deal with a different phase of the construction of what was most probably a private house[10]. The missing portion of obv. i might have included the habitual inception and introduction of the ritual as we know them from the texts of the same genre such as CTH 413-415 and 726-727.

In the following section the text already deals with sacrifices to the foundation stones[11], so the architect is now busy laying the foundation of the

[8] BiOr. 54 (1987) 481ff. I have also reported on this text in a paper read at the 197th Annual Meeting of the American Oriental Society in Los Angeles, March 1987 and at the XXXIVth RAI in İstanbul, July 1987.

[9] I am grateful to Professor *H. Klengel* for sending me a copy of Bo 7740 and for his kind permission to publish it here. The join was already recognized by *H. Otten*, IstMitt 19/20 (1969/70) 88f., and repeated after him by *M. Popko*, Kultobjekte (1978) 40; neither author, however, gives the whole context of the text.

[10] For another possibility in connection with a "palace of the queen" in rev. iv 4, i. e. the colophon, see commentary on this line.

[11] The text refers to them simply as NA_4 *"stone(s)"*.

house. It is also clear that the lost part of the text deals with the purgation, i.e. a magic spell must have been spoken to ward off evil and contagion from the building spot. In the lost lower part of obv. i the erection of pillars must have been described, since in obv. ii they appear already finished and erected, ready to receive the sacrificial animals. After sacrifices were brought to each of these pillars, there must have followed the most important, spectacular and, at the same time, heaviest aspect of the work, namely the transportation of long timbers which were used as beams, joists and roof battens for covering the flat roof[12]. Although this section is lost on the tablet, we are able to reconstruct the details of this procedure from what is preserved in rev. iii. At the very beginning of this column the workmen are just about to accomplish the transportation of the beams to the roof; this work finished, everything is ready for the most spectacular and unique architectural ceremony known to date, namely an acrobatic performance on the part of the architect who was in charge of building the house. Using a rope, he must climb up to the roof to the newly lifted beams and, by means of an axe and knife, both made of silver, cut off the loops which have been twisted around the wooden beams to lift them to the top of the scaffolding. The magic, ceremonial and folkloristic character of this acrobatic act is evident among many other things from the use of silver tools, and the symbolic ceremony which terminates the accomplishment of the building activity as such. We should keep in mind, however, that one of the most important reasons for this activity is the rewarding of the overseeing architect, since he is the person who, at the end of his work, is allowed to take these silver tools home.

The roofing, in fact, is one of the most peculiar steps during the erection of a new house, and this is reflected in a strange ceremony. Following this the architect seems to have finished his main duty, since, after taking the silver tools into his possession, he heads home. But this does not mean that the architect did not return to his work, as he probably oversaw the rest of the construction.

Unfortunately in the preserved part of the tablet[13] we do not have any hint relating to the building of the walls and covering of the flat roof with brushwood, scrub, reeds, etc., and finally with a waterproof clay layer. It is possible, however, that some of these activities were described in the lost upper part of rev. iv. The text ends with a very fragmentary colophon which is unfortunately impossible to reconstruct.

[12] See below.

[13] For details see below p. 1482.

KUB 55.28 + Bo 7740:

Obv. i

1 [ ]
2 [-z]i 1 [14] UDU. GE_6-ma
3 [nu-u]š-ma-ša-aš [15]
4 [-]an KUŠ. UDU
5 [ku-i]t ?-kán
6 [ ] UDU-aš an-da
7 [k]u-e-da-ni-ik-ki
8 [ša-ma-ni or ḫal-ḫal-tu-ma-ri ḫu-ek-zi . .] *A-NA* NA_4 an-da
9 [ ] É-ir-za pa-ra-a pa-id-du

---

10 [ ] e-eš-t [a . .]
11 [ ] ḪI.A
12 [ ]
13 [ ]
14 [ ]
15 [ ]

Obv. ii

1 EN É*T[IM* [16] ku-e-da-ni šar-ḫu-li]
2 pi-ra-an a-še-eš-ša-an-z[a a-pí-e-da-ni]
3 šar-ḫu-li *Ú-UL* ḫu-kán-zi ZAG-na-az-z[i]
4 GÙB-la-az-zi-ya ku-iš šar-ḫu-li-iš
5 nu-uš-ša-an a-pí-e-da-ni 3 *AŠ-RA* ḫu-kán-[zi]
6 [ḫu-k]án-zi-ma-aš-ša-an ku-wa-pí-it-ta 1 UDU
7 nu iš-ḫa-ni EGIR-an-da *PA-NI* ZAG.GAR.RA
8 KAŠ GEŠTIN ši-pa-an-ti 2 šar-ḫu-li-ya-aš-ša
9 pí-ra-an ku-wa-pí-it-ta 3-*ŠU* ši-pa-an-ti
10 nu šu-up-pa ḫu-i-šu [UZU]GAB.ḪI.A [UZU]ZAG.UDU.ḪI.A

[14] Sign looks like MAŠ, PAR, QA.

[15] There follows an erasure.

[16] Bo 7740 joins here and indicates clearly the upper edge of the tablet. Line counting from now on according to the join piece.

11 SAG.DU.MEŠ GÌR.MEŠ-ya *PA-NI* ZAG.GAR.RA ti-an-zi
12 *A-NA* šar-ḫu-li-ya-aš ku-e-da-aš ḫu-u-kán-ta
13 nu [17] a-pí-e-da-aš-ša [UZU]GAB.ḪI.A [UZU]ZAG.UDU.ḪI.A
14 SAG.DU.MEŠ GÌR. MEŠ ti-an-zi

---

15 nam-ma EGIR-an-da KAŠ GEŠTIN *PA-NI* ZAG.GAR.RA
16 3-*ŠU* ši-pa-an-ti 3 šar-ḫu-li-ya-aš-ša-an
17 pí-ra-an ku-wa-pí-it 3-*ŠU* ši-pa-an-[ti]
18 14-*ŠU* ir-ḫa-iz-zi GIŠ.DINGIR.INANNA TUR SÌR [*RU*]

---

19 [UZU]NÍG.GIG [UZU]ŠÀ ḫa-ap[-pí-ni-it za-nu-an-zi]
(Rest of the column broken)
Rev. iii
1 nu m[a?-a-an [LÚ.MEŠ 18] . . .]
2 [GIŠ] in-n[a-aš-šu-uš [19] ḫ]u-i[t-ti-ya-an-zi nu [LÚ] NAGAR]
3 ku-iš [*I-NA* (?) É]*TIM* [20] ú-e-te-i[z-zi]
4 nu iš-ḫi[-ma-na-a]n a-pa-a-aš ar-ki-ya[-at-ta (-ri)]
5 na-aš-kán [iš-]ḫa-ma-na-an! ša-ra-a *I* [*-NA* [GIŠ]ÙR(?)]
6 2-*ŠU* p[a-i]z-zi [21] kat-ta-ya-aš-kán 2[-*ŠÚ* pa-iz-zi]
7 ku-it-ma-[n]a-an iš-ḫa-ma-an-an ar-k[i-ya-at-ta(-ri)]
8 *LÚ*.MEŠNAR-ma-kán ḫa-aš-ša-an ḫu-w [a-an-zi]

---

9 *I-NA* 3 KAS [KAL] [NI] [-ma [SÍG]pid-du-la-a-[n]
10 tuḫ-ša-[a-r]i [22] ma-aḫ-ḫa-an-ma-kán [LÚ]NAGAR
11 [SÍG][p]íd-du-la-an tu-uḫ-ša!-a-ri
12 [[LÚ]p]al-wa-at-tal-la-aš-ša [[LÚ]] [23] pal-wa-a-iz-zi

[17] Erasure.

[18] According to the context we expect here as subject of the sentence some type of men working on the construction.

[19] Restoration according to KUB. 29. 1 III 14f, see commentary.

[20] *H.G. Güterbock* proposes reading [GIŠ]Ù]R, which I cannot follow.

[21] According to the traces another possible reading is *e*[*-i*]*p-zi*.

[22] This emendation is necessary; the sign looks like MEŠ.

[23] According to *H. A. Hoffner* the LÚ preceding *palwai-* here is a determinative on a verb denoting the action of a [LÚ]*palwatallaš; cf.* [LÚ]*miyaḫunteššš- and* [SÍG]*miteški-;* see also *E. Neu,* StBoT 5 (1968) 142; CHD III/3 (1986) 304.

13 [TÚG-aš]-ma-kán ku-iš *IŠ-TU* ^{GIŠ}ÙR kat-ta [24]
14 kán-kán-za *PA-A-ŠU* KÙ.BABBAR![25]-kán GÍR KÙ.B[ABBAR]
15 ku-e-da-ni *A-NA* TÚG an-da iš-ḫi-ya-an-za
16 na-aš-ta a-pu-u-un-na TÚG-an ar-ḫa [tuḫ-ša-a-ri]
17 na-aš-ta ^{LÚ}NAGAR iš-ḫa-ma-na-az
18 kat-ta ú-iz-zi na-aš *A-NA* EN É [*TIM*]
19 [26] *UŠ-KI-EN* nu ma-a-an *I-NA* É-*Š*[*U* pa-iz-zi]
20 nu-za ^{GIŠ}*PA-A-ŠU* KÙ.BABBAR GÍR KÙ.B[ABBAR]
21 ^{LÚ}NAGAR d[a-a-i]

(Lower edge)

Rev. iv

1 [ ]
2 [ ]

---

3 [ME]Š ?-ši-kán [27]
4 [*I-N*]*A* É.SAL.LUGAL
5 [ ]-mu-uš [28]

(Free space, then broken)

Obv. i is too fragmentary to supply a coherent translation here[29]. A comparison with obv. ii shows that the upper edge of the tablet is very close and, therefore, there would be only 3-4 lines missing at the beginning of the ritual. The mention of 1 UDU.GE$_6$ "*one black sheep*" [30] and KUŠ.UDU "*skin, hide of a sheep*" in line 4 suggests that some sacrificial animals have

[24] Over an erasure is written [IG]I ?-*zi*?, which is scarcely visible in the copy.
[25] The second part of the sign shows TE instead of the expected UD.
[26] Bo 7740 joins here.
[27] Colophon of the tablet.
[28] There follow erasure traces.
[29] For a possible reconstruction of the context see above p. 1473f.
[30] I was first tempted to read these blurred signs as the personal name of the acting ritual priest $^{m!}$ LÚ.GE$_6$-*ma*; because it is too late to expect the name of the ritual priest here in line 2, i.e. line 4 or 5 of reconstructed text and because of the mention of the sheep in line 4 and 6 I prefer this reading.

already been slaughtered at the very beginning of the ritual, if the sheep hide is not used for magical purposes. Lines 5-9 may have contained sacrifices to the foundation stones [31] of the house.

Following obv. i in obv. ii appear pillars which seem to have been erected at the end of obv. i.

Obv. ii:

1-6: "In front of [the pillar where] the owner of the house is sitti[ng, to this] pillar they do not sacrifice (any sheep). Bu[t] to the pillars (sg.) which are on the right and left (side of the owner of the house), to those they sacrifice (sheep) in three different places. Each time, however, they s[ac]rifice one sheep.

7-14: In front of the altar, he (the owner of the house) pours beer (and) wine after (or following) the blood (offering). In front of each of the two pillars they libate three times. They place the raw meat (of the sacrificed sheep), the breasts, shoulders, heads and feet in front of the altar. The breasts, shoulders, heads (and) feed they place in front of those t[wo] pillars, to (or for) which (animals) have been slaughtered.

15-18: Afterward he libates beer (and) wine three times before the altar. He (now) libates three times before each of the three pillars. He makes the rounds 14 times (around the pillars?). [They] play the small Ištar-instrument.

19: The [live]r (and) heart [they cook on the f]lame".

(Rest of the column broken).

Rev. iii

1-8: "Wh[en the workmen h]a[ul] the be[ams] (up to the roof), [the architect] who builds [on the hou]se is the one who climbs up the r[op]e (to the roof). He g[o]es up the [ro]pe t[o the roof (?)] twice and [he comes] down twice. While [he is] climb[ing] it, i. e. the rope, the singers r[un] around the hearth.

9-21: The third time he (sc. the architect) cu[t]s the sling. When the architect cuts the [s]ling, the applauder claps his hands. But (there is) [a sash] [32] which is dangling from the roof beam. In this sash are bound an axe

[31] Here mentioned only as NA_4, line 8.

[32] Literally "cloth".

of silver (and) a knife of si[lver]. Now that sash too [he cuts (?)] off. Then the architect comes down by the rope and he bows to the owner of the house. When he [goes] to h[is own] house, the architect t[akes] the axe of silver (and) knife of silver for himself (as his fee)".

III. COMMENTARY

Obv. i 9, É-*irza para paiddu* is already cited by *H. Ehelolf*[33] as Bo 2418. In the lacuna is probably to be restored *idalu* = *kán* or something similar, and the following context could be expected: "*Let the evil go away from the house*", cf. KUB 46.41 i 7.

Obv. ii I, 3, 4, 8, 12, 16, ^{GIŠ}*šarḫuli-*: As *H. Otten* showed[34], this word does not mean "*Brunnengerüst, Brunnen*"[35], but "*Pfeiler, Posten*"[36]. On the basis of the change of *šarḫuli-* in the duplicate text KUB 41.3 i 7 (= Bo 2767)[37] we know that its Sumerian equivalent is ^{GIŠ}DÌM, which means not only "*pillar*", but at the same time "*column*"[38].

Now KUB 55.28 + shows that there can be --at least in the case of this house here under construction -- three *šarḫuli-* in one house or temple. If we are allowed to identify them with pillars or posts rising above the stone foundations, supporting the superstructure of the upper mud brick walls and at the same time serving as corner poles or posts, archaeologically they must be attested in the "*Wandvorlagen, die wir als pfeilerähnliche, rudimentäre Bauglieder kennenlernten*"[39]. Their number, three, in our text corresponds with the number of the pillars in Temples I and II at Boğazköy which *Peter Neve* cites a priori as a supporting argument for this identification[40]. This side issue, however, has little significance to our subject, since the construction in KUB 55.28 + is most probably a private house, not a temple; moreover their number can be accidental here. Consequently we do not have any evidence that the number three was an architectural rule. The best way to prove or disprove this is a close look at the archaeological

[33] ZA NF 9 (1936) 185.
[34] IM 19/20 (1969-1970 [1971]) 85-91.
[35] HW 1. Erg. p. 17.
[36] *Otten*, op. cit. p. 90.
[37] HW 1. Erg. p. 17; *Otten*, op. cit. p. 85ff.
[38] Hittite ^{GIŠ}*kurakki-*, *Otten*, op. cit. 89 with further literature and more recently *Nilüfer Boysan-Dietrich*, Theth 12 (1987) 80-84.
[39] *P. Neve*, Fs. H. Otten (1973) 271f.
[40] Loc. cit.

remains in the Hittite sites: On the evidence of stone bases ("*Stützbasen, Pfeilerbasen*") there are, for example, 12 of these pillars in two rows, each of them including 6 pillars in Building A at Büyükkale (similarly in Gebäude K) which *P. Neve* contra *R. Naumann* and *K. Bittel* interprets correctly as bases for wooden poles for the construction of wooden shelves alongside the walls[41]. Because of the high number of the bases and their proximity to each other, in both directions, *Neve*'s interpretation seems to be acceptable. We must compare here also the four flat stones in the palace at Maşat Höyük[42], which must have served as bases for columns or pillars. A Hittite text attests clearly only one pillar in a temple, in front of which the wife of the anointed priest stands[43]. In this case it can only be identical with the central pillar or column. From the same text its relation to the hearth is also evident, which means that they were close to each other.

In the myth of Ḫedammu[44] *šarḫuli-* clearly denotes one or more poles at the top of which the throne of Kumarbi is placed; I understand this construction to be something like a trellis or bower (Turkish *Çardak*) or a hunting stand (Ger. *Anstand*)[45].

The central position of the ^{GIŠ}*šarḫuli-* in the rooms can be seen also from several other texts. It seems that it was still clearly visible even long after the complete construction of the building. This explains sufficiently why it appears in most cases receiving sacrifices together with other objects such as walls, hearths, windows, doors, door bolts, columns, altars etc.[46]. As for their exact architectural position in the premises, two suggestions can be made from the archaeological point of view: The first possibility is that they were identical with the big pillars which are integrated into the walls. The big cavities for these pillars, which vary in thickness from 0.30-1.40 meters can be seen in the brick walls from the Palace at Maşat Höyük[47]. In some other cases the burned beams themselves are preserved[48]. They are also clearly visible in the brick and stone walls of the temples in the Upper City at

[41] *Neve*, Büyükkale, die Bauwerke (1982) 106, 108 f. and Taf. 23b, 56a.

[42] *T. Özgüç*, Excavations at Maşat Höyük and Investigations in its Vicinity (1978) 55 and Pl. 12-13.

[43] KBo 17. 15 obv? 13f. with its OH dupl. KBo 17.40 iv 7ff.

[44] KUB 12.65 ii 10ff.

[45] See CHD s. v. *šarḫuli*-b, forthcoming.

[46] *M.Popko*, Kultobjekte (1978) 39f.

[47] See *T. Özgüç*, op. cit. p. 54f., Plates B1, C2, D2. Clear examples can be also seen in the walls of the pre-Hittite palace at Acemhöyük.

[48] Op. cit. p. 54 and Plates 8, 2; 18, 2.

Boğazköy[49]. The bigger holes were, of course, filled with more pieces of wooden posts[50]. Whether they were in all cases really quadrangular, as *K. Bittel* maintains[51], we do not know. The second possibility is that they were identical with free standing rows of columns in the middle of the rooms, carrying at the top the axial heavy beams, one in the middle of the room and two more on each side of it, resting on the stone bases or in the deep holes[52]. This would explain the role of the central pillar, and the situation in some other texts which mention only one *šarḫuli* - at least in the sg.![53] - which must be identical with this one pillar just in the center of the room or the whole building[54]. Another text, however, mentions four pillars[55], which means that at least two of them were in the middle of the room, if they do not designate the four corner pillars. We can imagine that especially the bigger buildings required the architects to support their heavy earthen roofs by means of free standing columns, as a kind of hypostyle, the size and number of which might have been dependent on the dimensions of the building in question. If the roof was too extensive, the pillars would have served to support the cross beams, to cover the intersections[56].

We know very little from the cuneiform texts about the shape and building techniques of the *šarḫuli-*. ^{GIŠ}*šarḫuliyaš pedan "place of the pillar"*[57] can be understood as the holes or column bases on which the pillars were erected. The existence of a central *šarḫuli-* and two others on either side is attested in another fragmentary text: "*[He libates to] the right pillar one time*"[58]. According to another fragmentary text the verb for "*to lift, to set up, to erect (a pillar)*" seems to have been *karp-*[59].

[49] See *P. Neve*, AA 1985, 330, 341 and fig. 19; idem, AA 1986, 382 and fig. 17.

[50] *Özgüç*, op. cit. p. 55

[51] Die Hethiter (1975) 117.

[52] See below in connection with *šarḫuliyaš pedan*.

[53] Note in this connection that its Sumerian equivalence ^{GIŠ}DÌM occurs always in sg.!

[54] For example KUB 7.2 i 13 with dupl. KUB 41.3 i 7; KBo 20.68 i 11; KBo 17.15 obv. 15 with dupl. KBo 17.40 rev. 7 (see above); KBo 11.47 i 4f.; KUB 10.83 i 2ff.; KBo 15.24 + KBo 24.109 iii 3ff. restored from its dupl. VAT 7497 ii 1.

[55] KUB 2.2 rev. iii 38.

[56] See above p. 9 and in general *R. Naumann*, Architektur Kleinasiens[2] (1971) 131ff., whose examples are unfortunately non-Hittite.

[57] KBo 15.24 + KBo 24.109 ii 30; KUB 33.59 ii 4; KBo 20.68 i 7; KBo 11.47 obv. i 5; KBo 30.182 obv. i 14.

[58] *šarḫuli ZAG[-na]* 1-*ŠU* [*šipanti*], KUB 10.83 i 2f.

[59] VAT 7497 ii 1-4: (1) [ ]*aulin* ^{GIŠ}*šarḫulin* (2) [ ] *karappanzi kuitmanma* (3) [*karappan*] *zi* ^{LÚ}NAR ^{URU}*Kaneš (4)* [SÌR ^{RU}].

^{GIŠ}*innašša-* rev. iii 2 is restored from the well known foundation ritual KUB 29.1 iii 14, 27 which provides the only other attestation of this word. In its context the word has already been translated correctly by *A. Goetze* as *"beam"*[60] and following him by *G. Kellarman*[61] as *"poutre"*. Our text, now, confirms *Goetze*'s translation and reveals once more how important it was as part of the roof in Hittite architecture. The verb *huittiya-* *"to pull, to haul"* [62] denotes how it was transported up to the roof[63].

Since there are three or more architectural elements which will be applied in roofing a house we must now specify exactly which one of them is denoted by ^{GIŠ}*innašša-*. These elements are 1. Massive beams or lintels which can rest on the tops of the walls or, if the dimensions of the building were bigger, on the tops of the pillars [64] or columns (*kurakki-*), to provide the roof with additional support [65]. 2. Joists or rafters serving as the actual coverage of the roof. 3. Roof battens or poles, i.e. small tiny logs on the top level of the roof and finally 4. Bush, scrubs, branches, etc., and following it the heavy layer of clay and earth[66].

The identification of ^{GIŠ}*innašša-* with one of these functional timbers depends on its size. We should expect that the beams in accordance with their important function must be the biggest ones among all of these timbers. The necessary information supporting this thesis comes curiously not from the building activity, but from a detail on the payment of lumbering fees. The above mentioned foundation ritual KUB 29.1 iii 13ff. fixes the fee for the lumberers -here certainly in from of vittles- as follows:

"When he (i. e the carpenter) builds a palace in a city, the carpenter who goes to the

[60] ANET (1969) 358.

[61] Recherches sur les rituels de foundation hittite (unpubl. Ph. D., Paris 1980) 29f., 56.

[62] The similarity with Turkish *"kiriş çekmek"* is striking.

[63] See below excursus 2.

[64] See commentary on *šarḫuli-*.

[65] See parallels in modern times in Anatolia, *J.A. Morrison*, Alisar: A Unit of Land Occupance in the Kanak Su Basin of Central Anatolia, Ph. D. Chicago (Private edition 1939) 81: "If a room be small, the lintels rest directly on the walls, but in the case of large rooms, intermediate supports are necessary. There are posts of similar large, unsquared timbers. They rest on pediments of flat slabs of limestone and are surmounted by primitive capitals made of short sections of roughly squared logs. Where a roof is entirely supported by posts, as over large rooms, the walls can be replaced without removing the roof".

[66] The best way to understand these different layers is to look at in a dictionary such as *A. Auranche*, Dictionaire illustrée multilingue de l'architecture du Proche Orient Ancien (1977) 146, 160 with illustrations.

mountain to lumber the (necessary) beams takes from the palace (as his fee and victuals) one bull, three sheep, three pitchers of wine, one jar marnuwan, ten wageššar-breads, twenty 'tooth'- breads, fifty soldier breads" [67]. According to rev. iii 18ff. of the text, if the same carpenter fulfills a similar duty, but this time is cutting ^{GIŠ}*iškišana-* and ^{GIŠ}*išparuzzi-* in the forest, he gets as his fee or victuals only twenty 'tooth'- breads and fifty soldier breads. From this we see clearly that the cutting and transportation of *innašša-* must have been heavier work than the last two mentioned. Indeed the fee of the carpenter cutting *innašša-* equals the wage of an agricultural workman for four months [68]. All this indicates that these timbers were probably the biggest and most important ones in function; thus they can be identified with the biggest archaeological elements, namely the beams. The other two elements ^{GIŠ}*iškišana-*, and ^{GIŠ}*išparruzzi*, can be identified then with joists and roof battens. It is difficult, however, to find a reasonable explanation for the occurrence of ^{GIŠ}*iškišana-* in the Laws § 171, where it seems to be a kind of "*article of furniture*" [69], while ^{GIŠ}*išparuzzi-* is a hapax. If we are allowed to propose etymologies for these words, the first possibility is to compare them with *iškiša-* "*back*" [70] and *išparr-* "*to spread*"; in light of the following consideration it would make good sense: The joists would mean the "*backside, the top*" of the building, while *išparuzzi-* would denote the small wooden pieces, logs which, as the modern patterns demonstrate, would be stretched out, spread irregularly on the top of the roof, as a kind of interweaving or webbing before it was finally covered with a thick clay layer. On the basis of the etymological consideration *O. Carruba* [71] came close to this meaning, when he rendered *išparuzzi-* as "*Brett zum Ausbreiten*".

^{GIŠ}ÙR in rev. iii 13 (*gušūru* or *ūru* as a loan word in Akkadian) could be equated with one of these words: ^{GIŠ}*innašša-* [72], ^{GIŠ}*iškišana-* or ^{GIŠ}*išparuzzi-*. KBo 30. 118 rev. 4 would not challenge this equation, since there it is most

[67] *man kuwapi kuwapi* URU-*ri* É.GAL^{LIM} *wetezzi nu kuiš* ^{LÚ}NAGAR *IṢṢI* ḪUR.SAG ^{GIŠ}*innašša*š *karšuwanzi paizzi nu IŠTU* É. GAL^{LIM} 1 GUD. MAḪ 3 UDU. ḪI.A 3 DUG GEŠTIN 1 DUG *marnuwan* 10 ^{NINDA}*wageššar* 20 ^{NINDA}KA x UD 50 NINDA.ERÍN.MEŠ-*ya dai.*

[68] See *G. Kellerman*, op. cit. 56.

[69] *Friedrich*, HW p. 88. It is, however, possible that the joist could have been removed and reused.

[70] See *H. Eichner*, Die Sprache 21 (1975) 103 n.13, 163 n. 12; *Nilüfer Boysan-Dietrich*, THeth 12 (1987) 28f., 127; both authors give different meanings: "*Kiepe, Tragkorb*", resp. "*Drehstange, Drehsäule*" (of the door).

[71] StBoT 2 (1966) 22 n. 35, citing also 1236/u:10; cf. also *N. Oettinger*, Stammbildung (1979) 24, 266 ff.

[72] For this identification see *Boysan-Dietrich*, op. cit. p. 25.

probably to be read as É. ^{GIŠ}ÙR.RA, not ^{GIŠ}ÙR-*ra*[73]. In the Boğazköy texts and in Sumerian É. ^{GIŠ}ÙR.RA is a hapax. Since it is impossible to imagine under its wooden literal translation a "*house/room of beam*" it can only be related to a house made of wooden beams, thus a "*log cabin*", "*Blockhaus*"; the tablet is too fragmentary to provide any further information. However, this is the first attestation of a kind of architectural construction which must have been prevalent in the northern, i.e. Kaškean regions of Anatolia. Even today this type of building is the predominate dwelling form in the richly forested regions of Bolu and the Black Sea region and the Taurus mountains[74].

išḫamana/išḫimana- rev. iii 4, 5, 7, 17 has a well established meaning on the basis of its etymological connection to the verb *išḫiya- "to bind"*. According to KUB 17.27 ii 31ff. it can be *anda tarup-* which must mean something like "*to sling, to loop, to knot*", because in the following it will be held (*ep(p)-*) or untied (*la-*)[75]. Another text tells us that "*Ḫupašiya* [*came*] *and bound Illuyanka* [*with*] *a rope*"[76]. So far, however, it never occurs in connection with acrobatic games in the texts. A passage in a mythological text could be understood in this sense, but it is too fragmentary[77]. It is also possible that this has to do with the strangling of a person whose head or neck will be "*pulled*" (*ḫuittiya-*).

ark- rev. iii 4, 18 with a secondary stem in mid. *arkiya-* shows the primary meaning of this much discussed verb as "*to climb*" and secondarily "*to mount*" in a sexual sence since its opposite is, according to rev. iii 18, *katta uwa-*, "*to come down, to descend*". Thus there is now no reason to translate KUB 29.1 i 28ff. "*but the bear would couple up against you*"[78]. It confirms at the same time the meaning of the animal name *ḫartagga-*, which has been discussed mostly in connection with this word as "*bear*"[79].

ḫaššan ḫuwai–:This cultic action appears often in the Hittite texts, cf. KBo 11.32 obv. 15; KBo 20.32 rev. iii 3; KBo 25.31 rev. iii 3, 8; KBo 25.41 + KBo 30.114 obv. 5; KBo 25.46:5, 10; KBo 30.136 rev. 3; KUB 53.14 obv. ii 7;

[73] Cf. CAD G p. 144 which gives both writings, ^{GIŠ}ÙR and ^{GIŠ}ÙR.RA, and AHw s. v. ūru.

[74] See *J. Yakar-J. L. Garzon*, Expedition 18 (1976) 43ff.; *Handan Alkım*, Fs. K. Bittel (1983) 13-27.

[75] Cf. also KBo 17.15 obv. 10ff. with dupl. KBo 17.40 iv 3ff.

[76] *Ḫupašiyaš̌š̌[a uit] nu* ^{MUŠ}*Illuyankan išḫaman* [*ta*] *kalelet*, KUB 17.5 i 14-16.

[77] KUB 36.55 obv. ii 16ff.: (16) *x-paššamawaz išḫamanaz apaš tarauḫḫan ḫardu* (17) [*-a*]*z apaš tarauḫḫan ḫardu nuwakan* SAG (?). DU (18) [*šara? ḫui*]*ttiyannau x x x.*

[78] *J. Puhvel*, HED 1-2 (1984) 142.

[79] For details see *A. Kammenhuber*, HW^2 301 ff.

KUB 53.15 obv. i! 17f.; Bo 2599 obv. ii 24 (as in our text with *-kán*); KBo 29.72+KBo 14.96 rev. iii 13 (with *-šan*) and KUB 10.39 iii 7f. (without *-kán/-šan*). However in all these attestations the running persons are not the singers as here.

It is surprising that the house already possesses a hearth in this early phase of construction. In KUB 29 1 iii 37ff. the hearth is to be laid down or set up[80] after roofing and daubing, plastering *(ḫaneš-)*. Like Early Bronze Age houses which are attested abundantly in the archaeological record[81], Hittite hearths were set up in the middle of the room. Even today one can see such houses in some of the villages in the province of Çorum. They consist of only one big room with a hearth or fire place in the middle, and a hole in the roof immediately above the hearth which serves as chimney and light shaft.

Rev. iii 9 for KASKAL^{MI} with a preceding number in the meaning of *"xth time"* (Hitt. *pala-*) see *A. Kammenhuber, Hipp Heth (1959) 341.*

Rev. iii 9, 11 ^{SIG}*piddula–*:This technical device as a means of transportation never appears again in the Hittite texts. A possible occurrence comes from KBo 15.10 iii 17 which *G. Szabó*[82] restores by comparing it with ibid. 5ff. as follows: *natkan* ^{SIG}*piddulit [šara ḫui] ttiyaweni "We [li]ft it up by means of slings".* We do not know, however, what object here is being lifted.

Rev. iv 4 *IN]A* É.SAL.LUGAL: If this is really the colophon of the tablet, as I suppose, it gives the impression that the whole ceremony described in the tablet has been taking place in the "*palace of the queen*". Although admittedly I did not check all the occurrences of SAL.LUGAL and É.SAL.LUGAL in the Hittite corpus I wish to voice an objection against this interpretation, since our text speaks always of a "*Lord, owner of the house*" (EN É^{TIM}), not of a "*Lady of the house*"[83].

IV.

EXCURSUS I: ON THE ROLE OF GAMES, FAKE FIGHTS AND DANCES IN HITTITE CEREMONIES

In 1925 the late *H. Ehelolf* published a very interesting article under the title "*Wettlauf und szenisches Spiel im hethitischen Ritual*"[84]. This fateful

[80] GUNNI GIBIL *tiyanzi.*

[81] See in general *J. Yakar*, The Late Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, two vol., BAR-International Series 268 (I-II) (1985).

[82] THeth 1 (1971) 34ff.

[83] *BELTI* É as attested in KBo 24.38 rev. iii 4, 8, 10; KUB 54.10 obv. ii 13, rev. iii 16.

[84] SPAW 1925, 267-272.

title might have been chosen under the influence of his friends from the section of classical studies in the Akademie, because the paper was read originally by the famous ancient historian *Eduard Meyer* in the Preussische Akademie der Wissenschaften. It was rather due to misinterpretations of the actual evidence that *Ehelolf*'s article invoked a great sensation and an immediate reaction among scholars of classical studies and Pan-Hellenists [85]. Another reason for this prompt reaction was certainly the spectacular conclusion at the end of his article; here he unfortunately used the seductive latin term *ludi scaenia* for "*szenisches Spiel, Festspiel*" which has given as a priori reason to view these games as an earlier manifestation of the Greek drama. Today we have a good enough understanding of the textual material that we may maintain positively that anyone who is looking for the origins of Greek drama, tragedy and olympic games in Hittite Anatolia is looking in the wrong place.

At that time *Ehelolf* could present only two pieces of textual evidence to support this theory. One of these texts attests to a foot race between some members of the royal body guard (*MEŠEDI*) [86] and the other one describes a symbolic fight between the Hittites and the people from Maša [87]. As for the origins of these games he concluded that they were primarily of a profane nature and at a later stage were included in the cultic sphere [88].

Since that time our knowledge about these kinds of games has increased greatly so that we are now in a better position to evaluate them. We are, however, still unable to find a reasonable explanation for the exact origin, meaning, and function of these games in the cult. The situation at this point becomes very complicated because in the Hittite texts we have a huge collection of ethnographic and sociological material from different regions, ethnic groups and cult layers. As is well known, the Hittites took over without any distinction all these folkloristic and religious manifestations from their neighbors and their subjects, perhaps because they did not have a distinctive cultural and religious background which would have been commensurate with an imperial power; in other words, they had to adopt the indigenous cultural forms as the spiritual superstructure of their military

[85] *A. Lesky*, Archiv Rel. Wiss. 24 (1926) 73ff.; *W. Schubert*, Gnomon 2 (1926) 63; *Th. H. Gaster*, Thespis [2] (1966) 267ff.

[86] KUB 10.18 i 15f.

[87] KUB 17.35, at that time the unpublished Bo 614; for details see below.

[88] op. cit. p. 272.

power[89]. We can observe this variety very clearly in the recitation of religious songs in the cults of different deities, which were sung in different languages, each time depending on the origin of the deities, such as Hittite (Nesite), Hattic, Hurrian, Luwian and Babylonian. This gives the Hittite society a cosmopolitan appearance. What is more important is that their songs, recitations and lamentations show a versatile repertoire[90].

Additionally they employed many musical instruments, which they partly adopted from their neighbors[91]. The evaluation of these games depends also on many factors which we do not know, such as the religious, belligerent, urban, and agricultural backgrounds of a society, not to mention the geographical and climatic influences.

While in the ancient world the religious system reflects the almost human behavior which is true especially in the case of the Hittites[92], most probably these games are to be traced back to folkloristic origins, as *Ehelolf* suggested. But how to discern between the religious, magical, folkloristic and many other manifestations of a complicated human society like that of the Hittites? The matter becomes really rather complicated in the case of dead languages and cultures. The boundaries between these issues are very fluid, thus making it difficult to discern the real nature and background of these games. Being fully aware that these problems cannot be discussed and solved here, I would like in the following to put forward some hypotheses which may help to understand the social structure of the population in Ancient Anatolia during Hittite times and suggest some ideas to analyze some complicated problems.

The fact that with the exception of agonistic games, all other games appear in the religious texts, i.e. festival descriptions and magic rituals, should not lead us to conclude that the origins of these games must be religious - magic. They might have been games of ethnographic origin as well; they would simply reflect the genuine folklore and prevailing sport activities and entertainments.

[89] *A. Ünal*, Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan 3 (1988) 53.

[90] *H. A. Hoffner* gives more than a dozen different kinds of songs so far attested in the Hittite texts, BiOr 38 (1981) 648, cf. also H. Roszkowska, Orientalia Varsoviensia 1 (1987) 23 ff.

[91] Cf. *O. R. Gurney*, Some Aspects of Hittite Religion (1977) 34f.; *H. M. Kümmel*, Fs. Otten (1973) 169ff.; *E. Badali*, Biblia e Oriente 147 (1986) 55ff. and in his forthcoming Diss. THeth.

[92] Cf. the comparison between humans and gods in KUB 13.4 1 22ff., *A. Goetze, Kleinasien*[2] (1957) 162.

Without having made any statistical records while reading the Hittite religious and historical texts, and on the basis of a superficial perusal of the sources, I would like to categorize the games in the following classes:

1. Games serving practical aims, i.e. as imitations of war games, agonistic games, sports etc.

2. Games serving to appease the spectators, as well as entertainment, which were also employed for the benefits of the gods. It should not surprise us in this regard that the Hittite verb *dušk-* does not denote that only the gods should be entertained; it also includes the assembled nobility who participate actively in the festivals.

3. Games or ritual combats serving magical purposes; they are very rare, and almost always restricted to magical rituals.

Another tentative conclusion is that different ethnic layers can be traced among the different population groups of ancient Anatolia. According to the evidence which can be retrieved from the Hittite texts I would make a tentative scheme of different ethnic groups:

1. The Hattians, the autochthonous inhabitants of Anatolia, express themselves as a cheerful people, especially enjoying the games of a non-agonistic nature.

2. The Hurrians seem to have been a music-loving society; they also liked liturgies and lamentations. The texts so far do not attest any agonistic games for them.

3. The Hittites appear, of course, in a mixture but they distinguish themselves through practical games, i. e. war games, agonistic fights, some of which they might have borrowed from other people. We have some clues that the Hittite monarchs may have organized annual tournaments.

To repeat, this is not a statistical result; to carry this out would be an exciting research task.

In the following section I would like to give a tentative overview of various kinds of games which we know from the Hittite texts. I would have categorized them in accordance to my above mentioned criteria, but unfortunately it is at the moment impossible to make such fine distinctions. This would necessitate a very detailed study[93].

[93] The most important literature on games in Hittite texts is: *H. Ehelolf*, SPAW 1925, 267-272; *A. Lesky*, Archiv für Rel. Wiss. 24 (1926), 73ff.; *A. Goetze*, Kleinasien[2] (1957) 163; *Th. Gaster*, Thespis (1950) 21ff., 379f.; *C. W. Carter*, Hittite Cult-Inventories (Diss. Chicago, 1962) 47ff.; *H.*

The Hittites saw in their deities an exact replica of their own traits. Their gods were no different from human beings, and this brings to mind the stoic conception. This means that they treated their gods exactly as their fellow humans. They gave them the same food to eat, they clothed them in the same way as human beings, and they also entertained them with similar means. They performed for the gods the same games, jokes etc. Doing this they aspired, of course, to attain the divine favor of the gods. In the description of the various festivals from different cult layers and diverse regions in Anatolia, including the Hurrians and even Semitic relics from northern Mesopotamia, it can be seen that games aimed at the entertainment of the deities and the assembled nobility played an important cultic role along with eating, drinking, sacrifice and other ceremonial activities.

The Hittite word for "*to entertain*" (transitive and intransitive) is *dušk-*, with its nominal form *duškarat-* "*entertainment*". It sometimes seems as if the entertainment of the gods was the main target of the festivals: "[*We have concerned ourselves*] *for* [*your*] *festival*[*s*]. *Enjoy* [*now, o gods*], *your festivals!*" [94] In most cases the context of the entertainment is not indicated [95]. In some other cases the scribes have noted implicitly, whether a festival in question included entertainments or not: "*His (i. e. the deity's) festival is established with rites (and) entertainment*" [96]. Often we do not know the context of this expression, since there is no description of it. So far I know of only one case in which the text tells us what this word denotes: "*They entertain the deity, namely they fight (and) sling stones*" [97]. However, the very nature of this fight itself is obscure.

Another word for entertainment is *ḫazziwi-* which might have had a more definitive sacral character, i. e. restricted only to religious ceremonies; this word means at the same time "*rite, ritual enactment*".

G. Güterbock, JNES 19 (1960) 82ff.; idem, Historia, Einzelschriften 7 (1964) 72; *A. Archi*, RSO 52 (1978) 19ff.; idem, UF 5 (1973) 24ff.; *H. A. Hoffner*, BiOr 35 (1978) 247; *H. Roszkowska*, PrzO 105 (1978) 66ff.; *S. Košak*, THeth 10 (1982) 25, 27; for Mesopotamia see in general *A. Sjöberg*, Expedition 27 (1985) 7-9; *V. Haas*, in: *L. Burgener* et al. (eds.), Sport und Kultur, Europäische Hochschulschriften 7 (1986) is not available to me.

[94] KUB 24.6 rev. 12f.:[*nu šumenzan*] *ANA* EZE[N.ḪI.A-*KUNU* EGIR-*pa tiyawen*] EZEN-*KUNU dušgara*[*tten*]

[95] From many attestations here only some examples: KBo 2.13 obv. 18; KUB 17.35 i 33, iii 35, iv 13; KUB 38.25 i 24.

[96] KBo 2.7 rev. 23: EZEN-*ŠU ḫazziwiyaza duškarattaza tarrauwanza.*

[97] KUB 17.35 ii 26.

We know from one text that the Hittites were not always people of good manners; they often caused trouble and created disturbances even in their sacred places. One stipulation in the instruction for the temple officials tries to prevent such unpleasant mishaps: "*Or if anybody drinks too much in another temple and if he is drunk in the middle of the temple and starts a fight and disturbs the festival let them beat him away!*" [98]. It seems that the Hittites never tolerated these kinds of shenanigans, because according to an oracle text they punished these people: *"They whip those men, (because) they have started a fight in the presence of the deity (during a religious ceremony)"* [99].

In the following I want to start with a presentation of agonistic games:

"*They divide the men into (two different) groups and they give them (different) names. The one group they call "men of Hatti", and the other group they call "men of Maša". The men of Hatti are equipped with weapons made of bronze, while the men of Maša are equipped with weapons made of reed. And they fight. The men of Hatti get the upper hand. They take one prisoner and they devote him to the god*" [100]. Of an agonistic nature is also the fight between the Storm God and the snake Illuyanka in the myth of Illuyanka [101]. One legendary text tells us the interesting story of a mythological hero by the name of Gurparanzaḫu; he is the champion in archery, and the arrows fly from his bow like birds [102].

The agonistic- competitive character of archery in another Old Hittite text is quite evident: "*When they compete in (shooting) archery in the presence of the king, they reward the one who hits the mark with wine to drink, (he becomes) a soldier of the king. But to the one who does not score they give iyal-drink in a goblet, and (additionally) he makes a show of himself by running naked in the lower part (of his body)*" [103]

The real nature of another agonistic game is again not described; it is, however, evident that we have here some kind of "boxing", which has been carried out by professional men called "boxers" [104]. One of these games is

[98] KUB 13.4 iii 36ff.: *našma tamedani* [E]*karimmi kuiški nikzi naškan man ŠA* É.DINGIR[LIM] *niniktari nu ḫal*[*lu*]*wain iyazi našta* EZEN *zaḫzi nan zaḫand*[*u*].

[99] KUB 5.6 ii 49: *ḫalluwair = a kuieš naš PANI* DINGIR[LIM] *zaḫ*[*anzi*].

[100] KUB 17.35 iii 9ff.

[101] KBo 3.7 obv. 9-11; the technical term here is *arga (-)tiya-*.

[102] KUB 36.67 obv. ii 20ff.

[103] KBo 3.34 obv. ii 33-35.

[104] LÚ MEŠ *ḫulḫuliyanteš*, KBo 3.40 rev. 12; *E. Neu*, StBoT 18 (1974) 78 ("*Faust-oder Ringkämpfer*"; *F. Pecchioli-Daddi*, Mestieri, professioni (1982) 560 ("*pugilatore* (?)"). On this passage see most recently *H. C. Melchert*, IF 91 (1986) 102f. whose interpretation we do not

described as follows: "*They eat and drink. They fill the cups. In the presence of the deity (they organize) a boxing match* (GEŠPÚ). *They step into fight; they entertain*" [105]. Again another text says: "*They entertain the deity. They step into a fight, and they fling stones*" [106].

A similar agonistic game is expressed with the verb *zaḫ-*, a word which is closely affiliated with the terminology of war making and means "*to fight, to struggle, to start a fight*". The same word denotes "*to hit, to strike (with a whip)*" [107]: "*The men from the township Ḫallapiya stay above the fountain (luliya-). The performers* (ALAN. ZU) *go (to them) and at the top of the fountain they start a fight against them. By means of his eyes the king signals to a member of the bodyguard, and he chases them away. The performers go up to the town, while the men from the township Ḫallapiya stay there*" [108]. Another text describes during the course of the (ḫ)išuwa festival a sort of game, which is difficult to interpret. Accompanied by music the drum players bow in front of the deity, pretending to fight, perhaps tussling. This can only signify a kind of wrestling, or more precisely the prelude before the beginning of a wrestling match [109].

With the appearance of runners we leave the field of agonistic games and come to sport competitions. The verb for this sport is *piddai-* "*to run, to start a race*", said of runners as well as horses: "*The king gets on the carriage and drives to the upper stela. The members of the body guard run towards (the carriage). Whoever (among them) wins the running, he is allowed to hold the rein, and the king gets out of the carriage*" [110]. Another text attests: "*Afterwards ten runners join (them)*

---

follow. If $^{LÚ.MEŠ}$*ḫulḫuliyanteš* really denoted the two men who have been struck and mortally wounded, as *Melchert* maintains, we would expect another construction comparable to UN.MEŠ-*šuš katta* GUL-*anteš* "*men who have been struck down*" KUB 22.70 obv. 61 discussed in detail by *A. Ünal*, Theth 6 (1978) 118-120.

[105] KUB 25.23 i 21ff.

[106] Bo 3039 iii 2ff., *H. Otten-C. Rüster*, ZA 64 (1975) 49. Similarly KUB 17.35 rev. iv 34; KUB 44.20: 11f.; KUB 44.42 obv. 16f.; KUB 46.27 rev. 3, cf. *A. Archi*, RSO 52 (1978) 19f.

[107] ^{SIG}*pittuli-*, KUB 17.12 iii 19f.

[108] KBo 23.92 ii 12ff. For *zaḫ-* see further without any description KBo 25.23 ii 7f.

[109] KBo 15.52+KUB 34.116 v 3-8: *menaḫḫanda 3?* [LÚ.]^{MEŠ} BALAG.DI *PANI* DINGIR^{LIM} *menaḫḫanda zaḫḫiyaš iwar ḫinganiškanzi nu ITTI* ^{D}IŠKUR *zahhiyaš* $^{LÚ.M[EŠ]}$ BALAG.DI *kuwayaralla zaḫḫiyaš* ŠÌR ^{RU} ^{GIŠ} BALAG.DI-*ya galgalturi w/a/lḫanniyanzi.*

[110] KUB 10.18 i 12ff. with dupl. KUB 10.17 i 1ff.; cf. also ibid. vi 14f.; KBo 10.20 i 19ff.

running. The first and second place runners they reward with soldier uniforms"[111]; this means that they were made soldiers. According to another text the winning runner also receives from the hand of the king a *wagata-* bread and one mana of silver as his prize[112]. The rewarding of the winners by means of different gifts and a monetary reward is remarkable; this gives us a means to compare these ancient games with modern ones[113]. One text actually attests that a sickle was to be given as the prize for the winners in a horse race[114].

This last text brings us to one of the most exciting games in antiquity, namely the horse race: "*He (i.e. the king) sets the race-horses on their course*". It is however difficult to decide whether the horses were ridden or harnessed to a vehicle of some sort[115].

The Hittites were very creative and versatile in inventing new kinds of competitions. In one case they let the smiths compete in rapid forging[116]. According to this text all of the smiths who participate in this competition, both the winners and the ones who are disqualified, make their reverence afterwards to the king *(UŠKEN)*, who, while watching the competition signals with his eyes to the princes[117]. Another competition among the guild members is fast slaughtering of animals, undertaken by the cooks[118].

Another category of sport is considered to be running around the hearth, accompanied in some cases by music: "*They run once to the right, once* [*to*] *the* [*left*] *around the hearth*"[119]. The other occurrences attest simply running around the hearth in a manner similar to KUB 55.28 iii 8[120].

The idea of dance, described as "*cosmic creative energy; the transformation of space into time; the rhythm of the universe; imitation of the divine 'play' of creation; the*

[111] KBo 10.25 ii 14ff.; similar KBo 10.25 obv. 7ff., transliterated by *I. Singer*, StBoT 28 (1984) 50, 92; IBoT 1.13 v? 14ff.

[112] ABoT 5 + KBo 17.9 + 20 + KBo 20.5 + KBo 25.12 ii 10ff., with dupl. transliterated by *Singer*, op. cit. p. 34.

[113] Similar texts are KBo 22.195 obv. ii! 7f.; KBo 20.33 obv. 12 and, attesting only running, KUB 10.1.ii 12.

[114] KBo 9.91 rev. 4.

[115] KBo 10.20 ii 13, iii 8, *H.G. Güterbock*, JNES 19 (1960) 82, 83, 86; *O. R. Gurney*, Some Aspects of Hittite Religion (1977) 36.

[116] *šamnai-* which originally means "*to create, to put up, to erect*".

[117] Bo 3371: 6-12, *H. Otten-J. Siegelová*, AfO 23 (1970) 38 n. 18: $^{LÚ\ MEŠ}$DÉ.E [ ] *šammananz*[*i*] ^{LÚ}DÉ.E *tarahzi kuiš UŠG*[*EN*] *tan pedašša kuiš* ^{LÚ}DÉ.E *šammananzi* LUGAL-*uš* [ ] *A.NA* DUMU. MEŠ E.GAL IGI.ḪI.A-*it iy*[*azi*].

[118] KBo 15.33 iii 13f.

[119] KBo 20.38 obv. 9f.

[120] See above commentary on this line.

reinforcement of strength, emotion and activity" [121], also takes an important place in the Hittite cultic texts. The words expressing different kinds of dances are *tarwai-, tarkuwai-* "*to dance, to jump*", *nai-/neya-* "*to turn*", *waḫ-* "*to whirl, to turn*", *ḫinganiya-* "*to dance*" [122] and their performers are professional "*dancers*" (^{LÚ}ḪUB.BÍ), although dancing may also be done by other persons [123]. Music which is produced by the human voice and by playing different instruments is also a consistent part of entertainment, especially as a background to dancing. Costumes are also attested [124]. In the following dance the king, certainly sitting in a central place, is the focus of the whole event:

"*The* [*ḫapi(ya)-men* [125] *are already performing a dance themselves (led by their master* = GAL). *As soon as their group leader* (again GAL) *tur*[*ns*] *his face to the king they make a turn to the right at their place. The performers sho*[*ut*]'*aḫa!*'. [*The ḫapi(ya)-men*] *make a turn again once to the left; the performers s*[*hout*] *(again)* '*aḫa*' [*Their master*] *glides* [126] *(dancing) forward (in the direction of the king). They also open (the ring) once, and glide. As soon as* [*their master*] *faces* [*the king*], *the scepter bearer* ($^{LÚ.GIŠ}$PA) *joins (appai-) (them) and he t*[*akes*] *his place (among the dancers?). [The ḫapi(ya)-men] make a wide (tuwan) turn in the direction (of the king) in their place; the performers* [*shout 'aḫa!'*]" [127].

This detailed and beautiful description of dance originates in the festival to the honor of the Hattian god Teteš̆ḫapi [128], who, as the other texts

[121] *J.C. Cooper*, An Illustrated Encyclopedia of Traditional Symbols (New York 1987) 49.

[122] On this last word cf. CHD 3/3 (1986) 28a.

[123] Since *S. del Martino* announces a special study on dancing in Hittite culture ("La danza nella cultura ittita", in: Eothen, Collana di studi sulle civiltà dell' Oriente antico), we confine ourselves here to some characteristic examples, OA 24 (1985) 261 n. 47.

[124] KUB 48.9 ii 4ff. where the performers put on trimmed (?) shirts and dance.

[125] *F. Pecchioli-Daddi*, Mestieri, professioni (1982) 227ff.

[126] Literally "*runs*".

[127] KBo 20.26 + KBo 25.34 obv. 18-25 with dupl. KBo 25.32 right col. 6ff.; KBo 25.154: 1ff.; KBo 30.161. Similarly KBo 25.33 + KBo 20.14 obv. i 9ff.; KBo 25.31 obv. ii 11ff., rev. iii 2ff.; KBo 25.41 obv. 8ff. Bo 2599 obv. ii 8ff., 16ff., all festival of Teteš̆ḫapi: [$^{LÚ.MEŠ}$ *ḫa*]*peš̆ karumaš̆ tarkuanzi man*−*ašta* GAL-*ŠUNU* LUGAL-*i ḫan*[*daitta*] [..*pe*]*di*−*šmi*−*pát* ZAG-*ni* 1-*ŠU wahanzi* $^{LÚ.MEŠ}$ALAN.ZU *aḫa ḫalz*[*iyanzi*] [$^{LÚ.MEŠ}$*ḫapeš̆*] *namma* GÙB-*liya* 1-*ŠU waḫanzi* $^{LÚ.MEŠ}$ALAN.ZU *aḫa ḫa*[*lyanzi*] [GAL-*ŠUNU p*]*eran ḫuwai ḫaššanz* [*i*−*m*] *a(?)* 1-*ŠU huyanzi man*[*a* GAL-*ŠUNU* LUGAL-]*i ḫandaitta* $^{LÚ.GIŠ}$PA-*ša appai ta*−*az AŠAR-ŠU e*[*pzi*] $^{LÚ.MEŠ}$ALAN.ZU [*aḫa ḫalziyanzi*].

[128] Cf. *F. Pecchioli-Daddi*, Hethitica 8 (1987) 361ff. She announces there a detailed study of the texts belonging to the cult of this deity in EOTHEN 2.

show clearly, must have had a jolly, cheerful nature and thus can be identified as *deus jocundi*, a kind of forerunner of Dionysos.

"*[The man with a bear mask] smears the feet of the performers with a liquid solution (šerḫa-)* [129] *and jumps back. [The . . .]-x-patta-[man] repeats (it)* [130] *in the same way. He (i.e. the man with the bear mask) comes close to the cooking pot; he takes out of it the penis (of the sacrificial animal) and he (immediately(?) throws [it] back into the pot and he runs (away). One ḫapiya-man and the man with bear mask [ru]n(?). The singer goes into the oven*" [131]. Preceding this passage of this interesting ritual, which belongs to the Hattian layer, there is description of another dance; in the course of this dance a *ganenta*-man, carrying a reed, beats (*walḫ-*) some other participants of the dance with a leather whip (KUŠ*šarazzi-*) [132].

Finally some other passages must be cited here because they attest other interesting kinds of dances:

"*They turn in their place and dance in the manner of a panther. They lift their hands up and beat time*" [133].

"*On[the ro]of, opposite the gate[of the deity] three (or six?) drum players dance facing (each other?), in the manner of battle, before the deity*" [134].

"*The other performers (who) have put on (this time) multihued clothes enter on the side of the king and lift up their hands; they turn in their place and beat time*" [135].

"*The leader of the people from the city of Lallupiya shouts to the cup bearer as follows:* 'wariyati ḫapanuša!' [136], *whereupon the cup bearer begins to perform a*

[129] If indeed there is any relation between this action of smearing and taking the genital of the sacrificial animal out of the kettle and throwing it back in the following, the word *šerḫa*-with an unknown meaning can indicate "*urine of the animal*".

[130] Literally "*to make*".

[131] KBo 17.43 obv. i 14-17 with duplicate: [(LÚ*ḫartagga)*] LÚ.MEŠ ALAN.ZU GÌR.ḪI. A-*ŠUNU šerḫit šartai ta namma tarukzi* [. . .] *x-patta QATAMMA iezzi ta* DUGUDUL-*ša šaliga* UZUÙR-*ašta dai ta*[*n.* .] [(*app*)] *a* DUGUDUL-*ša peššiezzi taš piddai* 1 LU *ḫa*[*p*]*eš* LU*ḫartaggašš*[*a*] [...] *i* LUNAR-*šiyaš* UDUN-*niya paizzi šerḫit šartai*, differently interpreted by *F. Pecchioli-Daddi*, Hethitica 8 (1987) 365f.

[132] Ibid. i 8-13.

[133] KBo 10.23 (+ KBo 11.67) iii 1ff.: *nu = kán pedi*[*šši*] *weḫantari nu paršanalli tarwiškanzi* ŠU.MEŠ-*ŠUNU-ya šara appiškanzi palwiškanzi = ya*, cf. *A. Ünal*, RIA s. v. Leopard.

[134] KBo 15.52 + KUB 34.116 v 2-5, CHD 3/3 (1986) 280a.

[135] KBo 4.9 i 45-50: LÚ.MEŠALAN.ZU *tameš* TÚG.DAR.A *waššan ḫarkanzi nat* LUGAL-*i tapušza aranta nu* ŠU.MEŠ-*uš šara ḫarkanzi natšan pete = ši weḫantari palwiškanzi.*

[136] This Hattian phrase must mean something inciting like Turkish *"haydi kıvır; döndür"*, i.e. *"dance ardently, show your high performance!"*.

dance. He performs this [da]nce exactly in the manner as the cook has always been performing it, and turns again and again in his place. Another man from Lallupiya grasps (his) cloak behind his (i.e. the first man's) back, and now (in this position) both of them turn together at the spot repeatedly. The cupbearer holds a ḫuḫupal musical instrument (lute ?) which he does not play" [137].

"*When they run three times the physician takes two copper pins and he pierces (his body with them). Moreover he takes a ḫuḫupal musical instrument (in his hand) and performs a dance in front of the table. After he has turned three times, he pulls them (the pins) out from there (his body) and drinks wine. The one who works(?) sticks (the pins) in the (bodies of the) people who are sitting in front of him (i.e. the physician). The person whom he sticks (with the pin) is not aware of this*"[138].

Another competitive game is similar to a modern habit among dog owners, namely to throw balls or sticks into the water and let the dog bring them back: "*The augur throws* [139] *bread into the pond; the dancers catch them*" [140].

Nudity in the Hittite festivals deserves special mention [141]. While nudity in public life was regarded as a debasing act and was imposed against some persons as a kind of punishment for their misdeeds [142], its employment in the festivals seems to have had a cultic character and to have entertained the gods as well as the watching spectators: "*They strip a blind man and whip him uninterruptedly and they chase him into the mausoleum*" [143]. The meaning and

[137] KUB 25.37+obv.i 4ff. (Lalupiya Ritual): *nu ŠA* LÚ.MES URU *Lalupiya,* LÚGAL-*ŠUNU ANA* LÚ SILA. SU. DU$_8$.A *kiššan ḫalzai wariyati ḫapanuša* LÚ SILA.SU.DU$_8$. A-*ma tarwiškiuwan dai* LÚ MUḪALDIM *maḫḫan tarwiškit nu apaš-a QATAMMA* [*tarw*]*iškiuwan dai pidi-ya-šan waḫnuškizzi tamaiš-ma-an* LÚ URU *Lalupiya iškiša* EGIR-*an* TÚG *šeknun ḫarzi nu-šan takšan pedi waḫnuškanzi* LÚ SILA.ŠU.DU$_8$. A-*ma* GIŠ*ḫuḫupal ḫarzi UL-at* GUL-*aḫḫiškizzi,* translated differently by *A. Goetze,* Language 15 (1939) 117.

[138] KUB 41.15 + KUB 53.15 i (!) 19ff.: *man 3-ŠU ḫuyanzi nuza* LÚA.ZU-*aš 2* URUDU*šepikkuštuš dai nuzakan ḫatta nuza namma* GIŠ*ḫuḫupali dai nu* GIŠBANŠUR-*aš piran taruk!zi man 3-ŠU wehzi nu-uš-za-ašta arḫa* SUD-*ya nu* GEŠTIN NAG-*zi piran-šet kuieš ašanzi nuk!kan apušša ḫatta kuiš aniyaizzi nankan ḫatta kuišza MIMMA IDU, cf. G. Beckman,* BiOr 42 (1985) 143, who calls this an "*ecstatic prophecy*".

[139] *tarna-,* literally "*leaves, lets*".

[140] KUB 2.3 iii 19-21 with duplicate: LÚ.MEŠMUŠEN.DÙ.ḪI.A NINDA.ḪI.A *luliya tarnanzi nu* LÚ.MEŠḪUB.BÍ *appanzi.* It seems here that at the time of this action the dancers are already in the pond.

[141] See in detail most recently *S. de Martino,* OA 24 (1985) 253ff.

[142] For example KUB 14.4 iii 32ff., see *Aygül Süel,* Direktif Metni (1985) 60f. and KBo 3.34 obv. ii 33-35.

[143] IBoT 1.29 rev. 39f.: 1 LÚIGI.NU.GÁL-*ma nikumandarianzi namma walḫannianzi nan* É*ḫešta peḫudanzi.*

background of this dance are obscure; it may, however, have had some folkloristic meaning dealing with death.

"The king comes out of the tent[144]*; the king steps near the hearth to a vat (of) marnuwan-beer. Two performers* (ALAN.ZU) *are squatting naked inside the vat. The priests of the deity Tittiutti (and) the overseer of the harlots run three times around the vat of marnuwan"*. The text goes on that the overseer of the harlots holds a wooden knife in her hand, while the priest of the deity carries a scepter ($^{GI\check{S}}$PA), the function of which is unknown. It is, however, possible, that the harlot and the priest beat or poke the naked performers with these utensils. Subsequently they pour out three times *marnuwan-* beer upon the back of the performers in the vat; thereupon they get up and run away; meanwhile the horns are blowing[145].

Carrying around different representations of various animals, the so-called *"parade of animals (Tierparade)"*, obviously served to amuse the gods and the people as well[146]. We may understand in the same sense the role of the jesters who wear animal hides or put animal masks on their faces, and run around and dance[147].

On the dances in connection with a knife or dagger see below in the archaeological section.

Finally another text deserves special treatment here because of the unique information it supplies on cultic games[148]. *H.A. Hoffner* already recognized the importance of this text[149]. In its fragmentary beginning the text starts with a competitive fight between a Hittite[150] and a foreigner. It seems that the whole mock fight is accompanied by a drum (obv. I 2) which might have served as rhythm or the beating of time. The foreigner, who obviously falls down[151], toils with something of an unknown nature. He probably tries to stand up while the Hittite possibly is trampling his back (?) in two different places[152]. In the meantime the foreigner seems to have gotten up. The Hittite attacks him anew and hits him (*walḫ-*), concluding

[144] Lit. "*when the king comes..*".
[145] KUB 2.3 ii 11ff., cf. CHD s. v. *luli-*.
[146] KBo 10.25 vi 4-8.
[147] See *L. Jakob-Rost*, Or. 35 (1966) 417ff.
[148] KBo 23.55.
[149] BiOr. 35 (1978) 247.
[150] The text calls him *"the ours one"* while his adverse is called *"the enemy"* (^{LU}KÚR).
[151] *katta mauš-* obv. i 3-4.
[152] obv. i 4: *anzel = ma = ššan šer 2 AŠR*[*1*]

with a "*knock out*", since the foreigner falls down again. This action evokes a great deal of rejoicing on the part of the Hittite spectators who express their satisfaction by applauding (i 6). Now a priest, ordered by means of a sign from the king, approaches the fighting parties and manipulates something which is not clear. He probably changes the position of the fighting men, i.e. he brings the top one under the second person. In any case they take something, probably a cloth (?) which belongs to the enemy and place it at the bottom separately [153]. The following section is fragmentary; however, we are able to reconstruct a scene similar to an arena: The defeated enemy has obviously been released to an enclosed place; he is also pent up in an arena. Afterwards they release into the same place two panthers, or persons masked with panther hides, and two bears or people masked like bears. Finally two men, carrying(?) wooden cudgels [154], enter the place. The rest is very fragmentary but it is expected that the two latter would incite the animals, i.e. the jesters to attack the enemy. After a paragraph divider they take up the unknown object, probably the cloth belonging to the enemy [155] and bring it to another place and burn it (*waranai-*) together with bulls and black rams [156]. Then follows a wrestling match which is recognized and treated by *H. A. Hoffner* [157]. The participants are again a Hittite and a foreigner. As one may expect the Hitite is the winning party; and he correspondingly pins (*laknu-*) the enemy. At the end he bows to the deity and crouches [158]. Then follows a boxing match [159]. Finally, this show culminates in a head butting between four rams, i.e. two pairs [160]. A bull fight terminates the show [161]. During the whole show drum [162] accompanies the action [163].

153 *ŠA* ^{LÚ}KÚR-*ma arḫaya katta tianzi*, i 9.

154 LÚ.MES.GIŠ, i 12.

155 *ŠA* ^{LÚ}KÚR, literally "*the one of the enemy*".

156 i 15-17.

157 loc. cit. *KITPALU* for correct Akkadian *KITPULU*, i 18, 21.

158 On wrestling in Mesopotamia see *A. W. Sjöberg*, Expedition 27 (1985) 7-9.

159 LÚ.MEŠ GEŠPÚ *tianzi* i 23-24.

160 4 UDU.ŠIR.ḪI.A *tarpa tianzi;* the technical term is also *tarpa tiya-* which must denote butting between two pairs of rams or men disguised as such. I cannot imagine any other sort of fighting. *Hoffner*, loc. cit. calls this "*ram- and bull wrestling (?)*". Unfortunately all occurrences of *tarpa-* are fragmentary: KBo 15.7 obv. 4; KBo 22.50:10; KUB 2.1 iii 2; KUB 35.92 + 92 + KBo 9.146 rev. 11; 123/r: 5; FHL 37 right col. 12; KUB 17.15 rev. iii 9f. attests in fragmentary context *tarpa taraššašiddu* "?" and *tarpa tarna-* "*to bring, to release to butting*".

161 EGIR-*ŠU*[*-ma 4?*] GUD.MAḪ.ḪI.A *tarpa tianzi*, i 26.

162 ^{GIŠ}BALAG.DÍ.

163 KBo 23.55 obv. i: (1') [ ]x-x-x (2-) [ ]*ḫa? piri-x*[-a]*z* ^{GIŠ}BALAG.D[Í]

After this brief overview of the textual evidence on games, jokes and acrobatics we may now turn to the supporting archaeological material. The evidence from this field is, however, disappointingly scanty. All efforts to correlate the reliefs depicted on the rock monuments, relief pottery, seals and other objects with written sources and to assign them a cultic, mythical or profane meaning have been unsuccessful. We are, unfortunately, still far from establishing an interrelation between the archaeological and philological evidence.

Among the archaeological material the so-called jester's scene *(Gauklerszene)* on the orthostats from Alaca Höyük takes an important place. One showman, holding a dagger in his hands and bringing its pointed end to his face, has been interpreted since its discovery as a sword or dagger swallower man [164]. A closer examination of the picture shows that he is not a swordeater [165]; what he actually does is to hold the pointed end of the dagger against his lips; perhaps he is going to bite or to balance it between his teeth. It is also possible that he is going to whirl it using his teeth as a catapult or pivot, as is common even today in rural regions in Turkey. In the cuneiform texts we do not have a single reference which could be related to this scene. An idiomatic sentence in one text is difficult to interpret: "*My lord has*

(3') [ ]*kan kuiš kat*[*ta*] *maušzi nu uš-x-zi nukan x*[ ] (4') *katta maušzi anzelmaššan šer 2 AŠR* [*I*] // (5') *nu maḫḫan walaḫzi nukan ŠA* LÚ KUR *katta* [*maušzi*] (6') *nu anzel* ERÍN.MEŠ *ḫumanzašša palwaizz* [*i*] (7') *taraḫta namma* LUGAL *ḫin* < *ik*> *zi nu* LÚ SANGA *anz* [*et*] (8') *dai šeraššan kuiš ešzi nan x*[ ] (9')*ANA* LÚ KÚR-*ma arḫaya katta tianzi x*[ ] (10') 2 UG.TUR.ḪI.A QATAMMA *tianzi* EGIR-*ŠU-ma x*[ ] (11') *QATAMMA dai* EGIR-*ŠU-ma* 2 AZ.ḪI.A G[IŠ] (12') EGIR-*ŠU-maššan* 2 LÚ.MEŠ.GIŠ *QATAMMA tia*[*nzi*] (13') *ape šagae zinnanzi mušša*[*n*] (14') *kue šer aškizzi nat PANI* DINGIR *LIM ti*[*anzi*] // (15') *ŠA* LÚ KÚR-*ma šara danzi nat katta x* [(16') *pedanzi nat ITTI* GUD.MAḪ.MEŠ UDU.ŠIR.GE$_6$.ḪI.A. (17') *warani nu* GIŠ.ḪI.A. [*š*] *agae šara danzi* (18')*nu* LÚ.MEŠ *KITP [ALI* ^{D}]IŠKUR KÁ? *para tittanuanzi* (19') *nuzakan* [ ]MEŠ [ ] *QATAMMA ḫanuwanzi anzel* (20') *ŠA* LÚ[*KITPALU*]-*ma* [*A*]*NA* DINGIR^{LIM} 3-*ŠU UŠKEN nu nammat* (21') *KITPALU ti*[-]*nankan maḫḫan anzel* (22') *laknuzi* [-]*wanzi apašša ANA* DINGIR^{LIM} (22') *UŠKEN nu an*[*z*]*el paršanaizzi* EGIR-*ŠU-ma* [ ] (24') LÚ.MEŠGEŠPÚ *QATAMMA tianzi* EGIR-*ŠU-ma larpa tiya*[*nzi*] (25') UDU.SIR.ḪI.A *tarpa tianzi* // (26') EGIR-*ŠU* [*-ma* 4] GUD.MAḪ.ḪI.A *tarpa tianzi* (27') EGIR-*ŠU-ma xxx PANI* DINGIR *LIM tianzi* (28') *ANA* GIŠ BALAG?-*maššan šer apedani* 1 *edani* (29') [ ] *apedaniyaššan šer* (30') [-] *zi ANA* GIŠ BALAG-*maššan še*[*r*] (31') [ZA] BAR *tianzi* IGI.ḪI.A-*waš*[*a*] (32') [*katta ḫuwa*]*ppi apedaniyašša*[*n*] (33') [ZA]BAR *ḫuwap*[*pi*] //.

[164] The best pictures are in *H. Th. Bossert*, Altanatolien (1942) fig. 508; *E. Akurgal*, The Art of the Hittites (1962) fig. 93; *K. Bittel*, Die Hethiter (1976) fig. 218.

[165] Cf. *H. Frankfort*, The Art and Architecture of the Ancient Orient [4] (1969) 127.

swallowed (?) me/for me in front of two knives/daggers"[166]. Another text mentions a *"dagger-man"*[167] together with LÚ*paršana-*[168], LÚSANGA, LÚ*m[iniya-*[169] and LÚ*šerḫala-* some of which actually belong to the group of officials performing acrobatics[170]. If we really want to identify the dagger man on the reliefs of Alaca Höyük with any description in the texts, I would suggest that LÚGÍR has to come into play as the most likely option; this, however, depends on the correctness of its reading and the meaning, i.e. whether it really denotes a *"dagger man"* or a carrier, dealer or producer of daggers, or even a *"slaughterer"* as suggested by *F. Pecchioli-Daddi*[171].

The acrobatic character of two men in the same scene just behind this dagger man is more clearly visible. Here two dwarfish men appear to be acting, but they are depicted as much smaller than the dagger man. This small scale cannot be explained because of perspective[172] or available space on the face of the stone. One of them is climbing a ladder without holding anything in his hands. There is no clear evidence that the ladder was unsupported[173], because the upper end of the scene is abraded, where we would expect the touching point of the ladder against the wall or gutter of the roof. He does not have any hair; at the top of his head a plume is falling in front and behind. The second dwarf bears a skull cap and is waiting his turn. Among the spectators are the Hittite king and the Storm God. The noses of both showmen are bigger than the other men's; they seem also to be non-Hittite noses, and are hanging like the so-called '*eggplant nose*' (*Turk. patlıcan burun*). All this would indicate that what we have here are foreigners, alien stunt men performing this dangerous act of ladder climbing. While *Th. Makridi Bey* has already recognized their foreign origin, it is difficult to assume that they were prisoners of war, as *Perrot* believed, and that the artist wanted to express their inferior status by representing them in smaller scale, as *Makridi* proposes: "*Sur le bas-relief suivant* (fig. 20-3 du plan), *on voi trois figures dont deux de petite taille et vetues du chiton court peuvent être prises*

166 KUB 54.1 obv. ii 24: *nuwamukan* EN-*YA ANA 2* GÍR *pian pašk[it]*.

167 LÚ [GÍ] R, cf. CHD 3/3 (1986) 290b.

168 This certainly is cognate to *paršana-*, PIRIG.TUR "*leopard*" and denotes the "*leopard man*" or the man dancing in the manner of a leopard, cf. *A. Ünal*, RlA s. v. Leopard.

169 Translated in CHD 3/3 (1986) as (an archer or hunter (?)).

170 KBo 19.163 obv. i 21-22, cf. KBo 21.98 obv. ii 7, all festival of Tetešḫapi.

171 Hethitica 8 (1987) 365.

172 I.e. the difficulty experienced by the artist in depiction both of them, one on top of the other.

173 So *H. Frankfort*, op. cit. p. 127.

pour des bateleurs (Perrot), a moins que l'artiste n'ait voulu simplemet exprimer ainsi l'infériorité de leurs fonctions dans la cérémonie" [174].

The pottery and the tablets do not show any games, although the latter sometimes include elaborate drawings of human beings and animals [175]. It seems doubtful whether the two fragmentary descriptions of men at the upper part of the preserved lower register on the Bitik vase are really performing a "*sword dance*" [176].

V.
EXCURSUS II: SOME NEW INSIGHTS ON HITTITE ARCHITECTURE, PILLARS AND ROOFING TECHNIQUES

From the archaeological remains we know the Hittite architects very well and admire their works. One of their main achievements was their skillful integration of stone in their construction. This gives them a petromaniac appearance, as we mentioned at the beginning of this study. As rope climbers, however, they appear for the first time in KUB 55.28 + . Of course, whoever visits Boğazköy-Ḫattuša, their capital, will easily realize that climbing up the rocks, especially steep rock walls, must have been part of the daily work of the Hittite architects; it is a requirement imposed by the landscape. We should remember that Ḫattuša is the only capital in the Ancient world which rises on a very rocky, craggy and steep landscape. The most striking example is the steep rock cliff below Ambarlıkaya, down to Büyükkaya Deresi, where at its narrowest passage a bridge allegedly crossed over the torrent leading to Büyükkaya. On this steep cliff the Hittite stone cutters and architects built a kind of *"Aufganggallerie"* alongside the rock wall. To this end they first had to cut out huge holes in the rock to install the wooden poles which would carry this gallery. Since it is impossible to reach that high spot on the surface of the rock cliff from the bottom, i.e. from the bed of the creek, the only way to carry out such a difficult masonry task was to climb down from the top of Ambarlıkaya by

[174] *Th. Makridi*, MVAG 13 (1908) 14.

[175] KBo 13.256 rev.iv; KUB 38.3 (see *A. Goetze*, Kleinasien², 1957, 11 with n. 4; *H. Klengel*, Hethiter, 1970, Abb. 21); KUB 38.4 iv (*A. Moortgat*, Die bildende Kunst des Alten Orients 1932, Taf. 67). I have collected these and other drawings and signs on the tablets and I will publish them in a Turkish Festchrift, see my paper read at the 35th RAI in Philadelphia.

[176] So. *H. G. Güterbock*, Historia, Einzelschriften 7 (1964) 72; cf. *R. M. Boehmer*, Die Reliefkeramik von Boğazköy (1983) 30f. All other pottery sherds which *Boehmer* treats under the seducing heading "*Wettkampf*" (loc. cit.) are unfortunately too fragmentary and do not carry the slightest traces of a competition.

means of ropes. This construction, along with other major architectural remains at Boğazköy such as temples, palaces, archives and military architecture, served the needs of religious, administrative, military and civic personnel. In terms of domestic architecture, however, we know very little, because excavations have concentrated so far on the religious and royal centers. We cannot expect to find many private dwellings within the borders of the city walls at Ḫattuša, with its ever increasing influx of bureaucrats, nor in the other settlements located on top of the small mounds where most excavations have been carried out. Such places include Alaca Höyük, Eskiyapar, Maşat, İnandık, Korucutepe etc [177]. Only in recent years is there an increasing interest in these settlements at the feet of the citadels which archaeologists earlier thought to be lying outside of the city walls, and, therefore, without any interest. Canal workers have recently accidentally discovered the existence of a city wall enclosing the whole Kārum at Kaneš-Kültepe, thus revealing what excavations for 65 years failed to do. The excavations which have been conducted outside of the city mound at Maşat have demonstrated the existence of intense settlements with many private houses at the foot of the citadel.

In the following I would like to make a few suggestions on some architectural details in the light of KUB 55.28 + . Our discussion above [178] clearly confirmed the meaning of *šarḫuli-* as "*pilaster, pillar*". It further showed that the construction of a simple house followed these steps:

1. Laying the foundation, consisting of stone walls.

2. Erection of pillars. It is possible, especially in the case of simple houses, that the pillars were erected previously, i.e. before laying the foundation, in holes in the earth [179] or on column bases. They might have been supported by a wooden construction.

3. Above these pillars the heavy cross beams were placed. The Hittite name for these joists is ^{GIŠ}*innašša-* [180]. Today we are in a better position in regard to textual evidence than was *R. Naumann* who was still not able to make a clear statement whether the roofs were flat or not [181]; the roofs were undoubtedly flat [182].

[177] See *A. Ünal*, Hittite city (forthcoming)

[178] See the commentary on ^{GIŠ}*šarḫuli-*, p. 1479 ff.

[179] See above under *šarḫuliyaš pedan*.

[180] See above p. 1482 f.

[181] Architektur Kleinasiens^{2} (1971) 155.

[182] For further information and technical details see *Y. Dalokay*, Lehmflachdachbäuten in Anatolien, Diss., Fakultät für Bauwesen der Technischen Universität Braunschweig 1969; *Naumann*, op. cit. pp. 153; *O. Aurenche*, La maison orientale I (1981) pp. 149.

The construction of the roof is the most important step in completing a new home[183]. Even in present-day Turkey, after the foundation, the completion of the roof provides a second reason to enact some important ceremonies and sacrifices.

The role of the roof as protection against various kind of precipitation seems to have been appreciated by the ancient inhabitants of Anatolia as well. They were correct in this, since one can live in a house without walls, windows or doors, because they can be created temporarily, but not without a roof.

The roof not only protects the house as such, but also the bare walls against eroding weather conditions. Without the roofing the walls would be exposed to the full force of rain and snow and disappear in a short time[184]. We should not forget that the building season is limited to a few summer months, and an unfinished construction would not survive the harsh winter conditions. It is not difficult to imagine the problems which confronted the Hittite builders during the roofing of a house. These problems included, first of all, finding an adequate supply of long, thick and strong beams for the roofing; second, cutting and carrying them from the distant mountains, possibly as far away as the forests in the Black Sea region; thirdly, hauling them up to the roof, because, as we know, they did not have sophisticated technical lifting devices, i.e. no multiplication of power, no pulley. Therefore they had to lift these heavy timbers using only a round timber with some grooves on the roofs, which served as a kind of primitive pulley. They might have attached one end of the rope (Hittite *išḫamana-*) by means of a sling or loop to the timber, according to its weight and length, at one or more spot, flung the other end up to the carrying timber at the top of the roof, and pulled (*ḫuittiya-*) them up. In some cases they might have used animals as draft power.

4. The next step was to lift the joists and roof battens which had to support the heavy earth covering on top of the roof. The Hittites called these joists ^{GIŠ}*iškišana-*. It seems that the Hittites rendered this entire construction with the logogram ^{GIŠ}ÙR.

[183] In this context we must stress that the texts do not give any clue as to the existence of an upper story, posited from an archaeological point of view. Only the existence of staircases could be taken as evidence for that. The roofing, but not the construction of a second story, appears always in the text as being the final act.

[184] Cf. the observations of *J. A. Morrison* on the flat roof houses in Alişar in the 1930's: Alisar: A Unit of Land Occupance in the Kanak Su Basin of Central Anatolia, Ph. D. Chicago (1939, private edition) 81.

5. Through modern analogies and from the texts we know more details about the roofing [185]. They interwove the above mentioned wooden construction with brush, scrub, branches and leaves of trees and many other small ingredients (Hittite ^{GIŠ}*išparuzzi-*, see above) and covered it with an impermeable clay layer (Turkish *geren toprağı*). The most important information about the covering of the roof comes from the following text:

"The prince, four priests of the city of Kašha, the ammama-woman (and) the Lord of Ḫanḫana, each (of them) fills outside their cloaks (with) the clay-like soil (dug out) by means of a silver inlaid spade (and) pickaxe, and they carry it nine times into the temple, up to the roof (and) they cover the roof of Telepinu's temple with (that) clay-like soil" [186]. Although this seems to be a ceremonial act, or probably part of the repair of the roof combined with some kinds of ceremonies, it gives us invaluable information on the roofing techniques of the Hittite architects [187]. The other information comes from a purification ritual:

"They clean the temple entirely. The floors they tattarai-. They sprinkle the temple outside and inside (ḫurniya-). The roofs they protect from leaks" [188]. In a similar context the instruction for the Border Commanders [189] stipulates the repair of temple, when they become leaky.

6. It is striking that the walls, which are built out of sun-dried or baked mud bricks are not mentioned in connection with building activity. They might have been erected after the roof was completed. We can imagine, as mentioned above, that the relatively short summer season obliged the Hittite architects-as in modern times as well- to cover the basements, foundations and walls before the heavy rainfall and snow set in.

Chicago, November 11, 1987

[185] For more information see *Boysan-Dietrich*, THeth 12 pp. 85.

[186] KUB 5.3 v 1-8 w. dupl. 4 (B); 6+(C), see *V. Haas-L. Jakob-Rost*, AoF 11 (1984) 56, 58ff., 78, 88: DUMU.LUGAL 4 $^{LU^{MEŠ}}$SANGA ^{URU}*Ka*[*(šḫa)*] ^{SAL}*ammama* ^{LÚ}*BEL* ^{URU}*Ḫa*[*(n-ḫana)*] ^{TUG}*šeknušše*[*t aški* [*(IŠTU* ^{GIŠ}MAR)] ^{GIŠ}AL KÙ.BABBAR GAR.RA *puru*[*(t)*] *išḫuišḫuiškanzi* [*(našša*[*n)*] | *INA* É.DINGIR^{LIM} *šuḫḫi* 3[*(ara 9-kán)*] | *pedanzi ŠA* ^{D}7[*(elipinuaš)*] | *šuḫḫan puru*[*(ddanzi)*].

[187] Cf. CHD s. v. *purut-*, *purutai-*.

[188] KUB 9.15+iii 5ff.: *nukan* É DINGIR^{LIM} *para šanḫanzi daganzipuš tattaranzi nu* É. DINGIR^{LIM} *araḫza ḫurniyanzi šuḫḫuš zappiyaz paḫšanuwanzi.*

[189] KUB 31.86 ii 17f. with dupl. KUB 13.2 ii 37ff., *E. von Schuler*, HDA (1957) 43, 46.

ANADOLU - MEZOPOTAMYA İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE ORTAK BİR KELİME : *ḫupurni*

Doç. Dr. YAŞAR COŞKUN

Hititler kendilerinden önce Anadolu'da yerleşmiş kavimlerin veya hâkimiyetleri altına aldıkları toplulukların tanrılarına da tapıyorlardı. Bu yabancı tanrılara edilen duaları bazan da onların dilinde yazıyorlardı. İşte M. Ö. üçüncü binin ortalarından başlayarak Mezopotamya ve zamanla Eski Önasya'ya yayılan Hurri kavminin konuştuğu dile ait kelime ve cümlelerin Boğazköy çivi yazılı metinler içerisinde, öncelikle dinî metinlerde yer aldığını görmekteyiz. Hattâ son yıllarda, 1983 Kazı Kampanyası'nda hurrice-hititçe bilenk tabletler gün ışığına çıkarılmış ve Prof. Otten tarafından "Keilschrifttexte aus Boghazköi" serisinin "32." cildinde yayımlanacağı haber verilmiştir[1]Bu konuda, Hitit Devlet Arşivi'nin ortaya konmasında "Hurri'li Kâtipler"in de büyük rol oynadıklarını kabul etmek gerekir.

Hurrice ile Anadolu 'nun Hitit öncesi dillerinden biri olan hattice arasındaki uygunluk(?) ya da benzerlikleri araştıran V.Haas - H. J. Thiel, Das Hurritologische Archiv adlı eserinin 22. sayfasında "bu iki dil arasındaki benzerliklerin sadece kelime hazinesinde aranması gerektiğini ve bu konuda lexikal bilgi eksikliğinin problem yarattığını" ifade etmiş ve bazı uygunlukları örneklerken hurrice *ḫaw(u)ri* "yer, toprak"ın karşılığı olarak hattice *wur* kelimesini de kaydetmiştir.

Hurrice yoluyla hititçe'ye geçen aynı amaçlı kelimelerden özellikle ritual'de kullanılan bir kap grubunu metinlerimizden tanıyoruz[2] :

aḫrušḫi-[3], *ḫuprušḫi-*[4], *zizzuḫi-*

[1] Archäologischer Anzeiger 1984 s. 329-381'de Peter Neve, Die Ausgrabungen in Boğazköy Hattuša 1983 mit einem Beitrag von Heinrich Otten s. 372-375.

[2] H. Kronasser, Etymologie der Hethitischen Sprache 1 (1966) s. 209. Ayrıca bk. B. Hrozný, Die Sprache der Hethiter (Bo-St. 1/2, 1917) s. 11, 12[1]; Götze-Pedersen, Muršiliš-Sprachlähmung (1934) s. 43; hurriceden hititceye geçen kelimeler için bk. F. Sommer, Orientalistische Literaturzeitung (1939) s. 29.

[3] Y. Coşkun, Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 285/1979) s. 18 vd. Ayrıca bk. A. Kammenhuber, Hethitisches Wörterbuch[2] Lief. 1/1975 s. 46 vd. ve J. Puhvel, Hittite Etymological Dictionary (1984) s. 12 vd.

Burada araştıracağımız ^{DUG}*ḫupurni-* ise, akadça *HUBURNU* "parfüm yağı için küçük boyutlu bir kap" veya "küçük bir yağ kabı" kelimesinin hititçe'ye geçmiş şeklidir[5]. Nuzi'de içerisine Ì.DÙG.GA "parfüm", Mari belgelerinde ise Ì "yağ" konmaktadır.

Hitit çivi yazılı belgelerinde bir kap ismi olarak[6] iki yerde geçiyor :

^{DUG}*ḫu-pur-ni-iš* : KBo V 1 II 44

ḫu-pur-ni : KUB XLV 54 Ay? 4

Kelimenin geçtiği ilk metin *"Kummanni* Şehri'nin[7] *Ḫatti* 'li Rahibi *Papanikri*"ye[8] ait olup dinî bir metindir. Burada (II 44 vd.) iki adet *ḫupur-ni-* kabından birisine "parfüm", diğerine de "bitkisel yağ" konuyor :

II ^{DUG}*ḫupurniš* ŠÀ^{BA} I^{EN} ŠA Ì.DÙG.GA I^{EN}*-ma* ŠA Ì.GIŠ

Bu kaplar tapınakta kullanılan bir dizi kapların arasında yer almakta, onların içerisinde bazı gıda maddeleri ve güzel kokulu yağ bulunmaktadır. Bazılarının üzeri incir yapraklarıyla örtülüdür (: *IŠTU* ^{GIŠ}MA *ištappan*).

Bu metinde dikkatimizi çeken başka bir nokta da *ḫupurni-*, *purpuri-* beraberliğidir, çünkü her ikisinin de içerisine ayni maddeler (parfüm ve yağ) konmakta ve her ikisinini de üstü açık bırakılmaktadır. 38-50. satırlar arasında kaydedilenlerin bir dökümü aşağıdadır :

kabın ismi	içine konan madde	kabın sayısı
pulluriia-	bal	7
KUKUBU[9]	şarap	7
ḫutnikki-	bal	1
ḪAB.ḪAB[10]	şarap	1
purpuri-	parfüm	7
purpuri-	bikisel yağ	7
ḫupurni-	parfüm	1
ḫupurni-	bitkisel yağ	1

[4] Y. Coşkun, Kap İsimleri s. 25 vd.

[5] Chicago Assyrien Dictionary "Ḫ" s. 219 ve Akkadisches Handwörterbuch s. 352.

[6] J. Friedrich, Hethitisches Wörterbuch (1952) s. 76 "ein Gefäss, nach Laroche, Journal Cuneiform Studies 2 (1948) s. 118[29] zu churr. *ḫabur- (ḫubur-)* "Erde".

[7] G.F. del Monte - J. Tischler, Die Orts - und Gewässernamen der hethitischen Texte (1978) s. 221.

[8] E. Laroche, Les Noms des Hittites (1966) s. 136 nr. 933.

Ḫupurni- kelimesini lengüistik açıdan ve idantifikasyon bakımından incelersek şu sonuca varıyoruz : *tekan-, daganzipaš* kelimeleriyle eş anlamlı[11], gövdesi *ḫa/wu$_u$r-, ḫubur-, ḫabur-* "toprak, yer" olmak üzere, *"-ni"* türetken ekiyle teşkil edilmiş olup,[12] "commun generis" gruba dahildir. Laroche, Glossaire de la Langue Hourrite (1980) "Hurri Dilinin Sözlüğü" s. 99 ve 109'da *ḫupurni-*'nin ait olabileceği bir gövde araştırmış ve Hitit Çivi yazılı metinlere geçmiş, hurrice şu kelimelere raslamıştır :

ḫawurni "Terre"; *ḫub (u)ri* "Nom de la matière du *ḫubrušḫi*, ne pas confondre avec *ḫawurni* "terre", mais cf. ^{dug} *ḫuburni*"

Böylece *ḫupurni-*'nin bağlandığı gövde anlamı nedeniyle, bu kabın daha çok pişmiş topraktan yapıldığı kabul edilmelidir.

Kelimenin Mezopotamya paralellerini aradığımızda bir de "içerisinde bira içkisi saklanan büyük depo kabı" *ḪUBURU*[13] ve bu küplerin bulunduğu "özel bir konut"a, *BĪT ḪUBURI*'ye[14] raslıyoruz[15]. Herhalde bizim *ḫupurni*-bunlarla ilişkili olmayıp, daha çok içine "parfüm konan küçük kap" *HUBURNU*[16] veya "yağ kandili" olarak kullanılan *ḪUBUNNU*[17] kaplarına uygundur.

Sonuç olarak, ^{DUG}*ḫupurni-* gerektiğinde kandil olarak da kullanılabilecek küçük boyutlu bir parfüm kabı olabilir.

[9] Y. Coşkun, Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XXVII/3-4, 1969) s. 10 vd. (1972).

[10] Y. Coşkun, Kap İsimleri (1979) s. 59 vd.

[11] Von Brandenstein, ZDMG 91 s. 571, ZA NF XII s. 85 ve J. Friedrich, MVAG II 42 s. 8, 30.

[12] H. Kronasser, EHS 1 s. 221 *"ḫupurni-* c. (ein Gefäss) zu hurr. *ḫubur* (Erde) vgl. Terrine".

[13] Bk. Friedrich, Heth. Wört. 3. Ergaenzungsheft s. 41 "^{DUG}KU.U + KAK, Bierkrug (= *HUBURU);* Delitsch, Handwörterbuch s. 268 *"ḫubûru,* ein bestimmtes Gefäss, K. 152, 242"; A. Salonen, Die Hausgeraete der Alten Mesopotamier s. 200 *"ḫiburnu, ḫuburnu:* Riesenkrug"; CAD 220^a *ḫuburu* (a large vat for beer)"; AHWb (1962) s. 352 *"ḫuburu (m),* bir bira destisi".

[14] Landsberger-Balkan, Belleten XIV (1954) s. 189, 239, 240 (alm.)

[15] A. Salonen, HAM II (1966) s. 196, 201.

[16] " " " s. 229 "kleine Ölflasche, Parfümflasche"

[17] CAD 219^a *"ḫubunnu,* yağ kandili olarak kullanılan bir kap, El-Amarna, Nuzi ve Babil belgelerinde geçmektedir"; AHWb (1962) 352^a *"ḫubun(n)u(m),* 1/3 ya da 1 litrelik küçük bir kap.

THE CRISIS OF THE THIRD CENTURY A.D.

Dr. G.M. ROGERS

Introduction

Late in A.D. 155 the Greek orator Publius Aelius Aristides from Hadrianoi in Northern Mysia praised Roman rule in the presence of the imperial court at Rome.

Indeed, the poets say that before the rule of Zeus everything was filled with faction, uproar, and disorder, but that when Zeus came to rule, everything was put in order and the Titans were banished to the deepest corners of the earth, driven there by him and the gods who aided him. So too, in view of the situation before you and under you, one would suppose that before your empire everything was in confusion, topsy-turvy, and completely disorganized, but that when you took charge, the confusion and faction ceased and there entered in universal order and a glorious light in life and government and the laws came to the fore and the altars of the gods were believed in [1].

According to Aelius, Rome had firmly established the basis for civilised life-security, the rule of law, and, most importantly, *providentia deorum,* the providence of the gods. The gods looked out for the inhabitants of the Roman empire [2]. A golden age had arrived. Later Edward Gibbon pronounced his famous verdict on the era from A.D. 96-180.

If a man were called to fix the period in the history of the world during which the condition of the human race was most happy and prosperous, he would, without hesitation, name that which elapsed from the death of Domitian to the accession of Commodus. The vast extent of the Roman empire was governed by absolute power, under the guidance of virtue and wisdom. The armies were restrained by the firm but gentle hand of four successive emperors, whose characters and authority commanded involuntary respect. The forms of the civil administration were carefully preserved by Nerva, Trajan, Hadrian, and the Antonines, who

[1] Publius Aelius Aristides, *Oration* XXVI. 103, translated by C.A. Behr, *P. Aelius Aristides, The Complete Works* II (Leiden 1981) 96.

[2] P. Brown, *The World of Late Antiquity* (London 1971) 50.

delighted in the image of liberty, and were pleased with considering themselves as the accountable ministers of the laws. Such princes deserved the honour of restoring the republic, had the Romans of their days been capable of enjoying a rational freedom[3].

Indeed, by the beginning of the third century A.D. an aristocracy "of amazingly uniform culture, taste and language" rule over an empire extending from Scotland to lower Egypt, from the Caspian Sea to the Atlantic Ocean[4]. A contemporary prognosis for the duration of the empire was simply all eternity[5].

Yet, however secure that Roman World seemed to contemporary observers, less than twenty years after the death of Marcus Aurelius Antoninus, on 17 March A.D. 180, the Christian son of a Roman centurion prayed for the emperors, the whole estate of the empire, and the interests of Rome, in order to postpone the "clausulam saeculi," or the end of the world, with its menace of hideous suffering[6]. Still later, the anonymous author of an encomium of the emperor Philip the Arab from the middle of the third century A.D. exhibited consciousness of a general crisis:

The Empire was the victim of tyrants, cities were destroyed and countries depopulated in civil wars; justice, finances, the army and foreign politics were managed in an unsatisfactory and bad manner, on the whole the Empire was like an ill and rotting body, or like a bolting horse it was in total confusion... it began to sink like a ship, and its rulers, being tired and helpless were not able to find a way out; thus there was an increasing fear of an uncertain future[7].

After the death of Marcus Aurelius, history descended "from a kingdom of gold to one of iron and rust, as affairs did for the Romans of thay day," according to the historian Cassius Dio Cocceianus, from Nicaea in Bithynia, consul for the second time in A.D. 229[8].

Scholars, following Dio's account, from at least the time of Edward Gibbon have traced "the Decline and Fall of the Roman Empire," from

[3] E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire* I (New York 1946) 61, edited by J.B. Bury.

[4] P. Brown, *The World of Late Antiquity* (London 1971) 14.

[5] P. Aelius Aristides, *Oration* XXVI. 108.

[6] Tertullian, *Apol.* XXXII. 1.

[7] Εἰς βασιλέα 7f.

[8] Cassius Dio, *Roman History* LXXII. 36, 4.

the third century A.D. If barbarians eventually murdered the empire, the first truly murderous barbarians appeared on the borders of the empire in A.D. 235[9]. If the empire committed suicide, "the stupendous fabric yielding to its own weight," the turmoil of the third century exposed the first tears[10]. If the comfortable old Roman empire transformed into the "World of Late Antiquity," the spirit of that New World, particularly a change in religious attitudes, developed only after A.D. 200[11]. None of these explanations, however, have started from the most important perspective: that of the provincials themselves.

For if the nature of the Roman empire "can only be understood by starting from the provinces and looking inward," that is, if the Roman empire was no more than its inhabitants perceived it to be, in order to understand first what the empire was, and second, how it changed, we must turn to the perceptions of provincials[12]. Geza Alföldy already has used this approach to analyze the "Crisis of the Third Century," but drew his evidence almost exclusively from literary accounts which are notoriously problematic for the period in question[13].

In this article, without ignoring the still crucial literary texts, and without pretending to cover all the provinces of the empire for the whole period, I nevertheless would like to add some of the archaeological and epigraphical evidence to our picture of the third century, which has been based almost entirely upon literary sources until now. A more comprehensive approach to the viewpoint of the inhabitants of the Roman empire remains possible. Here I will attempt only a selective sketch.

The Sources

First, I should point out that the literary evidence for the third century is atrocius. The main contemporary accounts are fragmentary and random, while later chronicles and epitomes are tendentious, inaccurate, and, at times, malevolent. Herodian, a minor official in Rome from Syria, wrote eight books on the Roman emperors, starting with the life of Gor-

[9] A.H.M. Jones, *The Decline of the Ancient World* (London 1966) 362-70.

[10] E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire* II (New York 1946) 1219.

[11] P. Brown, *The World of Late Antiquity* (London 1971) 50-57.

[12] F. Millar, "The Emperor, the Senate and the Provinces," *JRS* 56 (1966) 166; S. Price, *Rituals and Power, the Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1986) 20.

[13] G. Alföldy, "The Crisis of the Third Century as Seen by Comtemporaries," *GRBS* 15 (1974) 87-111.

dian III in A.D. 238, just at the very beginning of our period[14]. The Greek historian Zosimus wrote a narrative history of the period after A.D. 498, but his interpretation of events is determined by his reactionary paganism[15]. We also possess a collection of biographies of Roman emperors from A.D. 117-284, with the years 244-259 missing, probably composed by a "rogue scholar" at the end of the fourth century[16]. These biographies contain many errors, falsifications, and precious bits of good evidence. From a much later period, Zonaras, a twelfth century A.D. Byzantine historian wrote an epitome on the period between Severus Alexander (A.D. 235) and Constantine (A.D. 303), based upon Petrus Patricius[17].

More positively, we have what amounts to a counter history, composed by Eusebius of Caesarea in Palestine, whose *Ecclesiastical History*, from the beginning of the Church until A.D. 324, is often tendentious, but not necessarily inaccurate[18]. However, the most valuable Christian source for the period is Saint Cyprian, whose correspondence and "intelligence service" at the imperial court enabled him to be very well informed about events throughout the empire[19].

Finally, for once, we have the barbarian side of the argument, in the form of a tri-lingual inscription of the Sassanid Persian ruler Shapor I, from Persepolis, which gives a good contemporary narrative from the eastern frontier of the Roman empire during the 240s and 250s[20].

The fact remains, however, that no continuous Greek or Roman historical account for the period exists. No Tacitus emerged from the third century senate to poison our estimation of Gordian III. Instead, we must rely upon the views of various outsiders, including Christians, barbarians and later provincials. Naturally, the dearth of literary sources elevates the evidenciary value of the thousands of inscriptions, papyri and coins which survive from the period. Overall, the fragmentary state of the evidence perhaps reflects the deeper political reality.

[14] Herodian, τῆς μετὰ Μάρκου βασιλείας ἱστορίαι I-VIII, trans. C.R. Whittaker (Cambridge 1969-70) vols. I, II.

[15] *Historia nova* I, trans. J.J. Buchanan and H.T. Davis, (1967).

[16] *Scriptores Historiae Augustae* trans. D. Magie (New York, 1922-32) I-II; R. Syme, *Emperors and Biography* (Oxford 1971).

[17] for his value as a source see F. Millar, *A Study of Cassius Dio* (Oxford 1964) 2f., 195-203.

[18] *Ecclesiastical History* trans. K. Lake and J. Oulton (New York 1926-32) I, II.

[19] *Letters 1-81* (Washington 1965) trans. by R.B. Donna.

[20] A. Maricq, "Res Gestae Divi Shaporis," *Syria* 35 (1958) 295.

The Military and Political Crisis

All accounts of the period, however random, fragmentary, or biased emphasize the centrality of war, whether civil or foreign. I can only touch here upon the most important conflicts and their consequences for the structure and functioning of the Roman empire.

The first emporer from the period, Maximinus, an equestrian soldier from the Danubian region, who was reportedly so big that he wore his wife's bracelet as a ring, never made it to Italy during his three years as emperor (A.D. 235-38)[21]. After three years of fighting on the Rhine and Danube frontiers, Maximinus was murdered by his own soldiers at Aquilea, who did not wish to fight a civil war against Pupienus and Balbinus, the senatorial leaders. The praetorian guards celebrated this triumph by murdering Pupienus and Balbinus and installing Gordian III as emperor in July of A.D. 238[22]. The young emperor, a mere thirteen year old, immediately challenged the growing power of Shapor I, King of the Sassanid Persian dynasty, who had overthrown the weak Arsacids of Persia in A.D.224, invaded Mesopotamia, captured Carrhae, Nisibis, and was threatening Antioch. The young emperor died in A.D. 244-at the hands of his praetorian prefect Philip, or perhaps Shapor I. For according to an inscription set up by Shapor:

And when we were first established in our kingship of the peoples, Gordianus Caesar (238-44) gathered forces of Goths and Germans from all over the Roman empire and invaded Assyria coming against the Iranian people and us. And at Mesiche on the borders of Assyria a great battle took place and Gordianus Caesar was killed and we destroyed the Roman army, and the Romans declared Philippos as Caesar (244-9), and Philippos Caesar came to terms and gave us 500,000 denarii as ransom for their lives and paid us tribute. And we for this reason renamed Mesiche Peros-shapor (victorious Shapor)[23].

Philip the Arab could make peace with Shapor, but not with the province of Pannonia[24]. One of its officers, C. Messius Decius, invaded Italy

[21] *Scriptores Historiae Augustae* VI. 8.

[22] for Maximinus, Pupienus and Balbinus, and the Gordians see Herodian VI, 8-VIII; Zosimus I, 1-19; P. Townsend, "The Revolution of A.D. 238: the Leaders and their Aims," *YCS* 14 (1955) 49; R. Syme, *Emperors and Biography* (Oxford 1971) 163-193.

[23] inscription of the deeds of Shapor I from Nagsh-i-Rastam near Persepolis.

[24] for M. Julius Verus Philippus, preatorian prefect and emperor, A.D. 244-49, see Ammianus Marcellinus, *History* XXIII, 5, 7, and 17; Eusebius, *Hist. Eccl.* VI, 34, 36, and 39; A.T. Olmstead, "The Mid-Third Century of the Christian Era," *CP* 37 (1942) 254f.

and defeated Philip in A.D. 249. Decius, a Danubian senator and consul, was killed in a battle against the Goths in A.D. 251, having persecuted the Christians since A.D. 249[25]. His successor, Valerian, doubled his accomplishments: he directed a spectacular persecution and suffered a spectacular death[26].

The Franks on the Rhine, the Saxons with their pirate ships in the English Channel, and Shapor on the Euphrates all defied Roman arms. Despite the progress of Valerian's son Gallienus against the Alamanni on the Rhine (A.D. 254-56), the Franks in Gaul, and the Alamanni in Italy (A.D. 258-59), Gallienus' own general Postumus organized an independant state in Gaul. The governors of Spain and Britain promptly formed alliances. Worse news came from the east. Shapor had defeated Valerian, who had led a plague ridden army into battle, and taken the emperor himself prisoner. During the emperor's captivity, Shapor used Valerian as a footstool when he mounted his horse, and when Valerian died, his body was stuffed and became the prize ornament of the Sassanian court. At no time was the empire more unstable. Christian apologists drew the inevitable conclusions.

In truth, only Prince Odenathus, from the desert kingdom of Palmyra, checked Shapor's advance through the east. The Roman emperors used Odenathus and his Greek scholar wife Zenobia to restore peace in the east, until Aurelian crushed Palmyran power[27]. Meanwhile, Gallienus, the son and successor of the captured Valerian, fought the Goths in Greece (A.D. 262), the Heruli, and a host of pretenders to the purple back in Italy[28]. At Milan in A.D. 268 a group of Illyrian officers, including the future emperors Claudius and Aurelian, assassinated Gallienus. Yet Gallienus left a legacy of recovery. Although an admirer of Greek cultere and a friend of the neoplatonist philosopher Plotinus, Gallienus nevertheless tolerated Christianity, a policy repugnant to his Danubian

[25] for Decius see R. Syme, *Emperors and Biography* (Oxford 1971) 194-99.

[26] on Valerian, emperor from A.D. 253-59/60 and his son Gallienus, A.D. 253-67, see Zosimus I, 29-40; B. MacDermott, "Roman Emperors in the Sassanian Reliefs," *JRS* 44 (1954) 76-80; G. Herrmann, *The Iranian Revival* (Oxford 1977) 92-93; L. de Blois, *The Policy of the Emperor Gallienus* (Leiden 1976).

[27] see I.A. Richmond, "Palmyra under the aegis of the Romans," *JRS* 53 (1963) 43-54; F. Millar, "Paul of Samosata, Zenobia and Aurelian," *JRS* 61 (1971) 1-17; M. Colledge, *The Art of Palmyra* (Boulder 1976) ch. 1.

[28] for the Gothic raids in Asia Minor see Zosimus I, 18, 31-35; in general on the situation in the Greek world, F. Millar, "P. Herennius Dexippus: The Greek World and the Third-Century Invasions," *JRS* 59 (1969) 12-29.

peers and successors. More importantly, Gallienus excluded senators from military commands, at once professionalizing and barbarizing the army, and created the new mobile army and strategy which ultimately saved Roman *imperium*[29].

Gallienus's successor, Claudius Gothicus (A.D. 268-70), annihilated a force of invading Goths in the Balkans and then scored a singular triumph for the period: he died in bed-albeit of the plague.

Next, Aurelian, devotee of the Sun god, and supreme cavalry commander, drove the Vandals from Pannonia, restored the Rhine and Danube borders, broke the independent Gallic state and defeated Palmyra under Zenobia. Both Tetricus and Zenobia walked in chains of gold in his triumph. The empire had indeed struck back. But Aurelian also built a twelve-mile wall around the city of Rome which was twenty feet thick, and evacuated the forward positions in trans-Danubian Dacia (A.D. 270)[30]. The rogue scholar of the *Historiae Augustae* pronounced a perfect Tacitean epitaph: "Hic finis Aureliano fuit, principi necessario magis quam bono."[31]

The soldiers murdered Aurelian's senatorial replacement, M. Claudius Tacitus, who spuriously claimed descent from the consular historian, within a year. The mutinous legions then elevated M. Annius Florianus to the purple-and dispatched him, when the supreme court of the eastern legions handed down their decision: M. Aurelius Probus, a lieutenant of Aurelian, and another Danubian. He fought from one end of the empire to the other: Gaul, the Rhine, the Danube, Asia Minor and Persia. He even made peace with Bahran II, the successor of the Shapor I. But the Pannonian army lynched Probus when Raetia declared for Carus, yet another Danubian in A.D. 282[32]. Carus and his sons, Carinus and Numerianus, did not last past A.D. 285. In the same year, C. Aurelius Valerius Diocletianus, the man the Roman World had been waiting for, seized power and kept it for twenty years[33]. After which, like Sulla, Diocletian retired and died in bed.

Certain patterns emerge from this opera bouffe. The political balance of the empire shifted from Rome and Italy to the Greek provinces and

[29] Zosimus I. 30-40.

[30] Zosimus I. 47-61.

[31] *S.H.A.* XXXVII.

[32] for the campaigns of Probus see Zosimus I, 64-71.

[33] on the early career of Diocletian see A. Jones, J. Morris, and J. Martindale, *Prosopography of the Later Roman Empire* I (Cambridge 1971), Diocletianus 2.

the Danubian region. The Danubian provinces, characterized by early military occupation, the presence of veteran colonies, and little Christianization, provided the military leadership which rolled back Gibbon's "deluge of barbarians." Sirmium, Sremska Mitrovica in modern Yugoslavia, produced Decius, Probus, and Maximianus; Dacia Ripensis could claim Aurelian, Constantius and perhaps Galerius. The emergence of a military oligarchy from the Danubian provinces was no less a social revolution than Octavian's 250 years before. Just as Octavian, the later Augustus, relied upon the equestrians and the Italians to consolidate his revolution-at the expense of the noble families and Rome-so the Danubian emperors used the legions of the Danube to usurp and triumph, while systematically excluding senators from military commands. Men of low social background, conversely, acquired senatorial posts and commands[34]. Real political competition arose only among Danubian military leaders. Gallienus' assassination in A.D. 268 illustrates this point precisely: two conspirators among many, two Danubians, two future emperors. Assertions of senatorial control merely betrayed failing signs of life: Pupienus and Balbinus lasted for four months in A.D. 238, Tacitus and Florianus less than a year in A.D. 275/6.

The year A.D. 284 brought the new order. The legions of the Danube "elected" emperors from the pool of their commanders-the inescapable and final revelation of Tacitus' *arcanum* of the empire, which Augustus had buried deeply within the façade of the "Restored Republic."[35] Soldiers were the real source of political power in the empire. Once the competitors for the purple openly acknowledged this fact, the imperial system of government could be detached from the framework of Republican institutions. Senatorial power never recovered. In turn, the imperial court was militarized. This created the expectation that an emperor would spend most of his time fighting. What distinguished the fighting done by the Danubian emperors from the Julio-Claudian ancestors was purpose: the first century emperors fought for the ideology of Rome expanding to the limits of the "world." Their third century descendants fought for the very survival of the civilised world[36].

The simultaneous and persistent barbarian invasions already sketched out, the civil wars endemic to a state without an orderly means of succes-

[34] Cassius Dio, LXXX. 7.2.

[35] Tacitus, *Histories* I. 4, 2.

[36] Herodian IV. 14. 6.

sion, and other disasters, such as the plague which started in the eastern empire, and various earthquakes which affected Italy and the eastern provinces, caused this difference. So barbarians, civil wars, and natural disasters at least disrupted the empire during the third century. To their credit, the Romans of the third century refused to become mere victims.

A Strategy for Survival

During the third century the Romans abandoned a strategy for the defense of the empire which had been developed under Augustus[37]. Until A.D. 200 two concepts underpinned imperial military strategy. First, the Roman army "fixed" the borders to outsiders. The legions and auxiliary units defended a fixed premiter, and especially used geographical features, such as mountain ranges and rivers (including the Rhine and the Danube), as well as fortifications and extended walls (particularly Hadrian's wall in Scotland), to keep intruders out. Second, their defensive strategy was preclusive. When possible, the Roman army confronted attackers *before* they entered imperial territories and eroded the logistic base of support: money, food and manpower.

The Romans maintained this perimeter, preclusive defense with remarkable success for two centuries. But simultaneous attacks of Goths in the west and pressure exerted by Persia in the east cracked this defense during the third century. Essentially, the Roman empire was caught between large migration flows from north to south and east to west, which pushed barbarians across the borders of the empire in large numbers. Nor was this trend, which contemporary Romans noticed, temporary[38].

The only rational response was maintenance of a minimally adequate level of security at the lowest feasible cost to the society as a whole. Under the leadership of Danubian emperors, the Roman army therefore adopted a new defensive strategy, "defense in depth," which controlled especially the logistic damage of barbarian invasions until the revised borders of the empire could be restored finally under Diocletian[39]. Once the imperial army controlled the barbarian threat, the Roman emperors returned to a perimeter defense as quickly as possible.

The beginning of the change in military strategy actually took place under Septimius Severus[40]. By A.D. 196 Septimius had formed three new

[37] E. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire* (Baltimore 1976) 7-50.

[38] Herodian, IV. 14.6; also Εἰς βασιλέα generally.

[39] E. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire* (Baltimore 1976) 127-190.

[40] A. Birley, *The African Emperor* (New York 1972) 201.

legions because of his civil war and the Parthian threat: I, II, and III Parthica. II Parthica remained near Rome under an equestrian commander. This new legion became the nucleus for the first central field army of Rome-a proto-type rapid deployment force. Septimius also doubled the size of the praetorian cohorts to 10,000 total, increased the size of the urban cohorts to 6,000 and doubled the number of guards and policemen (vigiles) to 7,000. Later, cavalry troops were added. Eventually, 30,000 men became permanently available at or near Rome for frontier duty, in effect, a substantial central reserve which could march off to Persia to supplement the legions permanently stationed on the border.

This idea of a mobile reserve comprised the first component of the strategy of defense in depth. Cavalry gradually dominated this mobile force and, indeed, under Gallienus (A.D. 253-68), regional reserves of cavalry bestrode the major axes of the empire, including Aquilea, which controlled the gateway to Italy, Sirmium for the Danubian region, Poetovio for the Drava valley, and Lynchnychus, for the major highway into Greece from the north.

Further, the importance of cavalry also narrowed the locus of political power. Claudius, a cavalry commander, replaced Gallienus in A.D. 268 and Aurelian, a greater cavalry commander, replaced Claudius in A.D. 270. If you wished to wear the purple, it helped to command cavalry. *Promoti,* the old 120 horse legionary cavalry contingents, units of native cavalry such as the *Equites Dalmatae,* and some heavy armoured troops composed these new cavalry forces, which were called *vexillationes.*

Roman cavalry tactics also improved over the course of the third century, as the Roman army learned how to utizile light cavalry supported by steady infantry. In A.D. 271 Aurelian defeated the Palmyrans at the Orontes River in Syria and then at Emesa, where he used the same tactics. Once the Roman army joined battle, he directed his light native cavalry to retreat; the enemy heavy armoured cavalry (called *clibinarii* or "bread ovens") pursued until they were exhausted. Then, the Roman army counter-attacked and cut the enemy into pieces. Units of these bread ovens appeared in the Roman army at the end of the third century-prototypical medieval knights.

But if improved tactics were, at least in part, responsible for the imperial recovery, the Romans bought that recovery at a tremendous social, economic, and political cost. Defense in depts necessitated the interception of the enemy *within* the borders of the empire. Strong, self-contained forts

along the frontiers, with mobile forces deployed between and behind them, provided security for the empire as a whole, and were particularly effective in providing protection for the central government. But the cost to any one area or province might be extreme: a fortified provincial town had to hold out until relieved. By then,the barbarians usually had ravaged the surrounding countryside. Thus, the relentless invasions of barbarians from A.D. 235 until 284 inflicted damage not only on imperial land but also upon private property, lives, and provincial morale which had a cumulative effect. It invariably eroded the logistic base of the empire and inexorably diminished the worth of the imperial structure to its inhabitants. If the Roman empire was no more than its inhabitants perceived it to be, there was never a time when it appeared to represent less and do less for its subjects than during the third century. During the best of times, the demands and benefits of imperial administration were limited: the provincials paid the tribute and received peace in return. During the crisis of the third century the provincials still paid the tribute, but did not receive peace in return, an exchange bound to encourage dissatisfaction and disloyalty-to the imperial rulers, to the empire itself, and to its deities. Defense in depth, a strategy only for survival, contained, within its terms, hidden, but fundemantal changes in the social, political, economic and spiritual structure and functioning of the empire. The terms by which the state weathered the deluge of barbarians changed the state forever. It was no accident at all that, once the Roman army secured the basic borders of the empire in A.D. 284, Diocletian immediately reverted to preclusive, primeter defense. And the successors of Diocletian successfully implemented this strategy until new barbarians offically ended the political structure of the western empire during the fifth century A.D. But *what* these borders enclosed from A.D. 285 until 410 or 476 was dramatically different from the Roman World known to Aelius Aristides.

The Economic Crisis

The military crisis of the empire was inextricably intertwined with an economic crisis fully recognized by contemporary observers[41]. The Roman army provided costly protection. The soldiers always demanded more money and prospective emperors needed their good will. Thus the military budget increased dramatically during the third century and was paid for, at first in cash, and later in kind, by the provincials.

[41] cf. Cassius Dio, LXXIV. 5.4 f.; Herodian V. 4.7, Cyprian, *To Demetrian* 3.

But many emperors were needlessly profligate. At the death of Commodus, Pertinax found only 250.000 denarii in the state treasury[42], only ten times what Elegabalus paid for a "dancing girl" around A.D. 220[43]. In contrast, at the death of Pertinax, only 87 days later than Commodus' in A.D. 193, the praetorian guards auctioned off the empire between two rich men, Sulpicianus and Didius Julianus, each of whom could afford to bid more than 5.000 denarii per soldier, or a total of 25.000.000 denarii each. This sounds preposterous, until one recognizes that the emperor Tacitus was said to be worth 280.000.000 sesterces in investments alone in A.D. 275[44]. Large personal fortunes existed at a time of general impoverishment and recession.

These problems were heaped upon a foundation of persistent debasement of currency, inflation, and reduced revenues. The silver content of the denarius, still 75 % under Marcus Aurelius, sank to 5 % by A.D. 250. In the second century, a modius of wheat cost half a denarius: in A.D. 301 it cost 100 denarii. In fact, the value of a denarius sank to about 5 % of what it had been before the inflation of the third century. For a government with no token money this spelled economic disaster.

These trends must be seen within the strategic context. Caracalla, the son of Septimius Severus, raised the pay of the army by 50 % -about 675 denarii per year, per legionary. This concession cost 70.000.000 denarii yearly. To meet these new expenses Caracalla increased confiscations and issued a new coin called the Antoninianus, which weighed in at 1 1/2 of a denarius, but was tariffed at 2 denarii. He also doubled the 5 % inheritance tax of Roman citizens and abolished all exemptions. The depreciation of currency reached its height under Gallienus. During his reign he issued an Antoninianus which was short weight and vilely minted- a copper coin hiding underneath a 5 % silver wash.

Provincials recognized and deplored the social consequences of the military and economic crisis. As the state demanded greater revenues for the limited protection it provided, an oppressive system of collection emerged. Eventually the central government imposed a capital levy on the rich in the provinces and regimented the propertied class into a hereditary caste, obligated as members of a municipal council to carry out du-

[42] Cassius Dio. LXXIV. 5.4.

[43] *Scriptores Historiae Augustae: Elagabalus* XXXI. 1 (100.000 s).

[44] *Scriptores Historiae Augustae: Tacitus* X. 1.

ties. Herodian provides a wonderful picture of the consequences of this system under Maximinus in A.D. 235-38.

There is no point in destroying barbarians, if even more people are being murdered actually in Rome and the subject nations, nor in carrying off prisoners and plunder from the enemy, when the people at home are stripped bare of possessions... men who were rich one day and beggars the next are a daily sight... After Maximinus had reduced most of the distinguished families to penury, he then began to think it was an unimportant,· insignificant activity, and not enough to satisfy his desire. So he then turned to the public treasury and began to expropriate any money in the city being collected for the food supply and cash distribution to the common people[45].

The Roman government also compelled both individuals and cities to domicile soldiers and imperial officials at their own cost. A petition of Scaptopara in Thrace from A.D. 238 to Gordian IV reveals a stark and (probably) common complaint about the indiscipline of soldiers, its effect upon a village, and the continual necessity of entertaining imperial officials.

In addition to these, soldiers too, when sent elsewhere, leave their proper routes and come to us, and likewise compel us to provide them with hospitality and supplies and pay us no money. And the governors of the province and even your procurators for the most part visit here for the benefit of the waters. We are continually entertaining the authorities, as one needs must[46].

Just as in the post-industrial revolution world, inflation drove up prices and wages during the third century -but with a far greater destabilizing effect upon an agricultural economy, where wealth traditionally had been invested in land. The real victims of these conditions must have been the poor- clearly the vast majority in the Roman empire, but also those on a fixed cash income: suprisingly, the government itself, and its employees. Strangely, the taxes in the empire, even during the period of maximum military, economic, and social pressure, remained at a relatively fixed rate, and were not substantially increased. Rather, when the revenues of the empire did not increase, and the real value of its receipts shrank, the government resorted to depreciating currency at an increasing tempo. Of course this decreased the real value of its revenues in turn.

[45] Herodian, VII. 3.3-6.

[46] *CIL* III. 12. 336.

All of this led to the abandonment of a money economy. The Roman government still levied taxes, but met the bulk of its requirements by levies in kind. War was expensive business, even in the third century, and the Romans had plenty of other business at hand. The simultaneous civil and foreign wars of the third century exacerbated pre-existing financial problems and undermined the confidence and loyalty of provincials. A good index of this lack of confidence among some wealthy provincials at least is the chronological distribution of imperial temples and sanctuaries built in Asia Minor over the first 250 years of the empire. Fifteen are attested for the years A.D. 100-150, but only 2 for the years A.D. 200-250[47]. As one Roman historian has observed, the central and irrefutable element in the evidence for a crisis in the third century is the almost universal absence of evidence, either inscriptional or archaeological, for construction and development in the Greek cities of Asia Minor[48]. The Aristocrats of the Greek cities plainly did not have enough money to initiate the civic projects they had so willingly undertaken during the second century, and probably did not have enough confidence in the future of such projects or the public honor they might bring. The re-stabilization of the economy and society first required peace-if only a new social basis. Without peace, the economic *and* social price of protection could only increase.

The Moral and Religious Crisis

Pagan and Christian writers of the era found moral and religious causes for the crisis already described. Both sides blamed each other for the disasters which occurred from A.D. 235-84. Porphyry, the third century philosopher from Tyre and student of the neo-platonist Plotinus at Rome from A.D. 262-63, claimed that "No god was helpful to the state since Jesus was worshipped" (κατὰ Χριστιανῶν). Eusebius, the historian of the church, emphasized in Books VII and XIII of the *Ecclesiastical History* that the Emperor Valerian suffered capture and torture by Shapor I as a direct punishment for his persecution of the Christians carried out in the 250s. The logic of the two arguments is identical. The idea of religious error is central to the era: the wrong god or gods had been worshipped and in an impious manner.

Thus Christian loyalty to the empire became a critical issue at the height of the military crisis. For, at this point, the Christian Church had

[47] S. Price, *Rituals and Power, the Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1986) 59.

[48] F. Millar, *The Roman Empire and its Neighbours* (London 1967) 243.

become a state within a state. The most significant development within Christianity at this time was not the geographical spread, but the further organization-both within individual churches and in the contacts between them. By the middle of the third century the Church at Rome was a substantial organization. In a letter to the Bishop of Antioch (Fabius) Cornelius, the Bishop of Rome from A.D. 251-53, mentioned 46 priests, 7 deacons, 7 sub-deacons, 42 acolytes, 32 exorcists, readers, and watchmen, and more than 1500 widows and poor persons who received support from the Church in Rome[49].

Also, increased organizational links between the churches grouped around the great churches of Rome, Carthage, and Antioch developed. At Rome in A.D. 247, 60 bishops from Italy met to condemn the Novation heresy, while 70 bishops of Africa met in A.D. 220, 85 in A.D. 256. Bishops from Cappadocia, Pontus, Cilicia, Palestine, Arabia, and Alexandria[50] attended the synods at Antioch in A.D. 264 and 274 which condemned Paul of Samosata. Their decision on the second occasion was communicated to all the provinces.

If earlier Christian literature had been doctrinal, scholarly, and apologetic, that of the second half of the third century was mostly composed of letters of bishops from Rome, Antioch, Carthage and Alexandria concerned with questions of discipline and coherence of church organization. The persecutions ordered by Decius and Valerian partially explain this change.

The sources, unfortunately, do not provide a clear explanation for why Decius began his persecution of high church officials in A.D. 249. Hostility toward his tolerant predecessor Philip has been suggested, although unconvincingly. The emperor who revided the censorship wished to unite all the forces of the empire for the great task of reconstruction-his response to the military disasters. Decius called for a general sacrifice and intercession before the images of the gods of the empire. Sacrifices and prayers were associated with solidarity: the provincials and the Italians were to pray together for the health of the empire. In February of A.D. 250 a decree came which commanded universal sacrifice by all free men, women and children in the empire. It was necessary to sacrifice, pour a libation, and taste sacrificial meat; the penalty for refusal was death.

[49] Eusebius, *Ecclesiastical History* VI. 43. 11.

[50] Dionysius of Alexandria was absent in A.D. 264 due to illness.

When sacrifice was completed, each person received a certificate signed by the commission in charge, which testified to compliance to the universal command. An example of one such libellus, precisely dated to 14 June A.D. 250, survives from Arsinoe in Egypt:

To the select commission supervising sacrifices from Aurelia Demos, daughter of unknown father and Helene, and wife of Aurelius Irenaios, residing in the Hellenion quarter. I have always dutifully sacrificed to the gods, and now also in you presence, in accordance with the edict, I have made sacrifice and libation and tasted the offerings, and I request you to countersign my statement. Farewell. I, Aurelia Demos, have submitted this. I, Aurelius Irenaios, wrote for her as she is illiterate.

I, Aurelius Sabinus, head councilman, saw you sacrificing.

Year I of Imperator Caesar Gaius Messius Quintus Traianus Decius Pius Felix Augustus, Payni 20[51].

Under such pressure, many Christians lapsed: thereby they determined the agenda for the doctrinal arguments of Christianity for the next hundred years. Lapses during the persecutions, as well as an increase in heresy, convinced Cyprian that it was *Christian* morality which was declining[52].

But the state also created many martyrs, around whom the apocalyptic and anti-imperial strands of Christianity gained momentum. The idea of the city of god and the city of man was born in the third century.

Disasters and disloyalty brought about the persecution of Valerian. In A.D. 255, when the Goths invaded Pontus, Christians there either helped or acquiesced. According to Gregory Thaumaturgus, some acted as spies and guides for the invaders, some shared the booty, helped attack homes and property, and hunted down refugees. In turn, Valerian attacked first the clergy, and then in A.D. 258, both the clergy and influential laymen. Much as in the day of Pliny the Younger, the state punished persistence of belief. Sometimes persistence was unnecessary. We possess the verbatim record of the interrogation of Fructuosus, the Bishop of Tarragona in Spain on 21 January A.D. 259.

Proconsul Are you the bishop?

Fructuosus I am.

Proconsul You were.

[51] *SP* 319.

[52] *Letters* 59.7; 67.7; *On the Lapsed*, 5f.

The Bishop was burnt alive shortly thereafter. This execution was characteristic of a hardening of Roman attitudes that lasted only as long as Valerian lived. The Christian writers were able to mock Shapor's "footstool" and survive. Gallienus restored the property of the church and instituted tolerance, which lasted until the great persecution of Galerius.

So, in the middle of the crisis, a great success story emerged. Christianity survived and flourished, particularly in the eastern provinces. But the triumph was bought at a great cost to the old aristocratic leadership pool of the empire; the story of Gregory the "Wonderworker" may serve as an example. An ambitious mother had destined Gregory and his brother Athenodorus for the profession of public speaking, which entailed a knowledge of Romen law. The brothers left their home in Neocaesarea in Pontus to study at a celebrated school of Roman law at Berytus in A.D. 236. But their sister had married a lawyer on the staff of the governor of Palestine and he wanted her to join him there. So the brothers accompanied their sister to Palestine, where they met Origen, the great Christian teacher. Gregory stayed with Origen in Palestine until A.D. 242 and then returned to Pontus as a Christian Bishop. He had given up all for his faith: affairs, studies, law, home and kindred. Christianity became his education -his essential means to salvation. A century later, his biographer, Gregory of Nyssa, claimed that when Gregory the "Wonderworker" arrived in Pontus, there were 17 Christians- and when he finished there were 17 pagans[53]. Gregory's Christian message offered those provincials craving for a redemptive religion, first, a recognition of their misery, and second, an available means to salvation.

Whereas traditional paganism had mobilized feelings for things-rites, statues, oracles, and temples, christianity appealed to the new mood of the Severan era: the need for a god with whom one could be alone[54]. The moral exellence theretofore reserved for Greek and Roman gentlemen of uniform culture, taste and language could be usurped by the uneducated masses of the empire through conversion and revelation. A large breach in the confident wall of classical culture appeared during the third century. In the process, talented provincials such as Gregory the "Wonderworker" were lost to the old insitutional structure. An alternative *curcus honorum* arose, which the tolerant and diffuse Roman state, unable to defeat, as so many times in the past, adopted: thereby also Romanizing the hierarchy of the Church. The hard line pagan response under Gallienus

[53] Gregory of Nyssa, *Life of Gregory the Wonderworker.*

[54] P. Brown, *The World of Late Antiquity* (London 1971) 51-52.

and Aurelian was vital but insufficient. In the end the monotheistic mysticism of Christianity simply offered more to the poor who composed the majority of the empire (and always had) than the pagan re-interpretation of older cults and legends as symbols of, or stages toward, a single reality. Transformation began with the self during the third century.

Conclusion

So the empire weathered the deluge of barbarians. But the terms of survival transformed the state forever. And if the might of Illyria largely restored the old borders by A.D. 284, the irreversible victory of the barbarian frontiers over the Mediterranean core of classical civilization had begun with the revolt at Fars in A.D. 224. Aurelian abandoned trans-Danubian Dacia by A.D. 270, Britain was lost by A.D. 410, and after 480 the North ruled Gaul. The culture of the western provinces remained sub-Roman for centuries. The culture of the eastern provinces did not remain sub-Byzantine long after A.D. 640[55].

The Romans of the third century A.D. could not see this future. They simply survived and restored order by the end of the third century. The stupendous fabric was rewoven.

A military revolution saved the empire for Dominate, not Principate. A new, authoritarian emperor ruled the empire like a general, ignoring senators but not legionaries. Thus, the focus of political power shifted from Rome and Italy to the muscular Danubian provinces. The militarization of the state dictated increased financial demands upon the citizens-and by no coincidence, building within the rich Greek cities of the eastern empire virtually ceased. A new social order was emerging.

The Christians and the pagans blamed each other for all of this: the neglect and denial of true religion and ethics had led to the vengeance of a divine power. This traditional Roman fashion of interpreting history by the moral decline of depraved rulers or single social groups such as the Christians or heretics explains both the Christian persecutions and the Roman ideology of restoration. The crisis could be stemmed if good, energetic emperors fought to restore the *old* order-and suppressed all groups which seemed to challenge that order. It was no accident at all that the *restitutores orbis,* the restorers of the world, came from one of the least Christianized regions of the empire. But would the effort have been made if the emperors of the Danube had known that they were restoring, not the *providentia deorum,* but laying the foundation for the *Providentia dei?*

[55] P. Brown, *The World of Late Antiquity* (London 1971) 20.

ABBÂSÎ KARA ORDUSUNUN MERKEZÎ İDARESİ VE SINIFLARI

Dr. MUSTAFA ZEKİ TERZİ

GİRİŞ

Abbâsî Devleti'nin askerî teşkilâtı içerisinde, kara ordusunun merkezî idaresi ve hizmet sınıfları önemli bir yer tutmaktadır. Bu makalemizde biz, bu ordunun başkentte ve taşradaki merkezlerinde tutulan kayıtlardan ve sınıflarından bahsedeceğiz. "Askerî daire" de diyebileceğimiz Dîvânü'l-Ceyş işte bu ordu idaresini üstlenen ve bununla ilgili işleri yürüten makamın adıdır. Asıl konuya girmeden önce, ordu idaresinin Abbasilerden önceki dönemlerde nasıl yürütüldüğünü belirtmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Hz. Peygamber döneminde, muvazzaf ve devamlı bir ordu bulunmadığı ve savaş zarureti ortaya çıktığı zaman ordu teşkili cihetine gidildiği için, bir askerî dairenin varlığı söz konusu değildir. Hz. Peygamber devlet başkanı ve baş komutan olarak askerî idareyi elinde bulunduruyor ve bununla ilgili işleri anında bizzat yürütüyordu [1].

Hulefâ-i Râşidîn döneminde, Hz. Ömer'in (hl. 13-23/634-44) askerî yönü de olan Dîvân'ı kurması, ayrıca askerî merkezlerde ordu ile ilgili kayıtların tutulmuş olması ve gönüllü askerliğin yanında zorunlu askerliğin (et-tecnîdü'l-ilzâmî) mevcudiyeti, bu dönemde bir askerî idarenin varlığını bize göstermektedir [2].

Emeviler zamanında, hilâfetin merkezi Şam'da olduğu gibi, ülkenin diğer yerlerinde kurulu askerî üslerde görev yapan ücretli askerlerin "divânü'l-cünde" kayıtlı olarak ordu hizmetinde bulunmaları, bize bu dönemde de bir askerî dairenin varlığını göstermektedir [3].

[1] Mustafa Zeki Terzi, Abbâsiler Döneminde Askerî Teşkilât, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara, 1986, 2 vd.

[2] Mustafa Fayda, Hz. Ömer'in Dîvân Teşkilâtı, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1986, II, 174 vd.; Ayrıca bkz. Mustafa Zeki Terzi, aynı tez, 11.

[3] Mustafa Zeki Terzi, aynı tez, 17 vd.

I — ORDUNUN MERKEZİ İDARESİ

A. ORDU DÎVÂNI (DÎVÂNÜ'L-CÜND, DÎVÂNÜ'L-CEYŞ)

Abbasiler dönemi idarî teşkilâtında "*dîvân*" adı ile anılan birçok hükümet daireleri bulunmaktadır. "*Dîvânü'l- Ceyş*" de bu dairelerden biri olup, devletin askeri dairesinin adıdır. Devletin, hükümet merkezinde, vilayetlerde ve hudud garnizonlarında orduları vardır. Dîvânü'l-Ceyş bu orduların idarî, malî, kazaî ve diğer işlerinin yönetimini üzerine almaktadır. Dîvânü'l-Ceyş'in merkezi Bağdād, daha sonra Sāmarrā olup taşrada şubeleri bulumaktadır.

Dîvânü'l-Ceyş'in işleyişi ve şubeleri ile ilgili olarak Ḳudāme b. Caᶜfer'in "*Kitâbu'l-Ḫarâc*"ında bilgi bulunmaktadır. Abbasilerin daha önceki dönemlerinde, ordu dîvânının durumu ve işleyişi hakkında kaynaklarda yeterli bilgiye rastlanmamaktadır.

Merkezde bulunan Dîvânü'l-Ceyş'in "*meclisü't-taḳrîr*" ve "*meclisü'l-muḳâbele*" olmak üzere iki esas şubesi vardır:

1 — *Meclisü't-Taḳrîr:*

Bu şube askerlerin maaş ve ücretlerinin miktarını ve bunların ödeme zamanlarını tayin ve tesbit eder. 30 günde bir maaş (aylık) alanlar olduğu gibi, 60 günde, 90 günde ve 120 günde bir maaş alan askerler de vardır[4]. Taḳrîr şubesi işte bu miktarları ve ödeme zamanlarını tesbit eder. Ücret bordrolarını (cerîde, ç. cerâ'id) hazırlar. Bu bordrolara ilâve edilecek ve çıkarılacak isimleri belirler. Dîvânü'l-Ceyş'in bu şubesi, Dîvânü'l-Ḫarâc-ın meclüs't-tafṣîl şubesi gibidir. Dîvânü'l-Harâc'ta ayrıca "*Meclisü'l-Ceyş*" adında bir şube vardır ki, bunun ordu dairesinin maliye dairesinde bulunan bir irtibat bürosu olduğunu söyleyebiliriz[5].

2 — *Meclisü'l-Muḳâbele:*

Bu şube askere alınanların kayıtlarının tutulduğu şubedir[6].

Bu şubelerden (mecālis) her biri, merkezdeki ordunun "ᶜaskeru'l-ḫâṣṣa" ve "ᶜaskeru'l-ḫıdme" gibi muhtelif birliklerine, vilayetlerdeki ve hudud garnizonlarındaki ordulara bakmak (nezâret) üzere birçok tâlî şubelere ayrılmaktadır.

Dîvanü'l-Ceyş'in meclisü'l-muḳâbele şubesinin, askerlerin isimlerini kaydettiğini belirtmiştik. Bu sadece isim yazmaktan ibaret bir işlem değildir.

[4] es-Sâbî, el-Vüzerâ, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, 1958, 16-20

[5] Kudâme, Kitâbü'l-Harâc, Yazma, İstanbul Köprülü Kütüphanesi No: 1076, Vr. 1a-b.

[6] Kudâme, a. esr., Vr. 1b.

Askerin isminin yanında yaşı, onun tanınmasını ve diğerlerinden ayırdedilmesini sağlayan yüz şekil özellikleri ve rengi de kaydedilmektedir; buna *"ḥilâ'r-ricâl" (kişilerin şekilleri, vasıfları ve dış görünüşleri)* denmektedir. Ayrıca o askerin kullandığı atın renk ve alâmetlerinin (nişanlarının) da yazıldığı görülmektedir. Bu kayıtların bir kısmını Ḳudâme b. Caʿfer'in adı geçen eserinde bulmak mümkündür. Biz bu eserden ve Wilhelm Hoenerbach'ın *"Zur Heeresverwaltung Der Abbasiden"* adlı incelemesinden yararlanmak suretiyle bu kayıtları şu şekilde tesbit edebildik [7].

a) *Künye Defterinde (kütük) Askerlerin Yaşları ile İlgili Kayıtlar:*

Ṣabiyy: Ergenlik çağına gelmemiş çocuk.

Emred: Henüz sakalı çıkmamış, fakat bıyıkları yeni terlemekte olan genç. Bıyıkları henüz çıkmakta olduğu "hîne terra şâribuhû) yüzü henüz tüylenmekte olduğu (ḥîne baḳḳale vechuhû) ve ve sakalı gittikçe sıklaştığı zaman (hîne itteṣalet liḥyetuhû) bu isim verilir.

Şaʿb: Yüzündeki sakal tamamen çıkmış olan genç. Yüzünde yaşlılık hatları (kıvrımları) belirdiğinde (ḥîne ḫaṭṭa's-şeybu) de bu şekilde kaydedilir.

Müctemiʿ Kehl veya müctemiʿli'l-Kehl: Tamamen olgunlaşmış olup saçları yarı yarıya beyazladığında bu isim verilir.

Eşyeb: Yaşlanmış ve saçlarında beyaz daha baskın olduğunda bu isimle kaydedilir.

Şeyḫ: Saçı sakalı tamamen beyazladığında bu ad verilir. "Şeyḫ"lerin ordudaki sayıları çok az olduğundan bunlar ordu künye defterine kaydedilmiyorlardı.

b. *Sakal ve Bıyık İle İlgili Kayıtlar:*

Elḥâ: Sakallı. Yüzünün kıl biten her yerinden sakalı çıkmış.

Ṭavîlü'l-Liḥye: Uzun sakallı.

Kevsec: Köse sakallı.

Ṣaṭṭ veya eṣaṭṭ: Sakalsız.

Eşkar: Kahverengi sakallı olan. Sakalı kırmızı ile altın rengi arasında olan.

Aşheb: Kızıl saçlı

[7] Kudâme, a. esr., Vr. 1b-3b; Wilhelm Hoenerbach, Zur Heeresverwaltung Der Abbasiden, Der İslam, XXIX, Berlin, 1950, 269-72.

Ṣâbitü'ş-Ṣaᶜr: Düz saçlı, saçı kıvırcık değil düz olan.

Caᶜdü'ş-Ṣaᶜr: Kıvırcık saçlı.

c) *Renk İle İlgili Kayıtlar:*

Ebyaż: Beyaz yahut esmerlik daha galip olan.

Esmer: Kırmızılık daha galip olan.

Esved: Siyah yahut koyu kırmızı renkte olan.

Esmer müşerreb bi ḥumra: Kırmızı ile karışık esmer.

Adem: Kırmızı esmer. Kahverengine kaçan kırmızı renkte olan.

Aṣfar: Sarı renkte olan.

d) *Saç İle İlgili Kayıtlar:*

Enzaᶜ: Alnın yukarısında boşluk olup saçları başının iki tarafında kalmış. Saçları başının üst kısmından dökülmüş olan.

Ḫafiyy veya beyyin: Saçları farkedilir (görülür) veya farkedilmez (görülmez).

Bi nezᶜatihî eṯer: İkiye ayrılmış saçın ortasında düz bir çizgi (iz) olan.

Eclâ: Başının ortasında (tepesinde) saçı olmayan.

Eclaḥ: Dazlak başlı.

Eṣlaᶜ: Saçı önden dökülmüş, başının ön kısmı açık olan.

e) *Alın İle İlgili Kayıtlar:*

Vâsiᶜu'l-cebhe: Geniş alınlı.

Żayyiḳu'l-cebhe: Dar alınlı.

Bihâ Ğużun: Kırışık alınlı. Alnının üzerinde kırışıklar olan.

Muttaṣılun bi ḳuṣaṣı şaᶜrihî: Saçının kenarına kadar uzanan alın.

Muḳtarinun bi ḥâcibihî: Kaşın saçla bitişik (bağlı) olması. Kaşları saçlarına bitişik olan

f) *Kaşlar İle İlgili Kayıtlar:*

Maḳrûnun beynehümâ: Kaşlarının arası yakın veya bitişik olan.

Beyyinün: Kaşların birbirinden ayrı olduğu kolayca anlaşılabilir. Açık kaşlı.

Ḫafiyyün: Kaşların birbirinden ayrıldığı fark edilmez.

Beynehümâ ḫaṭṭun: Kaşların arasında çizgi biçiminde kıvrımı olan.

Beynehümâ insinâʾ: Kaşların arasında yarık veya siyah iz olan.

Ğalîẓuhümâ: Her iki kaşı kalın.

Daḳîḳuhümā: Her iki kaşı ince.

Eblec, Ebred, efraḳ: Kaşları birbirinden ayrılmış yani aralarında mesafe olan.

Ezecc, müzeccec: Kaşları ince ve uzun olan.

Enṣef: Kaşları sık ve gür olan.

Enmaṣ: Kaşları seyrek olan.

Aḳvas: Kaşları kıvrık ve kavisli olan. (öne doğru kalın arkaya doğru ince olan).

Edmaş, emraṭ, eclaḥu'l-Ḥâcibeyn: Kaşları kılsız veya tüysüz olan.

g) *Gözler İle İlgili Kayıtlar:*

Vâsi ᶜu'l-u'l-ᶜayneyn: İki gözü büyük (geniş) olan.

Ṣağîru'l-ᶜayneyn: İki gözü küçük olan.

Eşhel: Elâ gözlü.

Ezraḳ: Mavi gözlü.

Câḥizu'l-ᶜayneyn: İki gözüde dışarı fırlamış gibi büyük olan (pörtlek gözlü).

Câᶜiru'l-ᶜayneyn: İki gözü de içeri çekilmiş, çukur gözlü.

Aᶜveru'l-ᶜayn el-yümnâ evi'l-yüsrâ: Sağ veya sol gözü yok (görmüyor).

h) *Burun İle İlgili Kayıtlar:*

Ṭavîlü'l-ʾEnf: Uzun burunlu.

Ḳasîru'l-ʾEnf: Kısa burunlu.

Aḳnâ: Karga burunlu.

Ğalîẓ: Kalın (iri) burunlu.

Daḳîḳ: İnce burunlu.

Vâridü'l-ʾernebe, evradü'l-ʾernebe: Burnunun ucu sivri olan (sivri burunlu).

Ecdaᶜ: Burnunun ucu kesik olan.

Eḥram: Burnunun kanatları kesik olan.

Efṭaḥ, efṭas, aḫnes: Geniş veya yassı (basık) burunlu.

Aḥcen veya Aḳᶜam: Burnunun ucu dudağın kubbemsi çizgisine doğru eğilmiş olan. Eğik ve kavisli burunlu.

Akᶜâ: Burnunun ucu kalkık olan.

Münteşiru'l-münḫareyn: Burnunun delikleri büyük olan.

ı) *Yanaklar İle İlgili Kayıtlar:*

Nâtî'l-vicneteyn: (nâti'l-ḫaddeyn): Tombul yanaklı.

Sehlü'l-ḫaddeyn: Düz yanaklı.

Mażmûnü'l-ḫaddeyn: Çukur yanaklı.

Mağdûr (beyyin veya ḫafiyy): Yanağında gizli veya açık bir şekilde çiçek hastalığı izi bulunan.

Fî vechihî nebd ğaderiyy: Yüzünde bir kaç tane çiçek hastalığı izi bulunan.

i) *Dudaklar İle İlgili Kayıtlar:*

Ğalîẓ: Kalın dudaklı.

Daḳîḳu'ş-şefeteyn: İnce dudaklı. İki dudağı da ince.

Ḳalîṣa: Dudağı yukarı çıkık.

Mütesemmira: Dudakları mıhlanmış gibi duran.

Aᶜlem: Üst dudağında tavşan dudağı yarığı bulunan.

Eflec: Alt dudağında tavşan dudağı yarığı bulunan.

Hadlâ: Alt dudağı çıkık.

Dalîᶜa: Üst dudağı çıkık.

Tarmâ: Üst dudağın ortasında bıyık arasına doğru giren bir çıkıntı bulunan.

Nezfâ: Alt dudağın ortasında çıkıntı bulunan.

j) *Dişler İle İlgili Kayıtlar:*

Eflec: Dişlerinin arası açık olan.

Müfellecü'ş-şenâyâ: Ön dişlerinin arası açık.

Müterâkibü'l-esnân: Sık dişli.

Eşğâ: Dişleri çok uzun olan.

Ekess (beyyin veya ḫafiyy): Farkedilir veya farkedilmez bir şekilde ufalmış küçük dişleri olan.

Fâsid: Çürük dişli.

Maklûᶜ keẕâ: Dişlerinden biri veya diğeri düşmüş olan.

Edrad: Dişleri köküne kadar yok olmuş olan.

Ehtem: Kırık dişli.

Aḳṣam, alṭaᶜ: Dişsiz.

k) *Kulaklar İle İlgili Kayıtlar:*

Asmaᶜ: Küçük kulaklı.

Meşkûbü'l-Üzüneyn: Bükük (kıvrılmış) kulaklı.

Maslûmü'l-üzün el-yümnâ evi'l-yüsrâ: Sağ veya sol kulağı kesilmiş.

Maslûmû'l-üzüneyn: Her iki kulağıda kesilmiş.

B. VEZİR-ORDU İLGİSİ

Abbasiler döneminde hilâfet merkezindeki, hudud garnizonlarındaki ve vilayetlerdeki orduların merkezî idaresi vezirde toplanmaktadır. Hârûn er-Reşîd zamanında (hl. 170-93/809-13) "dîvânü'l-ḫâtem" müstesna diğer *bütün dîvânlar* vezir Yaḥyâ b. Ḫâlid'in idaresinde bulunuyordu. Yaḥyâ aynı zamanda, vezirler içerisinde ilk olarak komutanlık yapan kişi olarak da bilinmektedir[8]. eş-Şeᶜâlibî, *"taḳlîd"* veya *"tenfîẕ vezirinin"* görevlerini sayarken şunları söyler: "Bu vezirin görevlerinden biri de bütün dîvânlara bakması, onların hesaplarının ve işlerinin kendisine arzolunması istemesi, dîvânlardaki bozulmaları ıslah etmesi ve eğrilikleri düzeltmesidir[9]." İdaresi vezirde toplanan bu dîvânlar içerisinde *"Dîvânü'l-Ceyş"*in de bulunacağı tabiidir.

Vezirin orduya baktığını veya ordu işlerinin yönetimi ile ilgilendiğini gösteren başka deliller de vardır: Kaynağımız eş-Şeᶜālibī vezirin görevleri arasında şunları sayar: "...Bunlardan birisi de ordu işlerini iyi yürütmek, askerlerin ücret ve tahsisatlarını (ᶜaṭâ) geciktirmemek, onları kavga ve isyana sürüklememek, devamlı itaatlerini temin edecek şekilde onları yönetmektir[10]". "... Vezirde bulunması gereken şartlardan birisi de siyaset yani idaredir. Vezir ordunun idaresini,asker toplayıp ordu teşkilini ve bu orduyu fırkalara ve bölüklere ayırmayı bilecek, harp oyunlarından ve taktiklerinden haberdar olacak, ülkenin sınırlarını, memleketleri ve kaleleri koruyucu kuvvetler hazırlayacaktır"[11]. "Vezirde bulunması gereken özelliklerden birisi de, komutanların savletidir"[12].

[8] el-Cahşiyârî, Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb, thk. Mustafa es-Sakkâ, İbrâhîm el-Ebyârî ve Abdülhafîz Çelebi, Kahire, 1938, 177.

[9] es-Seâlibi, Tuhfetü'l-Vüzerâ, thk. Habîb Ali er-Ravîye, İbtisâm Merhûn es-Saffâr, Bağdad, 1977, 84.

[10] es-Seâlibî, a. esr., 69.

[11] es-Seâlibî, a. esr., 61.

[12] es-Seâlibî, a. esr., 65

Vezirin Ḫalîfe'nin muhafız birlikleriyle olan ilgisini ise yine eş-şu sözlerinden anlıyoruz: "... Vezirin, Ḫalîfenin ḫâssa askerlerinin ücret ve maaşlarını (nafaḳât) temin etmesi, Ḫalîfenin korumasını sağlaması gerekir" [13].

Vezirin Ḫalîfe'nin yanından ayrılmaması gerektiğini belirten eş-Şeᶜâlibî, ancak hudud bölgelerinden gelecek düşman ordularını önlemek ve iç ihtilâlleri ortadan kaldırmak gibi zarurî durumlarda vezirin Ḫalîfe'den uzakta olabileceğini yazmaktadır [14]. "... Vezirin en önemli işlerinden birisi de, hazine işlerine (emvâl) ve ordu işlerine (emrü'l-ecnâd) bakmaktır: Ordular teşkil etmek, orduları gerektiği şekilde sevk ve idare etmek, ordulara "ᶜârıż"lar (ᶜurrâż) tayin etmek [15], asker ve komutanların "iḳtâᶜ"larını ve erzâkını, yani ücretlerini tesbit etmek ve bunları hak sahiplerine vermek, semavi bir afet sonucu kaybolan malların karşılığını ödemektir" [16]. el-Mâverdî ise bu konuda şunları kaydeder: "Vezir orduyu donatır, harp işlerini yürütür, komutanlar tayin eder" [17].

Hârûn er-Reşîd zamanında vezir Faḍl b. Sehl'e, sivil idare (el-ḳalem) ile askeri idareyi (es-seyf) birlikte yürüttüğü, her ikisini de uhdesine aldığı için "*zû'r-riyâseteyn*" yani iki başkanlık sahibi unvanı verilmiştir [18].

el-Emîn de (hl. 193-8/809-13) vezir Faḍl b. Sehl'e aynı unvanı vererek onu sivil ve askeri idarenin başına (*riyâsetü'l-ḥarb ve'l-ḳalem*) getirmiştir [19]. el-Meᶜmûn zamanında da (hl. 198-218/813-33) Faḍl b. Sehl vezirlikle birlikte ordular genel komutanlığı (*el-emâratü maᶜa'l-vezâra*) undesine almıştır [20].

el-Mütevekkil devrinde (hl. 232-47/847-61) vezirlik yapan ᶜUbeydullâh b. Yaḥyâ b. Hâḳân yumuşak huylu birisi olup ordu tarafından sevilirdi. el-Mütevekkil öldürüldüğü zaman ortalık karışmış ve fitne zuhur etmişti. O sırada askerler vezir ᶜUbeydullâh b. Yaḥyâ'nın kapısı önünde toplandılar ve ona şunları söylediler: "Sen bize vezirliğinde iyilik ve ihsanda bulunmuştun.

[13] es-Seâlibî, a. esr., 70.

[14] as-Seâlibî, a. esr., 81

[15] ᶜÂrıż, orduda askerlerin hazır olup olmadıklarını kontrol eden, askerlerin atlarının biribirinden ayrılan farklılıklarını ve vasıflarını, askerlerin silahlarının vasıflarını tesbit eden ve yazan görevlidir. es-Seâlibî, a. esr., 61

[16] es-Seâlibî, a. esr., 79.

[17] el-Mâverdî'el-Ahkâmü's-Sültâniyye, Kahire, 1973, 25.

[18] İbnü'l-Esîr, el-Kâmil Fî't-Târîh, ed. Johannes Tornberg, Beyrut, 1965-1966, VI, 257.

[19] İbnü'l-Esîr, a. esr., a. y.

[20] el-Cahşiyârî, a. esr., 305 vd.

Bu kargaşa esnasında seni gelecek tehlikelerden muhafaza etmemiz ve korumanı üzerimize almamız, sana karşı yapmamız gereken görevimizin sadece en azıdır." Bunun üzerine kapısından hiç ayrılmadılar ve onu korudular[21].

el-Muᶜtemid zamanında (hl. 256-279/870-92) vezir olan Ebû'ş-Şakr İsmāᶜîl b. Bülbül "*Seyf ve Kalem*" i şahsında toplamış, yani ordu idaresi ile sivil idareyi birlikte yürütmüştür[22].

Kaynakların verdiği bütün bu bilgilerden, vezirlerin sivil idarenin yanında askeri idareyi de üstlendiklerini, bugünkü anlamı ile savunma bakanlığı da yapmış olduklarını anlamaktayız.

II — ORDUNUN SINIFLARI

Abbasiler'den önceki İslâm devletlerinin kara ordularındaki sınıfların ana unsurlarının Abbasi Kara Ordusu'nda da daha gelişmiş bir şekilde devam ettiğini görmekteyiz. Bir karşılaştırma imkânı sağlaması bakımından bu önceki orduların sınıflarını kısaca kaydetmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Bu dönemlerde orduda muharebe ve muharebe desteği görevi yapan sınıflar; atlılar (fürsân), deve süvarileri (rukbân), yayalar (reccâle), okçular (rumât, nüşşâbe), istihkâmcılar, mancınıkçılar, arrâdeciler ve neft atıcılarından oluşmaktadır[23]. Yardımcı sınıflar ise, "zâid" adı verilen levâzım sınıfından, idarî, mâlî, kazâî ve dînî hizmet yapan ordu kâtipleri, tercümanlar, ordu muhasipleri ve ordu kadılarından oluşan personel sınıfından, haber toplama ve casusluk görevi yapan istihbârat sınıfından, doktorlar ve hasta bakıcılardan oluşan sağlık sınıfından, menkıbeciler (kuṣṣâs, ḳurrâ), yardımcı işçiler ve zenâatkârlardan (ᶜummâl, faᶜale) meydana gelmektedir[24].

Ordunun sınıflarını, muharip sınıflar ve yardımcı sınıflar olmak üzere ikiye ayırarak incelememiz mümkündür.

[21] İbn Tıktaka, el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sültâniyye, Beyrut, 238

[22] İbn Tıktaka, a. esr., 252.

[23] el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, thk. Rıdvân Muhammed Rıdvân, Kahire, 1978, 147; et-Taberî Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, Beyrut, Tarih yok, IV, 88.

[24] el-Belâzurî, a. esr., 162 vd., 414; et-Taberî, a. esr., IV, 88, 175, 243; İbnü'l-Esîr, a. esr., II, 453; Mevlânâ Şiblî Nu'mânî, Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, Türkçeye çev. Talip Yaşar Alp, İstanbul, 1977, II, 165 vd; Abdurraûf Avn. el-Fennü'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm, Mısır, 1961, 117 vd.; Krş., Hasan İbrâhim Hasan, Târîhu'l-İslâm, Kahire, 1979, 1982, III, 286

A. *Muharip Sınıflar:*

Bunlar muharebe ve muharabe desteği görevi yapan sınıflardır. Abbasi kara ordusunda bu görevi yapan sınıflar şunlardır:

1. Müşât: Mızrak, kılıç ve kalkan ile donatılmış piyade veya yaya sınıfıdır. Bu sınıfa "reccâle" veya "ḥarbiyye" adı da verilirdi [25].

2. Fursân: Başlarında miğfer, göğüs kısımları zırhlarla kaplı ve uzun mızrak ile savaş baltaları taşıyan süvari sınıfıdır [26],

3. Rumât: Okcular ve yaycılar sınıfıdır. Bu sınıfa "râmiye" de denirdi [27].

4. Neffâṭûn: Yanan petrol (neft) atanlar sınıfıdır. Bunlar ateşe karşı dayanıklı elbiseler ve düşman üzerine "neft" ateşi fırlatmada kullanılan malzeme ile donatılmışlardı [28].

5. Mühendisü'l-Mancınîḳ: Bunlar mancınık, ᶜarrâde, debbâbe ve kebş gibi kuşatma silahlarının yapım onarım ve çalıştırılmasından sorumlu teknik elemanlar sınıfıdır [29].

6. İstiḥkâm: Duvarcı marangoz ve çeşitli zenaat erbabından oluşan sınıftır. Ḫalîfe el-Mansûr'un 145/762-3 yılında Hazarlara karşı sevkettiği orduda duvarcı, marangoz ve çeşitli zenaat erbabı bulunmaktaydı [30].

B. *Yardımcı Sınıflar:*

Bunlar muharebenin idari ve lojistik desteği görevini yapan sınıflardır. Başlıcaları şunlardır:

1. Personel Sınıfı: Ordunun Hilâfet merkezinde, hudut garnizonlarında ve vilâyetlerdeki idari, malî ve kazaî kademelerinde görev yapan ordu kâtiplerini, muhasipleri ve ordu kadılarını bu sınıf altında toplamak mümkündür. Ḫalîfe er-Reşîd Bizans'a karşı yaz aylarında düzenlenen seferlerden birine (ğazvü'ṣ-ṣâ'ife) Herseme b. Aᶜyân-ı komutan olarak

[25] el-Ya'kûbî, Târîh, Beyrut, 1960, II, 450 vd.: İbnü'l-Esîr, a. esr., VIII, 216; İbn Haldûn, Kitâbü'l-İber, Beyrut, 1971, III, 238, 245; el-Bağdâdî, Târîhu Bağdad, Beyrut, Tarih yok, I, 101: Philip K. Hitti Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, Türkçeye Çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, 504; Hasan İbrâhim ve Ali İbrâhim Hasan, en-Nuzumü'l-islâmiyye, Kahire, 1939, 229.

[26] ed-Dîneverî, el-Ahbâru't-Tıvâl, Kahire, 1960, 361; Philip K. Hitti, a. esr., 504; Hasan İbrahim ve Ali İbrâhim Hasan a. esr., a. y.

[27] V.J. Parry, İslâmda Harb Sanatı, Türkçeye Çev. Erdoğan Merçil ve Salih Boran, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sy. 28-29 (1974-75), 198

[28] İbn Haldûn, a. esr., III, 260

[29] el-Belâzurî, a. esr., 188; İbnü'l-Esîr, a. esr., V, 438

[30] el-Ya'kûbî, a. esr., II, 466; el-Belâzurî, a. esr., 210; et-Taberî, a. esr., X. 319.

atamış ve emrine 30.000 Ḫorâsân askeri vermişti. Bu orduya atanan Mesrûr el-Hâdim de ordunun malî işlerini (nafaḳât) ve komutanlık hariç diğer bütün idari işleri yürütmekle görevlendirilmişti [31].

2. Sağlık (Sıhhıye) sınıfı: Orduda sağlık hizmeti yapan sınıftır. Ordu açık araziye çıktığında, beraberinde "sahrâ hastahaneleri", ve develer tarafından taşınan, sedye biçminde hasta taşıma araçları da bulunmakta idi [32].

3. Veteriner: Ordunun ulaştırma hizmetini yapan at, katır, deve ve eşek gibi hayvanların hastalanmaları halinde tedavilerini yapan görevlilerden oluşan bir sınıftır. Bu gün bunlara veteriner hekim diyoruz [33].

4. B a n d o: Abbasiler döneminde orduda bando sınıfı da bulunmaktadır. Ḫalife el-Mehdî'nin, (hl. 158-69/775-85) "Ḳâ'id" (Binbaşı) Muḥammed b. Ferrûh komutasında, Bağdâd'dan sevkettiği 1.000 kişilik bir birlikte davulculardan ve borazancılardan oluşan bir bando takımı da bulunmakta idi [34]. H. III./M. IX. yüzyılda Bağdad'da Ḫalîfe'nin muhafız ordusunda bulunan bando takımının musiki aletleri şunlardır:

1. Ṭabl (ç.ṭubûl): Davul
2. Debdâb (ç. debâdib): Davul, darbuka
3. Bûk (ç. ebvâk): Borazan

Askeri bando, askeri birliklerin gönderilmesi ve karşılanması törenlerinde görev yaptığı gibi, hareket halindeki birliğin beraberinde de devamlı olarak bulunmakta idi [35].

SONUÇ

"Abbasi Kara Ordusu'nun merkezi idaresi ve sınıfları" konulu bu kısa araştırmamızdan şu sonuçları çıkarabiliriz.

Ordunun merkezi idaresi D î v â n ü ' l - C e y ş adı verilen askeri dairede toplanmıştır. Dîvânü'l-Ceyş'in hilâfet merkezinde ve taşrada şubeleri bulunmaktadır. Meclisü'l-Muḳabele şubesinin "askeri kütükler" de diyebileceğimiz künye defterlerinde askerlerin bütün şekil özellikleriyle (ḥilye) birlikte kayıtlarının tutulduğunu görmekteyiz. Bu kayıtlar askerlerin

[31] İbn Tağribirdî, en-Nücûmü'z-Zâhira, Kahire, 1972, II, 136
[32] Philip K. Hitti, a. esr., 504 vd.
[33] es-Sâbî, a. esr., 22 vd.
[34] İbnü'l-Esîr, a. esr., VI, 44.
[35] İbnü'l-Esîr, a. esr., a. y: İbn Haldûn, a. esr., I, 216

tanınmalarını ve biribirlerinden ayırt edilmelerini sağlamaktadır. Burada düzenli ve ayrıntılı bir kayıt sisteminin varlığı görülmektedir. Öyle ki, süvarilerin atlarının bile şekil özellikleri (vasıfları) kaydedilmiştir. Ordunun en üst seviyede idarecisi Vezir'dir. Vezir'in bir üstünde ise Halife'nin bulunduğu bilinmektedir.

Askerler gördükleri işlere göre hizmet sınıflarına ayrılmışlardır. Orduda muharebe ve muharebe desteği yapan sınıflarla yardımcı sınıflar vardır. Bu sınıflar kullanılan silahlara, araç ve gereçlere göre ayrılmıştır. Bu sınıflardan anladığımıza göre, dönemin bütün teknik vasıta ve imkânları, araç ve gereçleri en ileri ölçüde kullanılmıştır.

SELÇUKLU HÜKÜMDARI BÜYÜK ALÂEDDİN KEYKUBAD VE ANADOLU SAVUNMASI

Prof. Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN

Tarih araştırmalarında bir konu türlü şekillerde ele alınabilir. Meselâ, genelden özele gidilebileceği gibi, özelden genele de gidilebilir. Türk tarihi genelden özele doğru ele almak istendiği zaman, onun;

1 - Dünya tarihi içindeki, [1]

2 - Orta Doğu İslâm Tarihi içindeki rolü tartışılabilir.

Öte yandan, Selçuklu devri Türk tarihi de aynı şekilde,

1 - Dünya tarihi,

2 - İslâm tarihi,

3 - Türk tarihi

bakımlarından ele alınabilir.

Bu yazımızda konuyu bütün bu bakımlardan ele almak imkânsızdır. Zâten, bu konular, yerli ve yabancı tarihçiler tarafından tartışılmış ve tartışılmaya devam edilmektedir. [2]

Biz bu yazımızda, özelden genele doğru bir değerlendirme denemesi yapacağız.

Bilindiği gibi, büyük devlet adamları büyüklük makamını, yaptıkları müsbet ve büyük işler, bıraktıkları eserlerle kazanırlar. Bu ölçüye vurulun-

[1] Bu konuda fikir edinmek için bkz. O. Menghin, *Die weltgeschichtliche Rolle der Uralaltaischen Völker,* AE, 42, (1928); Koppers, *Cihan Tarihi Işığında Ilk Türklük ve İndo-Germenlik* (Urtürkentum und Urindogermanentum), Belleten, V, (1941).

[2] İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Dünya Tarihindeki Rolü,* V. TTK n. (1960), s. 267-278; F. K. Kienitz, *Osmanlılardan Önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültürel Bakımdan Dünya Tarihindeki Önemi,* Belleten, 50, (1986), s. 279-289. Alm. Die vorosmanischen Türken und ihre Bedeutung für Geschichte und Kultur Anatoliens, Zeitschrift für Kulturaustausch, XII, (1962).

ca, şehir yakan Neron; kendi milletine ve dünyaya bunca felâket getiren Hitler ve Musolini; insan kasabı Stalin büyük adam sayılamazlar. Buna karşılık, meselâ, *Hz. Muhammed, Fatih Sultan Mehmed, Atatürk ve Çorçil* büyük adamdırlar.

Her büyük devlet adamı, bir veya birkaç alanda büyüklüklerini ortaya koyarlar. Zâten, *Carlyle* adlı bir İngiliz tarihçisine göre, tarih, kahramanların ve büyük adamların tarihidir. Öteki tarih anlayışları içinde, bilhassa bu anlayış, Türk tarihine uymaktadır.[3] Zira, tarih şahittir ki, başında yetenekli bir lider bulunduğu takdirde Türk milletinin yapamayacağı iş, aşamayacağı engel yoktur.

Yazımızın asıl konusuna biraz daha yaklaşmış olmak için, büyük adam meselesine Selçuklu devri Türk tarihinden birkaç misâl vermek istiyorum:

Devlet adamı vardır; devlet kurucusudur. Tuğrul ve Çağrı Beyler Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu kurma;[4] Süleyman Şah ve I. Kılıç Arslan Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurma[5] şerefini elde etmişlerdir.

Devlet adamı vardır; vatan kurucusudur; Alp Arslan'ın Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e karşı kazandığı Malazgirt Meydan Muharebesi ile (1071) Anadolu'nun kapıları ardına kadar Türkler'e açıldı. Sonunda, asıl ana vatan Orta Asya'dan binlerce kilometre uzakta, yabancı soydan, yabancı medeniyetten ve dinden insanların yaşadığı bir ülkede yeni bir Türk vatanı meydana geldi.

Devlet adamı vardır; kurulan vatanı ve devleti korurlar: Daha Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluş safhasında, I. Kılıç Arslan'ın ilk Haçlılar'a karşı yaptığı savaşlar; bilhassa II. Kılıç Arslan'ın Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'a karşı kazandığı Miryokefalon Meydan Muharebesi (1176); Alâeddin Keykubad'ın Harezmşah Celâleddin Mengüberti'ye karşı kazandığı Yassı-çimen Meydan Muharebesi (1230), vatan ve devlet koruyan savaşların başlıcalarıdır.

Bir de kurulan vatanın kurtarılması ve yeni bir millî devletin kurulması vardır.

[3] M.A. Köymen, *Atatürk İlkeleri ve Türk İnkılap Tarihi Nasıl Ele Alınmalıdır?* Millî Kültür, s. 43, (1983), s. 3.

[4] Geniş bilgi almak için bkz. M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, Ank. 1969.

[5] Geniş bilgi almak için bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İst. 1971.

Çizgiye dikkat ediyor musunuz? Vatan ve devlet kuruluyor; korunuyor ve kurtarılıyor. Son safhayı gerçekleştiren Mustafa Kemal adlı bir liderdir.

Meseleyi böyle ele almanın, hem Selçuklu devrinin, hem de Atatürk devrinin anlaşılmasını daha iyi sağlayacağı şüphesizdir: Atatürk devrini, Türk tarihinden tecrit ederek anlamak mümkün olmadığı gibi, Türk devletler zincirinin son halkasını teşkil eden Türkiye Cumhuriyeti'ni iyi bilmeden Türk tarihini anlamak da çok güçtür.

Şimdi burada akla bir soru gelmektedir: Bu anlattıklarımız arasında Alâeddin Keykubad'ın yeri ve rolü nedir? Büyüklüğü nereden geliyor? İster istemez şematik olan bir girişten sonra esas konumuza gelmiş bulunuyoruz.

Alâeddin Keykubad'ın büyüklüğünün daha iyi anlaşılabilmesi için burada biraz durarak, Anadolu tarihinin özelliklerini ta baştan itibaren bir bütün olarak gözden geçirmek gerekmektedir.

Anadolu tarihi üç noktada özetlenebilir:

1 - İlk çağlardan beri birçok kavim, bu arada Türklükleri ileri sürülen Etrüskler,[6] ve İskitler/Sakalar,[7] hâlis Türk olan Hunlar Anadolu'ya akınlar yapmışlar,[8] ya da burasını baştan başa geçerek başka ülkelere gitmişlerdir. Bu yüzden Anadolu kavimler köprüsü olarak adlandırılır.

2 - Anadolu, merkezi bu ülkenin dışında veya ucunda olan Makedonya İmparatorluğu'nun, Roma İmparatorluğu'nun, Bizans İmparatorluğu'nun, İran ve Mezopotamya'da kurulan imparatorlukların, nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun süre eyâleti olarak kalmıştır. Anadolu bu sıfatla bilhassa Bizans ve Osmanlılar zamanında, bu iki devletin bel kemiği vazifesini görmüştür.

3 - Devlet ve hükümet merkezleri Anadolu'nun içinde bulunan birçok devlet kurulmuştur. Bunların en büyüğü ve uzun ömürlüsü Hitit İmparatorluğu[9] ile Anadolu Selçuklu ve Türkiye Cumhuriyeti devletleridir.

[6] Bilgi almak için bkz. W. Brandenstein, *Die Herkunft der Etrüsker*, Leipzig, 1937; A. Ayda, *Etrüskler Türk mü idi?* Ank. 1974; aynı yazar, *Türklerin İlk Ataları*, Ank. 1987.

[7] Bilgi almak için bkz. Z. V. Togan, *Sakalar*, BTTD, s. 17-23, (1987); E. Memiş, *İskitler*, Konya, 1987.

[8] F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, Berlin, 1959, s. 317-319; G. Németh, *Attila ve Hunları*, trc. Ş. Baştav, Ank. 1982, s. 65 vd.; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ank. 1977, s. 53.

[9] Hititler hakkında bilgi almak için, bkz. F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ank. 1962.

Selçuklu öncesi Anadolu tarihinin özelliği, burada daima birden fazla devletin bulunmasıdır. Meselâ, Urartu, İyonya, Frigya ve Lidya Krallıkları bunlardan bazılarıdır.

Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethinden sonra bu geleneğe uygun olarak, Malazgirt Meydan Muharebesi'nin geçtiği yerden Batıya doğru, gittikçe büyüyen inci taneleri gibi, Erzurum'da Saltuklular; Erzincan'da Mengücekler; Sivas'da Danişmendliler; Konya-İznik ve tekrar Konya'da Selçuklu adlarını taşıyan Türk devletleri kuruldu. Bunlara Diyarbakır merkez olmak üzere Artuklular Devleti'ni, Ahlat'da Sökmenler Devleti'ni ve başkalarını ilâve etmek gerekir. [10]

Anadolu Selçuklu Devleti'nin iki kurucusu Süleyman Şah ile I. Kılıç Arslan daha Anadolu'da sağlamca yerleşmeden önce, Doğu'ya ve Güney-Doğu'ya doğru Anadolu dışında genişleme siyaseti takip ettiler ve bu yolda hayatlarını kaybettiler. Bunlardan ders aldıkları anlaşılan halefleri Selçuklu hükümdarları, gözlerini Anadolu dışından içine çevirdiler. [11]

Böylece Anadolu Selçuklu Devleti'nin takip edeceği siyaset ortaya çıkmıştır:

Artık, devletin amacı, Anadolu siyasî birliğini Selçuklu hâkimiyeti altında kurmaktır.

Bu siyaseti başlatan II. Kılıç Arslandır: O, 1174 yılında Selçuklu Devleti'nin başta gelen rakibi Danişmendliler Devleti'ni ortadan kaldırmak suretiyle bu siyaseti gerçekleştirme yolunda ilk adımı attı. Bu siyasetin geri kalan safhalarını Alâeddin Keykubad büyük ölçüde gerçekleştirdi. O, adı geçen Mengücekler Devleti'ni ortadan kaldırdı (1228); Saltuklular'ın yerini almış olan Erzurum Selçuklu kolunu tarihten sildi; Ahlat şehrini zaptetti (1232); Harput'u da alarak Artuklular'ın buradaki koluna son verdi (1234). Antalya ve Sinop daha I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve I. İzzeddin Keykâvus zamanlarında alınarak, [12] Akdeniz'e ve Karadeniz'e iki pencere açılmış, böylece, I. Haçlı seferi sonunda sahillerden uzaklaştırılmış olan Selçuklu Devleti, bir kara devleti olmaktan kurtarılmıştı.

[10] O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İst. 1973.

[11] Bilgi almak bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İst. 1971.

[12] Bilgi almak için bkz. O. Turan, a.g.e., s. 283-287, 302-312; Alexis G.C. Savvides, *Byzantium in the Near East; Its relations With the Seljuk Sultanata of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols*, Selanik, 1981, s. 86-90, 127 vdd.; S. Koca, *Sultan I. Izzeddin Keykâvus Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti*, Doktora tezi.

Alâeddin Keykubad bu pencereleri daha da genişletti: Alanya başta olmak üzere bütün Akdeniz sahilini fethetti. Urfa, Harran ve Rakka taraflarını Selçuklu hâkimiyetine aldı. Anadolu'nun Doğu, Güney-Doğu ve Güney sınırlarını hemen hemen bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına ulaştırdı (Diyarbakır, oğlu ve halefi II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından fethedildi). [13]

Şimdi sıra Alâeddin Keykubad'ın Selçuklu devri Türk tarihinde oynadığı rolün adını koymaya gelmiştir:

Yukarıdan beri yaptığımız kısa açıklamadan anlaşılıyor ki, II. Kılıç Arslan ile başlayan Anadolu'yu Selçuklu hâkimiyeti altında birleştirme siyaseti, en büyük ölçüde Alâeddin Keykubad zamanında gerçekleştirilmiştir.

Şu halde, Alâeddin Keykubad,

1 - Vatan kurucusu Alp Arslan'ın,

2 - Vatan koruyucusu II. Kılıç Arslan'ın,

3 - Vatan kurtarıcısı ve yeni bir rejimin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün yanında, vatan birliğinin sağlayıcısı, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına ulaştırıcısı olarak, Selçuklu tarihindeki şerefli yerini almış bulunmaktadır.

Anadolu, uzun tarihi boyunca hiçbir zaman tek bir devletin hâkimiyeti altında birleştirilememiştir. Türkler bir istisna teşkil ederler. Bütünlüğünün sağlanması sayesinde, Anadolu uzun tarihi boyunca ilk defa tümüyle istilâya uğramadan Türkler'in elinde kalmıştır.

Vardığımız bu neticeden anlaşılıyor ki,

1 - Payitahtı Anadolu'nun içinde olan bir devletin hâkimiyeti altında uzun süre kalması için, bu ülkenin tek hâkimiyet altında birleştirilmesi şarttır. Nitekim, Anadolu bütün tarihi boyunca, ilk defa Selçuklular ve Osmanlılar zamanında dışarıdan istilâya maruz kalmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra yapılan bir teşebbüs, Mustafa Kemal tarafından püskürtülmüştür.

[13] Geniş bilgi almak için bkz. M. A. Köymen, *Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, henüz neşredilmemiştir. Şimdilik bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 325-402. H. Jansky, *Selçuklu Sultanlarından Birinci Alâeddin Keykubad'ın Emniyet Politikası*, Zeki Velidi Togan Armağanı, İstanbul, 1950-55, s. 117-126.

2 - Bilindiği gibi, Osmanlı Türkleri Türk hâkimiyeti altında birleştirilmiş olan Anadolu'ya dayanarak, bir cihan imparatorluğu kurmuşlardır. Şimdi Türkiye Cumhuriyeti'nin amacı, modası geçmiş yeni bir cihan imparatorluğu kurmak değil, Anadolu sınırları içinde Atatürk'ün kurtardığı vatanın, kurduğu millî devletin iç ve dış düşmanlara karşı tek başına kendini savunabilecek bir güce erişmesini sağlamak olmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu en zayıf zamanlarında bile iki düşman devlete karşı mücadele edebilirdi.

Türkiye şimdi NATO adını taşıyan Batı güvenlik sistemi sâyesinde varlığını daha iyi korumaktadır. Fakat, ittifaklar ebedî değildir. Türkiye'ye düşen, bu ittifaktan yararlanarak, kendisini tek başına savunabilecek duruma gelmektir. Bunun için takip edilecek iç ve dış siyaseti burada uzun uzun açıklamak imkânsızdır.

Bu siyaset madde madde şöyle sıralanabilir:

a) Ekonomik, kültürel ve teknolojik kalkınmaya daha da hız verilerek, devam edilmelidir. Bunlar uzun vadede meyvelerini verecektir. Yerli uçak, tank ve elektronik sanayinin kurulmaya başlanması, savunma bakımından sevindiricidir.

b) Savunmada en büyük sermayemiz olan nüfusun artmasını engellememek, aksine hiç olmazsa 100 milyona çıkıncaya kadar, çoğalmasını teşvik etmek lazımdır. Ancak, bu sâyede Türklüğün büyük düşmanı kuzey komşumuz süper güce karşı kendimizi savunabiliriz.

Büyük devlet adamı, kendisini burada gösterecektir: Kılıfa göre minare değil, minareye göre kılıf hazırlayan devlet adamına ihtiyaç vardır.

Türkiye'nin yarısı kadar toprağa sahip olan, buna karşılık 120 milyondan fazla nüfusu bulunan Japonlar, nüfus plânlamasını Japon ailesine hakaret saymaktadırlar. Gerçek Atatürkçü Celâl Bayar, nüfus plânlamasına aleyhdardı.

Türk tarihine büyük adam olarak geçmek isteyen zamanın siyaset ve devlet adamları, yeni şartların getirdiği büyük işleri yapmak zorundadırlar. Öte yandan, siyaset ve devlet adamları Türk tarihinin ve tarihçilerinin rehberliğine daima muhtaçtırlar. Çünkü, tarih, geçmişten zamanımıza ve gelecek zamana çevrilmiş bir projektördür. Zamanımızı anlamak ve geleceği sağlıklı bir şekilde değerlendirmek için tarihi iyi bilmek gerekir.

Bugünkü Türkiye'yi anlamak ve geleceğini belirlemek için Türk tarihi başlıca kaynaktır.

c) Türkler, Selçuklu devrinde Anadolu'nun tek hâkimiyet altında birleştirilmesi neticesinde burada gelip geçmiş medeniyetleri aşan parlak bir medeniyet kurmuşlardır. Bunu göz önünde bulundurduğu anlaşılan Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ne çağdaş medeniyet seviyesinin üstüne çıkmayı hedef olarak göstermiştir.

Alâeddin Keykubad, Batı'dan çok önce gerçekleştirilen bu Türk-İslâm Rönesansı'nın başlıca mimarlarından biridir.

Fakat, Türk milleti çığ gibi artan nüfusu, gelişen kültürü ve ekonomisi ile, Selçuklular zamanında olduğu gibi, çağdaş medeniyet seviyesine ulaşma mücadelesi verirken, iç ve dış düşmanlar da boş durmuyorlar, dev gibi ilerleyen bu tek Türk devletini elbirliği ile tökezletmeye, hattâ yıkmaya uğraşıyorlar.

HITTÎN ZAFERİ VE KUDÜS'ÜN MÜSLÜMANLARCA FETHİNİN BATI'DAKİ AKİSLERİ *

Prof. Dr. IŞIN DEMİRKENT

4 Temmuz 1187'de Hıttîn'de sultan Salaheddin karşısında krallık ordusunun uğradığı büyük yenilgi çok kısa bir süre içinde Avrupa'da duyuldu. Bunu, Ekim ayında Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethi haberi izledi. Önce büyük bozgun, ardından kutsal şehrin kaybı Batı dünyasında büyük yankılar yarattı. Derin ve acı dolu bir heyecan dalgası Avrupa'yı sardı.

Hıttîn mağlubiyeti hakkındaki ilk bilgiler önce Cenova'lı gemiciler [1] tarafından Avrupa sahillerine taşınmış ve herkesi dehşete düşüren bu haber, söylentiler halinde süratle bütün kıtaya yayılmıştı. Bunu, sonbahar başında Batı'nın yardımını istemek üzere Sûr (Tyros) başpiskoposu Josias'ın Sicilya'ya gelmesi takip etti [2]. Aynı sıralarda Templier ve Hospitalier (St. Jean) şövalyelerinin Batı'daki tarikat kardeşlerine, ne kadar çaresiz bir durumda olduklarını bildiren mektupları da ulaşmış bulunuyordu [3].

Sicilya kralı Guillaume II.'u, şimdiye kadar duyulanların Josias tarafından resmen doğrulanması derin bir üzüntüye düşürdü. Dua etmek için çuvallara bürünerek dört gün inzivaya çekildi. Sonra Avrupa'daki hükümdar arkadaşlarına mektuplar yazarak, Doğu'da uğranılan felâket karşısında bütün imkânlarıyla yeni bir haçlı seferine hazırlanmalarını istedi. Kendisi de süratle Doğu'daki dindaşlarının yardımına koşacaktı. Gerçekten de amiral Margaritus kumandasında gönderilen büyük bir Sicilya filosu 1188 yazında Suriye sahillerine ulaştı. Bu filo, Trablus'un müslümanlar tarafından zaptedilmesini önlediği gibi Antakya ve Sûr şehirlerine de gerekli

* 7-9 Mart 1988'de Kahire'de Mısır Tarih Cemiyeti'nin tertiplediği "Hıttîn Savaşının 800. yıldönümü" Kongresi'nde verilen tebliğin genişletilmiş ve notlandırılmış metni.

[1] Krş. Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, terc. Karal, E.Z., *T.T.K.*, 1975, s. 344.

[2] Bk. *Estoire d'Eracles Empereur*, *R.H.C. Occ.*, II, s. 111 vd.; krş. Runciman, St., *Haçlı Seferleri Tarihi*, terc. Işıltan, F., *T.T.K.*, 1987, III, s. 4.

[3] Benedict of Peterborough, *Gesta Regis Henrici Secundi*, nşr. Stubbs, W., *Rolls Series 49*, II, s. 13; Ansbert, *Historia de Expeditione Friderici Imperatoris*, nşr. Chroust, A., *M.G.H. ss.*, yeni seri V, Berlin 1928, s. 2 vdd.

yardımı zamanında yetiştirmişti[4]. Aslında papa Gregorius VIII.'un haçlı çağrısına ilk cevap veren kral Guillaume II. olmuştu. Eğer kısa bir süre sonra, 18 Kasım 1189'da ölmeseydi Sicilya donanması Üçüncü haçlı seferinde önemli bir rol oynayacaktı. Fakat ölümünden sonra çıkan iç mücadeleler, Sicilya'nın 1194 yılına kadar haçlı seferiyle ilgilenmesini engelledi.

Başpiskopos Josias Ekim ayının ortalarında bir Sicilya heyetinin refakatinde Roma'ya geldi. O sırada bir Ceneviz heyeti de yeni bir haberi papalık meclisine ulaştırmış bulunuyordu: Kutsal şehir Kudüs, Müslümanlar tarafından zaptedilmişti. Papa Urbanus III. yaşlı ve hasta idi. Bu haberin yarattığı şok, onun taşıyacağından ağırdı. 20 Ekim'de üzüntü içinde öldü.

Ertesi gün, 21 Ekim'de toplanan kardinaller meclisi Albert de Morra'yı papalığa seçtiler. Gregorius VIII. ünvanını alan yeni papa, selefinin siyasetinin tam aksi bir politika izleyerek, Alman imparatoru Friedrich Barbarossa ile iyi münasebetlere girişti ve bütün Batı hıristiyanlarını Doğu'nun yardımına koşmak için yeni bir haçlı seferine çağırmak hususunda hiç vakit geçirmedi. *Audita tremendi*[5] adını taşıyan bildirisini Avrupa hükümdarlarına göndererek, onları süratle haçlı seferine çıkmak hususunda teşvik etti. Bu bildirinin üç versiyonu vardır. İlk ikisi 29 Ekim ve 3 Kasım tarihlerinde, üçüncüsü de yine aynı günlerde kaleme alınarak Almanya'ya gönderilmiş olandır. Papa Gregorius VIII. fermanında, Tanrı'nın Kutsal toprakların tekrar ele geçirilmesini istediğini, bütün hıristiyanların işledikleri günahlardan pişmanlık duyarak doğru yolu bulmak için haçlı seferine çıkmaları gerektiğini ve bunun herkes için bir imtihan olacağını yazarak yeni bir haçlı seferini ilân ediyordu.

Papa Gregorius VIII.'un Fransa ve Almanya'da asilleri ve halkı haçlı seferine davetle görevlendirdiği Albano kardinali Heinrich iki legat'ını (papalık elçisi) Almanya'ya, 1 Aralık 1187'de Strassburg'da toplanan imparator Friedrich Barbarossa'nın meclisine gönderdi[6]. Bu iki legatın, Kutsal Ülke'deki hıristiyanların düşmüş oldukları çaresiz durum hakkında

[4] *Estoire d'Eracles Empereur*, *R.H.C. Occ.*, II, s. 119 vdd.; Benedict, *Gesta*, II, s. 54, 132 vd.; İbn al-Aşîr, *al-Kāmil fi'l-Ta'rīḫ*, nşr. Tornberg, C.J., Lugduni Batavorum 1851-1876, XII, s. 3-5, 14; Abū Şāma, *Kitāb al-Ravḍatayn fi Aḫbār al-Davlatayn al-Nūrīya va'l-Ṣalāḥīya*, Kahire h. 1287-88, II, s. 119 vdd.

[5] Bu bildirinin tam metni için bk. Ansbert, *Historia de Expeditione*, V, s. 6-10. Krş. Riley Smith, *The Crusades, Idea and Reality 1095-1274*, s. 63 vdd.; Johnson, E.N. *The Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI, A History of the Crusades*, II, 1969², s. 89.

[6] Krş. Hiller, H., *Friedrich Barbarossa und seine Zeit*, München 1977, s. 394.

anlattıkları, dinleyenler üzerinde pek etkili olmadı. Strassburg piskoposu Heinrich'in de haçı kabul hususunda yaptığı güzel konuşma istenen sonucu vermedi. İkinci haçlı seferinde çekilen ıztırabların, güçlüklerin ve uğranılan başarısızlığın hatıraları hâlâ akıllarda idi. Şimdi bütün bu acılar yeniden canlanıyordu. Hiç kimse sıcak çöllerde susuzluktan ölmek veya esir pazarlarında satılarak hayatlarını esarette tamamlamayı arzu etmiyordu. Fakat bir şövalye, tasarlanan haçlı seferine katılacağını ilân edince, bu sözlerin yarattığı heyecan dalga dalga kabardı; orada bulunan bir çok şövalye ve büyük bir halk kitlesi haçı kabul ettiler. İmparator Friedrich ise henüz kararsızdı. Yaşı bir hayli ilerlemiş olmasına rağmen, aslında imparator yeni bir haçlı seferine çıkmak için büyük bir arzu ve heyecan duymaktaydı. Fakat ülkesinde huzuru hâlâ tam anlamıyla sağlamış sayılmazdı. Papalık ile ihtilâf Urbanus III.'un ölümü ile son bulmuştu, ama Köln piskoposu Philipp ile arasında devam etmekte olan anlaşmazlık devlet içindeki barışı tehdit etmekteydi.

Strassburg toplantısından pek az sonra, Aralık 1187'de, imparator ile Fransa kralı Philippe Auguste Lothringen'de Mouzon yakınında, Mayıs ayında kararlaştırmış oldukları dostluk anlaşmasını karşılıklı olarak konuşmak üzere buluştular [7]. Albano kardinali Heinrich de bu buluşmaya geldi. Tabiatıyla onun maksadı hükümdarları, plânlanan haçlı seferine katılmaları hususunda etkilemekti. Alman imparatoru Fransız müttefikini Kutsal Ülke'ye gitmek hususunda ikna etmeye çalıştı ve hatta haçlı seferi esnasında onun askerlerinin masrafını üzerine almayı teklif etti. Fakat Fransa kralı Philippe Auguste bunu reddetti; savaş halinde bulunduğu İngiltere kralı Henry II. ülkesinde kaldığı sürece, kendisi de memleketini terketmek istemiyordu. Bunun üzerine beraberce Henry II.'nin haçlı seferine katılmasını sağlamak için, onu etkilemeyi kararlaştırdılar.

Plânlanan haçlı seferi için ilk hazırlıklar yapılırken, Gregorius VIII., hemen iki ay süren papalıktan sonra 17 Aralık 1187'de öldü. İki gün sonra toplanan kardinaller bu defa, Clemens III. adını alan Palestrina başpiskoposu kardinal Paulus'u onun yerine papa seçtiler.

Papa Clemens III. selefinin politikasını takip ederek, Doğu hıristiyanlarının yardımına koşmak için yeni bir haçlı seferine çıkmayı büyük bir heyecan ve samimiyetle arzulayan Alman imparatoruna karşı dostane münasebetleri devam ettirdi. İmparator, daha 1187 Aralık'ında Fransa kralına 27 Mart'ta Mainz'da bir meclis toplayacağını ve haçlı seferi

[7] Bk. *Aynı eser*, s. 395.

hazırlıklarına başlayacağını bildirmişti [8]. Bu meclis daha toplanmadan önce halkın dilinde "Hz. İsa toplantısı" (Hoftag Jesu Christi) olarak adlandırılmıştı bile. Bu toplantıda Alman kilisesi ile nihayet anlaşmayı sağlayan imparatora artık haçlı seferine çıkmak için yol açılmış oluyordu. İmparator Friedrich bu toplantıda sembolik olarak reislik makamını boş bıraktı. Albano kardinali Heinrich de toplantıya bizzat katılarak Alman asillerine ve din adamlarına Papa'nın haçlı çağrısını tekrarladı. Würzburg piskoposu Gottfried'in güzel ve etkileyici konuşması orada bulunanlar üzerinde coşkulu bir heyecan yarattı. Albano kardinalinin elinden haçı kabul eden imparator, Batı hıristiyanlarını büyük bir ordunun başında doğuya götürmeye ve müslümanların elinden İsa'nın mezarını geri almaya yemin etti. Orada bulunan binlerce kişi imparator ile birlikte haçı kabul ettiler. Bu sefere katılacakların, hazırlıklarını bir yıl içinde tamamlamaları ve 23 Nisan 1189 Aziz Georgius (St. George) gününde yola çıkmak üzere Regensburg'da toplanmaları kararlaştırıldı.

Ancak şimdi, Birinci ve İkinci haçlı seferinde olduğu gibi, Yahudilere karşı saldırılar yapılması tehlikesi yeniden belirmişti. Mainz Yahudileri, meclisin toplanmasından önce her ihtimale karşı şehri terk etmişlerdi. İmparator 29 Mart 1188'de bir ferman neşrederek "Kim bir yahudiye dokunur veya onu yaralarsa onun bir eli kesilecektir ve kim bir yahudi öldürürse, o da öldürülecektir" dedi. Aynı şekilde Mainz piskoposu Konrad da "Yahudilere el kaldıran kim olursa olsun mahvedilecek ve onun haçlı seferi kabul edilmeyecektir" diye tehdit yollu halkı uyardı.

Haçlı ordularının Regensburg'da toplanmalarına kadar geçecek zamanı imparator, bütün hazırlıklarını tamamlamak ve diplomatik girişimlerde bulunmakla geçirdi. Kendisinin yokluğunda ülkesinin idaresi büyük oğlu Heinrich'e verilecekti. İmparatorun Almanya'daki en büyük rakibi olan Saksonya (Sachsen) dükü Arslan Heinrich, imparatorun yanında haçlı seferine çıkmak veya sürgün olarak İngiltere'ye gitmek arasında seçim yapmak zorunda kalınca, sürgünü tercih etti. Uzun uzun düşünüldükten sonra deniz yolunun kara yolundan daha güvensiz olması sebebiyle bu büyük haçlı ordusunun kara yolundan gitmesine karar verildi. İmparator ordunun geçeceği ülkelerin hükümdarlarına, Macar kralına, Sırbistan hükümdarına, Bizans imparatoruna ve Anadolu Selçuklu

[8] Bu toplantı hakkında geniş bilgi için bk. Ansbert, *Historia de Expeditione*, V, s. 12 vd.; krş. Johnson, *The Crusades of Frederick Barbarossa*, s. 89; Hiller, *aynı eser*, s. 397 vd.

sultanına, geçişin dostça olmasını sağlamak amacıyla, elçiler yolladı[9]. Ayrıca sultan Salaheddin'e Heinrich von Dietz başkanlığında bir sefaret heyeti gönderilerek, Kutsal toprakları teslim etmediği takdirde bir yıl içinde savaş çıkacağı tehdidi savruldu. Sultan'ın cevabı nazik fakat korkusuzca oldu. Sultan Salaheddin sadece Frank esirlerini serbest bırakmayı ve Filistin'deki lâtin manastırlarını geri vermeyi teklif ediyor, ama başka bir şart kabul etmiyordu. Teklifi kabul edilmediği takdirde ise, savaşa hazır olduğunu belirtiyordu[10].

1188 ilkbaharında Almanya'da haçlı ruhu yeniden canlanmış, sefer hazırlıkları da başlamış bulunuyordu. Bu arada Sûr başpiskoposu Josias, İngiltere ve Fransa kralları ile görüşmek üzere Roma'dan ayrılarak kuzeye doğru yola çıkmıştı. Kaynakların verdiği bilgiye göre o, 22 ocak 1188'de Normandia sınırındaki Gisors'da her iki kralı, aralarında sürüp giden savaşa son vermek maksadıyla bir ateşkes anlaşması yapmak üzere toplantı halinde buldu[11]. Toplantıya Fransa kralının vassali Flandre kontu ile her iki ülkeden pek çok asilzade ve din adamı katılmıştı. Aslında İngiliz ve Fransız kralları plânlanan haçlı seferinden ve Doğu'da olup bitenlerden hiç de habersiz değillerdi. Kral Henry II., Antakya patriği Aimery'den ve bir Templier şövalyesi olan Terence'den içine düştükleri acıklı durumu anlatan ve yardımlarına gelmelerini rica eden mektuplar almıştı[12]. Ayrıca papalıkta Canterbury başpiskoposunu temsil etmekte olan Peter de Blois da, kral Henry'ye Papa'nın bir sefer düzenlemeye kararlı olduğunu bildirmişti[13]. Bundan başka papa Gregorius VIII. bizzat Albano kardinali

[9] Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan II.'a elçi olarak Godefroi von Wiesenbach gönderilmişti. Krş. Johnson, *The Crusades of Frederick Barbarossa*, s. 91. Burada, kaynak verilmeden sadece bir alman raporuna göre, sultan Kılıç Arslan II.'ın 500'ü atlı 1000 kişiden oluşan büyük bir elçi heyetini karşılık olarak Friedrich Barbarossa'ya gönderdiği ve Selçuklu topraklarından rahatsız edilmeden geçebileceğini bildirdiği söylenmektedir. Bunun doğruluğu bana çok şüpheli görünüyor.

[10] Sultan Salaheddin ve Friedrich Barbarossa arasındaki mektuplaşmalar hakkında geniş bilgi için bk. Röhricht, R., *Zur Geschichte der Kreuzzüge, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesammtausgabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters*, 11 (1885), s. 571-579; Mayer, H.E., *Der Brief Kaiser Friedrichs I. an Saladin vom Jahre 1188, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 14*, Köln 1958, s. 488-494.

[11] Bk. Benedict, *Gesta*, II, s. 30; Radulph of Diceto, *Opera Historica*, nşr. Stubbs, W., *Rolls Series 68*, II, s. 50 vd.; Rigord, *Gesta Philippi Augusti*, nşr. Delaborde, H.F., Paris 1882, s. 83. Krş. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, terc. Işıltan, III, s. 5; Painter, S., *The Third Crusade: Richard the Lionhearted and Philip Augustus, A History of the Crusades*, II, 1969[2], s. 47; Siberry, E., *Criticism of Crusading 1095-1274*, Oxford 1985, s. 52.

[12] Benedict, *Gesta*, II, s. 36 vdd.; krş. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, terc. Işıltan, III, s. 5.

[13] Krş. Siberry, *aynı eser*, s. 54.

Heinrich'i Fransa'ya göndererek haçlı çağrısını iletmişti. Fakat iki rakip kral birbirinden çekindiklerinden, ülkelerini terkederek böyle uzun bir sefere çıkmaya pek heves göstermemişlerdi. Ancak şimdi Josias, Kutsal Ülke'ye yardım için öylesine dokunaklı bir konuşma yapmıştı ki, iki kral da hemen haçı kabul ederek haçlı seferine çıkmaya söz verdiler. Toplantıda hazır bulunan Flandre kontu, bir çok din adamı, asilzade ve şövalye de krallarının davranışına uyarak haçlı yemini ettiler. İki kral haçlı seferinin sonuna kadar yürürlükte kalacak bir saldırmazlık anlaşması yaptılar. İki tarafın birbirine karşı duyduğu güvensizlik ise, orduların beraberce harekete geçmesi kararıyla halledilmiş oldu. Kral Henry ay sonunda Le Mans'a giderek, burada haçlı seferinin masraflarını karşılamak üzere *Salaheddin Vergisi* adını taşıyan bir vergi toplanmasını emretti. Kralın bütün tebası gelirlerinin onda birini haçlı seferi için vergi olarak ödeyecekti. Canterbury başpiskoposu Baldwin ve diğer din adamları plânlanan sefer için ülkenin her tarafına dağılarak heyecanla vaazlar verirler ve sefer için konan yeni vergi süratle toplanırken, kral Henry diğer önlem ve hazırlıklarını tamamlamak üzere İngiltere'ye geçti. Alman imparatoruna, Macar kralına ve Bizans imparatoruna mektuplar yazarak Kudüs'ün imdadına gideceğini bildirdi ve bu ülkelerden birlikleri için serbest geçiş istedi. Aynı zamanda Antakya patriğine cevap göndererek süratle yardıma gelmek için hazırlandığını haber verdi [14].

Kral Henry bu dini yolculuk için hazırlanırken büyük oğlu Poitou kontu Richard'a karşı vassallerinden bir kaçı ayaklandı. Richard bu ayaklanmayı çabucak bastırdı. Ama 1188 Haziran'ında bu defa komşusu Toulouse kontu Raymond V. ile savaşa girişti. Ancak Toulouse kontu ile yapılan mücadele, kısa zamanda Fransa kralı Philippe'in de işin içine girmesine yol açtı. Neticede çok kısa bir aradan sonra yeniden başlayan savaş 1188 yaz ve sonbaharı boyunca sürüp gitti. Bu durumda papa Clemens III., İngiltere ve Fransa kralları arasında yeniden barışı sağlamak üzere Albano kardinali Heinrich'i tekrar görevlendirdi. 1188 Ekim'inde taraflar silâhlarını bıraktılar ve Bonmoulins'de buluştular. Ancak yapılan barış uzun süreli olmadı. Babası ile sık sık ihtilâfa düşen Richard, 1189 yılı Ocak'ında bu defa Fransa kralı Philippe ile anlaşarak babasının topraklarına taarruz etmek üzere birleşti. Papa bunu duyunca, Richard'ı

[14] Benedict, *Gesta*, II, s. 29 vdd.; Radulph of Diceto, *Opera Historica*, II, s. 51 vdd.; krş. Painter, *The Third Crusade*, s. 47; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, terc. Işıltan, III, s. 6.

barışı bozduğu için aforoz etmekle, Philippe'i de Henry ile anlaşmaya yanaşmazsa Fransa'yı dinî yasak altına koymakla tehdit etti [15].

Papa'nın barış çağrıları diğer din adamları tarafından da destekleniyordu. Bir çok din adamı kaleme aldıkları yazılarında veya yaptıkları konuşmalarda Kutsal Ülke'ye gitmekte ve Doğu'daki din kardeşlerinin yardımına koşmakta gecikenleri acı acı suçlamakta idiler. Peter of Blois Üçüncü haçlı seferi için ateşli bir çağrı yazarak, Tanrı'nın hıristiyanlara huzur ve kurtuluş yolu gösterdiği halde anlaşmazlık ve ölümü tercih ettiklerinden, geçici bir krallık için savaşıp, haccı geri bırakanların Tanrı'nın krallığına giremeyeceklerini söyleyerek şikâyette bulunuyordu. Gerald of Wales ise, 1189 Temmuz'unda tamamladığı eserinin başında coşku ve heyecanla haçlı seferi hazırlıklarının yapıldığını anlatıyor, fakat sonra uğradığı hayal kırıklığını açıkca belirterek, Henry II., Richard ve Philippe arasındaki savaşların yol açtığı gecikmelerden yakınıyor, bu kralları imparator Friedrich'i örnek almaya çağırıyordu [16].

Din adamlarının yanı sıra bir çok şair ve ozan da Hıttîn yenilgisine ve Kudüs'ün kaybına duygulu sözler, yazılar ve şarkılarla yakındılar ve kralların gecikmelerini, onların haçlı seferine çıkmak hususundaki isteksizliklerine bağlayarak yoğun tenkitlerde bulundular.

Albano kardinali Heinrich'in 1189 ilkbaharında ölümü üzerine, Papa onun yerine Anagni kardinali Johannes'i krallar arasında barışı sağlamakla görevlendirdi. Ama bütün çabalar boşuna oldu. Çünkü Philippe ve Richard, Henry II. 6 Temmuz 1189'da Chinon'da ölünceye kadar, ona karşı savaşı başarıyla sürdürdüler. Henry'nin ölümü durumu değiştirdi. Richard 22 Temmuz'da Philippe ile anlaşma yaparak İngiltere'ye döndü ve 3 Eylül'de merasimle tahta çıktı [17].

1189 Kasım'ında Philippe, Perche kontu Rothrud'u İngiltere'ye yolladı; kendisinin ve baronlarının 1 Nisan'da Vézélay'da toplanarak haçlı seferine çıkmak kararında olduklarını bildirdi. Richard, babasından ve Philippe'den çok önce, daha 1187 Kasım'ında haç için yemin etmişti ve ettiği yemini yerine getirmeye de kararlıydı. Bu sebeble Philippe'in çağrısını

[15] Benedict, *Gesta*, II, s. 51, 61, 66 vd.; Roger of Hovedan, *Chronica*, nşr. Stubbs, W., *Rolls Series 51*, II, s. 354 vd., 362 vd.

[16] Gerald of Wales, *Expugnatio Hibernica*, *Opera*, nşr. Brewer, S.J., *Rolls Series* 21, VI, s. 370 vd.

[17] Krş. Painter, *The Third Crusade*, s. 49; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, terc. Işıltan, III, s. 6 vd.

memnuniyetle kabul etti. 30 Aralık'ta iki kral Nonancourt'da görüşmek ve son hazırlıkları tamamlamak için buluştular. Resmi bir belge ile haçlı seferine çıkma kararlarını açıkladılar. İki kral sefer süresince birbirine dostça davranacak, iki ülke arasında barış sürecek ve iki ülkedeki bütün haçlılar özel bir mazeretle affedilmedikleri takdirde onlara katılacaklardı. Bütün haçlıların malları mülkleri korunma altına alınacaktı. Ancak seferin tarihi bir defa daha ertelendi ve krallar Vézélay'da ancak 4 Temmuz'da buluşarak haçlı seferine çıkabildiler [18].

Hıttîn Zaferi'nin üzerinden tam üç yıl geçmişti. Üstelik İngiltere ve Fransa krallarının Doğu hıristiyanlarının yardımına yetişmesi için hemen hemen daha bir yıllık süreye ihtiyaç vardı. Büyük bir heyecanla, 1189 Mayıs'ında haçlı seferine çıkmış bulunan Alman imparatoru Friedrich Barbarossa ise, İngiliz-Fransız ordularının Avrupa'dan yola çıkmalarından önce 10 Haziran 1190'da Anadolu'da Silifke (Kalykadnos) çayında boğulmuş, onun ölümü üzerine büyük Alman ordusu dağılmış ve böylece Doğu Franklarının ümitle bekledikleri yardım da sönüp gitmişti.

Ancak Doğu Frankları bu süre içinde tamamen yardımsız da kalmamışlardı. Daha önce de belirtmiş olduğum gibi, Sicilya kralının 1188 yazında gönderdiği filo (70 gemi) Sûr ve Trablus şehirlerini hıristiyanlık adına kurtardığı gibi, yine aynı yıl başpiskopos Ubaldo'nun yönetiminde yelken açan bir Pisa donanması ve 1189 yılında arka arkaya Suriye sahillerine gelen Cenova, Pisa, Venedik filolarıyla, sayısı kaynaklarda 500 gemi olarak verilen büyük bir Danimarka ve Flaman filosu da Doğu'ya yardıma koşmuştu [19]. Meselâ 1189 Ağustos'unda bir Pisa filosu kral Guy de Lusignan'ı Akkâ'ya yürüyüşü esnasında desteklemişti. Frankların şiddetle ihtiyaç duydukları yiyecek maddeleri bu büyük filolar tarafından doğuya getiriliyordu, üstelik mürettebatları da mükemmel birer askerdi. Kudüs krallığı daima İtalyan deniz kuvvetlerine güvenmişti; Hıttîn savaşından sonra şimdi Suriye ve Filistin kıyılarında tutunabilmeleri de ancak onların sürekli yardımları sayesinde olmuştu.

Bundan başka, kralları Richard ve Philippe Auguste'ün hareketini beklemeden yola çıkan Champagne kontu Henry, Dreux kontu Robert,

[18] Benedict, *Gesta*, II, s. 92 vd., 104 vd.; Radulph of Diceto, *Opera Historica*, II, s. 50, 73 vd.; Roger of Hovedan, Chronica, III, s. 19, 30 vd.; krş. Painter, *The Third Crusade*, s. 49.

[19] Benedict, *Gesta*, II, s. 175 vd., 180; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, XII, s. 17, 22; Abū Şāma, *al-Ravḍatayn*, II, s. 119 vdd.; krş. Röhricht, R., *Geschichte des Königreichs Jerusalem (1100-1291)*, Inssbruck 1898, II, s. 490; Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, terc. Karal, s. 344 vd.; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, terc. Işıltan, III, s. 8 vd.

Blois kontu Theobald, Sancerre kontu Stephan gibi bir çok asilzade kendi kuvvetleriyle birlikte daha 1189 Eylül'ünde Akkâ önüne gelmiş bulunuyorlardı [20]. Bunların yaptıkları yardım hiç de yabana atılamaz. Pek tabiidir ki, Doğu Frankları bütün bu yardımlardan mahrum kalsalardı sultan Salaheddin karşısında hiç bir şey yapamazlardı. Uzun ve çetin bir mücadeleden sonra Akkâ'yı ele geçirmeleri, Akkâ ile Yafa arasındaki kıyı şeridinde tutunabilmeleri Batı'dan aldıkları bu etkili yardımlar ve özellikle kral Richard'ın gayreti sayesinde gerçekleşmişti.

Ancak Üçüncü haçlı seferinin gayesi Kutsal toprakları geri almak ve Kudüs krallığını yeniden kurmaktı. Bunu başaramadılar. Batı'nın bu hususta gösterdiği bütün gayretler boşuna oldu ve 1192 sonbaharına kadar uzayan Üçüncü haçlı seferi hüsranla sonuçlandı. Bu seferin sonunda uğranılan başarısızlık da Batı'da derin akisler uyandırdı. Kral Richard ve Philippe, Kutsal Ülke'yi geri alma yeminini yerine getirmeden Batı'ya döndükleri için çok ağır tenkitlere ve suçlamalara uğradılar. Kudüs'ün geri alınamamasını ve başarısızlığı bir çok din adamı ve yazar şöyle yorumlamaktaydılar: Hıristiyanlar sefere samimi bir inanç ve gerçek bir pişmanlık duymadan çıkmışlardı. Tanrı, işledikleri günahlar ve sürdükleri sefih yaşayış yüzünden onlara kızgındı. Kutsal toprakları ellerinden alarak onları cezalandırmıştı. Salaheddin, Tanrı'nın intikamının temsilcisi idi. Sadece haç işaretini taşımakla Tanrı'nın affını kazanamazlardı.

Seferin başarısızlığı öylesine üzüntü ve öfke uyandırmıştı ki bir keşiş hatta Tanrı'yı bile, Müslümanların zaferlerine göz yummakla suçladı: Tanrı Müslümanların muzaffer olmasını istemişti [21].

[20] İngiliz ve fransız krallarının hareketinden önce, kendi kuvvetleriyle gruplar halinde Doğu'ya gelmiş olan bu asilzadelerin sayısı oldukça fazladır, krş. Röhricht, *aynı eser*, s. 503 vdd.

[21] Krş. Siberry, , *aynı eser*, s. 193 n. 21 ("L'autrier fui en paradis" *Les Poésies du Moine de Montaudan*, nşr. Routledge, M.J., Montpellier 1977, s. 105 vd.).

DER SIEG VON HITTÎN UND DIE EROBERUNG JERUSALEMS DURCH DIE MOSLEMS IM SPIEGEL DER WESTLICHEN DARSTELLUNG*

IŞIN DEMİRKENT

Die Nachricht der Niederlage des königlichen Heeres am 4.7.1987 in Hittîn gegen Sultan Salaheddin war in kurzer Zeit bis nach Europa durchgedrungen. Im Oktober folgte dem die Meldung von der Eroberung Jerusalems durch die Moslems. Die bedeutende Niederlage und der kurz darauf folgende Verlust der heiligen Stadt stiessen im Westen auf ein heftiges Echo.

Die Nachricht der Niederlage von Hıttîn brachten genuesische Schiffsleute[1] zur europäischen Küste, von wo aus sie sich schnell über den ganzen Kontinent ausbreitete und überall grosses Entsetzen hervorrief. Im Frühherbst kam der Erzbischof von Tyrus (Sûr) Josias nach Sizilien, um Hilfe zu erbitten[2]. Zur gleichen Zeit hatten auch die Briefe der Templer und Hospitaliter, in denen sie ihre aussichtslose Lage schilderten, ihre Ordensbrüder in Europa erreicht[3].

Wilhelm II. von Sizilien verfiel, nachdem er das, was er schon als Gerücht gehört, von Bischof Josias bestätigt bekommen hatte, in tiefe Trauer. In Säcke gehüllt zog er sich 4 Tage zum Gebet zurück. Danach sandte er mehrere Briefe an befreundete Regenten in Europa und bat sie, angesichts der Katastrophe, die sich im Osten abgespielt hatte, alle ihnen zur Verfügung stehenden Möglichkeiten für einen erneuten Kreuzzug zu mobilisieren. Er selbst, so betonte er, werde auf die schnellstmögliche Weise seinen Glaubensbrüdern im Osten zu Hilfe eilen. Tatsächlich ver-

* Erweiterter und mit Noten versehrter Text des Vortrages, welcher in Kairo am 8.III.1988, anlässlich des Kongresses für das "800.e Jahrestag der Schlacht Hıttîn" gehalten wurde.

[1] Vgl. Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi,* türk. Übers. Karal, E.Z., Ankara 1975, S.344

[2] Siehe *Estoire d'Eracles Empereur, R.H.C. Occ.,*II, S.111 f.; Runciman, St., *Haçlı Seferleri Tarihi,* türk.Übers. Işıltan, F., Ankara 1987, III, S.4.

[3] Benedict of Peterborough, *Gesta Regis Henrici Secundi,* ed. Stubbs, W., *Rolls Series 49,* II, S.13; Ansbert, *Historia de Expeditione Friderici Imperatoris,* ed.Chroust, A., *M.G.H. Ss.,* Neue Serie V, Berlin 1928, S.2 ff.

liess eine grosse sizilianische Flotte unter dem Kommando des Admirals Margaritus Sizilien und erreichte im Sommer 1188 die syrische Küste. Die Flotte konnte sowohl Tripolis (Trablus) vor der moslemischen Eroberung bewahren als auch den Städten Antakya und Sûr noch rechtzeitig zu Hilfe kommen[4]. Wilhelm II. war im Grunde der erste König, der dem Ruf Papst Gregors VIII. zum Kreuzzug gefolgt war. Wenn er nicht kurze Zeit darauf am 18.11.1189 gestorben wäre, hätte Sizilien bei der Ausstattung des dritten Kreuzzuges eine wichtige Rolle gespielt. Doch die Thronstreitigkeiten, die nach seinem Tod ausbrachen, hinderten Sizilien bis 1194 daran, eine aktive Rolle bei den Kreuzzügen zu spielen.

Bischof Josias gelangte im Oktober in Begleitung einer sizilianischen Eskorte nach Rom. Zur gleichen Zeit überbrachte eine genuesische Delegation dem Papst eine andere Nachricht: Jerusalem war von den Moslems eingenommen worden. Papst Urbanus III. war damals alt und krank. Diese Nachrichten konnte er nicht mehr verkraften; am 20 Oktober starb er vor Kummer.

Am darauffolgenden Tag, dem 21. Oktober wurde Albert von Morra vom Kardinals-Kollegium zum Papst gewählt. Gregor VIII., wie sich der neue Papst nannte, verfolgte eine, der bisherigen genau entgegengesetzt Politik. Er liess sich auf enge Beziehungen zu Kaiser Friedrich Barbarossa ein und verlor keine Zeit, die gesamte Christenheit des Westens zu einem neuen Kreuzzug zur Unterstützung der Glaubensbrüder im Osten aufzurufen. Ein mit *"Audita tremendi"*[5] betiteltes Rundschreiben ging an alle Fürstenhöfe und forderte die Herrscher auf, so schnell als möglich zu einem neuen Kreuzzug aufzubrechen. Es gibt drei Versionen dieses Rundschreibens. Die ersten beiden trugen das Datum 29. Oktober und 3. November, auch die dritte wurde in diesen Tagen verfasst und nach Deutschland geschickt. In dem Schreiben hiess es, es sei der Wille Gottes, das heilige Land wieder unter christliche Herrschaft zu bekommen; für jeden der seine Sünden bereut und Busse tun wolle, sei es eine Pflicht,

[4] *Estoire d'Eracles Empereur, R.H.C. Occ.*,II, S. 119 ff.; Benedict, *Gesta,* II, S. 54, 132 f.; İbn al-Aṯīr, *al-Kâmil fi'l-Ta'rīḫ*, ed. Tornberg, C. J., Lugduni Batavorum 1851-1876, XII, S. 3-5, 14; Abū Şâma, *Kitāb al-Ravḍatayn fī Aḫbār al-Davlatayn al-Nūriya va'l-Ṣalāḥīya,* Kairo h. 1287-88, II, S. 119 ff.

[5] Text des Rundschreibens: Ansbert, *Historia de Expeditione,* V, S. 6-10. Vgl. Riley-Smith, *The Crusades, Idea and Reality 1095-1274,* S. 63 ff.; Johnson, E.N., *The Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI, A History of the Crusades,* II, 1969², S. 89.

sich dem Kreuzzug anzuschliessen. Auf diese Weise wurde der Beginn des Kreuzzuges verkündet.

Kardinal Heinrich von Albano, der von Papst Gregor VIII. beauftragt worden war, Frankreich und Deutschland für den Kreuzzug zu gewinnen, schickte zwei päpstliche Gesandte nach Strassburg, wo sie am 1.12.1187 vor der Kammer Kaiser Barbarossas sprachen und über die aussichtslose Situation der Christen im Osten Berichteten[6]. Sie konnten jedoch keinen allzugrossen Eindruck bei ihren Zuhörern erwecken. Auch die Rede des Strassburger Bischofs Heinrich verfehlte ihren Eindruck. Die Schwierigkeiten, Entbehrungen und Niederlagen des zweiten Kreuzzuges waren noch allzudeutlich in Erinnerung. Diese Erinnerungen wurden angesichts der Reden nur noch lebendiger. Keiner legte Wert darauf, in der glühenden Hitze der Wüste zu verdursten oder auf dem Sklavenmarkt verkauft zu werden. Als sich jedoch ein Ritter fand, der erklärte, an dem geplanten Kreuzzug teilzunehmen, da liessen sich einige andere von seiner Begeisterung anstecken; ihr Enthusiasmus breitete sich bis auf die Volksmassen aus. Doch Kaiser Friedrich war immer noch unentschlossen. Trotz seines fortgeschrittenen Alters empfand er den Wunsch und die Begeisterung für den Kreuzzug. Doch in seinem eigenen Land war eine Stabilität noch keineswegs garantiert. Die Reibereien mit dem Vatikan hatten sich mit dem Tod Urbans gelegt, doch die andauernden Streitigkeiten mit dem Kölner Bischof Philipp bedrohten den Frieden im Lande.

Kurz nach der Strassburger Versammlung, im Dezember 1187, trafen sich der Kaiser und der französische König Philippe Auguste in Lothringen in Mouzon, um ein im Mai besprochenens Freundschaftsabkommen zu besprechen[7]. An diesem Treffen nahm auch Kardinal Heinrich von Albano teil. Es gelang ihm, die beiden Herrscher zu einer Teilnahme an dem Kreuzzug zu bewegen. Der deutsche Kaiser versuchte den französischen Verbündeten zum Aufbruch ins heilige Land zu überreden und bot ihm sogar an, für die Ausgaben seiner Soldaten aufzukommen. Doch der französische König Philippe Auguste blieb bei seiner Ablehnung. Solange sich der englische König Henry II., mit dem er Krieg führte, in seinem Land befand, wollte auch er das Land nicht verlassen. Daraufhin beschlossen sie, auch Henry II. zu einer Teilnahme an dem Kreuzzug zu bewegen.

[6] Vgl. Hiller, H., *Friedrich Barbarossa und seine Zeit*, München 1977, S. 394.

[7] Ebendort, S. 395.

Gregor VIII. starb am 17.12.1187, noch während der ersten Vorbereitungen für den dritten Kreuzzug. Seine Amtszeit als Papst hatte nur zwei Monate gedauert. Die Kardinäle, die sich zwei Tage darauf versammelten, wählten den Erzbischof von Palestrina Kardinal Paulus zum Papst der sich Clemens III. nannte.

Papst Clemens setzte die freundschaftlichen Beziehungen zum deutschen Kaiser, der mittlerweile mit echter Begeisterung von dem neuen Kreuzzug sprach, fort. Der Kaiser hatte noch im Dezember 1187 dem französischen König die Nachricht von einer Versammlung der Kammer am 27.3.1188 in Mainz, mit der die Vorbereitungen des Kreuzzuges begonnen werden sollten, übermittelt[8]. Diese Versammlung wurde vom Volksmund schon vor ihrer Durchführung als "Hoftag Jesu Christi" bezeichnet. Dort wurde dem Kaiser, der endlich zu einer Einigung mit der Kirche gelangt war, endgültig grünes Licht zu dem Kreuzzug gegeben. Als symbolische Geste liess Kaiser Friedrich auf dieser Versammlung den Platz des Vorsitzenden unbesetzt. Kardinal Heinrich von Albano nahm persönlich an der Versammlung teil und wiederholte dort den Aufruf des Papstes. Die mitreissende Rede des Würzburger Bischofs Gottfried verfehlte ihren Eindruck nicht und versetzte alle Anwesenden in grosse Begeisterung. Der Kaiser empfing das Kreuz aus den Händen Kardinal Heinrichs und schwor, ein grosses Heer in den Osten zu führen und das heilige Grab Jesu aus den Händen der Moslems zurückzuerobern. Tausende Teilnehmer der Versammlung nahmen das Kreuz zusammen mit dem Kaiser in Emfang. Es wurde beschlossen, alle nötigen Vorbereitungen innerhalb eines Jahres zu treffen und am 23.4.1189, dem St. Georgstag in Regensburg aufzubrechen.

Allerdings bestand nun, wie auch bei dem ersten und zweiten Kreuzzug die Gefahr von Übergriffen gegen die Juden. Die Mainzer Juden hatten schon um einer solchen Entwicklung vorzugreifen, vorsorglich die Stadt verlassen, ehe die Versammlung begonnen hatte. Der Kaiser erklärte in einem Dekret am 29.3.1188: "Wer einen Juden berührt oder verwundet, dem wird die Hand abgeschlagen, wer einen Juden tötet, wird auch getötet." Der Mainzer Bischof Konrad warnte auf die gleiche Weise: "Wer auch immer gegen einen Juden die Hand erhebt, wird verdammt

[8] Weiteres über diesen Reichstag: Ansbert, *Historia de Expeditione*, V, S. 12 f.; Vgl. Johnson, *The Crusades of Frederick Barbarossa*, S. 89; Hiller, *Friedrich Barbarossa und seine Zeit*, S. 397 f.

sein und der Kreuzzug wird ihm nicht als persönliche Busse angerechnet werden."

Die Zeit bis zum Aufbruch der Kreuzritterheere von Regensburg verbrachte der Kaiser mit Vorbereitungen und diplomatischen Aktivitäten. Während seiner Abwesenheit sollte sein ältester Sohn Heinrich das Land regieren. Der grösste Gegner des Kaisers Herzog Heinrich der Löwe von Sachsen, musste zwischen der Teilnahme am Kreuzzug und der Verbannung nach England wählen. Er entschied sich für die Verbannung. Nach langen Überlegungen entschied man sich für die sicherere Landroute für die riesigen Kreuzritterheere. Der Kaiser entsandte Botschafter an die Herrscher der Länder, durch die Heere ziehen würden, also den König von Ungarn, den Regenten von Serbien, den Kaiser von Byzanz und den seldschukischen Sultan, die einen friedlichen Durchzug durch diese Länder garantieren sollten[9]. Ausserdem sandte er dem Sultan Salaheddin durch Heinrich von Dietz und seiner Delegation ein Ultimatum. Wenn er das heilige Land nicht freiwillig räume, so hiess es darin, werde innerhalb eines Jahres Krieg ausbrechen. Die Antwort des Sultans war höflich aber ohne einen Anflug von Furcht. Er liess sich lediglich darauf ein, die fränkischen Gefangenen freizulassen und die lateinischen Klöster in Palästina zurückzugeben. Auf weitere Bedingungen ging er in keiner Weise ein. Sollte sein Vorschlag zurückgewiesen werden, so sei er zum Krieg bereit, hiess es in seiner Antwort[10].

Im Frühjahr 1188 war in Europa das Kreuzfahrergeist wiedererwacht und die Kriegsvorbereitungen im vollen Laufe. Mittlerweile hatte sich Bischof Josias von Tyrus von Rom nach Norden aufgemacht, um mit den Königen von Frankreich und England zusammenzutreffen. Wie aus den Quellen zu entnehmen ist, traf er die beiden Könige am 22.1.1188 im

[9] An den seldschukischen Sultan Kılıç Arslan II. wurde Godefroi von Wiesenbach als Gesandter geschickt. Vgl. Johnson, *The Crusades of Frederick Barbarossa,* S. 91. Johnson bemerkt, nach einem deutschen Bericht, freilich ohne Quelle zu benennen, dass Kılıç Arslan II. an Friedrich Barbarossa eine grosse Gesandtschaft, bestehend aus 1000 Teilnehmern, darunter 500 Reiter, gesandt und durch diese Gesandtschaft dem deutschen Kaiser Freifahrt durch seldschukisches Territorium zugesagt hätte. Das scheint mir sehr zweifelhaft.

[10] Weitere Informationen über Briefwechsel zwischen Sultan Salaheddin und Friedrich Barbarossa siehe Röhricht, R., *Zur Geschichte der Kreuzzüge, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesammtausgabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters,* 11 (1985), S. 571-579; Mayer, H.E., *Der Brief Kaiser Friedrichs I. an Saladin vom Jahre 1188, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 14,* Köln 1958, S.488-494.

normandischen Gisors, wo sie sich in Verhandlungen um einen Waffenstillstand befanden, der den dauernden Krieg zwischen den beiden Ländern beenden sollte[11]. An den Verhandlungen nahmen ausser dem Vassalen des französischen Königs, dem Graf von Flandern, noch eine ganze Reihe von Adeligen und Kirchenmännern teil. Beide Könige waren über den Kreuzzug und die Entwicklungen im Osten durchaus informiert[12]. König Henry hatte zwei Briefe von dem Patriarchen von Antakya Aimery und dem Templerritter Terence bekommen, in denen sie ihre heikle Lage geschildert und um Hilfe gebeten hatten. Ausserdem hatte der Botschafter des Erzbischofs von Canterbury im Vatikan dem englischen König Henry mitgeteilt, dass der Papst einen Kreuzzug durchzuführen gedenke[13]. Weiterhin hatte Papst Gregor VIII. Heinrich, den Kardinal von Albano, persönlich nach Frankreich geschickt, um zum Kreuzzug aufzurufen. Doch beide Könige hatten bis zu diesem Zeitpunkt keine grosse Bereitschaft gezeigt, das Terrain praktisch dem Gegner zu überlassen und sich auf eine so weite Reise zu begeben. Doch Josias beschrieb die Zustände im heiligen Land auf eine so eindrucksvolle Weise, dass beide sich für den Kreuzzug entschieden und ihre Teilnahme versprachen. Der Graf von Flandern sowie eine grosse Zahl der dort befindlichen Ritter, Adeligen und Kirchenmänner folgten ihrem Beispiel und legten gleichfalls den Kreuzfahrereid ab. Die beiden Könige schlossen für die Dauer des Kreuzzuges einen Nichtangriffspakt. Da sich keine der beiden Seiten auf die andere verlassen wollte, wurde beschlossen, dass beide Heere gemeinsam aufbrechen würden. König Henry begab sich am Ende des Monats nach Le Mans und erhob dort die *"Saladins zehnte"* (Saladin Steuer), mit der Kreuzzug finanziert werden sollte. Alle Untertanen des Königs hatten 10 Prozent ihres Einkommens für den Kreuzzug zu zahlen. Während der Bischof Baldwin von Canterbury und die anderen Geistlichen überall im Land feurige Predigten hielten und die Steuer eintrieben, kehrte König Henry nach England zurück, um dort die Vorbereitungen zu vervollständigen. Der englische König schrieb an die Kaiser von

[11] Benedict, *Gesta,* II, S.30; Radulph of Diceto, *Opera Historica,* ed. Stubbs, W., *Rolls Series 68,* II, S.50 f.; Rigord, *Gesta Philippi Augusti,* ed.Delaborde, H.F., Paris 1882, S. 83. Vgl. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* türk. Übers. Işıltan, III, S.5.; Painter, S., *The Third Crusade: Richard the Lionhearted and Philip Augustus, A History of the Crusades,* II, 1969², S.47; Siberry, E., *Criticism of Crusading 1095-1274,* Oxford 1985, S. 52.

[12] Benedict, *Gesta,* II, S. 36 ff.; vgl. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* türk. Übers. Işıltan, III, S.5.

[13] Vgl. Siberry, Ebendort, S. 54.

Deutschland und Byzanz, sowie an den ungarischen König. dass er sich zur Rettungs Jerusalems aufzubrechen gedenke und er bat freien Durchzug durch ihre Länder; gleichzeitig benachrichtigte er den Patriarchen von Antakya von seinem Entschluss, den Ostfranken so schnell wie möglich zur Hilfe zu eilen [14].

Während König Henry den religiösen Feldzug vorbereitete, kam es zu einem Aufstand einiger Vassalen gegen seinen Sohn Graf Richard von Poitou. Richard konnte diesen Aufstand schnell niederschlagen, aber im Juni 1188 brach ein Krieg mit seinem Nachbarn Graf Raymond von Toulouse aus. Das widerum hatte die Beteiligung des französischen König Philippe Auguste an dieser Auseinandersetzung zur Folge. Der Krieg war also, nach einer sehr kurzen Pause, von neuem ausgebrochen und hielt den ganzen Sommer und Herbst 1188 an. Papst Clemens III. sandte erneut Kardinal Heinrich nach Frankreich, um zwischen den beiden Herrschern zu vermitteln. Im Herbst 1188 legten beide Seiten die Waffen nieder und trafen sich bei Bonmoulins zu Verhandlungen. Doch auch dieser Frieden hielt nicht lange an. Richard, der häufig Meinungsverschiedenheiten mit seinem Vater hatte, überfiel, diesmal zusammen mit dem französischen König, das Territorium seines Vaters. Der Papst ging daraufhin gegen beide vor: Richard wurde mit Exkommunikation, Frankreich mit Interdictum angedroht, sollte zu keiner grundsätzlichen Einigung zwischen den Königen kommen [15].

Die Friedensappelle des Papstes wurden von anderen Kirchenmännern unterstützt. Viele Geistliche beschuldigten in ihren Reden und schriftlichen Erklärungen diejenigen, die durch Streitereien den Aufbruch ins heilige Land und damit die Hilfe für ihre Glaubensbrüder im Osten verzögerten, aufs Härteste. In einem feurigen Aufruf zum dritten Kreuzzug schreibt Peter von Blois, diejenigen, die Streit und Tod vorziehen, obwohl Gott ihnen den Weg zu Frieden und Befreiung gezeigt hatte und die den Kreuzzug vernachlässigen um ein vergängliches Königreich zu gewinnen, niemals in das Königreich Gottes eingehen könnten. Gerald von Wales beschreibt in seinem Werke, das im Juli 1189 verfasst wurde, die

[14] Benedict, *Gesta,* II, S. 29 ff.; Radulph of Diceto, *Opera Historica,* II, S. 51 ff.; vgl. Painter, *The Third Crusade,* S. 47; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* türk.Übers. Işıltan, III, S. 6.

[15] Benedict, *Gesta,* II, S. 51, 61, 66 f.; Roger of Hovedan, *Chronica,* ed. Stubbs, W., *Rolls Series 51,* II, S. 354 f., 362 f.

begeisterten Vorbereitungen für den Kreuzzug, er vergisst aber auch nicht, die Enttäuschung darüber zu erwähnen, dass sich der Aufbruch durch die Unstimmigkeiten zwischen Henry, Philippe und Richard verzögert wurde und ruft alle drei auf, sich Kaiser Friedrich zum Vorbild zu nehmen [16].

Neben den Kirchenmännern besangen auch zahlreiche Sänger und Dichter die Niederlage in Hıttîn und den Verlust Jerusalems in Klageliedern; auch sie beschuldigten die Könige aufs schwerste, eigentlich sei die Verzögerung, die sie hervorgerufen hatten, ein Zeichen ihres Unwillens.

Heinrich, Kardinal von Albano, starb im Frühjahr 1189. Der Papst schickte Johannes, den Kardinal von Anagni, als Vermittler zwischen den beiden Königen. Doch alle Versuche blieben vergeblich. Philippe und Richard führten den Krieg gegen Henry bis zu dessen Tod am 6. Juli. 1189 in Chinon mit Erfolg weiter. Mit Henrys Tod änderte sich die Situation; Richard schloss ein Abkommen mit Philippe und kehrte nach England zurück, wo er am 3. September gekrönt wurde [17].

Im November 1189 schickte Philippe den Grafen von Perche, Rothrud, nach England, um die Nachricht zu überbringen, er selbst und seine Barone hätten beschlossen, sich am 1. April in Vézélay zu versammeln und zum Kreuzzug aufzubrechen. Richard hatte den Kreuzfahrereid schon vor Philippe und seinem Vater im November 1187 geschworen und war entschlossen, ihn einzuhalten. Deshalb nahm er die Aufforderung von Philippe ohne Zögern an. Am 30. Dezember trafen sich die beiden Könige zu letzten Vorbereitungen in Nonancourt. In einem offiziellen Schreiben erklärten sie, ins heilige Land aufzubrechen. Darin war auch festgelegt, dass sie während der Dauer des Kreuzzuges Frieden halten und den Zug im gegenseitigen Einvernehmen durchführen würden. Alle Kreuzritter der beiden Länder würden sich ihnen anschliessen, sofern sie nicht einen sehr triftigen Grund zu ihrer Entschuldigung anzugeben hatten. Das Eigentum der Kreuzritter stand unter einem besonderen Schutz. Doch das Aufbruchsdatum musste noch einmal verschoben werden und die beiden Könige konnten erst am 4. Juli von Vézélay losziehen [18].

[16] Gerald of Wales, *Expugnatio Hibernica, Opera,* ed. Brewer, S.J., *Rolls Series 21,* VI, S. 307 f.

[17] Vgl. Painter, *The Third Crusade,* S. 49; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* türk. Übers. Işıltan, III, S. 6 f.

[18] Benedict, *Gesta,* II, S. 92 f., 104 f.; Radulph of Diceto, *Opera Historica,* II, S. 50, 73 f.; Roger of Hovedan, *Chronica,* III, S. 19, 30 f.; vgl. Painter, *The Third Crusade,* s.49.

Seit dem Sieg von Hıttîn waren genau drei Jahre vergangen. Ein weiteres Jahr würde es noch dauern, bis die Heere aus Frankreich und England ihre Glaubensbrüder im Osten erreicht haben würden. Kaiser Friedrich, der im Mai 1189 mit grosser Begeisterung loszog, war noch bevor sich die englisch-französischen Heere auf den Weg gemacht hatten, am 10. Juni in Anatolien im Fluss Silifke ertrunken, sein Heer nach seinem Tod auseinandergefallen und die Christen des Outremer waren in ihren Hoffnungen wieder einmal enttäuscht.

Doch sie blieben nicht völlig ohne Unterstützung. Die schon erwähnte sizilianische Flotte (70 Schiffstark) hatte Tyrus und Tripolis gerettet, eine Flotteneinheit aus Pisa unter der Leitung des Bischofs Ubaldo, sowie die Flotten aus Genua, Pisa, Venedig und eine 500 Schiffstarke dänisch-flämische Flotte waren nacheinander an der syrischen Küste eingelaufen und hatten die Ostfranken unterstützt[19]. Auch im August 1189 war es eine Flotte aus Pisa, die dem König von Jerusalem Guy de Lusignan bei seinem Marsch nach Akkâ zur Hilfe kam. Die Flotten brachte vor allem auch Lebensmittel mit, nach denen im Osten der grösste Bedarf bestand. Ausserdem handelte es sich bei den gesamten Schiffsbesatzungen um ausgezeichnete Krieger. Das Königreich Jerusalem hatte sich von jeher auf die italienische Seestreitkräfte verlassen. Auch zu dem gegebenen Zeitpunkt war es nur diesen Kräften zu verdanken, dass nach dem Krieg von Hıttîn die palästinensische und syrische Küste gehalten werden konnten.

Eine Anzahl Adeliger, wie z.B. Henri Graf von Champagne, Robert Graf von Dreux, Theobald Graf von Blois und Stephan Graf von Sancerre, hatten ausserdem den Aufbruch des englischen und französischen Heeres nicht abgewartet und waren mit ihren eigenen Kontingenten schon im September 1189 vor Akkâ eingetroffen.[20]. Die Hilfe von seiten dieser Streitkräfte ist nicht zu unterschätzen. Trotz allem ist es nur logisch, dass die Ostfranken dennoch nichts gegen Sultan Salaheddin aus-

[19] Benedict, *Gesta,* II, S. 175 f., 180; İbn al-Asîr, *al-Kāmil,* XII, S. 17, 22; Abū Şāma, *al-Ravḍatayn,* II, S. 119 ff.; vgl. Röhricht, R., *Geschichte des Königreichs Jerusalem (1100-1291),* Innsbruck 1898, II, S.490; Heyd, *Yakın-doğu Ticaret Tarihi,* türk. Übers. Karal, S. 344 f.; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* türk. Übers. Işıltan, III, S.8 f.

[20] Die Zahl dieser Adeligen, die auf ihre Rechnung als getrennte Gruppen in Outremer angekommen waren, bevor die englische und französische Könige sich auf den Weg machten, ist ziemlich gross. Vgl. Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem (1100-1291),* S. 503 f.

richten konnten. Die Einnahme von Akkâ nach langen und zähen Kämpfen und die Tatsache, dass der Küstenstreifen zwischen Akkâ und Jaffa gehalten werden konnte, ist vor allem dem Eingreifen König Richards zu verdanken.

Doch es war das erklärte Ziel des dritten Kreuzzuges, das heilige Land zu befreien und Jerusalem wiederzugewinnen. Der Kreuzzug konnte dies nicht verwirklichen. Alle Bemühungen des Westens waren vergebens und der Kreuzzug, der bis zum Herbst 1192 andauerte, blieb erfolglos. Die Niederlage stiess im Westen auf heftige Reaktionen. Die Könige Richard und Philippe, die geschworen hatten, das heilige Land zurückzuerobern, mussten sich schwere Kritiken und Anschuldigungen gefallen lassen. Die Niederlage und die Unfähigkeit, Jerusalem zurückzuerobern, wurde von christlicher Seite als die Folge der eigenen Sünden angesehen. Die Christen hätten sich auf den Weg gemacht, ohne wirklich zuglauben und echte Reue zu empfinden. Durch ihre Sünden und ihren Lebenswandel sei der Zorn Gottes auf sie herabgekommen. Der Verlust des heiligen Landes sei also eine Strafe Gottes. Salaheddin sei somit ein Werkzeug, durch das Gott seine Rache verwirklichte. Das Kreuzritterabzeichen reiche noch nicht, um Gottes Vergebung zu erhalten.

Die Niederlage der Kreuzzüge hinterliess soviel Trauer und Zorn, dass ein Mönch sogar Gott selber beschuldigte, er habe in Bezug auf den Sieg der Moslems ein Auge zugedrückt und sei im Grunde mit ihrem Sieg einverstanden[21].

[21] Vgl. Siberry, *Criticism of Crusading 1095-1274*, S. 193, 21 ("L'autrier fui en paradis" *Les Poésies du Moine de Montaudan*, ed. Routledge, M.J., Montpellier 1977, S. 105 f.).

GEÇ BİZANS DEVRİNDE TREPANASYON (KAFATASI DELGİ AMELİYATI)

Doç. Dr. METİN ÖZBEK*

I. *Genel Bilgiler*

Bursa ili İznik ilçesinin Saraybahçe mevkiindeki Roma Açıkhava Tiyatrosu'nda 1981 yılından beri sürdürülen kazı çalışmaları, Geç Bizans Devri'ne ait bir toplu gömü alanının varlığını ortaya çıkardı [1]. Gerek iskeletlerin sayıca çokluğu, gerekse bulunuş biçimleri bir savaş sonrası ölenleri akla getirmektedir. Ayrıca, iskeletlerin yetişkin erkeklere ait olması bu görüşü daha da güçlendirmektedir. Buluntuların ayrıntılı antropolojik analizlerini daha önceki bir çalışmamızda yaptık (Özbek, 1984). 1985 kazı mevsiminde tiyatro içerisindeki toplu gömü alanında kazı çalışmalarını sürdürürken özellikle A. 32 no.lu açmadan çıkardığımız, kazı kayıtlarına ITK.85.11 referansıyla aldığımız bir iskeletin durumu oldukça dikkati çekicidir. Alpli ırk tipine giren, 42 yaşlarındaki bu kişinin bellibaşlı kraniyometrik özelliklerini Tablo: I'de göstermeye çalıştık. Doğuştan çıkmamış olan akıl dişleri bir kenara bırakılırsa diğer tüm dişler (30 adet) ağızda korunmuş olup, hiçbir çürük izi göstermezler. Kişi orta yaşlarda olmasına rağmen dişleri çok hafif aşınmıştır. Lambda dikişinin sol kolu üzerinde küçük bir wormians kemiği bulunmaktadır. Kafatasını inceleme konusu yapmamızın asıl nedeni, bu kişinin sağlığında tehlikeli ve aynı zamanda başarılı bir *trepanasyon* geçirmiş olmasıdır (Resim: 1). Özellikle son yıllarda yurdumuzun çeşitli bölgelerinde sürdürülen kazılarda çeşitli araştırıcılar tarafından kafatası delgi ameliyatı örneklerine rastlanması konuyu güncel bir hale getirmiştir. Bu nedenle, İznik'te bulduğumuz ve beyin ameliyatı geçirip sağlığına kavuşmuş Bizanslı savaşçının durumunu basın yoluyla kamuoyuna duyurmayı uygun gördük (Özbek, 1987). Trepanasyonu, tarihi bir perspektif içerisinde, ritüel ve terapötik olmak üzere çeşitli yönleriyle ele alıp, uygulanmasında başvurulan belli başlı

* Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümünde Öğretim Üyesi.

[1] Roma açıkhava tiyatrosundaki kazılar Bursa Kültür ve Turizm Müdürü Sayın Bedri Yalman başkanlığında yürütülmektedir. Tiyatrodan çıkarılan insan iskeletlerinin değerlendirilmesi hususunda gerekli her türlü kolaylığı sağlayan Bedri Yalman'a teşekkür ederiz.

tekniklere daha önceki bir çalışmamızda değinirken komşu ülkelerde bunun örneklerine bol miktarda rastlandığı halde Türkiye'de bu alandaki boşluğa dikkati çekmiştik (Özbek, 1984). Bugün artık trepanasyonun Türkiye'ye hiç de yabancı olmadığını biliyoruz; bu delgi ameliyatını ilk kez Şenyürek belirlemiştir; Kültepe'de bulunan ve Asur ticaret kolonisine ait bir kafatasında, oksipital bölgede açılmış olan delik, kenarlarındaki reaksiyon izlerinden dolayı, kişinin ameliyat sonrası bir süre yaşadığına işaret etmektedir. (Şenyürek, 1958). İkinci trepanasyon örneği bu kez İkiztepe'den gelmektedir; Backofen (1985), Bronz Çağıyla yaşıt biri yetişkin, diğeri yeniyetmeye ait kafataslarında trepanasyondan söz etmektedir. Her iki örnekte de operasyon, başın tepesinde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Güleç [2], Van'ın Dilkaya bölgesinde M.Ö. 9. yüzyılda gün ışığına çıkarılan bir iskeletin kafatasında da trepanasyon deliği bulunduğundan söz etmektedir. İleride yapılacak olan kazıların bu örnekleri daha da artıracağına inanıyorum. İznik Roma açıkhava tiyatrosunda bulduğumuz Geç Bizans Devri' yle yaşıt trepanasyonlu kafatası hakkında ayrıntılı bilgi vermeden önce, uygulama teknikleri ve amaçlarıyla hayli çeşitlilik gösteren bu delgi ameliyatını kısaca tanıtmakta yarar görüyorum.

Trepanasyon, beyne ve onu örten dış beyin zarına (dura mater) zarar vermeden, kafatasında bir bölgeden bir kemik parçasının delmek, kazımak ya da kesmek suretiyle çıkarılmasıdır. Bu cerrahi müdahale ile ilgili en eski bilgileri Hipokrat'ın (460-377) yazılarından öğreniyoruz. Oysa, amacı ne olursa olsun, delgi ameliyatı Neolitik dönemden bu yana uygulana gelmektedir (Özbek, 1983 ve 1984) [3]. Sadece hastayı sağlığına kavuşturmak için değil, aynı zamanda daha önce ölmüş birinin kafatası üzerinde de trepanasyona başvuruluyordu. Bu sonuncu durum, daha ziyade acemi cerrahların deneyim kazanmalarına yönelik idi (Chippaux, 1961). Tarihi bir perspektif altında trepanasyon olayını ele aldığımızda Avrupa, Ortadoğu, Kuzey Afrika, Güney Amerika, Pasifik Adaları, Balkanlar ve Türkiye'de hemen hemen her çağda örneklerle karşılaşırız (Özbek, 1984). Güney Amerika Kızılderililerinde trepanasyon oldukça yaygındı. Nitekim, bu bölgede şimdiye kadar yapılan kazılarda 1000'in üzerinde delgi ameliyatı saptandı (Ortner ve Putschar, 1985). Kuzey Amerika'da ise Kristof Kolonb öncesinde delgi ameliyatının yapıldığına dair hiçbir kanıt yoktur. Ortaçağ Avrupası'nda trepanasyon çok iyi biliniyor ve başarılı

[2] Araştırıcıyla yapılan kişisel görüşmeye dayanmaktadır.

[3] Neolitik dönemde, trepanasyon daha ziyade ritüel ve büyüsel amaca yönelikti.

biçimde uygulanıyordu. Hipokrat, yazılarında Antik Çağda Yunanistan'da İ.Ö. 500 yıllarında trepanasyonun yaygın ölçüde uygulandığından söz eder. Federal Almanya'da Bingen adlı bölgede bulunan ve Romalı bir doktora ait olan mezardan çeşitli bıçaklar, ameliyat aletleri ve cerrah törpüleri çıkarılmıştır. Ayrıca, Macaristan'ın Mezöband bölgesinde İ.S. 9. yüzyıla ait bir mezarda trepanasyonda kullanılan âletler bulundu (Resim: 2) (Vlček, 1972). Çekoslavakya'da ise bugüne kadar 50 trepanasyonlu kafatası çeşitli kazılarda ele geçti. Trepanasyona ilişkin kanıtlar Avusturya'da Latin dönemine ait mezarlıklardan çıkarılan kafataslarında da görülür (Urban, Teschler-Nicola ve Schultz, 1985).

Son derece kritik ve karmaşık bir operasyon sayılan delgi ameliyatında, beyine çok yakın bir konumda çalışan cerrahın başarısı, herşeyden önce, kanamanın kontrolüne, anesteziye, alınan steril önlemlerin etkinliğine bağlıdır. Fakat, bunların yanısıra, asıl önemli olan faktör, bugün de geçerli olduğu gibi, cerrahın bilgi ve becerisidir. Zira, anatomik ayrıntıları dikkate almadan yapılan operasyon-örneğin dura mater ve beyine zarar verilmesi-hastanın ölümle karşı karşıya gelmesi demektir. Başarısız trepanasyon örneklerine kazılarda rastlanmıştır (Ortner ve Putschar, 1985). Gerekli tüm koşullar yerine getirilir ve ameliyat başarılı geçerse hastanın hayatını tehdit edici hiçbir komplikasyon ortaya çıkmaz ve hasta müdahaleden sonra yaşamaya devam eder. Tabii, bu süre içerisinde trepanasyon deliğinin çevresindeki kemik doku, yeni ürettiği kemik hücreleriyle kendi kendini onarma fırsatı bulur (kemik neoformasyonu) ve böylece ameliyat deliği zamanla daralır; öyle ki çekilen röntgende operasyon sonrası onarılan bölge farklı bir yoğunluk halinde adeta bir halka gibi deliği çevreler (Menard, 1981). Bu da bir bakıma hastanın yaşama süresi hakkında bilgi verir. Aslında, kemik dokusundaki her türlü reaksiyon-derecesi ne olursa olsun-hastanın ameliyat sırasında ölmediğinin göstergesidir. Trepanasyon sonrası iyileşmenin tam olup olmadığı çıplak gözle kolayca farkedilir. Elektronmikroskop ise kemikteki en ufak bir reaksiyonu dahi gösterebilir. İyileşmenin belirgin olduğu durumlarda ve hastanın uzun bir süre yaşaması halinde, trepanasyon deliğinin bulunduğu bölgede *tabula externa* ve *tabula interna* zamanla arada yer alan diploë adlı kısmı tümüyle örter ve her iki tabaka birbirine kavuşarak delik çevresinde bir kenar oluştururlar. Bu aşamada, kemik onarımı büyük ölçüde tamamlanmış demektir. Ancak, meydana gelebilecek önemli bir enfeksiyon kemik neoformasyonu sürecini bozabilir ve ölüme neden olabilir. Kemikte hiçbir reaksiyon yoksa, trepanasyon ya bir ölünün kafatasında gerçekleştirilmiş, ya da hasta, cerrahi müdahele sırasında ölmüştür.

Trepanasyon çeşitli tekniklere bağlı kalarak yapılır; biz burada bellibaşlı ikisinden söz edeceğiz. Kazıma tekniği ve Delme tekniği. Kazıma tekniğinde cerrah, kesici bir âlet yardımıyla kafatasında trepanasyon yapılacak bölgeyi düzenli biçimde kazır ve kemik tabakayı yavaş yavaş inceltir. Bu işleme kemik delininceye kadar devam eder. Sırasıyla, tabula externa ve diploë'yi kaldıran cerrah sonunda tabula interna'ya iner ve çok mecbur kalmadıkça bu son tabakayı kaldırmaz; zira hemen arkasında dura mater olduğunu bilir. Nitekim Antik Çağda Yunanlı cerrahlar beyin zarına dokunmanın tehlikelerini çok iyi biliyordu. Delme tekniğine gelince, günümüzde bazı ilkel topluluklarda hâlâ uygulanan modern bir tekniktir ve bu trepanasyon tekniğinin geçmişi, diğeri gibi Neolitik Çağa kadar uzanır. Buna göre cerrah, kafatasında bir dizi küçük delikler açtıktan sonra ince ve keskin bir âlet (kıl testere gibi) yardımıyla bu delikler arasındaki bağlantıları ortadan kaldırır ve böylece serbest kalan kemik parça çıkarılmış olur (Lisowski, 1967). Ancak, aynı kemik yuvarlak istense de tekrar yerine konamaz.

Kafatasında gerçek bir trepanasyon deliğini bazı hastalıkların yol açtığı deliklerden ayırt etmek gerekir; Kahler hastalığı (myeloma plasmocytoma) bunlardan biridir (Vlcĕk, 1972). Böyle durumlarda, tıpkı iyileşmiş bir trepanasyon deliği gibi, kafatasında delik meydana gelebilir. Trepanasyon, beyin gibi çok önemli bir organı çevreleyen kafatasında yapıldığı için son derece dikkat ister. Ancak, bir hayatın kurtarılması amaçlandığında tehlikesi ne ölçüde olursa olsun başvurulan bir cerrahi müdahaledir. Burada, iki temel sorun her çağda nöroşirurjinin karşısına çıkmıştır. Bunlardan birisi yöntem ya da teknik hatadan kaynaklanan beyin zedelenmesi, diğeri ise ameliyat sonrası enfeksiyon olasılığıdır. Her iki durumda da ölüm kaçınılmazdır (Ortner ve Putschar, 1985). Tüm bu tehlikelere rağmen trepanasyondaki başarı-her devirde-hiç de küçümsenecek boyutta değildi; nitekim Stewart, incelemiş olduğu 214 trepanasyon olayından % 55,6'sında tam bir iyileşme, % 16,4'ünde hafif bir iyileşme saptamış, % 28'inde ise hiçbir iyileşme görememiştir. Ölümlerin trepanasyon sırasında olmayıp, asıl trepanasyon sonrası meydana gelen belirgin enflamasyondan ileri geldiğini hatırlatmak gerekir.

II. *İznik'te Bulunan Trepanasyonlu Kafatası*

Daha önce de değindiğimiz gibi, Roma açıkhava tiyatrosu içerisinde Bizanslıların savaş ölülerini gömdükleri toplu gömü alanında 40 yaşlarında bir erkek iskeleti 1985 yılında bulundu. Sırtüstü uzatılan kişinin başı hafifçe

arkaya kaymıştır. Yaklaşık 2,5 metre derinlikten çıkardığımız bu iskeletin sağ ve solunda aynı pozisyonda birbirine paralel olarak diğer yetişkin iskeletlere de rastladık. Yaptığımız ilk belirlemede kafatasının tepesinde sutura sagittalis ve sutura coranalis'in karşılaştığı kısımda büyük bir trepanasyon deliğini farkettik (Resim: 3). Deliğin büyük bir kısmı frontal bölgede kalmıştır. Yaklaşık 75 mm uzunluğunda ve 50 mm genişliğinde olan ve daha ziyade sol parietal üzerinde uzantısı bulunan trepanasyon deliğinin arka kenarından başlayıp sol parietal bölgesinde aşağı doğru bir yön izleyen 75 mm uzunluğunda ayrca derin bir yarık dikkati çeker. Bu yara izi, kişinin kesici bir aletle ağır biçimde yaralandığını akla getirir. Tümüyle kapanmış olan yarık boyunca yoğun enflamasyonel reaksiyon meydana gelmiştir. (Resim: 4). O halde, bu hastaya uygulanan trepanasyonun gerekçesi de kesici âletin kafatasında yol açtığı travmaya dayanmaktadır. Bu durumda, cerrah, hastayı hemen ameliyata almış ve trepanasyonu uygulamıştır. Bu arada, kafatasının tepesinde şiddetli darbeye bağlı olarak ortaya çıkan kırıkları beyne basınç yapmalarını önlemek amacıyla dikkatlice ayıklamış, açılan deliğin çevresini düzenlemiş, daha sonra aldığı gerekli steril önlemlerle hastayı ölümden kurtarmıştır. Trepanasyon deliğinin kenarlarında önemli bir kemik onarımı olmuş, açılan delik zamanla büyük ölçüde daralmıştır. Deliği çevreleyen kısımda dış ve iç kemik duvarlar kemik neoformasyonu sayesinde diploë'yi tümüyle kapatmış ve bir kenar oluşturmuşlar. Ameliyat sonrasındaki hayatiyetin bir göstergesi olarak, delik kenarında küçük kemik uzantıları görülür.

Yarık boyunca izlenen enflamasyon tepkisi delik kenarlarında da olmuştur. Geçirdiği kritik bir trepanasyon sayesinde sağlığına kavuşmuş olan 40 yaşlarındaki bu hasta ameliyat sonrası uzun süre yaşamış ve muhtemelen bir başka nedenden ölmüştür.

TABLO: I. İznik Geç Bizans Devri Kafatasının Ölçü (mm) ve Endisleri

ÖLÇÜLER

En büyük uz	181	Orbit yüks.	35
En büyük gen.	152	Orbit gen.	42
Nazyon-bazyon uz.	103	Bijugal gen.	118,5
Min. alın gen.	107	Bimaksiler gen.	98
Maksimum alın gen.	136	Toplam yüz yüks.	115
Bioriküler gen.	137	Üst yüz yüks.	70
Biasteryen gen.	115	Spino-alveoler yük.	17
Bimastoid gen.	113	Burun gen.	25
Poryon-poryon gen.	132	Burun yük.	53
Oksipital doğru	86,5	Maksilo-alv. uz.	54
Oksipital yay	101	Maksilo-alv. gen.	64
Foramen magnum uz.	43	Damak uz.	47
For. magnum gen.	36,5	Damak gen.	41
Yatay çevre	529	Alt çene uz.	101
Transversal çev.	334	Alt çene gövde uz.	89,5
Sajital çevre	372	Bikondil gen.	125,5
Yüz uzunluğu	99	Bigonyak gen.	101,5
Biorbiter gen.	103,5	Bimental gen.	42,5
Orbitler arası gen.	26		

ENDİSLER

Sefalik endis	83,9	Prognatizma end.	96,1
Alın-kafa gen. end.	70,3	Orbit endisi	83,3
Alın end.	78,6	Burun end.	47,1
Oksipital end.	85,6	Damak end.	87,2
For. mag. end.	84,8	Alt çene uz/gen. end.	55,5

III. KAYNAKÇA

BACKOFEN (U.W.). 1985. "Anthropologische unter suchungen der Necropole Ikiztepe (Samsun)". *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı.* Ankara. Milli Kütüphane. 20-24 Mayıs 1985.

CHIPPAUX (C.). 1961. Mutilations et déformations éthinques dans les races humaines. *Histoire de la Médecine,* ss. 15-24. Paris.

LISOWSKI (F. P.). 1967. "Prehistoric and early historic trepanation". *Diseases in Antiquity* (Ed. D. R. Brothwell ve A. T. Sandison), Thomas Books Illinois, USA, ss. 651-672.

MENARD (J.). 1984. "Le crâne du Trou-à Morts" à Parmain (Vald'Oise). *Bull. Archéol. du Vexin Français.* Fransa. ss. 73-74.

ORTNER (D. J.) ve PUTSCHAR (W.G.J.). 1985. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains.* Smithsonian Institution Press. Washington. ss. 95-100.

ÖZBEK (M.). 1983. "Tarih öncesinin Büyücü Cerrahları". *Bilim ve Teknik.* TÜBİTAK.

ÖZBEK (M.). 1984. "Geçmişten Günümüze Kafatası Delgi Ameliyatları". H.Ü. *Edebiyat Fakültesi, Dergisi,* cilt. 1, sayı: 1, ss. 151-161.

ÖZBEK (M.). 1984. "Roma Açıkhava Tiyatrosundan (İznik) Çıkarılan Bizans İskeletleri". H.Ü. *Edebiyat Fakültesi Dergisi,* cilt: 2, sayı: 1, ss. 81-90.

ÖZBEK (M.). 1987. "Tıpta Bizans Mucizesi". *Milliyet Gazetesi, 9 Ağustos 1987.*

ŞENYÜREK (M.S.). 1958. "Kültepe'de Asur Ticaret Kolonisi Sakinleri Arasında Görülen Bir Trepanasyon Vak'ası". *Anatolia, 3, ss. 49-52.*

URBAN (O. H.); M. Teschler-Nicola ve M. Schultz. 1985. "Die latenezeit lichen Gräberfelder von Katzelsdorf und Guntramsdorf, Niederösterreich". *Archaeologia Austriaca,* t. 69, ss. 13-104.

VLČĚK (E.). 1972. "Neurosurgical operations in Czechoslovak Prehistory". *Present limits of Neurosurgery.* Avicenum, Czechoslovak Medical Press Prague. ss. 763-769.

RESUME

Un crâne trépané appartenant à un homme âgé de 42 ans a été mis au jour dans l'Amphithéâtre romain de Nikaia (Turquie). Le sujet est daté de la période byzantine tardive (13ème siècle ap. J.C.); au sommet de son crâne, on observe un grand orifice situé à cheval sur le frontal et le pariétal. Une blessure assez profonde due à un objet tranchant a laissé une trace de cicatrisation sur le pariétal gauche; c'est à la suite de ce coup mortel que le chirurgien a dû pratiquer une trépanation sur le malade. Grâce à la néoformation osseuse, les tables externes et internes de l'orifice crânien se sont réjointes sans que le diploë apparaisse. En tenant compte, à la fois, de la cicatrisation complète de la blessure et de la néoformation osseuse dans la zône de l'orifice de trépanation, on peut affirmer que le malade a longtemps survécu après l'intervention chirurgicale.

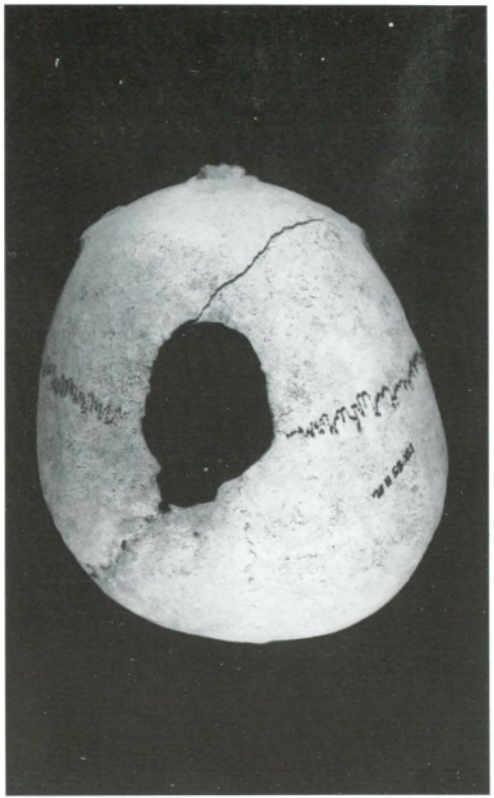

Res. 1 — İznik Bizans Kafatası. Üstten Görünüş.

Res. 2 — 10. Yüzyılda Macaristan'da Kullanılan Trepanasyon Aletleri

Res. 3 — İznik Bizans Kafatası. Trepanasyon Deliği.

Res. 4 — İznik Bizans Kafatası. Kesici Bir Âletin Yol Açtığı Yarık.

ENDÜLÜS'TEN II. BAYEZID'A YAZILAN ANONİM BİR ŞİİR

Doç. Dr. AZMİ YÜKSEL

Muvahhidin Devleti'nin yıkılmasından sonra İberik yarımadasının doğusuyla güneyindeki Belensiye ile Mürsiye ve Gırnata kısımlarında tutunabilen birkaç küçük devletten en mühimi, başkenti Gırnata olan Beni Ahmer Devleti idi. Bu devlet, iki asır gibi uzun bir süre Hıristiyan istilasına karşı durabilmiş ise de XV. asrın ikinci yarısında birbirleriyle evlenip güçlerini artıran Kastilya ve Aragon kralları Ferdinand Katolik ile İzabella'nın saldırıları karşısında çok güç durumda kalmıştı. Bunun üzerine 1486 yılında Beni Ahmer Hükümdarı XI. Abū ʿAbd Allāh Muḥammad, Osmanlı Padişahı II. Bayezıd'a bir elçi göndererek VIII asırlık İslam hakimiyet ve medeniyetinin yıkılmak üzere olduğunu haber vermiş ve yardım istemişti. Bu tarihlerde Osmanlı Devleti, muhtelif seferler ve gaileler yanında donanmanın uzak denizlerde savaşacak kadar o denizleri bilir, mahir kaptan ve mürettebata sahip olmadığı ve Cem Sultan'ın Avrupa'da siyasi bir alet olarak kullanılmasından dolayı Endülüs Müslümanlarına yardım edememişti. Fakat, daha sonra 1505'te İspanya sahillerini vurmak için Kemal Reis komutasında bir filo gönderilmiş ve bir kısım Müslüman ve Yahudi kurtarılarak ilk kafilesi Türkiye'ye gönderilmişti [1].

Beni Ahmer Devleti, Memluk Devleti'ne de başvurmuştu. Fakat, onların da kuvvetli bir donanmaları olmaması yüzünden gereken yardımda bulunamamışlardı. Memluk Hükümdarı Endülüs Müslümanlarına yapılan mezalimi önlemek için Papa'yı ve Ferdinand'ı tehdit ederek, İspanyolların Gırnata Müslümanlarını rahat bırakmadıkları taktirde bütün Filistin Hıristiyanlarını, Kamame Kilisesi'nde kestireceğini ve Hıristiyanlara Suriye ve Kudüs kapılarını kapatacağını söylemek üzere bir heyet gönderdi ise de tesiri olmadı [2].

Saldırılara karşı koyacak gücü kalmayan Beni Ahmer Devleti, Ocak 1492'de Ferdinand ve İzabella'nın ordularına teslim olmak zorunda kalmış

[1] Bk. Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1964, C. II, 2. baskı, S. 199-202; Danişmend İsmail Hamdi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, C. I, S. 388.

[2] Uzunçarşılı, İ.H., *a.g.e.*, S. 200.

ve aralarında bir antlaşma yapılmıştı. Bu antlaşmaya göre Müslümanlar, dinlerini ve cemaat haklarını koruyabilecek, örf ve adetlerine göre yaşayabilecek ve içlerinden Afrika'ya göç etmek isteyenler olursa, mallarını da yanlarına alarak serbestçe gidebileceklerdi. Fakat kısa bir zaman sonra Hıristiyanlar, yapılan antlaşmayı unutup orada kalan Müslümanlara her türlü kötülüğü yapmaya başladılar. Bunun üzerine 1499'da Gırnata'nın Albaicin diye bilinen Müslüman kesiminde bir ayaklanma oldu. Bu ayaklanma Las Alpujarras bölgesinin dağlık kesimindeki kasabalar tarafından da desteklenmişti. Ancak 1501'de bu isyan bastırılmış ve çok geçmeden de talihsiz Müslümanlar, ya din değiştirip Hıristiyan olmaya ya da mallarını bırakarak İspanya'yı terketmeye zorlanmışlardır. Daha sonraları İspanya'yı, mallarını da bırakarak terketmek isteyenlere de mani olundu. Çünkü Müslümanlar, sanatkar ve iş sahibi idiler; fen, ilim, sanat ve ziraat erbabının çoğu Müslümanlardı. Bunlar giderlerse, memleket bu işlerden mahrum kalacaktı [3].

İşte bu sıralarda Gırnatalı bir Müslüman Arap, metin ve çevirisini aşağıya vereceğimiz kasidesini II. Bayezıd'a (1481-1512) yollamıştır. İspanya'da İslam hakimiyetinin sona ermesinden sonra geride kalan Müslümanların içinde bulundukları siyasi ve manevi güçlükleri yanı sıra edebi ve kültür hayatları hakkındada bilgi veren bu kaside tarihi bir belge niteliğindedir.

Makḳarī'nin [4] bize aktardığı bu kaside James T. Monroe tarafından İngilizce'ye de çevrilerek 1966 yılında yayınlanmıştır [5]. Yazar daha sonra bu çevirisini Endülüs şiiri hakkında yazdığı kitabına almıştır [6].

Kaside 105 beyitten oluşmaktadır. Giriş mahiyetinde olan ilk 18 beyitinde II. Bayezıd'a dua edilmekte ve 'köleler' olarak nitelendirdiği Endülüs'te geri kalan Müslümanların perişan durumlarından bahsedilmektedir. Daha sonra II. Bayezıd'a, yukarıda da sözünü ettiğimiz daha önce yapılan yardım hatırlatılmakta ve Hıristiyan kuvvetlerinin karşısında çaresiz kaldıkları belirtilerek Gırnata'nın düşüşü bir bakıma mazur gösterilmeye çalışılmaktadır. Yine bu bölümde Müslümanların zorla Hıristiyanlaştırıldıkları ifade edilmektedir. Bilindiği gibi İslam hukukuna göre din değiştirmenin cezası ölümdür. Bunun farkında olan şair, Gırnatalı

[3] İbid., S. 201.

[4] al-Maḳḳarī, *Azhār al-Riyāḍ*, Kahire 1939, C. I., S. 108-115.

[5] 'A Curious Morisco Appeal to the Ottoman Empire', *Andalus*, XXXI (1966), S. 281-303.

[6] *Hispano-Arabic Poetry, A Student Anthology*, Los Angeles, 1974, S. 376-390.

Müslümanların, hayatları tehlikede olduğu için istemeye istemeye din değiştirdiklerini özellikle belirtmektedir. Ölüm tehlikesi karşısında dini inançların gizlenmesini mazur gören Takiyye doktrinine göre baskı altında yapılan din değiştirme geçersizdir. Takiyye'de önemli olan niyettir. Bu bakımdan şair, Gırnatalıların dıştan Hıristiyan gibi gözükseler bile, içte samimi Müslüman olarak kalmaya niyetli ve kararlı olduklarını bilhassa vurgulamaktadır.

Ferdinand'la yapılan antlaşma belirtilerek bir takım maddeleri sayıldıktan sonra bu antlaşmanın Hıristiyanlar tarafından nasıl bozulduğu ayrıntılarıyla anlatılmaktadır; Kardinal Cisneros bütün kitapları sokak ortasında yaktırmış, kiliseye gitmek istemeyenlere şiddetli cezalar verilmiş, domuz eti zorla yedirilmiş, şarap içirtilmiş, papazlar çocuklara Hıristiyanlığı aşılamış, camiler kiliselere çevrilmiş, kızlara zorla tecavüz edilmiş, isimler değiştirilmiş ve başında dini telkinde bulunacak Hıristiyan bir din adamı bulunmayan ölüler, gömülmeyip çöplüklere atılmıştır. Sözde Hıristiyan olan bu Müslümanlar, Afrikalı kardeşleri tarafından da hor görülmekte ve Hıristiyanlarca da kabul edilmemektedir. "Köleleştik; ne fidye ile geri alınabilecek esirler, ne de açıkça şehadet getiren Müslümanlarız" (64).

Şair bütün bunları sıraladıktan sonra II. Bayezıd'a kendi topraklarındaki Hıristiyanlardan öç alması ve İspanya krallarını etkilemesi için de Papa'yı uyarmasını teklif etmektedir. Burada dikkati çeken şey Endülüs'te daha önceleri Müslümanların idaresi altındaki Hıristiyanlara gösterilen müsamahanın hatırlatılmasıdır. 'Onlar ne dinlerinden ne de ülkelerinden çıkarıldılar; ihanete uğramadılar, onurlarıyla da oynanmadı.' (79)

Daha sonraki beyitlerde Ferdinand ve İzabella'nın ikiyüzlülüklerini belirtmekte ve onların Memluk Devleti'nden ve Osmanlı İmparatorluğundan gelen elçilere Endülüs Müslümünlarının baskı altında olmaksızın isteyerek Hıristiyanlığı kabul ettiklerini söylediklerini hatırlatarak şöyle demektedir: 'Ancak, ölüm ve yakılma korkusu bizi dinimizi değiştirmeye zorladı; istemeye istemeye onların konuştuğu gibi konuşuyoruz.' (88)

Son beyitlerde Hıristiyanların çeşitli şehirlerde işledikleri cinayetler belirtilerek yardım rica edilmekte ve Müslümanların dinlerini serbestçe yaşayabilmelerinin ve içlerinden isteyenlerin malları ile birlikte Afrika'ya gitmelerinin sağlaması istenmektedir.

Çeşitli bölgelerde epey bir süredir başlamış olan İspanyol hakimiyetinin git gide dayanılmaz bir hal almasıyla Müslüman münevver ve aristokratların bir çoğu ülkeyi terketmiş, geride kalanların da geleneksel

eğitim düzenleri bozulmuş ve klasik Arapça bilgileri de zayıflamıştı. Edebi sanatlardan tamamen yoksun olan bu kaside İbn Zamrak'ın incelikle işlenmiş, süslü şiirlerine tam bir tezat teşkil etmektedir. Şiirde kafiyelerde aynı kelimelerin kullanılması gibi Ortaçağ Arap eleştiricilerinin de hoş görmediği birtakım kusurlar mevcuttur. Bununla birlikte al-Rundı'nin mersiye türündeki şiirlerinin pek çoğunda olduğu gibi samimi ve içten olup okuyucuyu etkiliyebilmektedir. Şiirin tabii olması ve sade bir dille içten gelen üzüntüyü belirtmesi bakımından Arap edebiyatındaki siyasi kasideler içerisinde önemli bir yer tuttuğu söylenebilir.

1 Kutsal, sonsuz ve sürekli yinelenen selamımı, halifelerin en iyisinin yüce şahsına yöneltirim.
2 Selam, kafirlere aşağılık elbisesini giydiren şerefli, yüce kişiye olsun.
3 Selam, Allah'ın nüfuzunu genişlettiği ve her bölgede zaferle güçlendirdiği kimseye olsun.
4 Topraklarının merkezi İstanbul olan Mevla'ya selam. O ne güzel şehirdir!
5 Allah'ın, saltanatını ordular ve tebasından olan Türklerle donattığı kişiye selam.
6 Selam, Allah'ın bütün milletler üzerindeki hükümranlığını artırdığı ve mertebesini şereflendirdiği sizlere olsun.
7 Kadıya ve soylu yüce bilginlerden ona benzeyenlere selam olsun.
8 Dine saygılı olanlara, takva sahiplerine ve sağlam görüşlü danışmanlara da selam olsun.
9 Endülüs'ün batısında gurbette geride kalan kölelerden size selam.
10 Rumlardan oluşan taşkın ve engin bir denizle dipsiz ve karanlık bir deniz onları çevrelemiştir.
11 Büyük bir felakete uğramış esirlerden size selam. Ne büyük bir felakettir o!
12 Şerefli bir yaşamdan sonra kır saçları yolunarak koparılan yaşlılardan size selam.
13 Daha önce kapalıyken kafirler önünde açılan yüzlerden size selam.
14 Papazın zorla yatağa götürdüğü şerefli genç kızlardan selam size.
15 Kendilerine zorla domuz ve haram, kokuşmuş etler yedirilen yaşlılardan size selam.
16 Hepimiz, bastığınız toprakları öper, her an iyiliğiniz için dua ederiz.
17 Allah gücünüzü ve hayatınızı devam ettirsin ve sizi her türlü kötülük ve sıkıntıdan korusun.
18 Düşmanlarınıza karşı başarınızı, zaferinizi artırsın. Allah sizi, kendisinin razı olduğu, sevdiği bir yere oturtsun.

19 Ey efendimiz, başımıza gelen büyük felaket, bela ve zarardan dolayı size şikayette bulunmuştuk.
20 İhanete uğradık, Hıristiyanlaştırıldık, dinimiz değiştirildi. Eziyete uğradık, her türlü kötülükle bize muamele edildi.
21 Nebi Muhammed'in dinini muhafaza ederek Hıristiyan uşaklarıyla içtenlikle savaşıyorduk.
22 Cihat yaparken büyük güçlüklerle karşılaştık; ölüm, esaret, sonra açlık ve kıtlık.
23 Gayri Müslimler her taraftan büyük akınlar halinde, grup grup üzerimize saldırdılar.
24 Atları ve silahlarıyla büyük topluluklar halinde, azimle ve kararlılıkla çekirgeler gibi bizi ezdiler.
25 Buna rağmen uzun bir süre onların tümüne karşı koyduk. Onlardan pek çok kimse öldürdük.
26 Onların atları her saat çoğalırken, bizim atlarımız azalıyordu.
27 Zayıf düştüğümüzde topraklarımıza yerleştiler. Birbiri ardınca şehirlerimizi ele geçirdiler.
28 Şehirlerin aşılmaz surlarını tahrip eden pek çok büyük toplarla geldiler.
29 Kuşatma sırasında günlerce ve aylarca büyük bir azim ve kararlılıkla güçlü olarak saldırdılar.
30 Süvarilerimiz ve piyadelerimiz yok olduğunda kardeşlerimizden bizi kurtarmaya geleni görmedik.
31 Yiyeceklerimiz azalıp durumumuz kötüleşince bize alçakça yapacakları şeylerden korkup istemeyerek boyun eğdik.
32 Erkek ve kız çocuklarımız esir edilirler ya da kötü bir şekilde öldürülürler korkusuyla (boyun eğdik).
33 Eskiden bu topraklardaki antlaşmalı Müslümanlar gibi yaşamak üzere (boyun eğdik).
34 Namazlarımızda ve ezanlarımızda serbest bırakılmak ve şeriatın diğer emirlerinden hiçbirini terketmemek üzere (boyun eğdik).
35 Bizden denizi (geçip) karşı kıyıya (Afrika'ya) gitmek isteyenlerin, diledikleri mallarını da alıp emniyet içinde gidebilmeleri için.
36 Bunlardan başka daha pek çok şart vardı. Sayıları ellibeşi geçiyordu.
37 Onların kralları ve önde gelenleri bize şöyle demişti: "Şart koyduğunuz şeylere tam olarak, hatta fazlasıyla uyulacaktır."

[36] L. del Mármol Carvajal, bu şartların kırkdokuzunu sıralamaktadır. *Historia del rebelión y castigo de los moriscos del reino de Granada*, Biblioteca de autores espanoles, XXI, Madrid 1946.
[37] Kastedilen kral, Ferdinand'dır.

38 Bize antlaşma ve ahdi içeren belgeler göstermiş ve "İşte bu benim size güvencem ve taahhüdümdür" demişti.
39 Daha önceleri, bir baskı olmaksızın yaşadığınız gibi mallarınızı ve evlerinizi koruyunuz." demişti
40 Ancak bizi koruyacaklarına dair antlaşmaya uyduğumuzda, verdikleri sözü tutmayıp antlaşmaya ihanet ettikleri ortaya çıktı.
41 Gözümüzü boyadığı antlaşmalara uymadı. Bizi baskı ve güç kullanarak, istemeye istemeye Hıristiyanlaştırdı.
42 Ellerimizdeki tüm kitapları yaktı ve onları pislik ve çöplüğe attı.
43 Din kitaplarımızı alay ve hakaretle ateşe attılar.
44 Hiç bir Müslümana ne bir kitap ne de yalnızlıkta okunacak bir Kuran bile bırakmadılar.
45 Oruç tuttuğu ve namaz kıldığı bilinen herkes herhalükârda ateşe atılıyordu.
46 Bizden kiliselerine gitmeyen kişileri papaz feci bir şekilde cezalandırıyordu.
47 Tokatlıyordu, malını alıyordu, perişan bir halde onu hapse atıyordu.
48 Ramazanda sık sık yiyip içerek oruçlarımızı ifsat ediyorlar.
49 Peygamberimize küfretmeyi, iyi ve kötü günlerimizde onu anmamamızı bize emrettiler.
50 Bizden bir grubu, Peygamberimizin adını anarken duydular ve onlara feci şekilde eziyet ettiler.
51 Valileri ve kadıları onları döverek, para cezası vererek, hapsederek ve onurlarını kırarak cezalandırdılar.
52 Ölen bir kimsenin yanında kendi dinlerini ona telkin edecek bir Hıristiyan din adamı yoksa, hile yoluyla onu deftenmiyor,
53 Yere serilen ölü bir eşek ya da başka bir hayvan gibi çöplüğe ya da pis yerlere terkediyorlardı.
54 Bunun dışında bir çok çirkin işler ve alçakça yapılan şeyler de vardır.
55 İrademiz dışında, rızamız olmaksızın adlarımız değiştirildi.
56 Muhammed'in dinin yerine insanlığın en aşağılığı Rum köpeklerinin dininin konması ne kadar da kötü.

[41] Albaicin ve Las Alpujarras'daki ayaklanmadan sonra İspanyol hükümdarlar cezai tedbir olarak oradaki Müslümanların ya Hıristiyanlığı kabul etmelerini ya da mal ve mülklerini geride bırakarak İspanya'yı terk etmelerini istemişlerdi. Bak. M. Lafoente Alcántara, *Historia de Granada*, Paris 1852, C. II, S. 350.

[42] Marmol'a göre Cardinal Jiménez de Cisneros 1499 yılında Granada'da 1.025.000 cilt Arapça kitabı halk önünde yakmıştır.

57 Cahil, kaba, Arap olmayan insanların adlarıyla adlarımız değiştirildiğinde ne kadar da yazık oluyor.
58 Her sabah papaza giden kızlarımızın ve oğullarımızın durumu ne acıklıdır.
59 Onlara küfür, puta tapıcılık ve yalan öğrettikleri halde (Hıristiyanları) hiç bir hileyle aldatamıyorlar.
60 Temiz ve paklıklarından sonra, kafirlerin çöplükleri olmaları için duvarlarla çevrilen mescitlere ne kadar yazık.
61 Ezan yerine çanlar asılan minarelere ne kadar da yazık.
62 Küfürle kapkara olan şu şehirlere ve güzelliklerine ne kadar yazık.
63 Haça tapanların kaleleri haline geldiler; saldırı sırasında kendilerine emniyet sağladılar.
64 Köleleştik; ne fidye ile geri alınabilecek esirler, ne de şehadet getiren Müslümanlarız.
65 Başımıza gelenleri görmüş olsaydınız, gözlerinizden yaşlar boşalırdı.
66 Vay halimize ve başımıza gelenlere; felaket, bela ve zillete.
67 Ey Efendimiz, Rabbimiz Allah'ın seçkin ve yaratıkların en hayırlısı Hz. Muhammed'in adına senden yardım diliyoruz.
68 Hz. Muhammed'in soyundan gelenlerin ve sahabenin adına... Onlar ne soylu sahabelerdir.
69 Peygamberimizin amcası Abbas'ın ve onun beyaz saçının adına ki, o ne güzel beyazlıktır.
70 Allah'ını tanıyan, bilen salih kimseler, keramet sahibi seçkin velilerin adına.
71 Umarız ki, bize ve başımıza gelenlere bakarsınız. Böylelikle arşın ilahı bize merhamet eder.
72 Sözünüz dinlenir, emrinize uyulur, her dediğiniz süratle yerine getirilir.
73 Hıristiyanlığa gelince, onun aslı sizin idareniz altındaki topraklardadır. Oradan başka bölgelere yayılmıştır.
74 Öyleyse Allah aşkına ey efendimiz, bizi yüceliğinizle koruyunuz; ya bize tavsiyede bulunun, ya da bu durumu protesto edin.
75 Çünkü siz, yüce, şerefli ve üstünsünüz. Allah'a ibadet edenleri her türlü kötülükten kurtarma gücünüz var.

60 1492 ile 1499 yılları arasında Başpiskopos Talavera, Granada ve Albaicin'in merkez camilerinin yanı sıra üç camiyi daha San Juan, San Nicolas ve San José adları altında kiliseye çevirmiştir. (Bk. *ibid.*, S. 344).

76 Roma'da oturan papaya sorun. Bizi korumaya aldıktan sonra neden ihanet ettiler?

77 Bir suçumuz, yaptığımız bir eziyet olmadığı halde ne oluyor da bize ihanet ediyorlar?

78 Bizim malup ettiğimiz hemcinsleri, dinimizin koruması ve sözlerine sadık yüce meliklerimizin himayesi altındaydılar.

79 Onlar ne dinlerinden ne de ülkelerinden çıkarıldılar; ihanete uğramadılar, onurlarıyla da oynanmadı.

80 Söz verip de dönen kişiye gelince, onun bu davranışı tüm inanç sistemlerinde yasaklanmıştır.

81 Özellikle krallar için bu böyledir. Bu davranış her yerde kanun dışı olup çirkin ve utanç vericidir.

82 Mektubunuz onlara ulaştı, fakat bu güne değin tek bir kelimesine bile aldırmadılar.

83 Aksine bize karşı düşmanlıklarını ve cüretlerini artırdılar ve her türlü kötülükte ileri gittiler.

84 Mısır heyeti onlara geldi, kendilerine kötülük yapılmadı, şerefleriyle de oynanmadı.

85 Ancak onlara bizim adımıza, Hıristiyanlığı isteyerek, baskıya uğramadan kabul ettiğimizi söylediler.

86 Kendilerine boyun eğen mürtedleri getirdiler. Allah'a yemin olsun ki, biz bu tanıklığı kabul etmeyiz.

87 Hakkımızda yaptıkları açıklamalarda ve söyledikleri sözlerde çok büyük yalanlar söylediler.

88 Ancak, ölüm ve yakılma korkusu bizi dinimizi değiştirmeye zorladı; istemeye istemeye onların konuştuğu gibi konuşuyoruz.

89 Hâlâ Rasulullah'ın dini üzereyiz. Her an Allah'ı birlemekteyiz.

90 Dahası, Allah'a yemin olsun ki, biz ne dinimizin değiştirilmesini ne de teslis hakkında söylediklerini kabul ederiz.

91 Dinlerini kötülüğe ve eziyete uğramaksızın kabul ettiğimizi iddia ederlerse,

[84] Endülüs Müslümanları kendi adlarına müdahale etmesi için Mısır Sultanından yardım istemeleri üzerine Mısır Memluklarından bir takım temsilciler 1500 yılında İspanya'ya gönderilmişlerdi. Bu temsilciler, eğer İspanya'daki Müslümanlar Hıristiyan olmaları için zorlanırlarsa Memluk Sultanının da karşılık olarak kendi idaresi altındaki Hıristiyanlara baskı yapacağını İspanya Krallarına bildirdiler. (Bk. Marmol Carvajal, a.g.e., S. 156).

92 Vahr'a, sakinlerine ne olduğunu sor, onlar kahırla, aşağılamakla nasıl esir edilip öldürüldüler?

93 Belefique'ye başına neler geldiğini sor, büyük bir felaketten sonra kılıçla parça parça edildiler.

94 Munyafe'ye gelince, halkı kılıçtan geçirildi. Busra halkına da aynı şeyi yaptılar.

95 Endereş'in halkı da camilerinde yakıldı. Tümü kömür haline geldi.

96 Ey efendimiz, işte size şikayette bulunuyoruz. Başımıza gelen bütün bunlar, hep yalnız kalışımızdandır.

97 Anlaşmayı bozmadan önce söz verdikleri gibi dinimiz ve namazımız keşke bizimle kalsa.

98 Ya da hepimizin mallarımızla birlikte sevdiklerimizin ülkesi olan Kuzey Afrika'ya gitmemize müsaade etsinler.

99 Gönderilmemiz, başka bir inanç sisteminde küfür içinde güçlü olarak kalmamızdan bizim için daha iyidir.

100 Yüce katınızdan dileğimiz budur. Sizin katınızda bütün ihtiyaçlarımız, sorunlarımız giderilsin.

101 Yine dileğimiz, zillet ve kötü durumumuzdan dolayı başımıza gelen şeylere ve musibetlere son vermenizdir.

102 Allah'a şükür siz meliklerimizin en iyisisiniz. Şerefiniz bütün şereflerin, şanların üstündedir.

103 Rabbimizden saadet ve nimet içerisinde yüce bir kişi ve sultan olarak hayatınızın devamını dileriz.

104 Ülkenize barış, düşmanlara karşı zafer, büyük bir servet ve güçlü bir ordu dileriz.

105 Son olarak Allah'ın selamı ve rahmeti her an sizin üzerinizde olsun.

[92] 1501'de Vahra'da bir ayaklanma olmuş ve Hıristiyanlar tarafından bastırılmıştır. Şehrin tüm halkı da katledilmiştir. (Bk. P. Boronat y Barrachina, *Los Moriscos espanoles y su expulsion*, Valencia 1901, c. I., S. 111; Mendoza, *a.g.e.*, *S. 70.*

[93] Belefique'de de bir isyan olmuştu. Cifuentes Kontu, erkeklerini öldürtmüş, kadınlarını da köle olarak satmıştı. (Bk. L. Alcantara, a.g.e., c. II, S. 348).

[95] 1500 yılında Lerin Kontu burayı kuşatmış, Müslüman kadın ve çocukların sığındığı camiyi barutla havaya uçurmuştur. (ibid.)

XVI. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA SU - YOLCULUK

ABDULLAH MARTAL *

400. Ölüm Yıldönümünde
Mimar Sinan'ı Anarken

Osmanlı İmparatorluğunu siyasi açıdan ele alan araştırmalar sayıca belirli bir yere ulaşmasına rağmen, sosyal yönüyle, özellikle alt yapı kuruluşlarıyla ilgili çalışmaların çok az olduğu gözlenmektedir. Osmanlıların sosyal yapısını ilgilendiren konulardan biri de su işleridir. Su, her zaman insanların günlük yaşayışlarında vazgeçilmez unsurlardan biri olmuştur. Bu sebeple, Osmanlılarda su işlerinin nasıl yürütüldüğünü, bu konuda neler yapıldığını ve günümüze neler kaldığını öğrenmek yerinde olur. Ayrıca, XX. yüzyılın ikinci yarısında tarih araştırmalarına getirilen yeni boyutlara bir tamamlama niteliği taşıyabilir.

Osmanlı Devletinde su-yolculuk konusunu ele aldığımda, hocam rahmetli Cengiz Orhonlu'nun bir makalesi dışında bu konuda ciddi bir çalışmaya rastlayamamıştım. İngilizce olarak sunulup yayınlanmış olan bu bildiri, Orhonlu'nun ölümünden sonra hocam Salih Özbaran tarafından "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-yolcu Kuruluşu" başlığı altında türkçeye çevrilmiş ve Orhonlu'nun makalelerinden derlenmiş olan, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar* başlıklı kitapta yayımlanmıştı. Bu makalenin dipnotlarından yola çıkarak çeşitli eserleri incelemeye başladım. İncelediğim eserlerde konuyla ilgili gördüğüm kaynaklar, giderek literatürümün kabarmasına yolaçtı. Ancak yine de, dağınık halde topladığım bu bilgiler konuya yeterince açıklık getirecek seviyede değildi. Nihayet İstanbul'a giderek Başbakanlık Arşivinde araştırmaya başladım.

Arşivin yanında, İstanbul kütüphanelerinde yaptığım incelemeler de oldukça zengin sayılabilecek belge ve bilgi toplamamı sağladı. Böylece, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-yolculuk" ortaya çıktı.

* Metinde kullandığım kısaltmaların listesi makalenin sonunda verilmiştir.

Osmanlıların su kültürü hakkında kısa açıklamalarda bulunduğum giriş kısmından sonra, I. bölümde, Osmanlı İmparatorluğunda alt yapı hizmetlerinin bir bölümünü oluşturan su-yolları, bakım ve onarımları ile su-yolu haritaları konusunda genel bir bilgi vermeye çalıştım. II. ve III bölümlerde, su-yolculuğun ortaya çıkışını, su işlerinde çalışanları ve sosyal durumlarını belgelerin ışığında ele aldım. IV. bölümde, su-yolculuğun kurumlaşması, su-yolu nazırlarının görev ve sorumlulukları, bazı su yolsuzlukları ve XVI. yüzyıl su-yolu nazırları hakkında açıklamalarda bulundum. Özetin yer aldığı sonuç bölümünden sonra, VI. bölümde, su-yolculuk ile ilgili bazı arşiv belgelerinin fotokopilerine ve yeni harflerle yazılışlarına yer verdim.

Bu arada, İstanbul Teknik Üniversitesi Öğretim Üyelerinden sayın Prof.Dr.Kâzım Çeçen ve Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık-Mühendislik Fakültesi Öğretim Üyelerinden sayın Prof. Dr. Ünal Öziş'in, Osmanlılarda su-yolları konusunda -mimarlık ve mühendislik açısından yaptıkları- çalışmaları da benim için ayrıca yol gösterici oldu.

Çalışmamda yardımlarını esirgemeyen sayın Prof. Dr. Salih Özbaran'a, XVI. yüzyıl belgelerinde karşılaştığım zorlukları aşmamda yardımcı olan Öğretim Görevlisi sayın Aydoğan Demir'e, İzmir Atatürk İl Halk Kütüphanesinden sayın Aysel Erdem ve Özen Özgülen'e, Beyazıt Devlet kütüphanesinden sayın Erkut Güngör'e, İstanbul Başbakanlık Arşiv Dairesindeki görevlilere ve her hususta bana yardımcı olan eşim Birgül'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

GİRİŞ : OSMANLILARDA SU KÜLTÜRÜ

Su, canlıların yerleşimine, toplumların yerleşim birimleri meydana getirmelerine tesir eden coğrafi faktörlerden birisidir. İnsanlar her zaman, sudan en iyi şekilde yararlanmanın yollarını aramışlardır. Uygarca yaşayabilmenin önde gelin unsurlarından biri de su ihtiyacının karşılanması olmuştur.

Tarihte, ilk yerleşik tarım uygarlıkları su boyu ovalarında görülür. Başta Mezopotamya olmak üzere Mısır, Hindistan ve Çin uygarlıkları buna örnektir[1]. Su boyu ovalarında suni sulama işlerinin uygulanmaya başlamasıyla tarımda verim yükselmiş, Nil, Dicle ve Fırat nehirleri gibi su havzalarında bazı yerleşme noktaları zamanla şehirlere dönüşmüştür.

Suyun insanlar tarafından kontrol altına alınmasıyla, su işleri de zamanla kurumlaşmış, kanunlar ve hükümlerle belirlenmiştir.

[1] Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul 1979, s. 11

Osmanlılarda, özellikle XVI. yüzyılda su işlerinde belli bir gelişme gözlenmektedir. Bu yüzyılda, uzunluğu 40-50 km.'yi bulan su yollarıyla büyük merkezlerin su ihtiyacının karşılandığı bilinmektedir. Uzak noktalarda bulunan kaynak sularını şehirlere akıtabilmek için, dönemine göre modern sayılabilecek tekniklerin uygulandığı gözden kaçmamaktadır. Diğer meslek dalları gibi su işleriyle uğraşanlar da bir meslek oluşturmuşlar, bu meslekten olanlara "su-yolcu" adı verilmiştir. Bu meslek "su-yolu nazırlığı" bünyesinde kurumlaşmıştır. Su-yolu nazırlığının, günümüzün Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğüne birçok bakımdan eşdeğer sayılabilecek yetki ve sorumluluklarla donatılmış olduğunu hatırlarsak, konunun önemi daha iyi anlaşılır. Saydığımız bu gerekçelerle ve kurumlaşma ile Osmanlılarda birçok su tesisi meydana getirilmiş, bu eserlerin bakımı, onarımı ve korunmasıyla ilgilenilerek, günümüze kadar yaşamaları ve hizmet etmeleri sağlanmıştır.

Osmanlılardan günümüze kalan bend, su kemeri, su-yolu, çeşme, şadırvan ve bunlara benzer su yapıları, Osmanlı su kültürünü yansıtan eserlerdir. Bu tür eski eserlerin çoğunda sudan en iyi biçimde yararlanma yollarının düşünülerek, emniyet ve sağlamlığın ön planda ele alındığı görülür. Özellikle bendler, çeşme ve şadırvanlar, su-yolları, Osmanlılarda canlı bir su kültürünü belirten örneklerdir.

XV. ve XVI. yüzyıllarda büyük yatırımlar sonucu gerçekleştirilen su tesisleri, yıllarca hizmet vererek günümüze kadar yaşamış eserlerdir. Bu dönemde, önce kaynak suların miktarı, uzun araştırmalar sonucu ölçülür ve yeterli su bulunduğu anlaşıldıktan sonra arazi incelemesine başlanırdı. Suyun nerelerden akıtılacağı, nerelere kemer veya tünel yapılacağı planlandıktan sonra su-yolunun yapımına geçilirdi. Böylece, kanallar, kemerler, tüneller ve künkler yoluyla suyun uygun bir seviyede istenilen bölgeye akışı sağlanırdı. Ayrıca, çeşitli işlemler uygulanarak su, arıtılır ve temizlenirdi. Bu işlemler, "dinlendirme", "durultma", "çökeltme", "havalandırma" ve "aktarma"dır. Bu işleri gerçekleştirmek için savaklar, bacalar, filtreler ve arıtma havuzları yapılırdı[2].

Devlet tarafından yatırılan su-yollarına, vatandaşların başka kaynaklardan buldukları suları katmalarına izin verilirdi. "Katma su" adı verilen bu suların bir kısmı, miktarı ölçülerek ana-su yoluna alınırdı. Buna "Hakk-ı mecra" adı verilirdi[3]. Geri kalan suyu vatandaş kendi evi veya bahçesinde

[2] O. Onur, *Edirne Su kültürü*, İstanbul 1985, s. 22

[3] K. Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrinde Su Tesisleri*, İstanbul 1984, s. 8

kullanabildiği gibi, dilerse vakıf çeşme de yaptırabilirdi. Bu sayede ana su-yollarına binlerce katma eklenmiş ve halk yeni sular bulmaya teşvik edilmiş olurdu.

Vakıf su tesisi kuranlar bunları meydana getirmekle kalmaz, bakımı, onarımı ve yaşatılması için de belirli bir fon oluştururlardı. Padişah vakıfları bir yana bırakılırsa adı anılmaya değer bazı su vakıfları şunlardı: Beykoz'da Kabakulak Ahmet Ağa suyu, Çengelköy ve Beylerbeyi'nde Kavas Ahmet Ağa çeşmeleri, Alemdağı'nda Nurbanu Sultan'ın Taşdelen suyu, Ankara'da Şeyhülislâm Mehmet Efendi, Bursa'da Şeyhülislâm Karaçelebizâde Efendi suları ve çeşmeleri, İzmir'de Köprülü zâde Fazıl Ahmet Paşa ve Kethûda Osman Ağa suları, Kıbrıs'da Ebubekir Paşa, Pertev Paşa, Ahmet Paşa ve Silâhdar Ağa su vakıflarıdır[4].

1554 yılında yazıldığı sanılan ve Süleymaniye su-yollarının yapılışını canlı bir dille anlatan manzum bir eser, o devirde halkın su-yolları yapımına karşı gösterdiği ilgi ve heyecanı yansıtması açısından değer taşır[5].

Osmanlıların,yerleşim bölgelerine su sağlamaktan başka daha büyük su projeleriyle de uğraştıkları bilinmektedir. 1532'de Nil nehri ile Kızıldeniz arasında bir kanal açmayı düşünmüşler, bu suretle de Akdeniz ile Hint okyanusu arasındaki bağlantıyı kolaylaştırırken doğu baharatını doğrudan doğruya İstanbul'a taşımayı tasarlamışlardı[6]. Batılı kaynaklar açılmak istenen kanal işinde 1532'de binlerce işçinin çalıştığını belirtmektedir. Aşağı yukarı aynı görüşle, Osmanlılar, Volga ve Don nehirlerini birleştirerek gemilerle Karadeniz'den Hazar Denizi'ne geçmek ve bu sayede Türkistan'la bağlantı kurmak istemişlerdi[7]. 1563'de ortaya atılan bu projede Kefe beylerbeyi Kasım Paşa görevlendirilmiş, ancak Kırım Hanı'nın önemini kaybetme endişesiyle yardıma yanaşmaması üzerine 1569 Astrahan seferi sırasında yarım kalmıştı[8].

Ayrıca, N.Akmandor'un yaptığı incelemeye göre, 1582'de Mimarbaşı Koca Sinan, Sakarya nehrini, kanalla Sapanca gölü üzerinden Marmara

[4] A.H. Berki, S. Çumralı, *Su Hakları*, Ankara 1959, s. 40

[5] R. Anhegger, "Eyyubi'nin Menâkıb-ı Sultan Süleyman'ı İstanbul Su-yollarının İnşasına Ait Bir Kaynak", *Tarih Dergisi*, c. 1, sayı 1, (İstanbul 1950), 119-138 s.

[6] S. Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu", *Tarih Dergisi*, sayı 31 (İstanbul 1977), s. 96.

[7] H. İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşeî ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belleten*, No: 46 (1948), 349-402 s.

[8] A.N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966, 207 s.

Denizi'ne akıtmak için bir proje tasarlamıştı. Bu amaçla, Mimar Sinan, Sermimar Mehmet, Sermimar Davut Ağa, müneccim ve rasıt molla Fütuh, Mimar Çavuş, Mimar Süleyman, Su-yolcu Yusuf ve Su-yolcu Ali'den oluşan heyet bir rapor hazırlamıştı. Raporda projenin faydaları şöyle özetlenmişti:

1 - Sapanca gölünü bir deniz endüstri bölgesi haline sokmak ve bir tersane kurmak,

2 - Sakarya nehri boyundaki havzanın ürünlerini İzmit bölgesine ve diğer bölgelere su-yolu ile kolay ve ucuz olarak taşımak,

3 - Nehir, göl, deniz su kodları farkından yararlanarak değirmen ve dolap tesislerini kurmak,

4 - Göl su yüzeyinin alçalması ile çıkacak değerli tarım arazisini kazanmak,

5 - Sakarya ovasında taşkınları kontrol altına almak.

Böylece belirtilen faydalarla yılda 50 yük altın veya 5 milyon akçe gelir sağlanabileceği hesaplanmıştı[9].

Saydığımız bu projeler bazı sebeplerden gerçekleştirilemedi. Ancak, XVI. yüzyılda Osmanlıların sulardan yararlanma düşüncesini yansıtması açısından ilginç örneklerdir.

I — OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA SU-YOLLARI

1 — *Su-Yolları*

Yerleşim birimlerinin içme ve kullanma suyunu sağlamak için yapılan su iletim sistemlerine su-yolları denir. Su-yollarından söz edildiğinde, bir suyun kaynağından alınarak bir yerleşim merkezine getirilmesine ve istenilen yere dağıtılmasına kadar yapılan bütün tesisler anlaşılmalıdır. Bu tesislerden başlıcaları; Kanallar, tüneller, su kemerleri, su terazileri, maksemler, su depoları ve arıtma havuzlarıdır.

Osmanlılarda, diğer bayındırlık hizmetleriyle beraber şehirlere su getirme işine de önem verilmiş ve bu amaçla büyük yatırımlar yapılmıştır. Bu açıdan, başta İstanbul olmak üzere, Edirne, Selanik, Bursa, Manisa,

[9] N.Akmandor, "Koca Sinan'ın Plancılığı, Eserleri ve Mühendisliği", *Türkiye Mühendislik Haberleri*, sayı: 157 (Nisan 1986), s.4

Amasya, Konya, Kayseri, Halep ve Şam ile Hicaz su-yolları önemlidir. Devlet tarafından yaptırılan su-yollarından başka, bazı hayır sahiplerinin kurdukları vakıflar yoluyla getirdikleri sular da şehir sularına katkı sağlamıştır.

Osmanlı döneminin en önemli su yapıları İstanbul'da görülür. Fetihten sonra şehrin yeniden imarında, su problemi de ilk plânda ele alınarak, şehirde sayısı artan çeşmeleri besleyecek tesislerin yapımına başlanmıştı. Fatih, II. Bayezit ve I. Selim zamanında, bu çalışmalar yalnız Halkalı suları üzerinde olmuştur[10].

İstanbul'un ilk su tesislerinin Bizanslılar zamanında yapıldığı bilinmektedir. O devirde, şehir dışındaki bendlerde toplanan sular, kemerlerle şehre getirilerek, üstü açık ve kapalı olan su depolarında toplanmış ve halka dengeli dağıtılmak üzere çeşitli semtlerde çeşmeler yaptırılmıştı[11]. Bizans İmparatorlarından Jüstinyen'in İstanbul'da 540 yılında yaptırdığı su tesisleri, şehrin sık sık kuşatılması sonucu harap olmuş ve halk su ihtiyacını sarnıçlarla, depolardan karşılamak durumunda kalmıştı[12]. Kritovulos, Fatih devrinde, su terazileri ve künklerle şehre su akıtılarak halkın ihtiyacını karşılayacak eserler meydana getirildiğinden söz etmektedir[13]. Osman Ergin, bir şehre künkler ve terazilerle su getirilmesinin ilk olarak Osmanlılarda görüldüğünün iddia edildiğini belirterek, ilk uygulayanın da Fatih olması gerektiğini öne sürmüştür[14].

Evliya Çelebi, Seyâhat-nâmesinde, Bizanslıların yağmur sularına yollar yaparak İstanbulda 5 yerde bulunan açık sarnıçları doldurduklarını, diğer üstü kapalı sarnıçları da Kırkçeşme suyundan kışın doldurup yazın tükettiklerini belirtmiş ve fetihten sonra İstanbul'da Fatih'in 200, II. Bayezit'in 70 ve Kanuni'nin 700 çeşme yaptırdığını yazmıştır[15]. Bu rakamların doğruluk derecesi tartışılabilir olmakla beraber, İstanbul'da yeni mahalleler kurulmasıyla çeşme sayısının da giderek arttığı ve yeni su-yolu projelerinin uygulandığı bir gerçektir. Nitekim, yalnız Halkalı sularına ait su-yollarının yapımı Fatih devrinden başlayarak XVII. yüzyıl ortalarına kadar devam

[10] Ü.Öziş, *Su Yapıları*, İzmir 1983, s. 16.
[11] O.Ergin, *Fatih İmareti Vakfiyesi*, İstanbul 1945, s. 17.
[12] E.Özand, "Koca Sinan..." *Türkiye Mühendislik Haberleri*, sayı 157 (Ankara 1968), s.9
[13] Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani* (Çev.Karolid), İstanbul 1328, 191 s.
[14] O.Ergin, *Fatih İmareti Vakfiyesi*, c.2, İstanbul 1314, s.29
[15] Evliya Çelebi, *Seyâhat-nâme*, c. 2, İstanbul 1314, s. 29.

etmiştir. Halkalı su sistemi, yer yer ayrılan sonra tekrar biraraya gelen, toplam uzunluğu 120 Km.yi bulan 15 farklı su-yolundan oluşmuştur[16].

XVI. yüzyılın en önemli su tesisleri, Kanuni Sultan Süleyman devrinde Mimar Sinan tarafından İstanbul ve Edirne'de gerçekleştirildi.

2 — *Mimar Sinan'ın Su-Yolları*

XVI. yüzyılın su yapıları arasında Mimar Sinan'ın su-yollarının ayrı bir önemi vardır. Edirne'de Taşlımüsellim, İstanbul'da Süleymaniye ve Kırkçeşme su-yolları mimarlık sanatı kadar mühendislik açısından da değer taşır. Özellikle Kırkçeşme su-yollarının, her ayrıntısı ile mükemmel, plânlı ve komple bir tesis olarak yapıldığı uzmanlarca belirtilmektedir[17]. Mimar Sinan'ın 1587'de Şair Nakkaş- Sâi Mustafa Çelebi'ye kendi ağzından yazdırdığı eserlerinin listeleri "Risale-i Tezkiret'ül Ebniye" "Tuhfet-ül Mimârin" ve "Tezkiret-ül Bünyan" adlı risalelerde yer alır[18]. Birbirine çok yakın benzerlikleri olan bu eserlerde 1538'de mimarbaşı olan Sinan'ın 50 yıl boyunca kaldığı bu görevde yaptığı hizmetler belirtilmiştir. "Risale-i Tezkiret'ül Ebniye" nin manzum olan giriş kısmında Kırkçeşme su-yollarının yapımı şu mısralarla anlatılmaktadır:

"İstanbul'da çekilüp suya kıllet azaldı Kırkçeşme yaşı gayet

Yine ol semtde sular bulundu su yolları yapılmak emr olundu

Yapub kavsi kuzah gibi kemerler çıkardık suları şehre beraber

Olub cari ol âbı pûr safada yapıldı çeşme üçyüzden ziyade"[19].

Peçevi, Kırkçeşme sularının getirilmesinden önce İstanbul'da halkın bir içim suya muhtaç olduğundan sözederek Kırkçeşme su-yolları için 507 yük ve 80.000 akçe harcandığını, bunun da Süleymaniye Camii masrafından çok az olmadığını belirtir[20].

[16] K.Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrinde Su Tesisleri*, s. 25

[17] K.Çeçen, *Osmanlı Devri Su Tesisleri*, s.54

[18] R.M.Meriç, *Mimar sinan, Hayatı, Eseri I, Mimar Sinan'ın Hayatına Eserlerine Dair Metinler*, Ankara 1965, 129. s.

[19] Meriç, aynı eser, s.59

[20] Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, c.1, İstanbul 1283, s.424 "Hayrat-ı âliyenin biri dahi Kırkçeşme suyudur. Zikr olunan inhar İstanbul'a cereyan etmezden evvel herkes bir içim suya muhtaç ve kemal-i muzayaka ve kıllet çekilürmüş ol babda olan musubat-ı azime amiddir ki hasenatı defterlerinin dibacesi vâki ola ve masarıfı dahi camii şerif masarıfından çok nâkıs değil bunun dahi muhasebesi beşyüz yedi yük ve seksen bin akçe olmak üzere görüldüğün yazmışlar."

Evliya Çelebi'nin anlattıklarına göre, Kanuni Sultan Süleyman Mimar Sinan'dan, İstanbul'un batısında Belgrad ormanlarında toplanan kaynak sularını şehre akıtılmasını istediğinde, Sinan, bu iş için altın keselerinin uç uca dizilmesi gerektiğini bildirmiş, bunun üzerine Kanuni İstanbul'un su sıkıntısını giderebilmek için keselerin yan yana dizilmesine dahi razı olduğunu belirtmiş ve böylece Kırkçeşme su-yollarının yapımına başlanmıştı[21].

Kırkçeşme su-yollarının yapımına bir başka olayın da katkısı olduğundan sözedilir. Mısır valisi Deli Hüsrev Paşa'nın Mısır'dan alınan yıllık verginin iki katını göndermesi üzerine bu paranın halka zulüm yapılarak toplandığı kuşkusunu duyan Kanuni durumu soruşturur. Verginin dürüst olarak toplandığının açıklanmasına rağmen Kanuni'nin gönlü rahat etmez ve Şeyhûlislâm Ebussuud Efendi'nin fetvası ile bu paranın su-yollarına harcanmasını emreder[22]. Ancak, Deli Hüsrev Paşa'nın Mısır valiliğinin, Kırkçeşme su-yollarının yapımına başlanmasından yaklaşık 10 yıl önceye rastlaması sözkonusu Mısır gelirinin bu yolda kullanılma ihtimalini çok zayıflatır.

Ahmet Refik'in değerlendirmelerine göre 1554 yılında İstanbul'da bir işçinin gündeliği 6 akçe, bir ustanın 12 akçe idi; Bir at yükü su ise 15 akçeden satılıyordu[23]. Bu değerlendirmeleri de gözönüne alırsak anılan su-yolunun yapımına asıl sebebin halkın su sıkıntısına çözüm bulmak olduğunu ileri sürebiliriz.

Kırkçeşme su-yollarının yapımı 1555-1560 tarihleri arasında sürmüş, ancak 1563'de meydana gelen büyük bir sel baskınında Muğlava ve Güzelce kemerin yıkılmasıyla onarımdan geçmiş ve 1564 yılında hizmete açılmıştır[24].

"Tuhfet-ül Mimarin" in Nev'i Sabi bölümünde Mimar Sinan, su-yollarında yaptığı kemerleri şu şekilde belirtmiştir:

"Evvel Bend Kemeri

Ve Uzun kemer

Ve Gözlüce kemer yani Kavuk kemer

Ve Muğlova kemeri

[21] Evliya Çelebi, *Seyâhat-nâme*, s.165

[22] Solak-zâde Mehmet Efendi, *Tarih-i Solak-zâde*, İstanbul 1297, ss. 450-451

[23] A.Refik, *Türk Mimarları*, İstanbul 1977, s. 37

[24] A.Refik, *Alimler ve Sanâtkarlar*, İstanbul 1924, s. 18.

Ve Havz-ı kebir ki sular anda cem'olur

Andan gayrı daha kaç kemer vardır

Ve Müderris köyü kurbünde dahi kemer vardır

Ve Muğlova kemeri ile Uzun kemer selden harab olup

tekrar yapılmıştır"[25].

Katmalarla birlikte toplam uzunluğu 50 Km.yi bulan Kırkçeşme su-yolları, Kâğıthane deresinin Belgrad ormanlarındaki iki ayrı kolunun sularını derleyerek Başhavuz'da birleşen kârgir galerilerle Eğrikapı maksemine ulaşır ve oradan şehrin çeşitli yerlerine dağıtılırdı[26]. Dağıtılan bu sular 94 çeşme, 13 hamam, 7 saray, 4 şadırvan olmak üzere 158 çeşitli tesisi beslemekteydi[27].

Kayıtlara göre Kırkçeşme su-yollarının yapımı için sarf edilen paranın 40 263 063 akçe olduğunu belirten K.Çeçen, "Böyle büyük bir tesisin 6 yıl gibi kısa bir sürede bitirilmiş olması o günkü araç, gereç ve yol şartları gözönünde tutulacak olursa, çok kısa bir süre sayılır ve bunun büyük bir başarı olduğu sonucuna varılır" demektedir[28]. 1564'de selden yılıkan yerlerin onarımı için harcanan 9.8 milyon akçe ile beraber Kırkçeşme su-yollarına toplam 50 milyon akçe harcanmıştır[29]. Süleymaniye Camii'nin 53 milyon akçe ile tamamlandığı düşünülürse[30], Kırkçeşme su-yollarına yapılan yatırımın büyüklüğü daha iyi anlaşılır. Kırkçeşme su-yolları günümüzde de İstanbul'un su ihtiyacının karşılanmasında katkı sağlamaktadır.

Mimar Sinan'ın İstanbul'a getirdiği ikinci büyük su sistemi Süleymaniye su-yollarıdır. 1550-1557 tarihleri arasında yapımı tamamlanan Süleymaniye Camii'nin suyunu sağlamak amacıyla yapımına başlanmış ve camiyle beraber tamamlanmış olan Süleymaniye su-yolları, İstanbul'un rumeli yakasını besleyen üç büyük sistemden biri olan ve 15 farklı su yolundan oluşan Halkalı su sisteminin en uzun ve en fazla suyu olan koludur. Süleymaniye su-yolları, Aypah ve Çınarlı adlı iki kolun Çiçoz kubbesinde

[25] Meriç, *Mimar Sinan*, s. 42.

[26] Ü.Öziş, *Su Mühendisliği Tarihi Açısından Mimar Sinan'ın Su Yolları*, İzmir 1987, s. 4-1.

[27] E.Özand, *"Koca Sinan..."*, s.10

[28] K.Çeçen, *Osmanlı Devri Su Tesisleri*, s.54

[29] A.Refik, *Alimler ve Sanatkârlar*, s.18

[30] Ö. L.Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı* (1550-1557), c.1, Ankara 1972,393 s.

birleşmesiyle iki ayrı bölgenin suyunu taşır ve bazı ara dağıtımlardan sonra Süleymaniye camiine ulaşır[31]. En uzun kolu 26 Km. olan ve katmalarla beraber uzunluğu 50 Km.yi bulan Süleymaniye su-yollarının en önemli özelliklerinden biri, engebeli araziyi geçiş ve kalıntılardan iyi yararlanmış olmasıdır[32].

1584'de su-yolu nazırı Davud Çavuş tarafından hazırlanan su-yolu haritasının Süleymaniye su-yollarına ait olduğu sanılmaktadır. Haritanın sol çerçevesinin baş kısımlarında "Saray-ı âmirelerinin suyunun evvel başı budur ki bir lüle ve bir masura suyu hasıl olur" denilmektedir[33].

"Tezkiret-ül Ebniye", "Tuhfet-ül Mimarin" gibi eserlerde Süleymaniye su-yollarından pek söz edilmemektedir. Bunun sebebini, Öziş, Mimar Sinan'ın alçakgönüllülüğünün ötesinde, Bozdoğan ve Maz'ul kemer gibi Roma dönemi tesislerini de kullandığından, meslek ahlâkına saygı olarak açıklamaktadır[34].

Mimar Sinan'ın üçüncü büyük su işi, Edirne'de Taşlımüsellim su-yollarıdır. Taşlımüsellim su-yolları hakkında da "Tezkiret-ül Ebniye" ve diğer risalelerinde bir açıklama yoktur. Peçevi, Edirne su-yollarının Kanuni Sultan Süleyman tarafından Hürrem Sultan için yaptırıldığını yazar[35]. Ata tarihinde de mimarının Koca Sinan olduğu belirtilmiştir[36]. Ahmet Badi Efendi'nin Edirne tarihini anlattığı yazma eserde ise, Taşlımüsellim su-yolları hakkında geniş açıklamalar vardır. Buna göre, Kanuni'nin hayır eserlerinden olan Edirne su-yolları 1530 tarihinde tamamlanmıştır. Edirne'ye 5 saat uzaklıktaki Taşlımüsellim köyü arazisi ile 2 saat uzaklıktaki Hıdırağa köyünde bulunan kaynak sular birleştirilerek ve başka sular karıştırılarak, içinde adam yürüyebilecek büyüklükte tünellerle ve kanallarla Edirne'ye getirilmiş ve şehre dağıtılmıştır[37].

Mimar Sinan, Taşlımüsellim kaynaklarında 160 m. yükseklikte olan suyu Edirne'nin en yüksek tepesi olan 105 m. yüksekliğindeki Buçuktepe'ye getirmeyi başardıktan sonra, dehliz, künk, su terazisi ve su mahzen-

[31] R.Anheggir, *"Eyyubi'nin Menâkıb-ı..."*, ss.119-138

[32] Öziş, *Mimar Sinan'ın Su-yolları*, s.13

[33] Çeçen, *Süleymaniye Su-yolları*, İstanbul 1986, s. 8

[34] Öziş, *Mimar Sinan'ın Su-yolları*, s.9

[35] *Peçevi Tarihi*, c.1, s.427

[36] Tayyar-zâde Ahmed Ata, *Tarih-i Ata*, c. 1, İstanbul 1293, s. 126

[37] Ahmed Badi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne*, İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi. Veliyüddin Efendi Kitaplığı, Tarih yazmaları, s.161

lerini yaparken, şehrin ana cadde, yol ve sokaklarını da ortaya çıkararak bir tür imâr plânı uygulamıştır[38].

Taşlımüsellim kaynakları çok uzak olmadığı halde arazisinin engebeli oluşu, su-yollarının dolaştırılmasına ve Mimar Sinan'ın çeşitli mühendislik bilgilerini kullanmasına yol açmıştır. Kaynak sularını ölçdükten sonra suyun nerelerden geçmesi gerektiğini uzun incelemeler sonucunda bulan Sinan, dağlara ve bayırlara tüneller açarak, derelere ve alçak yerlere kemerler yaparak suyu seviyesini bozmadan, düzenli bir şekilde şehre akıtmıştır. Ayrıca suyun temiz akması için, kaynağından Edirne'ye gelene kadar birçok yerde savaklar yaparak ve çeşitli durultma işlemleri uygulayarak, sağlığa uygun bir şekilde akışını sağlamıştır.

Taşlımüsellim ve Pravadi (Sinanköy) suyu kaynaklarının birleştiği yere Çiftekemerler adı verilmiştir. 1912-1913 Balkan savaşları sırasında Bulgarlar Edirne'yi kuşattıklarında, Çiftekemerlerden Edirne semtinde olanını dinamitlemişler ve şehri susuz bırakmak için, bazı yerlerde su-yollarını bozmuşlardır[39].

Prof.Öziş, Edirne'nin kuzey-doğusundaki su kaynaklarını derleyen Taşlımüsellim su-yollarının,toplam uzunluğunun 45 Km. dolayında olduğunu, üzerinde toplam uzunluğu 3.8 Km.yi bulan 5 tünel ile uzunlukları 20-105 M. arasında değişen 12 su kemerinin yeraldığını, bu su-yollarının sade ve akılcı geçisi ile dikkati çektiğini belirtir[40].

Orhan Şaik Gökyay, "Mimar Sinan'ın Dilinden Hatıralar" adlı makalesinde, Sinan'ın Sâî Çelebi'ye yazdırdığı "Tezkiretü'l-Bünyan"dan örnekler verirken, onun Kırkçeşme su-yollarının yapımı sırasında karşılaştığı güçlükleri de anlamamızı sağlamaktadır. Koca Sinan'ın hatıralarından anlaşıldığına göre, bina emini tayin olunan Geylun Ağa ile bazı saray ileri gelenleri Mimar Sinan aleyhinde Kanuni Sultan Süleyman'a telkinlerde bulunarak, onu su-yolu projesinden vazgeçirmeye uğraşıyorlardı. Onlara göre, Mimar Sinan yeraltındaki suyun miktarını bilemezdi. Ortada su görünmezken dağ ve tepeleri yıkıp toprak etmekle hazine boşa harcanıyordu. Kanuni'nin bir av dönüşü yapım çalışmalarını teftişinde, Mimar Sinan'ın bir soru üzerine, umulandan daha fazla su bulunduğunu bizzat

[38] O.Onur, *Edirne Su kültürü*, s.22 ve 63

[39] O.N. Peremeci, *Edirne tarihi*, İstanbul 1939, ss. 99-103

[40] U.Öziş, *Mimar Sinan'ın Su-yolları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü, Çarşamba Konferansları Özet Metni, (İzmir 1986), s.2 ve s.13

padişaha göstermesiyle bu iddialar çürümüştü. Koca mimarın bu teftiş esnasında yaptığı aydınlatıcı konuşmalar Kanuni'nin gönlünü ferahlatmış ve ona olan güvenini arttırmıştı.

Kırkçeşme suyu İstanbul'a getirildikten sonra da Sinan'ı çekemeyenler, bu suyun kokusu olmayıp eski su olduğunu ileri sürdüler. Sebebi sorulduğunda verdiği cevabı Sinan hatıralarında şöyle anlatmaktadır: "Saadetlü padişaha malumdur ki bu suyu künk ile getirdim, bu bir ırmaktır ki kârgir yollarla akıttık ki çörçöpten arınmış bir duru pınardır, diye dua eyledim. O zaman da yine hilâat giydirdiler, başım yukarı kalktı. O zamanda sadrıazam olan mutlu vezir istediler ki şehir içinde kırk çeşme başı nice yerde çeşme başları yapılup sakalar her yere eriştirsinler. Merhum cihan padişahı buyurdular ki: —Benüm maksudum bu su her mahalleye revane ola. Çeşme yapılacak yerde çeşme ve yapılamayacak yüksek yerlerde kuyular ola ki su içine uğraya. Ta ki her yerde yaşlı, güçsüz ve dul hatunlar, uşacık oğlanlar destilerini ve bardaklarını doldurup devletimin devamına dua eyleyeler"[41].

Mimar Sinan'ın bıraktığı eserler arasında, su-yollarına verdiği emeği ve önemi en güzel biçimde mezar kitâbesine yazılmış mısralar ifade eder. Süleymaniye Camii yanında bulunan türbesinin kitâbesine şair Nakkaş Sâî Mustafa Çelebi'nin yazdığı mısralar arasında şu satırlar da yeralmıştır:

"Eser-i şah ile kılup su-yollarına ihtimam

Hızr olup âb-ı hayatı âleme kıldı revan"[42].

3 — *Su-Yollarının Bakım ve Onarımı*

Osmanlılarda, yerleşim merkezlerine su getirilmesi yanında su-yollarının bakım ve onarım işlerine de önem verilirdi. Su-yollarının korunması, bakım ve onarımları hususlarında, kadılara, su-yolu nazırlarına, mimarbaşına ve diğer ilgili makamlara hükümler gönderilirdi. Örneğin 1585 yılında, İstanbul Kadısına, Mimarbaşına ve Yeniçeri ağasına gönderilen bir hükümde, halkın su-yollarına zarar vermesinin önlenmesi, kirli suların su-yollarına döktürülmemesi, evlere kuyular kazdırılması buyurulmuştu[43]. 1576'da su-yolu nazırına, Haslar kadısına ve Süleymaniye vakfı mütevelli-

[41] O.Şaik Gökyay,"Mimar Sinan'ın Dilinden Hatıralar", *Tarih ve Toplum,* Sayı: 45 (İstanbul 1987), ss. 24-30

[42] A.Refik, *Türk Mimarları,* s.59

[43] *MD, Nu 58,*s.324, 17/N/993

sine, sel baskınında bozulan su-yolu, köprü ve kemerlerin onarımı için gerekli harcamayı hesap edip bildirmeleri emredilmişti[44]. Aynı yıl, su-yolu nazırının, Resniye köprüsü yakınındaki mirî çeşme su-yolunun onarımı için 8.000 akçe ile 571 adet yeni künk gerektiğini arzetmesi üzerine şehreminine anılan harcı sağlaması buyurulmuştu[45].

Su-yollarının bakım ve onarımından su-yolcuları sorumluydu. Bunlar, eskiyen, hasar gören veya bozulan su-yolunu bağlı oldukları makama bildirirler ve yapılacak harcamanın hesaplanmasından sonra onarıma başlarlardı. Su-yolunu keşif heyetinde, su-yolu nazırı, mimarbaşı veya hassa mimarlarından biri ve birkaç usta su-yolcu bulunurdu. 1582'de Kırkçeşme su-yollarının bazı yerlerinde hasar olduğunun bildirilmesi üzerine mimarbaşına, gerekli incelemeyi yaparak harcamayı hesaplaması ve onarımı başlatması emredilmişti[46].

Vakıf su-yollarının bakım ve onarım harcamaları için de bütçelerinde bir pay ayrılırdı. Fatih, II.Beyezit, Süleymaniye imaretleri gibi büyük vakıfların kadrolarında ücretli su-yolcuları bulunurdu. Valide Sultan'ın 1583'de Dikilitaş yakınında yaptırdığı hamama getirilen suyun, II.Bayezit vakfı su-yoluna katılması uygun görülmüş, ancak eskiyen su-yolunun onarımına 10 yük akçe gerektiği bildirilmişti. Bunun üzerine anılan masrafın 6 yükünün valide Sultan, 4 yükünün de vakıf yönetimi tarafından karşılanarak su-yolunun onarılması buyurulmuştu[47].

1591'de su-yolu nazırının İstanbul su-yolları hakkında merkezi hükümete ayrıntılı bir rapor sunması üzerine İstanbul kadısına ve su-yolu nazırına gereğinin yapılması bildirildi. Böylece, su-yoluna zarar veren bağ ve bahçeler bozulup, binalar yıkılarak, bazı yerlere çifte lâğımlar açıldı, eskimiş veya hasar görmüş su-yolları yenilendi[48].

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Hicaz su-yollarına da büyük yapım ve onarım harcamaları yapıldığı gözlenmektedir. 1565'de Cidde beyi Kasım'a Mekke su-yolu emini İbrahim beye su-yolu işi için Mısır hesabına 25.000 altın vermesi, bulunmadığı takdirde Mısır'la işi olan tüccardan sağlamaya

[44] *MAD, Nu. 7534,* s.218, 691, 719 (Bkz. M. Erdoğan, "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri" *Türkiye Mecmuası,* c. XX, (İstanbul 1955), ss. 199-201, (Ekler, Belge XIX)

[45] *MD, Nu. 7534,* s.919, 24/Ca/984 (Bkz.Erdoğan, aynı makale. Erdoğan, künk sayısını 570 bin olarak vermekteyse de bu mümkün gözükmemektedir.)

[46] *MD, Nu.48,* s.124, 20/N/990 (Bkz.Ekler, Belge XIII)

[47] *MD,Nu.48,* s. 357, 28/S/991

[48] *MD, Nu.68,* s.41, 21/N/999 (Bkz. Ekler, Belge XVI)

çalışması buyuruldu[49]. 1571'de Mısır beylerbeyi Vezir Sinan paşa'ya Mekke su-yolları için 60.000 altın göndermesi emredildi[50]. Medine kadısına ve "Şeyh-ül-harem"e 1588'de gönderilen bir nâmede Medine su-yolu onarımına yapılan harcamaların kâtib tarafından günü gününe deftere kaydedilmesi belirtildi[51].

Arşiv belgelerinden, Hicaz su-yollarının yapım ve onarım masraflarıyla beraber gerekli erzak ve malzemenin de, büyük ölçüde, Mısır hazinesi ile İstanbul'dan karşılandığı anlaşılmaktadır.

Su-yollarının bakım ve onarımında çeşitli malzeme kullanılırdı. 1546'da Ergene su-yollarının onarımında, 3.000 adet künk, 1784 adet kazık kereste kullanılmış, 5016 akçelik keten, pamuk ve bez kumaşla, 13235 akçe tutarında bezir yağı alınmıştı[52]. Bunlarla beraber, taş, kireç, demir kazma-kürek, fıçı ve tulum da alınan malzemeler arasındaydı. Bu bilgileri içeren belgeye göre, o tarihte 1 künk, 2 akçe idi. Künkleri rutubetten korumak ve suyun dışarı sızmasını önlemek için, etraflarını 3 cm. kalınlığında keten halat veya bezlerle sararlardı[53]. Bu amaçla bezir yağı da kullanılırdı. 1568'de Mısır beylerbeyine Mekke su-yoları için 500 kantar bezir yağı göndermesi buyurulmuştu[54]. Aynı yıl, anılan beylerbeyine, İstanbul'dan gönderilen demir ve çeliği Mekke'ye ulaştırması[55] ve Mekke su-yolu eminliğine tayin olunan Mehmet beye gereken malzemeyi Yemen'e gidecek gemilere yükleterek nakletmesi hususlarında hükümler yollandı[56].

Su-yollarında kullanılan önemli bir malzeme de kazık kerestesiydi. Su-yolu işlerinin yoğun olduğu zamanlarda kerestenin yetişmediği ve kazık sıkıntısı çekildiği de olurdu. 1563 yılında meydana gelen sel baskınından sonra su-yollarının onarımına başlanınca böyle bir sıkıntı yaşanmıştı. 1564'de Ahiyolu kadısına yazılan, orada kesdirilip hazırlanan çubukların gemilerle gönderilmesi yolundaki hüküm[57], zaman zaman taşradan İstan-

[49] *MD, Nu.68,*s.540, 19/L/972[40]

[50] *MD, Nu. 10,* s.355, 10/M/979

[51] *MD, Nu.64,* s.4, 21/Ş/996

[52] *MAD, Nu. 55,* ss. 503-504, 953 (Bkz. Orhonlu, *Osmanlı. Şehircilik,* s. 60. Ayrıca Bkz. Ekler, Belge XX)

[53] Onur, *Edirne Su Kültürü,* s. 26

[54] *MD, Nu. 7,* s. 342, 4/N/975

[55] *MD, Nu. 7,* s.248, 13/B/975

[56] *MD, Nu. 7,* s.351, 7/N/975

[57] *MD, Nu.6,* s.605, 972

bul'a su-yolları için kereste nakledildiğini göstermektedir. 1572'de Haslar kadısına ve su-yolu nazırına, İstanbul su-yollarının onarımı için, büyükdere ve yakınlarında bulunan işe yarar kazıkların kesdirilmesi, o civardaki ağaçların başka bir amaçla kesdirilmemesi buyurulmuştu[58].

1582'de su-yolu nazırına gönderilen bir hükümden, İstanbul'un Atpazarı semtinde, su-yollarının yapım ve onarımında kullanılan malzemenin korunduğu bir depo bulunduğu anlaşılmaktadır[59].

Savaşların, doğal âfetlerin, hattâ kimi zaman ilgisizlik yüzünden su-yollarında görülen bozukluklara rağmen, yukarıda belirtmeye çalıştığımız bakım ve onarım faaliyetleri, bazı su,yollarının günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır.

4 — *Su-Yolu Haritaları*

Su-yolu haritaları, yapıldıkları dönemin su tesislerini ve yerleşim plânlarını göstermeleri açısından çok önemlidir. Su-yolu nazırları tarafından hazırlandığı bilinen az sayıdaki haritadan İstanbul'un geçmiş yüzyıllarda su sistemi ve günümüze kadar ulaşan su tesisleri hakkında bilgi sağlanabilir.

Bilinen en eski ve önemli su-yolu haritası 1584 yılında su-yolu nazırı Mimar Davud ağa tarafından yapılandır. Sultan III. Murad'ın "Sen benim suyumu nereye verirsin" demesi üzerine Davud Ağa'nın çabucak hazırladığı belirtilen,0.25x3 m. boyutundaki bu harita İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'nde olup, bir örneğinin de Millet kütüphanesi'nde bulunduğundan sözedilmektedir[60]. İstanbul Teknik Üniversitesi Öğretim Üyelerinden Prof.Dr.Kâzım Çeçen, her iki haritayı da inceleyerek, üzerindeki yazıları yeni harflere çevirmiş ve karşılaştırmasını yapmıştır. Haritanın sol çerçevesinde, su-yolunun başlangıcında şu satırlar vardır: "Merhum ve mağfurunleh Sultan Murad sabıka su-yolu nazırı olan üstad Davud'a itâb-ı azim idüp sen benüm suyumu nereye virürsün dedükte ol dahi ale't-tacil

[58] *MD, Nu.16,* s.210, 27/Za/979

[59] *MD, Nu.48,* s.193, 14/L/990 (Bkz. Ekler, Belge XIV)

[60] M.Erdoğan "Mimar Davud Ağa..." adlı makalesinin dipnotunda haritanın Millet Kütüphanesi tarih kısmı 930 numarada kayıtlı bulunduğunu belirtir. Bu kütüphaneye gittiğimde haritanın Süleymaniye Kütüphanesine verildiğini öğrendim. Süleymanıye Kütüphanesine başvurduğumda haritanın yalnız mikrofilmi olduğu ve bunun da Prof. K.Çeçen tarafından kullanıldığı bildirildi. bu durumda, haritanın ancak, Çeçen'in kitabındaki fotokopisinden yararlanabildim. S.N.Nirven ise, *İstanbul Suları* adlı eserinde, Davud ağa'ya ait bu haritanın Dr. Hikmet Bey tarafından aslından kopye edilerek İstanbul sağlık müzesi'ne verildiğini yazar. sağlık müzesi'nde yaptığım araştırmada böyle bir haritanın bulunmadığı anlaşıldı. bu durumda, ya Nirven'in verdiği bilginin hatalı olduğu veya haritanın müzede kaybolduğu sonucuna vardım.

bu pınar-nâmeyi peyda etmiş Hüdâ-yı gani ikisine de rahmet eyliye. Âmin. Bi hürmet-i seyyid-ül mürselin. Ol vakt tarih 992"[61]. Harita da su-yolunun etrafı yeşil ağaçlar, kırmızı karanfiller, sarı ve pembe çiçeklerle süslenmiştir. İstanbul suları üzerine çalışması olan Nirven'e göre, bu çiçekler süsden ziyade belki de yörenin yeşilliğini özellikle belirtmek için konulmuştur[62].

Davud Çavuş'un çizdiği bu su-yolu haritasında, suların nerede azalıp çoğaldığı, miktarının ne olduğu, nerelere su verildiği açıkça belirtilmiştir. Haritada saray-ı âmireye 1 *lüle* ve 1 *masura* su verildiği, Sultan Bayezit'in yaptırdığı hamamlara kışın 1 *lüle,* yazın yarım *lüle* su akıtıldığı, Emir Buhari'ye 1 *masura,* yeniçeri odalarına *1 kamış,* Ferhat Paşa sarayına 1 *masura,* Hekim Çelebi zaviyesine 1 *masura* su verildiği yazılıdır[63].

Topkapı Sarayı Kütüphanesi 1816 numarada kayıtlı bulunan 1607 (H.1016) tarihli su-yolu haritasını kimin yaptığı belli değildir. Ancak, 1606 yılında mimar Ahmet'in ölümüyle boşalan Hassa mimarbaşılığına atanan su-yolu nâzırı Mehmet ağa veya Sultan I.Ahmet'in 1608 tarihli bir hükümünden anlaşılabileceği üzere, o tarihte su-yolu nâzırı olduğu bilinen Mimar Hasan Ağa tarafından hazırlanmış olması muhtemeldir[64]. 20 m.x 9.54 cm. eb'adında olan bu harita, Edirnekapı surlarından Bozdoğan kemerine ve oradan topkapı Sarayı'na kadar gelen su-yollarını gösterir[65]. Kollara ayrılan suların miktarı, katma sular, nerelere ne kadar su verildiği, yazın ve kışın suyun durumu hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Ancak, harita yazılarıyla ilgili Çeçen ve İ.Kumbaracılar'da önemli farklılıklar vardır. Çeçen'e göre, haritada üç kol olup, bunlar merhum Sultan Süleyman'ın Kadif köyünde bulup katdığı suyun başında toplanır ve 2 lüle, 2 kamış, 1 masura sudur[66]. Kumbaracılar'a göre ise hariçden gelen su mecrasından 3 maslak ve bunun yukarı tarafında büyük lâğımdan Edirnekapı'ya kadar 14 maslak vardı; Edirnekapı'dan Karagümrük'e, Fatih'e, Bozdoğan kemerine ulaşıp, oradan Ayasofya yoluyla Topkapı Sarayına gelir, oradan da su-yolcular tarafından diğer bütün dairelere dağıtılırdı[67].

[61] Çeçen, *Süleymaniye Su-yolları,* ss.8-13

[62] S.N. Nirven, *İstanbul Suları,* İstanbul 1946, s. 45

[63] Çeçen, *Süleymaniye Su-yolları,* ss. 8-10

[64] Nirven, *İstanbul Suları,* s. 127

[65] İ.Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri,* İstanbul 1938, s. 5

[66] Çeçen, *Süleymaniye Su-yolları,* s.13

[67] Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri,* s.4

Kumbaracılar'dan ve Çeçen'den öğrendiğimiz başka bir harita da 1746 (H.1161) yılına ait olup, Topkapı Sarayı kütüphane'sinde bulunmaktadır. Bu su-yolu haritası, suların şehre giriş noktalarını ve şehir içinde izlediği yolları gösterir. Haritaya göre, suyun mecrası Dolapbaşı denilen yerden başlayıp çevredeki katmaları aldıktan sonra iki kola ayrılır ve birisi Karagümrük, Emir Buhari semtlerine gelir. Diğer kol, Fatih Atpazarı, Bozdoğan kemeri yanından Kalenderhane Camii, Sultan Bayezit Hamamı Camii ve Türbesi, çarşı başındaki hanlar, Parmakkapı'da Çorlulu Ali Paşa ve Atik Ali Paşa camilerine uğrayarak Divan yolunda Acı Hamamdaki teraziden, Hacı Beşir Ağa çeşmesi terazilerinden ve Ayasofya terazisinden geçer. Buradan Topkapı Sarayında Kümüş adlı su maksemine gelen su, su-yolcular tarafından diğer dairelere dağıtılırdı[68].

Süheyl Ünver de, Türk-İslam Eserleri Müzesi 3339 ve 3337 numaralarda kayıtlı bulunan Sultan II.Bayezid'in su-yollarını gösteren bir haritadan sözeder[69]. 1810 yılına ait olduğu sanılan bu harita, Mühendishane-i Berr-i Hümâyun'un ilk mezunlarından olması muhtemel, Kumbaracılar ocağı sipahilerinden Kulekapılı Mühendis Seyyid Hasan tarafından yapılmıştır. Bu harita, II.Bayezit dönemi su-yollarını katmalarıyla beraber ve İstanbul'un üçte birini, çizildiği devir olan XIX.yüzyıl başlarındaki durumunu göstermesi açısından önemlidir. İki parçadan oluşan bu haritanın 1.40 x 1.85 m. boyutunda olanı şehir içi su-yollarını,3.11 x 1.5 m. boyutunda olanı da şehir dışı su-yollarını gösterir.

Su-yolu nâzırlarının devamlı yanlarında bulundurdukları Su-yolu haritaları, uygulamalarda en büyük yardımcıları olmuştur.

II—OSMANLILARDA SU-YOLCULUK

1— *Su-Yolcu ve Su-Yolculuk Kavramları*

Osmanlılarda su işleriyle uğraşanlara genel olarak *su-yolcu* adı verilmiş, bu esnafın oluşturduğu meslek dalına da *su-yolculuk* denilmiştir. Su işlerinden sözedildiğinde, suyun kaynağından bulunup, şehirlerde düzenle bir şekilde akıtılmasına kadar yapılan bütün çalışmalar anlaşılmalıdır. Su-yollarının yapımı, bakım ve onarımı, korunması, suların ölçülmesi ve dağıtılması ve bu hususlarla ilgili bütün uygulamalar, bu çalışma alanının içine girer.

[68] Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, s.5

[69] S.Ünver, *Fatih'in oğlu Bayezid'in Su-Yolu haritası dolayısıyla 140 Sene Önceki İstanbul*, İstanbul 1945, ss. 36-39

İstanbul'un fethinden ve Osmanlı İmparatorluğunun başkenti olmasından sonra, şehrin diğer imâr hareketleri ile beraber, halkın su ihtiyacının karşılanmasına da önem verilmişti. Özellikle Kanuni devrinde, su sıkıntısını çözümlemek için büyük su projelerinin gerçekleştirilmesine başlandı. İstanbul'da su-yolcu sayısı ve su-yolculuk mesleğinin önemi arttı. Bu durum, su-yolculuğun âdeta İstanbul'a özgü bir meslek gibi görülmesine yolaçtı. Öyle ki, tarih terimleri sözlüğünde su-yolcu, "İstanbul'un su-yollarının ve bunlara ilişkin kuruluşların bakımı, onarımı ve işletme işleriyle uğraşan kimse" olarak tarif edilmektedir[70]. Oysa bu dar bir ifadedir. Belgelerden, su-yolculuğun sadece İstanbul ile ilgili olmayıp, kaldırımcılık, köprücülük, gemicilik, taşcılık, lağımcılık, nakkaşlık vb. gibi imparatorluğun bütün bölgelerinde faaliyet gösteren bir meslek olduğu anlaşılmaktadır.

Su-yolcu, çeşitli yayınlarda şu şekilde açıklanmaktadır: Su-yollarını onaran ve düzenleyen kişi[71], eskiden şehirlerin su-yolları ve çeşmeleriyle taksim maslaklarına bakan ve onları onaran adam[72], su-yollarıyla maslakların onarımı ve suların şehrin çeşitli yerlerinde ve evlerdeki çeşmelerde düzenli akması işleriyle uğraşan kişi[73], yerleşik bölgelere su getirilmesi ve bunun şehirlerde künk ve kanallarla dağıtılmasındaki teknik işlerle uğraşan sorumlu[74], olarak geçmektedir. Bütün bu açıklamaların ışığında genel bir tanım yapılırsa, su-yolcunun, su-yollarının yapım, bakım ve onarım işlerinde çalışan, suyu koruyan, suların yerleşim bölgelerine düzenli bir şekilde akışını ve dağıtılmasını sağlayan kişi olduğu beljrtilebilir.

Fatih devrinden, Kanuni dönemi sonlarına kadar düzenlenmiş vakfiyelerde ve bunlarla ilgili muhasebe kayıtlarında, su-yolcular için, arapça-farsça bir terkip olan "*Huddâm-ı Râh-ı Abî* deyimi de kullanılmıştır[75]. su-yolu hizmetçileri veya su-yoluna hizmet edenler anlamına gelen bu deyim, su,yolculuğun 1566'da "Su-yolu nâzırlığı" bünyesinde kurumlaşmasından sonra pek kullanılmamıştır[76]. Bu tarihten sonrasına ait padişah fermanlarında ve divan kayıtlarında hep "su-yolcu" adının geçtiği görülmektedir.

[70] B.S. Baykal, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1981, s. 93

[71] H.B. Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 1 (Ankara 1938), s. 105

[72] C.E.Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1975, s. 1840

[73] M.Z.Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 3, İstanbul 1983, 3.bs., s. 286

[74] Orhonlu, *Osmanlı. Şehircilik*, s. 79

[75] *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, s. 311

[76] *MAD, Nu.2775*, s.1185, 3/N/973

Su-yolcuları bilgi ve beceri sahibi çalışkan kimselerdi. Padişah su-yolcularına Bölükbaşı, diğerlerine Usta denilirdi ve bunlar, kendilerine verilen işin büyüklüğüne göre yanlarında yeterli sayıda kalfa ve çırak çalıştırırlardı[77].

Su-yolcuların dışında, su-yollarının korunması için su-yolu koruculari, bendlerin ve kaynak suların korunması için de bend muhafızları tayin edilirdi. Bunlar işin teknik yönünden sorumlu olmayıp, sadece su-yollarına doğa ve insanlar tarafından gelebilecek zararları önlemekten ve meydana gelen hasarları ilgililere haber vermekten yükümlüydüler[78].

Su-yolcuların meydana getirdikleri eserler, özellikle İstanbul'da bulunan su-yolları, kanallar, kemerler ve bendler, günümüzde de kullanılmakta, su sıkıntılarının çözümüne büyük ölçüde katkı sağlamaktadırlar. Yüksek Mühendis Eşref Özand, Mimar Sinan öncülüğünde yapımı gerçekleştirilen İstanbul Kırkçeşme su sistemi için: "350 senedir şehre devamlı su vermiş olan bu tesislerin bu kadar uzun seneler çalışması yapılışındaki ileri mühendislik görüşü ve çok ileri bir tekniğin uygulanması ile mümkün olabilmiştir" demektedir[79].

2 — *Osmanlılarda Su-Yolculuğun Tarihçesi*

Osmanlılarda inşaat esnafı grubları içinde bir meslek olarak su-yolculuğun da yer almaya başlaması Fatih devrine rastlamaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da yaptırdığı su-yoluna hizmet etmeleri için 1472'de 10 su-yolcu (Huddâm-ı Râh-ı Abi) tayin ettiği bilinmektedir[80]. Daha sonra Sultan II. Bayezit döneminde, çeşitli vakıf ve imaret tesislerinin kadrolu elemanları arasında su-yolcu, su-yolcu çırağı, su—yolcu kâtibi adlarının yer aldığı görülmüştür. Türk İktisat Tarihçisi Ömer Lütfi Barkan, yayınladığı 1489-1491 yıllarına ait muhasebe bilançolarında, Fatih Camii ve İmareti tesislerinin görevlileri arasında 1 su-yolcu kâtibi, 6 su-yolcunun adlarını vermekte[81], Ayasofya Camii ve Eyûb Türbesinin görevlileri arasında ise 4 su-yolcu ile 1 su-yolcu çırağının bulunduğunu belirtmektedir[82]. Ayrıca,

[77] Berki-Çurmalı, *Su Hakları*,s.75

[78] Onur, *Edirne Su Kültürü*, s.51

[79] E.Özand, *"Koca Sinan..."*, s. 10

[80] *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, s.311

[81] Ö.L.Barkan, "Fatih Camii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, Nu. 1-2 (İstanbul 1962-1963), ss. 322-323

[82] Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları" *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.XXIII, s.356

Barkan bu incelemelerinde su-yolcuların çalıştıkları gün sayısı ile aldıkları ücretleri de açıklamıştır.

Rıfkı Melûl Meriç, İstanbul'da Muallim Cevdet Bey Kütüphane'sinde bulunan farsça bir yazmadan, II.Bayezid'in İstanbul'da yaptırdığı camiin vakıf kadrosu içinde 6 su-yolcu, 4 su-yolcu çırağı bulunduğunu, su-yolcuların içlerinden en sanatkâr olanına üstâd denildiğini ve teşvik için kendilerine yüksek maaş verildiğini aktarmaktadır[83]. Ayrıca aynı yazmanın sayfaları arasında, 1505 yılının sonlarında tamamlanan Bayezit Camii su-yolunun yapımında emeği geçenlerin adları arasında 21 su-yolcu (Cemâat-i hademe-i râh-ı âb-ı cedid), 7 su-yolcu çırağı (Cemâat-i şâgirdân-ı hademe-i râh-ı âb-ı hassa), 1 su-yolcu kâtibi (Kâtib-i râh-ı âb-ı cedid), 1 su-yolu masraf emini (Emin-i harc-ı râh-ı âb-ı cedid) bulunmaktadır[84].

Cengiz Orhonlu, su-yolculuğun tarihçesi hakkında, "Elimizde Sultan II.Murad Saltanat dönemi (1421-1451) ne kadar gidebilen belgelere dayalı bazı bilgiler vardır. Edirne ve Selânik'de yapılmış cami ve vakıf binalarındaki su sisteminin yapımı ve işleyişini denetleyenlerin su-yolcular olduklarını bilmekteyiz"[85], yargısına varırken, Tayyib Gökbilğin'in "Edirne ve Paşa Livası" adlı eserini kaynak olarak göstermektedir. Ancak, Gökbilgin'in adı geçen eserini incelediğimizde "su-yolcu" adını geçtiği vakfiyenin Sultan II.Murad değil, ondan yaklaşık bir asır sonrasına (1526/H.933) ait olduğunu anlıyoruz. O tarihde II.Murad'ın Selânik'de yaptırdığı Camiye, yine Selânik'de 3 mezra vakfedilmiş olup, bunlar cami görevlilerinin tasarrufuna verilmişti. Vakfiyeden, 6585 akçelik hasılâtı olan bir mezranın yarısının hatip diğer yarısının da su-yolcu ve şarabdarın tasarrufunda olduğunu öğrenmekteyiz[86].

Sultan II.Murad'ın, Edirne'de 1437-1447 yıllarında yaptırdığı Üç Şerefeli Camiin vakıf nazırı Mevlâna Ukayl tarafından tutulan 1489-1490/H.895 yılına ait muhasebe kaydında, tamir işlerine ayrılan 6031 akçeden 728 akçenin hamam ve cami su-yolunun tamiri için sarfedildiği bildiril-

[83] R.M.Meriç, "Bayezid Camii Mimarı, II. Sultan Bayezit Devri Mimarları ile Bazı Binaları, Bayezit Camii ile Alâkadar Hususlar, Sanatkârlar ve Eserler" *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, Nu. 2, (Ankara 1958), s. 20

[84] Meriç, Aynı Makale, ss. 160-176

[85] Orhonlu, *Osmanlı. Şehircilik*, s. 78

[86] T.Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*. İstanbul 1952, s.216 ve 222: "Mezraa-i edares ma mezraa-i Madel der kurb-ı karye-i Vasalisov hasılı 6585 nısfın hatibi ve nısfın dahi şarabdar ve su-yolcu tasarrufundandır"

miştir[87]. Aynı döneme ait II.Bayezid Vakfiyesinde tamir işleri için tayin edildiği bildirilen 5 ustadan birinin, 4 akçe gündelikli su-yolcu olduğu belirtilmektedir[88].

Bu bilgilerin ışığında, Osmanlılarda II.Murad döneminden beri su-yolculuk kurumunun var olduğunu söylemek zordur. Ancak, Türklerde eskiden gelen bir su kültürü olduğu gözönüne alınırsa, Fatih'den önceki devirlerde de su işleriyle uğraşan bir esnaf grubunun varlığı ve bu grub içinde su-yolcuların yer aldığı düşünülebilir.

Özetle belirtmek gerekirse, su-yolculuğun ortaya çıkışı ancak, Fatih döneminden itibaren belgelenebilmektedir.

Süheyl Ünver, Fatih külliyesi ile ilgili bir makalesinde, vakıf kadrosunda mevcut bulunmamasına rağmen imaretten yemek yiyenler arasında su-yolcubaşı adının da geçtiğinden sözeder[89]. Vakfiyenin 1472 tarihinde düzenlendiği sanılmaktadır. Kanuni'den önceki devirlerde su-yolcuların genellikle vakıf kadroları içinde yer aldıkları bilinmektedir. Vakıf sahipleri, kadrolarında devamlı su-yolcu bulundurma konusunda serbestti. bununla beraber vakfın yaşaması için hayrat sahipleri vakıf şartnamesinde bakım ve

[87] T.Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, ss.214-216

[88] T.Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s.128: Bu 5 ustadan biri kurşuncu, biri su-yolcu, üçü de benna idi. "Ve biri câmi' ve medrese ve imaret matbahıyla mahbezine ve darüşşifaya ve mesfur sûur-i mevfur-ül-hubur içinde şadravânâta ve hiyaz-ı rızâya hadayık ve besâtine gelen su-yollarına ve Şahabeddin Paşa hamamı dimekle meshur hamama ve su-yollarına filcümle mezkurata bicümletiha vakt-i hacetde müsahele ve müsamaha itmeyüb emanet ve kemali siyanet ve diyanetle müeddi kıla hizmeti mukabelesinde yevmi dört akçe tayin itdi ki ayda yüz yirmi akçe virile."

[89] S.Ünver, "Fatih Külliyesine Ait Diğer Mühim Bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, sayı 1, (Ankara 1938) s.43 "Kadroda mevcut olmayan lâkin imaretten yemek yiyenler arasında tesadüf olunanlar:

Kurşuncu
Hamamcı câbisi
Su-yolcubaşı
Naithân
1 İmam..... Darüşifada
1 Müezzin..... "
1 Kâtip..... "
2 Edviye döğen..... "
4 Kayyım..... "
4 İbrikçi..... "
1 Çanakçı..... "
1 Tabib Şakirdi..... "

onarım için gerekli harcamayı belirtirlerdi. 1557 tarihli Süleymaniye vakfiyesinde, gerektiğinde vakıf yönetiminin kararıyla onarım işleri için su-yolcu tayin edilebileceği kayıtlıdır[90].

1566'da su-yolu nazırlığı kurulmadan önce, su-yolcu sayısının ikiden fazla olduğu yerlerde kendilerini denetleyecek bir su-yolcular ağası bulunurdu[91]. Su-yolcu nazırlığının kuruluşundan sonra su-yolcular dağınıklıktan kurtuldu ve su-yolculuk önemli bir meslek olarak devam etti. Bu tarihten sonra su-yolcu ağalığına rastlanmamaktadır.

1565 tarihli bir belgede Selânik yakınlarında bulunan "Novosil" yeni adıyla "Su yolu" adlı su-yolcu köyünde Kasım adlı birinin "Su-yolcubaşı" tayin edildiğinden sözedilmektedir[92]. 1566'da şehreminine yazılan bir hükümde de, Gümrükhane Çarşısında yapılan çeşmeyi görüp gözlemek için bir su-yolcubaşı tayin edildiği belirtilmektedir[93]. Bu tarihden sonrasına ait olan inceleyebildiğimiz belgelerde, bir daha su-yolcubaşı terimine rastlanmamıştır. Bundan, su-yolu nazırlığının kuruluşundan sonra, su-yolcu ağalığı ve su-yolcubaşılık makamlarının kaldırıldığı anlaşılmaktadır.

3 — *Su İşlerinde Çalışanlar*

Su-yolculuk görevi, din farkı gözetmeksizin, müslüman veya hıristiyan birine veya bir köy halkına verilebilirdi. Bunun için, hizmete yarar, iş bilen kişiler olmak yeterliydi. 1566'da su-yolu nazırı Hasan Ağanın arzı üzerine, kadrolarında su-yolcu bulunduran evkaf mütevellilerine gönderilen bir hükümde, boşalan su-yolcu kadrolarına, "Su-yolu nazırı marifetiyle" işini bilen hizmete yarar kişilerin tayin edilmesi emredilmişti[94]. Selânik yakınlarındaki, eski adı "Novosil" olan "Su yolu" adlı bir hıristiyan köyünden 30 kişi, su-yollarının bakımı, onarımı ve korunmasıyla görevlendirilmişlerdi[95]. Bunlar hizmetlerinin karşılığında, bazı vergilerden, özellikle *haraç, ispençe* ve *tekâlif-i divaniye*'den muaftılar. İstanbul'da Kağıdhane suyollarının bakımı ve korunması da 11 su-yolcu köyünün sorumluluğuna bı-

[90] K.E. Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962, s. 152: "Ve imâret-i âmireye meremmetçi ve kurşuncu ve râh-ı âbi lâzım ve mûhim oldukda re'y-i vüzerâ-i izâm ile ne mikdar kimesne olmak münasib ise ol mikdâr kimesne istihdam olunub vazifeleri takdir oluna."

[91] Orhonlu, *Osmanlı. Şehircilik*, s. 79

[92] *MAD, Nu. 2775*, s.66,9/M/973 (Bkz. Ekler, Belge 1)

[93] *MD, Nu.5*, s.517, 17/N/973

[94] *MAD, Nu.2775*, s.1185, 3/N/973 (Bkz. Ekler, Belge III)

[95] *MAD, Nu. 2775*, s. 931 (Bkz. Orhonlu, *Osmanlı. Şehircilik*, s. 78)

rakılmıştı[96]. İstanbul yakınlarındaki bazı su-yolcu köylerinin kimi müslüman, kimi hıristiyan, bazıları da karışıkdı[97].

Su-yolculuk görevine tayin edilenlerin ellerine padişah beratı verilirdi. Beratlarda, isimleri, görevleri, kazançları ve vergi afları açıkça belirtilirdi. 1565'de "Su yolu" köyüne su-yolcubaşı tayin olunan Kasım'ın beratında, senede 1400 akçelik bağlar vergisine mutasarrıf olduğu yazılıydı[98]. Bu beratlar, vilâyetlerdeki kayıtların uygun kopyalarıydı.

Su-yolculuk, belli bölgelerde yetişmiş olma özelliği taşıyan bir meslek değildi. İmparatorluğun her yerinde su-yolcuya rastlanabilirdi. Ancak, bazı arşiv belgelerinde ve vakıf muhasebe kayıtlarında adı geçen su-yolculardan, bunların geldikleri yerler hakkında bir fikir edinilebilir. Bunlara göre, Rumeli'de Selânik, Üsküp, Bosna ve Belgrad, Anadolu'da Bursa, konya, Kayseri, Ankara ve Manisa su-yolcuların yoğun olduğu şehirlerdi. Ayrıca, Halep ve Şam ile Mısır'da da su-yolculuk gelişmişti.

Kanuni Sultan Süleyman devrinde yeni su-yollarının yapımı ve şehirlerin su işlerinin giderek büyümesi su-yolcu ihtiyacını da arttırdı. Bu sebeple, bir yandan su-yolcular bir meslek çatısı altında birleştirilmeye çalışılırken, bir yandan da yeni su-yolcular yetiştirilmeye uğraşılıyordu. 1556'da su-yolu işi için Türklerden (etrak'ten) 100 oğlan alınmasıyla ilgili bir hüküm bunu göstermektedir[99]. XV.yüzyıl sonlarında vakıf kadrolarında 3-5 su-yolcu bulunurken 1585'de Süleymaniye İmâreti tesislerinde 42 su-yolcunun görev yaptığı bilinmektedir[100].

Su-yolu hizmetleri başlıca şu ilkeler doğrultusunda yürütülürdü:

1 - Boşalan su-yolcu kadrolarına yeni tayinler yapılır,

2 - Su-yollarına yakın köylerin halkı bu işe memur edilir,

3 - Yeniçeri ve Acemi Ocağı ile diğer kurumlardan yeterli sayıda hizmetli görevlendirilir,

4 - Bölgeler arası işgücü dolaşımı sağlanırdı.

[96] *MD, Nu. 25,* s. 10, 24/Ş/981

[97] *KK, Nu. 7422,* ss. 4-11 (Bkz. Orhonlu, *Osmanlı. Şehircilik,* s. 81)

[98] *MAD, Nu.2775,* s.66, 9/M/973 (Bkz. Ekler, Belge I)

[99] *MD, Nu. 2,* s. 81, 10/B/963

[100] Ö.L.Barkan, "Süleymaniye Camii ve İmâreti Tesislerine ait Yıllık bir Muhasebe Bilânçosu", *Vakıflar Dergisi,* sayı: IX, ss. 109-161

Bir su-yolcu kadrosu, ölüm veya feragat sebebiyle boşaldığı zaman yeri hemen doldurulurdu. Ölen su-yolcunun oğlu varsa, bu görev öncelikle ona verilirdi. Kağıdhane su-yollarında görevli olan, Yenice köyünden Yani Petro öldüğü zaman, aynı görev oğlu Lapetro'ya verilmişti[101]. Ölen su-yolcu çocuk bırakmamışsa, yerine gönüllü olanlardan birisi su-yolu nazırının arzı üzerine tayin edilirdi. 1576'da Akpınar köyünden Abdullah oğlu Ahmed'in ölümüyle boşalan su-yolculuğuna, su-yolu nazırı davud Çavuşun arzıyla, Deliklikaya köyünden Abdullah oğlu Yusuf tayin edilmişti[102]. Kendi isteğiyle görevini bırakan Kara halil köyünden Ferhad Abdullah'ın yerine de aynı köyden Sefer Abdullah atanmıştı[103]. Yeni su-yolcuların ellerine, atandıkları kadroların vergi muafiyetlerini gösteren "berat-ı hümâyunlar" verilirdi.

Mesleklerinde ilerlemiş su-yolcu ustaları ve su-yolu mimarları her yerde aranırdı. 1568'de Mısır müteferrikalarından olan Mehmed'e Mekke suyoluna hizmet etmesi buyurulmuştu. Hüküm, Mekke'ye gelen suyu "ilm-i hendese" ile teraziye almayı bilen kimse gerektiğinden ve Mehmed de bu işde mahir olduğu için gönderilmiş, ayrıca iş tamamlandığında itibarının artacağı kendisine bildirilmişti[104].

Medine kadısına aynı yıl gönderilen bir hükümde, veziriâzam Mehmed Paşa'nın getirttiği suya ve bazı sebillere, "fenninde mahir" su-yolcular tayin edip, "südde-i saadete" arzetmesi halinde beratlarının verileceği belirtilmişti[105]. Mısır beylerbeyine yazılan bir hükümde ise, Yahya adında "ilminde mahir" bir mimarın Mekke su-yolu hizmetine tayini emredilmişti[106].

Su-yolculuk hizmetinin, su-yollarının yakınında bulunan bazı köylerin sorumluluğuna bırakıldığından sözetmiştik. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Selânik yakınlarındaki "suyolu" köyü ve İstanbul Kağıdhane su-yolları civarındaki 11 köy, bu tür sorumluluklar yüklenmiş köylerdi. Bunlar, su-yollarını korurlar ve gerektiği hallerde onarımını yaparlardı. Buna karşılık çeşitli vergilerden affedilmişlerdi.

[101] *MAD, Nu. 7534,* s.221,23/S/984 (Bkz.Erdoğan, Mimar Davud, s.197)
[102] *MAD, Nu.7534,* s.244 (Bkz.Ekler, belge XVII)
[103] *MAD, Nu. 7534,* s. 331, 2/S/984 (Bkz. Erdoğan, Mimar Davud, s. 197)
[104] *MD, Nu.7,* 343, 4/N/975
[105] *MD, Nu.7,* s.274, 28/B/975
[106] *MD, Nu.7,* s.341, 4/N/975

1581 tarihli bir belgede de, Bekri dağı yörüklerinden nöbetlileri olan 490 kişinin Kavala su işleri hizmetine sevk edildiği belirtilmektedir[107]. 1566'da, Selânik beyine ve kadısına gönderilen bir hükümden, gerektiğinde bostancıların da su-yoluna hizmet ettikleri anlaşılmaktadır. Anılan belgede, Selânik'te yeni kalede, yağmur sularının akacak yer bulamadığından toplara ve kundaklara zarar verdiğinden sözedilmekte ve Selânik bostancılarının eskiden olduğu gibi, yine su-yoluna hizmet etmeleri buyurulmaktaydı[108].

Yeni bir su-yolunun yapımında veya daha başka hallerde, su-yolu hizmeti için çok kişi gerektiğinde acemi ocağı veya yeniçeri ocağından da adam istenilirdi. 1578'de, su-yolu nazırı Davud Çavuş, su-yollarının çoğalmasıyla su-yolu hizmetinin çok arttığını bildirerek, 25 acemi oğlanı istemiş, bunun üzerine Yeniçeri Ağası Mehmed'e, devşirme acemi oğlanlarından hizmete yarar 25 kişiyi deftere yazdırarak Davud Çavuş'a teslim etmesi buyurulmuştu[109]. Sultan II. Selim döneminden itibaren, sefere gitmek istemeyen bazı genç yeniçeriler, rüşvet ve iltimasla, su-yolu koruculuğu, dağ koruculuğu, kapıcılık vb. hizmetler almaya başladılar. O zamana kadar buna benzer hizmetlere sakat ve ihtiyar yeniçeriler ayrılırdı. Bazı yeniçerilerin şikâyet dilekçeleri göndermeleri üzerine, II. Selim yeniçeri ağasına bir hüküm göndererek, gençlerin geri hizmetlerde kullanılmayıp, bu işlere yaşlı ve sakatların verilmesini emretmişdi[110].

1623 tarihli ulufe defterinde, su-yolu hizmetinde kullanılan yeniçeriler de belirtilmektedir. Deftere göre, 1.ağa bölüğünden 16 akçe gündeliği olan Mehmed Halil Yenibahçe su-yolunda görevliydi. 5.başçavuş bölüğünden biri daha bu hizmetdeydi. Bunlardan başka, 45. bölükte 1 su yolu muhafızı, 50. bölükte 1 su-yolcu, 51. bölükte 1 su-yolcu ve 1 su-yolu muhafızı, 59.bölükte 1 su-yolu korucusu bulunuyordu. Ağa bölüklerinden sonra başlayan cemaat ortalarında da bazı isimlerin üzerinde, ağa bölüklerinde olduğu gibi, diğer hizmetlilerin yanısıra "hizmet-i râh-ı âb" kayıtlı şerhler olduğunu belirtmekte fayda var[111].

Görüldüğü gibi, su-yolu hizmetinde kapıkulu ocaklarından da yararlanılıyordu. Buna rağmen, büyük su tesisleri bulunan İstanbul'da her za-

[107] *MD, Nu.42,* s.256, 27/Ra/989

[108] *MD, Nu.5,* s.470, 27/Ş/973

[109] *MD, Nu.35,* s.357, 9/N/986 (Bkz.İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları I, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı,* Ankara 1984, s. 124; M. Erdoğan, Mimar Davud, s. 202)

[110] *MD, Nu. 19,* s. 135 (Bkz. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları,* s. 478)

[111] Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I,* ss. 438-443

man daha çok su-yolcuya ihtiyaç duyulurdu. Özellikle, yeni bir su-yolu yapımına başlandığında veya büyük bir onarım işine girişildiğinde, imparatorluğun diğer bölgelerinde bulunan yetenekli ustalar İstanbul'a çağırılırdı. 1564 tarihinde, İstanbul su-yollarının onarımı için, Rumeli'de Edirne, Üsküp, Siroz, Selânik, İnoz, Gelibolu ve Ferecik kadılıklarına, Anadolu'da Kastamonu, Taşköprü ve Zeytin kadılıklarına, oralarda ne kadar bennâ ve neccar varsa gönderilmesi emredilmişti[112],[113]. Aynı tarihde, Mısır beylerbeyine yazılan bir hükümde, İstanbul su-yollarının onarımında çalıştırılmak için, Mısır'dan acele 150 arka hamalı gönderilmesi buyurulmuştu[114].

1564 yılında İstanbul'a Anadolu, Rumeli ve Mısır'dan bu kadar çok sayıda usta ve işçinin getirilmesinin önemli bir sebebi vardı. 1563'de Kırkçeşme su-yolu tesisleri henüz tamamlanmışken, şiddetli yağmurların yolaçtığı büyük bir sel baskınında Moğlava ve Güzelce kemerler yıkılmış ve birçok su-yolunda önemli hasarlar meydana gelmişti.

1586'da, Süleymaniye su-yollarının onarımında çalışan 150 adamın iaşesinin sağlanmasına dair Haslar kadısına gönderilen bir hükümden de, İstanbul su-yollarının ve kemerlerinin yapım ve onarımında, genellikle çok sayıda işçi çalıştırıldığı anlaşılmaktadır[115].

Bölgelerarası işgücü dolaşımına en belirgin örneklerden biri de Mekke su-yollarının yapımıdır. Mekke su-yollarının yapımı için, Mısır, Halep ve Şam'dan çok sayıda usta ve işçi gittiği bilinmektedir. 1564'de, Mekke su-yolu emini İbrahim beye yazılan bir hükümde, Halep ve Şam'dan gönderilmesi emrolunan taşçılarla ustalardan ne kadarının geldiği ve ne kadar malzeme hazırlandığı sorulmaktaydı[116]. 1568'de Mısır beylerbeyine gönderilen hükümlerde, Mekke su-yollarına hizmet etmek için, ehl-i kalemden, çavuşdan, müteferrikadan ve bölük halkından gönüllü olanlara engel olunmayıp, icazet tezkeresi verilmesi[117], eskiden İbrahim beyin emrinde çalışan "ehl-i vukuf" su-yolcuların, yeni su-yolu emini Mehmed beyin emrine tayin edilmesi buyrulmuştu[118].

[112] *MD, Nu.6*,s.258, 27/Ca/972
[113] *MD, Nu.6*, s.322, 4/B/972
[114] *MD, Nu.6*, s 261,27/Ca/972
[115] *MD,Nu.61*, s.49, 5/Ş/994
[116] *MD, Nu.6* s.603,972
[117] *MD, Nu.7*, s.341, 4/N/975
[118] *MD,Nu.7*, s.342, 4/N/975

1574 yılında Mekke kadısına ve şerifine yazılan hükümlerden, Mısır gönüllülerinden ve Mısır tüfenkçilerinden çoğunun Mekke su-yollarında çalıştıkları anlaşılmaktadır. Anılan tarihde, su-yoluna hizmetleri sebebiyle bunlardan bazılarının maaşlarına zam yapılması istenmişti[119].

Yukarıda anılan belgelerden şöyle bir sonuç çıkarılabilir: Önemli su projelerinin uygulandığı bölgelerde hızla bir işgücü potansiyeli oluşturuluyordu. Ülkenin diğer bölgelerinden, yatırım yapılan bölgeye kalifiye eleman akımı sağlanıyordu. Böylece, şehirlerin imâr hareketlerinde büyük bir canlılık gözlenmiş, su-yolu, bend, kemer, çeşme, şadırvan, cami, hamam, kervansaray vb. birçok eserler meydana getirilmiştir.

XVI. Yüzyılda su işlerinde çalışanlardan bazılarının isimleri aşağıdaki listede belirtilmiştir:

Adı	Görevi	Anıldığı tarih	Belge
Hüseyin	Su-yolcu kâtibi	1505	Meriç *
Bıyıklı Zaim Ali	Su-yolcu	1506	"
Üsküplü Hamza	"	"	"
Hayreddin	"	1511	"
Kasım	Su-yolu mimarı	"	"
Hacı Muslihiddin	Su-yolcu	"	"
Hamza	"	1560	MD. 4
Budak	"	"	"
Nasuh	"	1565	MAD. 2775
Kasım	Su-yolcubaşı	"	"
Kasım	Su-yolu kâtibi	1568	MD. 7
Mehmed	Su-yolu mimarı	"	"
Yahya	"	"	"
Cemaleddin	Su-yolcu	"	"
Mehmed	Sumüşeyyidi	"	"
Hasan	Su-yolcu	1570	MD. 9
Abdullah Hüsrev	"	1574	MD. 25
Mustafa İlyas	"	"	"
Abdullah Mehmed	"	"	"
Haydar Ferruh	"	"	"

[119] *MD, Nu.25,* 112 ve 291, 982

* F.M.Meriç'in İstanbul Muallim Cevdet Kütüphanesinde 0.71 numarada bulunan farsça yazmadan verdiği bilgilerden.

(Mısır gönüllülerinden)			
Hızır Mustafa	"	"	"
(Mısır gönüllülerinden)			
Yakut Haşişi	"	"	"
Sinan Hasan	"	"	"
Hüseyin Abdullah	"	"	"
(Mısır tüfenkçilerinden)			
Abdullah İbrahim	Su-yolu mimarı	"	"
Mehmed Zeynelabidin	"	"	"
Mirza Çavuş	Su müşeyyidi	"	"
Ali Salih	"	"	"
Perviz	"	"	MD. 26
Dimitri Nikola	Su-yolcu	1576	MAD. 7534
Yani Petro	"	"	"
Nikola Varyur	"	"	"
Ferhad Abdullah	"	"	"
Sefer Abdullah	"	"	"
Ahmed Abdullah	"	"	"
Yusuf Abdullah	"	"	"
Hüseyin	"	"	"
Derviş Çavuş	"	1585	MD. 56
Nebi Çavuş	"	"	"
Behram	"	"	"

III— SU-YOLCULARININ SOSYAL DURUMLARI

1— *Görev ve Sorumlulukları*

Osmanlılarda ayrı bir meslek dalı olarak gelişme gösteren su-yolculuk, IV.Bölümde açıklamaya çalıştığım su-yolu nazırlığı bünyesinde kurumlaştıktan sonra daha düzenli bir hale geldi. Belli ücret karşılığı çalışan ve hassa su-yolcusu adı verilen saray su-yolcuları, doğrudan su-yolu nazırına bağlıydılar. Görevleri, saray su-yollarının bakım ve onarımını yapmak, korunmasını sağlamaktı. Mesleğinde ustalaşmış kişiler arasından seçilen saray su-yolcuları, su-yolu nazırının denetimi altında, eskiyen künkleri yenilerler, sarnıçların temiz tutulmasını sağlarlar, çeşme, şadırvan, hamam vb. yerlere verilecek suyun miktarını ölçerlerdi. Bunlar, gerektiği zaman mimarbaşı veya su-yolu nazırıyla beraber, bir su tesisinin yapım veya onarımı için yapılacak harcamayı tahminde bulunurlardı. 1565 yılında, Sultan II. Bayezid'in Üsküdar'da bulunan imâretine gelen

su-yolunun onarım masrafını tahmin heyetinde su-yolcu ustası Nasuh da bulunuyordu [120].

Vakıf kadrolarında da devamlı veya gerektiği hallerde su-yolcular bulunurdu. Bunlar vakıf mütevellilerine bağlı olarak görev yaparlardı. Bir su-yolcu kadrosu boşaldığı zaman yeri, ancak su-yolu nazırının izniyle doldurulabilirdi. 1566'da, bu kurala uyulmadığı için, kadrosunda su-yolcu bulunduran evkaf mütevellilerine bir hüküm yazılmıştı. Hükümde, su-yolu hazırı Hasan'ın "benüm marifetümsüz" yani kendisinden izinsiz, boşalan su-yolculuğu kadrolarına yeteneksiz kişilerin alındığını, bu sebeble su-yollarının harab olduğunu bildirmesi üzerine, su-yolculuk hizmetine su-yolu nazırının izniyle usta su-yolcuların tayin edilmesi emredilmişti [121].

Daha önce de belirttiğimiz gibi, su-yollarına yakın olan bazı köylerin halkından da, çeşitli vergi afları karşılığında su-yolu hizmetinde yararlanılırdı. Bunların görevi, künk ve kanalları temiz tutmak, su-yoluna zarar verilmesini önlemek, yağmur ve selden bozulan yerleri onarmaktı. Kendilerine bu tür sorumluluklar verilmiş köylerin halkı, görevlerini aksatmadan tarımla veya ticaretle uğraşabilirlerdi.

Su-yolcularının görevlerinden biri de, su-yollarına zarar verecek faaliyetleri önlemekti. Kanunlara göre, su-yollarına belirli bir uzaklık içinde (bu uzaklık su-yolunun her iki yanından 3-5 arşın arasında değişen yerin boş bırakılmasıyla belirlenmekteydi) tarımla uğraşmak veya bina yapmak yasaktı. Buna rağmen, zaman zaman, bağ ve bahçe kurmak, ağaç dikmek ve ev yapmak suretiyle bu yasaklara uymayanlar olurdu. Bunları uyarmak, dinlemeyenleri merkezi idareye bildirerek yasalara uyulmasını sağlamak su-yolcunun göreviydi. 1570'de İstanbul kadısına [122] ve Eskiil kadısına [123], 1572'de Galata kadısına [124] ve Haslar kadısına [125] gönderilen hükümlerde, su-yollarının 3-5 arşın yakınında ziraat yapılmaması, su-yoluna zarar verecek faaliyetlerden kaçınılması, emirlere uymayanlar hakkında yasal işlemlerin yapılması buyurulmuştu.

Su-yolcular su kaynaklarını, bendleri, su-yollarını, künklerin döşendiği yerleri ve su dağıtım şebekesini çok iyi bilirlerdi. Bunlar bilgilerini, çırak-

[120] *MAD, Nu.2775,* s.365, 13/Ra/973 (Bkz.Ekler belge II)
[121] *MAD, Nu.2775,* s.1185, 3/N/973 (Bkz.Ekler,belge III)
[122] *MD, Nu.14,* s.531, 39/Ca/978
[123] *MD, Nu.9,* s.4, 15/N/977 (Bkz.Ekler, belge V)
[124] *MD, Nu.12,* s.570, 7/Za/979
[125] *MD, Nu. 12,* s. 533, 24/Z/979

lık ve kalfalık gibi meslek kademelerinden geçerek kazanırlardı. Oral Onur su-yolcuların bazı niteliklerini şöyle dile getirmektedir:"Özellikle kent içinde çalışırlar. Suların kent içinde doğru olarak akışını sağlarlar. Ayrıca kanallar üzerinde bazı önemli onarımları üstlenmişlerdir. Bu yüzden su-yolcuları iyi bir sanatkârdır...namuslu ve çalışkan kimseler olduğu gibi, bu sanatı babadan oğula geçirirler. Bir su-yolcunun bilgi ve becerisini çocuklarına aktarması bu işin bir aile sanatı olduğunu gösterir..." [126]

Sefer zamanında da su-yolcuların yapacakları görevler vardı. Diğer ustalarla birlikte orduya katılırlar ve günümüzün istihkâm bölüklerinin bazı görevlerini yerine getirirlerdi. 1596 Avusturya seferine katılanlar arasında 3 hassa su-yolcusu da bulunuyordu. Bunlar, 10 hassa mimarı, 40 demirci, 87 bennâ ve neccâr, 100 lağımcı ve 10 bıçkıcı ile beraber hassa mimarlarından İsmail'in emri altındaydılar[127]. Hassa mimarbaşı Davud Çavuşun arzıyla Cebecibaşıya, sefere giden esnafın gerekli malzemesinin yüklenme ve taşınma işlerine yardımcı olması buyurulmuştu.

Cephelerdeki ordugâhlarda devamlı olarak bulunan ordu esnafı arasında yer alan su-yolcuların görevi, ordunun suyunu temin etmek, yol kenarlarına çeşmeler yapmak, nehirler üzerine köprü kurulmasına yardımcı olmaktı.

2 — *Vergi Muafiyetleri*

Su-yolculuk görevine atananların yaptıkları hizmetin karşılığında bazı vergilerden muaf tutulduklarından daha önce de sözetmiştik. Bunların ellerinde, vergi memurlarına karşı haklarını savunabilmek için görevlerini ve muafiyetlerini belirten padişah beratları bulunurdu.

Hortaç dağından Selanik'e gelen su-yolunun bakım ve onarımından sorumlu Suyolu adındaki köyün halkı, hizmetlerinin karşılığında *öşr-i şeriyye, rûsum-ı örfiyye* ve diğer *tekâlif-i divaniye*'den muaf tutulmuşlardı[128]. İstanbul'a gelen Kâğıthane su-yollarında hizmet veren 11 köyün müslüman, hıristiyan veya karışık olan halkı da *haraç, ispence, avârız-ı divâniye* ve *tekâlif-i örfiyye* gibi vergilerden affedilmişlerdi[129].

[126] Onur, *Edirne Su Kültürü*, s.51

[127] A.Refik, *"Mimar Davud"*, s.15

[128] *MAD, Nu. 2775*, s. 66, 9/M/973 (Bkz. Orhonlu, *Osmanlı. Şehircilik*, s. 79)

[129] *MAD, Nu. 7534*, s. 247, 24/S/984 (Bkz. Ekler, belge XVIII)

Su-yolcu hizmetinin ağır olmadığı yerlerde bu muafiyetler değişiklik gösterirdi. Bazı önemli bölgelerde ise, vergilerden başka diğer angaryalardan da muaf tutulurlardı. 1576'da İstanbul Hadımköyü'nden Hüseyin adındaki su-yolcu, "emr-i şerif" ile su-yolu hizmetinde iken kendilerine "miri çayır" hizmeti teklif edildiğini bildirerek şikâyette bulunmuştu. Bunun üzerine Haslar kadısına bir hüküm gönderilerek, görevlerini kusursuzca yapan su-yolculara başka hizmet teklif edilmemesi bildirilmişti [130]. Aynı yıl, yapılan şikâyetler üzerine, su-yolculardan padişah ahırı için arpa ve saman istenilmemesi [131], görevlerini aksatmadan ticaretle uğraşanların vergi muafiyetlerine dokunulmaması emredilmişti [132].

Ellerinde görevlerini ve vergi muafiyetlerini gösteren padişah beratına sahib olan su-yolcuları, vergi memurlarının baskıları karşısında şikâyette bulunabilmek için bu belgeleri gösterirlerdi. Ancak, yapılan şikâyetlerin doğruluğunu öğrenebilmek için merkezi hükümet sadece beratları incelemekle yetinmemiş, aynı zamanda bölgede bu işle ilgili kimselerin fikirlerine de başvurmuştur [133].

3 — *Su-Yolu Ücretleri*

Su-yolculara, vergi aflarından başka yaptıkları işin önemine göre belirli bir ücret veya dirlik verilirdi. vakıf kadrolarında bulunan su-yolculara maaşları, çalıştıkları gün sayısına göre vakıf yönetimi tarafından akçe olarak ödenirdi. Saray su-yolcularına ise belli bir maaş veya maaşlarına karşılık tımar verilirdi. 1564'de Mısır beylerbeyine gönderilen bir hükümde "su-yolu hizmetinde olan İbrahim bey ile Mısır kullarından su-yolu hizmetinde olan otuz nefere ikişer akçe terakki ve kendü ademlerinden onbeş nefere ibtida düşenden birer kul gedüği" verilmesi buyurulmuştu [134].1570 yılında da, Mekke su-yollarında çalışan 19 su-yolcuya gedikler dağıtılmıştı [135]. 1585'de ise, Revan su-yolu hizmetinde olan Behram'a tımar verilmiş [136], Tebriz su-yolunda hizmet gören Hüseyin ve Nebi çavuşların zeametlerine 3.000'er akçe zam yapılmıştı [137].

[130] *MAD, Nu.7534,* s,175, 14/S/984
[131] *MAD, Nu.7534.* s.758, 2/Ca/984
[132] *MAD, Nu.7534,* s.142, 28/M/984
[133] Orhonlu, *Osmanlı. Şehircilik,* s. 80
[134] *MD, Nu.6,* 209, 972 (Bkz.Ekler, belge IV)
[135] *MD, Nu.9,* s.70, 18/L977
[136] *MD, Nu.56,*s.3, 25/L/993
[137] *MD, Nu.56,* s.42 ve 199, ../L/993

Yeni bir su-yolu bitirildiği zaman, suyun geldiği müjdesini getirenlerle, su-yolu yapımında çalışanlara çeşitli hediyeler verilir ve ihsanlar yapılırdı. 1505 yılı sonlarında, Sultan II. Bayezid Camii ve imâreti tesislerinin su-yolu tamamlandığı zaman, emeği geçenlere bolca hediye ve bahşişler dağıtılmıştı. Suyun II. Bayedid Camiine geldiğini müjdeleyen su-yolcu Mehmed ile yeniçeri Bayram'a 1000'er akçe ile nakışlı Bursa kumaşından birer kat elbise, yeni su-yolunun yapımında çalışan 21 su-yolcuya 1000'er akçe, su-yolu kâtibi Hüseyin'e getirilen su için düşürdüğü tarihden dolayı 1000 akçe ile Bursa'nın benek kumaşından bir kat elbise hediye edilmişti [138]. Yeni su-yolunun sevinciyle hediye dağıtımı 3 ay boyunca devam etmişti. Bu süre içinde, 7 Hassa su-yolcu çırağına *(Cemaat-ı şagırdân-ı hademe-i râh-ı âb-ı Hassa)* 427 akçe, su-yolu masraf emini *(emin-i harc-ı râh-ı âb-ı cedid)* Mehmed'e 2000 akçe ile benek elbise, su-yolcu Bıyıklı Zaim Ali'ye 1000 akçe ile benek elbise, su-yolcu Hamza'ya nakışlı Bursa kumaşından bir elbise verilmişti [139].

1572 tarihinde Mekke su-yolları tamamlandığı zaman da buna benzer hediye ve ihsanlarda bulunulmuştu.Arafat suyunun Mekke'ye ulaştığını müjdeleyen Mısır müteferrikalarından Nâsır ile Mekke şerifine ve Kadı Hüseyin'e birer hil'at gönderilmiş, ayrıca Kadı Hüseyin'in müderrislik görevine 50 akçe zam yapılmış ve kendisine "Şeyh'ül-harem"lik tevcih edilmişti [140].

Su-yolcu ücretleri hakkında, vakıfların muhasebe kayıtlarında ve şer'iyye sicillerinde de bazı önemli bilgilere rastlanmaktadır. Bursa şer'iyye sicillerinde, yapımı 1508'de tamamlanan Bursa kervansarayı (Pirinç Hanı) Su-yollarına, Şirmerd adlı su-yolcunun günde 2 akçe ile tayin edildiği, 1511'de onun ölümüyle boşalan görevin Hacı Muslihiddin adlı su-yolcuya verildiği kayıtlıdır [141]. Özellikle Ömer Lütfi Barkan'ın XV. ve XVI. yüzyıl muhasebe kayıtlarıyla ilgili incelemeleri, su-yolcu ücretleri konusunda da bilgi vermektedir. Anılan muhasebe bilânçolarından birkaçını şöylece gösterebiliriz.

Fatih İmareti 1489-1490 muhasebe Bilânçoları, imaret görelileri arasında yer alan su yolcu ücretleri [142]:

[138] Meriç, *"Bayezid Camii mimarı..."*, s.54

[139] Meriç, *"Bayezid Camii Mimarı..."*s.55

[140] *MD, Nu. 19*, s. 354, 16/R/980 (Bkz.Ekler, belge VI)

[141] Meriç, *"Bayezit Camii mimarı..."*, s.40 (Dipnot 18, Bursa Müzesi Arşivi, sicil 23 sayfa 61)

[142] Barkan, *"Fatih Camii ve İmareti..."*, ss. 322-323

Adı		Çalıştığı Gün	Gündeliği	Toplam
İbrahim	(Su-yolcu kâtibi)		6 akçe	-
Hızır Rum	(Su-yolcu)	256	7 akçe	1792 akçe
Süleyman	(")	-	7 akçe	-
İskender Rum	(")	193	6 akçe	1158 akçe
Hızır Bosna	(")	193	5 akçe	965 akçe
Hamza Bursa	(") 9/B/895'de ölmüş	262	4 akçe	1048 akçe
Hamza Belgrad	(Silivri su-yolu tamircisi)	67	4 akçe	268 akçe

Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına ait muhasebe bilânçolarında, görevliler arasında yer alan su-yolcuların ücretleri[143]:

Adı		Çalıştığı Gün	Gündeliği	Toplam
İskender	(Su-yolcu, 5/S/896'da ölmüş)	284	7 akçe	1498 akçe
Hamza	(Su-yolcu çırağı,	53	3 akçe	159 akçe
Ali Bosna	(Su-yolcu)	-	4 akçe	-
Hamza	(")	73	4 akçe	292 akçe
Hamza Ankara	(")	- (17/B/895'de ölmüş ve yerine Ahmed tayin edilmiş)	8 akçe	-

Süleymaniye Camii ve İmareti tesislerine ait yıllık muhasebe bilânçosu (1585-1586) kayıtlarında, tesislerde toplam 936 kişinin çalıştığı, bunlardan 42 kişinin su-yolu hizmetinde görevli olduğu yazılıdır. Bu 42 kişinin aldıkları gündelik toplam 175 akçe olup, yılda 63.000 akçe tutmaktadır. Bu ise, bilânçoda 1.237.546 akçe olarak gösterilen toplam personelin yıllık maaşlarının % 5'i civarındadır. Anılan muhasebe kaydında su-yolcuların dağılımı şu şekilde gösterilmektedir[144]:

[143] Barkan, *"Ayasofya Camii ve..."*, s. 356

[144] Barkan, *Süleymaniye Cami'i ve İmareti..."* ss.109-161

	Cemaat-ı	Neferen	fi yevm	fi 12 eşhür
a)	Râh-ı âbiyân-ı Cami'-i şerif ve çeşmehâ-ı Hisarlu ve Cami'-i Cihangir	15	59 akçe	21.240 akçe
b)	Râh-ı âbiyân-ı Kağıdhâne	17	74 akçe	26.640 akçe
c)	Mutemedân-ı Râh-ı âbiyân-ı Kağıdhane ve kâtib-i meremmat	4	22 akçe	7.920 akçe
d)	Bennayân ve neccarân-ı râh-ı âb-ı Kağıdhâne	3	11 akçe	3.960 akçe
e)	Meremmetçiyân-ı cisr-i Çekme-i kebir ma'a râh-ı âbî ve kârbansarayı	3	9 akçe	3.240 akçe
	(Toplam)	42	175	63 000

Tabloda görüldüğü gibi 1585/1586 yıllarında bu tesislerde çalışan su-yolcuların ücretleri ortalama 3-5,5 akçe arasında değişmektedir.

Su-yolculara, maaşlarına karşılık tımar da verilebilir ve yaptıkları hizmetin önemine göre gelirlerine zamlar yapılırdı. 1573'de Hassa su-yolcularından Hüseyin Abdullah, Mustafa İlyas ve Abdullah Mehmed adlarındaki üç su-yolcuya, gündelikleri olan 5'er akçeye karşılık 3.000'er akçelik tımarlar verilmişti [145]. 1574'de Abdullah Hüsrev'e de, 5 akçe gündeliğine bedel 3.000 akçelik tımar buyurulmuştu [146].

25 numaralı Mühimme defterinde, 1573-1574 yıllarında Mekke su-yollarında çalışanlara verilen ücretler ve yapılan zamlarla ilgili çeşitli hükümler vardır. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Mısır müteferrikalarından, su-yolu mimarı Mehmed oğlu Zeynel Abidin'in 20 akçe olan ücretine 5 akçe zam verilmesi [147], Mısır çavuşlarından, su-yolu mimarı Medine'li Abdullah oğlu İbrahim'in maaşına 15 akçe zam yapılması [148], Arafat su-yolunda çalışan Yakut Haşişi'nin maaşına 10 akçe zam [149], Mısır gönüllülerinden Hızır oğlu Mustafa'ya 3 akçe zam [150], Mısır kullarından Sinan oğlu Hasan'a 2 akçe zam [151], yapılmasıdır.

[145] *MD, Nu.25,* s.11, 24/Ş/981
[146] *MD,Nu.25,* s.106, 13/Z/981
[147] *MD, Nu.25,* s.112, 21/Z/981
[148] *MD, Nu.25,* s.258, 21/Ca/982
[149] *MD, Nu.25,* s.266, 3/C/982
[150] *MD, Nu. 25,* s. 277, 13/C/982
[151] *MD, Nu.25,* s.285, 18/C/982

Mekke ve Medine su-yollarının yapımına Kanuni Sultan Süleyman döneminin sonlarında başlanmıştı.Büyük emek ve harcamalardan sonra gerçekleştirilen, yapımı yaklaşık 8 yıl (1564-1572) süren Hicaz su-yollarıyla, Mekke ve Medine bol suya kavuşturulmuş ve hac ziyaretlerine gidenlerin su sıkıntıları büyük ölçüde çözümlenmişti[152]. Hicaz su-yollarıyla ilgili, tutulan kayıtlar ve yazışmalar, su-yolculuk konusuna da ışık tutucu mahiyettedir. Bu yazışmalardan, su-yolculara, yaptıkları hizmet karşılığı maaş veya dirlik verilmesinden başka, ayrıca erzak da verildiğini öğreniyoruz.

1568'de Mısır beylerbeyine yazılan bir hükümde, Mekke su-yolunda çalışanlara, Mısır anbarından her sene 1500 *erdeb* buğday, 100 erdeb bakla mercimek, nohut ve pirinç verilmesi buyrulmuştu[153]. Aynı yıl Medine kadısına, su-yolcu Cemaleddin'e, Mısır'dan gönderilen üründen günde 1 kadeh verilmesini[154], Mısır beylerbeyine ve defterdarına ise, Mekke su-yolu emini Mehmed'in salyânesinin Cidde ürününden verilmesini emreden hükümler gönderilmişti[155]. 1577'de Mekke su-yolu nazırı Mustafa, beratında kayıtlı olmadığı için hakkı olan ürünü alamadığını arzetmiş, bunun üzerine Mısır beylerbeyine gönderilen bir hükümde "su-yolu nazırı olanların ciraye-i hasdan yevmi beş kadeh ciraye ve yılda iki erdeb alîki" olduğu belirtilerek adı geçene de aynı şekilde verilmesi buyurulmuştu[156].

Bayramlarda ve dini günlerde halkın, diğer esnaflara yaptıkları gibi su-yolculara da yardımlarda ve hediyelerde bulunmaları âdetti.Saraya bağlı bir su-yolcu aylığıyla beraber, günde bir çift fodla, erz, zeytinyağı, soğan, tuz, fasulye, et, yağ ve mumdan ibaret erzak alırdı[157]. Vakıf su-yollarında çalışan su-yolcular, vakıf kadrolarında bulunmasalar bile imâretden yemek yiyebilirlerdi[158].

Su-yolcu ücretlerinde değişik tarihlerde dengesizlikler göze çarpar. Örneğin, Sultan II. Bayezid devrinde bir su-yolcunun gündeliği ortalama 6 akçe iken, 1631 yılında Manisa'da Sultan Murad Han Sarayının su-yolculuğuna Ahmed oğlu Hasan, ölen Habib'in yerine gündeliği 2 akçe ile

[152] N.Göyünç. "Some Documents Concerning the Ka'ba in the XVI th Century", *Sources for the History of Arabia*, Part 2 (Riyad 1979), ss. 177-181

[153] *MD, Nu.7*, s.341, 4/N/975

[154] *MD, Nu.7*, s.256, 15/B/975

[155] *MD, Nu.7*, s.342, 4/N/975

[156] *MD, Nu.31*, s.335, 23/B/985 (Bkz.Ekler, belge X)

[157] Nirven, *İstanbul Suları*, s.149

[158] Ünver, *"Fatih külliyesine Ait..."* s.43

tayin edilmişti[159]. Ancak, kıyaslama yaparken çeşitli vergi aflarını da gözönüne almak gerekir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında akçenin değerinde büyük düşüşler olmuş, bu durum sabit ücretlileri güç durumda bırakmıştı. Açık deniz yollarının bulunuşu, yeni keşfedilen kıt'alar ve bununla başlayan sömürgecilik hareketleri Avrupa'da merkantilizmi başlatırken Osmanlı İmparatorluğunda büyük bir ekonomik krize yolaçmıştı. "Milletlerarası kıymetli maden akışlarının, devamlı savaşlar dolayısıyla devletin yaptığı büyük harcamaların ve ticari hareketlerin hacim ve süratinde meydana gelen değişiklikler ve hızlı nüfus artışı gibi türlü sebeblerle fiyatlar durmadan yükseliyordu"[160]. Özellikle 1585 tarihinden sonra fiyatların birden tırmanması, sabit gelirlileri ve halkı zor durumda bırakmıştı. Edirne kadılığına ait tereke deterlerine göre 1540-1555 tarihleri arasında buğdayın kilesinin fiyatı ancak 6-10 akçe değişdiği halde, 1566-1573 arası 9-20 akçe, 1597-1607 arası ise 40-65 akçeyi bulmuştu[161].

Daha önce sözettiğimiz su-yolcu ücretleri ile anılan dönemlerde yiyecek fiyatlarını karşılaştırırsak, su-yolcuların geçim durumları ve alım güçleri hakkında aydınlatıcı bir fikir edinmek mümkün olabilir.

XIX. yüzyıldan sonra, gerek su-yolcu sayısındaki artış gerekse ücretlerin yetersizliği, su-yolculuk kurumunda bozulmalara yolaçmıştı. Su-yolcuların, halktan para toplayabilmek için bizzat kendilerinin su-yollarını bozdukları iddialarına rastlanıyordu. 1826 tarihli "ihtisab ağalığı nizamnamesi"nde, su-yolcuların su-yollarını bozarak halka zulüm ettiğinden, su nazırlarının bunlara göz yumduğundan, gereğinden fazla su-yolcuların başka işlere yerleştirilmesinden sözedilmektedir. Ayrıca, su-yolcuların kendilerine mahsus bıçaktan başka herhangi bir silah taşımamaları belirtilmektedir[162]. Münir Aktepe, İzmir Suları ile ilgili bir makalesinde "halk mevcut vakıf su-yolcuların (künkler kırıldı, yollar bozuldu) diye sık sık kendilerinden toplamış oldukları paralardan artık usanmışlardı"demektedir[163]. İzmir'de

[159] M.Ç.Uluçay, *Manisa'daki Saray-ı Âmire ve Şehzadeler Türbesi*, İstanbul 1941, ss. 35-36

[160] Barkan, "XVI.Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, c.XXXIV-136 (Ankara 1970), s. 574

[161] Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na ait Tekere Defterleri (1548-1569)", *Belgeler*, c.III, sayı: 5-6 (Ankara 1986), s.447

[162] A.Şeref, "İhtisab Ağalığı", *TOEM*, 2.sene cüz 7-12 (İstanbul 1327), s. 648

[163] M.Aktepe, "İzmir Suları Hakkında Bir Araştırma" *Tarih Dergisi*, Sayı 30, (İstanbul 1976).ss.135-178

yayımlanan 1893 tarihli Hizmet Gazetesinde de, Namazgâh mahallesinde hane sahiplarinden tamir parası almak düşüncesiyle, su mecralarının su-yolcular tarafından tıkandığı iddia edilmekteydi[164].

IV — SU-YOLU NAZIRLIĞI

1 — *Su-Yolu Nazırlığının Kuruluşu*

Osmanlı İmparatorluğunda XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra, su-yollarına yapılan büyük yatırımlar, özellikle Kırkçeşme tesislerinin yapımıyla su işlerinde görülen artış, bu alanda bir kurumlaşmaya yolaçtı. Su-yolu nazırlığı kurulmadan önce, su-yolcuların bağlı olduğu küçük çapta bir su-yolcubaşı veya su-yolcu ağalığı bulunuyordu. Bunlar mimarbaşı veya şehremininin kontrolü altındaydılar. Ancak şehirlerdeki imâr hareketlerinde görülen artış ve su faaliyetlerindeki büyüme su-yolcu esnafının sevk ve idaresinin yetersizliğini ortaya koydu. İşte bu sebeple Kanuni Sultan Süleyman'ın son dönemlerinde bir *su-yolu nazırlığı* kuruldu. 25 Mart 1566 tarihli bir hüküm ilk kez su-yolu nazırlığının varlığını belgelemektedir[165]. Anılan belgede, Kağıdhane ve Kırkçeşme su-yolu nazırı olan saray müteferrikalarından Hasan'ın arzı üzerine, su-yolcu tayinlerinin su-yolu nazırının onayıyla yapılması emredilmektedir. 28 Nisan 1566 tarihli bir başka belgede de, su-yolu nazırının su-yolu onarımı için 2.000 künk alınmasını arzettiği belirtilmektedir[166].

Bu tarihden sonra, arşiv belgelerinde, suyla ilgili hemen hemen bütün işlerde su-yolu nazırı (Su nazırı)'nın adı geçmektedir. Bu belgelerden su-yolu nazırlarının yaptıkları işleri, görev ve sorumluluklarını, su işlerine verilen önemi, su projelerine yapılan yatırımları ve daha birçok hususu öğrenmek mümkündür.

İlk su-yolu nazırı olarak kabul edilen Hasan Ağaya yazılmış bir hükmün tarihinin yanlış değerlendirilmesi su-yolu nazırlığının kuruluş yılının 1564 olarak bilinmesine yolaçmıştır. Anılan belgede Hasan Ağaya, boşa akan mahalle çeşmelerine burma lüleler takdırması emredilmişti[167].

[164] *Hizmet Gazetesi*, 7 Zilhicce 1310 (İzmir 1893)

[165] *MAD, Nu.2775*, s.1185, 3/N/973 (Bkz.Ekler, belge III)

[166] *MAD, Nu.2775*, s.1401, 8/L/973

[167] *MD, Nu.6*, s.576, Gurre-i Muharrem 976 (Ahmet Refik bu belgeyi Gurre-i Muharrem 972 tarihiyle yayımlamış ve onu kaynak olarak alan yazarlar tarafından, bu tarih esas alınarak, su-yolu nazırlığının kuruluşu 1564 olarak kabul edilmişti. Başbakanlık Arşivi'nde yaptığım araştırmada, 7 numaralı Mühimme Defteri başka bir araştırıcı üzerinde kayıtlı bulunduğundan

Ancak 1566 tarihinden önce su-yolu nazırlığının varlığıyla ilgili hiçbir kayda rastlanmamaktadır. Ağustos 1565 tarihli bir belgede "*su-yolcubaşı*" [168], kasım 1565 tarihli bir başka belgede "*su-yolu mimarı*" [169] deyimleri geçmesine rağmen, su-yolu nazırından hiç sözedilmemektedir. 1566 tarihinden sonra ise deyim yerleşmiş olmalı ki, Mekke su-yolu eminlerine bile su-yolu nazırı denilmeğe başlanmıştır. Mısır beylerinden olup, 1564'de Mekke su-yolu emini olarak adı geçen İbrahim beyden [170], 1568 tarihinde ölen su-yolu nazırı diye sözedilmektedir [171]. İbrahim beyden boşalan göreve getirilen eski Mısır defterdarlarından Mehmed bey de, önceleri su-yolu emini diye anılırken, bu tarihden sonra kayıtlarda su-yolu nazırı olarak geçmektedir [172]. 1577 tarihli bir belgeden, Medine'de de bir su-yolu nazırı bulunduğu anlaşılmaktadır [173].

Osmanlı İmparatorluğunda İstanbul ve Hicaz bölgesi dışında başka bir yerde su-yolu nazırı ünvanı taşıyan bir makama -tarayabildiğim defterlerde- rastlanmamaktadır. Mekke ve Medine su-yolu nazırlarının bölgesel nitelikli olduğu düşünülerek bir yana bırakılırsa, imparatorluktaki su işlerinin tek elden, İstanbul'da bulunan su-yolu nazırları tarafından yürütüldüğü söylenebilir. Bununla beraber, gelişmiş ve özellikle su işlerinin yoğun olduğu bölgelerde, su-yolcuların sevk ve idaresinden sorumlu makamlar olduğu da bilinmektedir. Örneğin, 1568 tarihli bir belgede Halep'te Mehmet adlı birinden *su müşeyyidi* diye sözedilmektedir [174]. 1566 tarihinden önceki belgelerde, su-yolcu üstadı, su-mimarı, su-yolcubaşı ünvanlarına daha sıkça rastlanmaktadır.

Su-yolu nazırlığı kurulmadan önce su-yolcular, diğer inşaat esnafları gibi şehremini ve mimarbaşının denetimi altında çalışırlardı. Fatih kanunnâmesi'nde mimarbaşından sözedilmemesine rağmen, şehremininin rütbe ve maaşıyla elkâbı hakkında açıklamalar vardır. Kanun-nâme'ye göre, şeh-

belgeyi göremedim. Ancak 7 numaralı MD kataloğunda en erken tarihli belge 975 tarihine ait olduğuna göre ve diğer örneklerde gözönüne alındığında, Refik'in yayınladığı tarihin hatalı olduğu anlaşılır. Bkz. A.Refik, hicri onuncu Asırda İstanbul hayatı, s.18) (Bu makale basım provasında iken belgenin aslını görmem mümkün oldu. Gerçekten de asıl tarih 976'dır.)

[168] *MAD, Nu. 2775,* s.66, 9/M/973 (Bkz.Ekler, belge I)

[169] *MAD, Nu.2775,* s.365, 13/Ra/973 (Bkz.Ekler, belge II)

[170] *MD, Nu.6,*s.603, 972

[171] *MD, Nu.7,* s.681, 16/S/976

[172] *MD, Nu.7,* s.680, 16/S976

[173] *MD, Nu.33,* s.62, 1/N/985

[174] *MD, Nu.7,* s.922, 3/C/976

remininin rütbesi Defterdar Emininden küçük, Reisülküttâb'dan ise daha büyüktü. Toplantılarda Defter Emini ile beraber Bölük Ağalarının baş tarafında otururdu. Terfi ederse Defterdar olurdu[175]. Şehreminilerin esas görevlerinden biri sarayda ve şehirde hükümete ait inşaat ve tamirat işlerine nezaret etmek, çalışanların ücretleriyle ilgili hesabları tutmaktı. Osman Ergin, bazı yazarların şehremini ünvanı ve görevinin İstanbul'un fethinden sonra Bizanslılardan Osmanlılara geçtiğinden sözettiğini belirterek, Osmanlı ve Bizans şehreminliğinin isim benzerliğinden başka bir ilgisi bulunmadığını açıklar[176]. Ergin bu yargıya, Mehmed Ziya'nın *"İstanbul ve Boğaziçi"* adlı eserinde geçen, bazı surların üstündeki levhalarda yeralan ifadeleri gözönünde tutarak varmıştır[177]. M.Fuad Köprülü'ye göre ise, şehremini ünvan ve görevinin Bizanstan alındığı iddiası tamamen asılsızdır. Ona göre, Osmanlı şehreminliğinin Bizansın Eporchia'sıyla hiçbir ilgisi yoktur. Bizanstinistler 1271 (1854)'den sonra kurulmuş olan İstanbul şehremenetini dikkate alarak, bu belediye teşkilâtını eskiden beri devam edip gelen bir müessese zannettikleri için böyle yanlış bir fikre kapılmışlardır[178].

Şehreminleri, hükümete ait yapı ve onarım işlerinin genellikle harcamalar yönüyle ilgilenirlerdi. İşin tekniğinden mimarbaşılar sorumluydular. Mimarbaşılar, saraya ait yapı ve onarım işlerinden başka, köprü, su-yolu, su bendi gibi yapıların fenni kontrolünden de yükümlüydüler.

XVI. yüzyılda, ülke nüfusundaki artışa paralel olarak, imâr hareketlerinin de yoğunlaşması, bu alanda söz sahibi olanları biraraya toplayacak bir makam oluşturulmasını gerektirmişti. Bu amaçla, su-yolu nazırlığının kuruluşundan sonra *"Tamirat Ambarı Takımı"* adıyla anılan bir grub meydana getirildi. Topkapı Sarayında Yalı Köşkü ile Sepetçiler Kasrında makamı bulunan bu grub, aşağıda belirtilen kişilerden oluşuyordu[179]:

1 - Şehremini
2 - Mimarbaşı
3 - *Su-yolu Nazırı*
4 - İstanbul Ağası
5 - Kireççibaşı

[175] *Kanun-nâme-i Âl-i Osman*, İstanbul 1330, s. 18
[176] O.Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1330, ss. 1358-1359
[177] M.Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, c. 1, İstanbul 1336, s. 272
[178] M.F.Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, ss. 175-176
[179] Tayyar-zâde Ahmed Ata, *Tarih-i Ata*, c. 1, İstanbul 1293, s. 290

6 - Ambar Müdürü
7 - Ambar Birinci Kâtibi
8 - Sermimar
9 - Mimar-ı sâni
10 - Tamirat Müdürü

Bu grubdan, kireçcibaşı, ambar müdürü, ambar birinci kâtibi ve tamirat müdürü hem mimarbaşının hem de şehremininin emri altındaydı. Bu durum, şehremini ve mimarbaşıların zamanla yetki ve sorumluluklarının birbirine karışmasına yolaçtı. Nihayet 1831 tarihinde her iki ünvan da kaldırılarak yerine, "Ebniye-i Hassa Müdürlüğü" adıyla yeni bir memuriyet kuruldu [180].

Su-yolu nazırlığı mimarbaşılığa yükselmek için çıkılması gereken bir basamaktı. Mimar Davud ağa, Mimar Dalgıç Ahmed Paşa, Mimar Mehmed ağa gibi ünlü mimarlar, hep su-yolu nazırlığından yükselerek mimarbaşı olmuşlardı. Emrinde başta mimar-ı sani olmak üzere sayısız hassa mimarı, kethüda ve çavuş çalıştıran mimarbaşına, diğer inşaat ve tamirat şefleri arasında en yakın olanı su-yolu nazırıydı. Bu durum, diğer inşaat faaliyetlerine göre su işlerinin çok gelişmiş bir kol olduğunu ve su-yolu nazırlarının hassa başmimarından sonra mesleğinde en çok ilerlemiş kişiler arasından seçildiğini göstermektedir [181]. Orhonlu, "su-yolu mimarı deyimi göstermektedir ki su-yolları ve kanalların yapımı özel bir mimari dalı olarak gelişmiştir ve bu alanda tanınmış kişiler de üstâd adıyla anılmışlardır. Su-yolcu nazırı bu alanda imparatorlukta en yetkili otorite idi" demektedir [182].

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, su-yolu nazırları "dergâh-ı muallâ çavuşlarından" veya "dergâh-ı muallâ müteferrikaları" arasından tâyin edilirlerdi. Bunlara "ağa" veya "çavuş", bazan da "bey" diye hitap edilirdi (Hasan Ağa, Davud Çavuş vb.). Mekke su-yolu nazırlarına ise Bey denilirdi. Mekke su-yolu nazırlarından İbrahim Bey'in, Mısır'da sancak sahibi emirlerden [183], Mehmed Bey'in, eski Mısır defterdarlarından olması [184], su-yolu nazırlığı görevinin önemini yansıtır.

[180] Ergin, *Mecelle...*, ss. 977-979
[181] Erdoğan, "Mimar Davud Ağa..", s.181
[182] Orhonlu, *Osmanlı. Şehircilik*, s. 81
[183] *MD, Nu.6*, s.540, 19/L/972
[184] *MD, Nu.7*, s.594, 8/M/976

2 — *Su-Yolu Nazırlarının Görev ve Sorumlulukları*

Suyun kaynağından getirilip çeşmelerden akıtılmasına kadar yapılan bütün işlemlerden su-yolu nazırı sorumluydu. Oldukça önemli görev ve sorumlulukları bulunan su-yolu nazırlarının emri altında çok sayıda su-yolcu çalışırdı. Bunların yaptıkları işler hakkında, arşiv kayıtlarından çeşitli bilgiler çıkarmak mümkündür. 1577 tarihli bir belgede, saray ve vakıf su-yollarının korunması, bakım ve onarımı, gerekli harcamaların hesablanması, su israfının önlenmesi hususlarında su-yolu nazırına görevleri bildirilmektedir [185]. Su-yolu nazırları, beraberlerindeki su-yolcuları ile su-yollarını denetlerler, suların mikdarını ölçerler, suya zarar verecek faaliyetleri önlerlerdi. Görevlerinden biri, su-yollarının korunmasını sağlamaktı. O devirde halk, yasak olmasına rağmen, su-yollarının yakınında bağ ve bahçe düzenler, meyva ağaçları dikerdi. Hatta, su-yolları üzerinde büyük binalar yapıldığı da olurdu. Bu sebeple, künkler kırılır, su-yolları bozulur ve akan su azalırdı. Bu duruma yolaçmamak için, su-yollarına belirli bir uzaklık içinde bağ ve bahçe düzenlenmesi, bina yapılması yasaklanmıştı. Yapılan denetlemelerde bu yasağa uymadıkları anlaşılanlar, su-yolcular tarafından su-yolu nazırına bildirilir ve onun hazırladığı rapora göre merkezden kadılıklara gönderilen hükümlerle gereğinin yapılması emredilirdi [186].Su-yollarına yasağın başladığı uzaklık her yerde aynı değildi. Çeşitli tarihlerde kadılıklara gönderilen hükümlerden, su-yolu yakınında tarım yapma yasağının başladığı uzaklığın 3-5 arşın arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Örneğin, 1570'de su-yolu nazırı Hasan ağanın arzı üzerine Eskiil kadısına gönderilen hükümde, Sultaniye'de yaptırılan imâret su-yolunun her iki yanından 3.5 arşın yerin boş bırakılması emredilmiş [187], 1577'de ise, Rodoscuk kadısına, su-yollarına 5 arşın yakında tarım yapılmaması buyurulmuştu [188].

Su-yolu nazırlarının görevlerinden biri de, suların israfını önleyici tedbirler almaktı. bu amaçla, 1568 yılından sonra İstanbul çeşmelerine burma lüleler takılmaya başlanmıştı. Bu sayede, hem suların boşa akarak sokakları çamur etmesi önleniyor, hem de isteyen mahallelere çeşmeler yapılarak, fazla suyun buralara akıtılması sağlanıyordu.Önceleri, boşa akan suyla bağ ve bahçelerini suladıkları için, çıkarları zedelenen bazı kişiler çeşmelere burma lüle takılmasına karşı çıktılar. Hatta, takılan lüleleri, ge-

[185] *MD, Nu.30,* s.121, 18/S/985 (Bkz.Ekler, belge VII)

[186] *MD, Nu.7,* s.53, 28/S/975

[187] *MD, Nu.9,* s.4, 15/N/966 (Bkz.Ekler, belge V)

[188] *MD, Nu.30,* s.142, 17/S/985

ce vakti kimseye görünmeden kıranlar oldu [189]. Ancak, halkın çoğu kısa sürede bu uygulamayı benimsedi. Susuzluktan şikâyetçi mahalleler, burma lüleli çeşmeler yapılması için arzlarda bulundular [190].

1567 tarihli bir belge, su-yolu nazırlarının, kendilerine bağlı su-yolcu köylerindeki asayiş olaylarıyla da ilgilendiklerini göstermektedir. O tarihde, su-yolu nazırı Hasan ağa, Zekeriya Bergos adlı su-yolcu köyünde adam öldüren "haram zâdeler"e yiyecek veren hıristiyanların küreğe konulmalarını arzetmişti [191].

Su-yolu nazırlarının başka görevleri de vardı. Örneğin 1582 yılında, su-yolu nazırı İsmail Çavuş merkezi idareye bir rapor sunarak, yapım ve onarımdan artan malzemenin, bir depo bulunmaması nedeniyle ustalar tarafından eve götürüldüğünü, bu yüzden her sene 10.000 akçeden fazla malın ziyan olduğunu, yeni yapılacak bir depoyla masraftan tasarruf edileceğini bildirmişti. Bunun üzerine İsmail Çavuş'a, saray-ı âmire ve sair sultan vakıfları sularının onarımı için gerekli malzemenin korunabileceği bir ambar yapması emredilmişti [192].

1577'de su-yolu nazırı Davud Çavuş'a gönderilen bir hükümde, Hasköy'de bahçelerinde kuyu kazdırıp yakındaki ayazma suyunu alan yahudilerin men'edilmesi buyurulmuştu [193]. Aynı yıl Davud Çavuş'a, Valide Sultan'ın Yenibahçe'sine gelecek suyu hisar duvarından uygun bir yerde içeriye alması emredilmişti [194].

Sakalar da su-yolu nazırının denetimi altındaydı. 1572'de at sakalarının sayısındaki artış, mahalle çeşmelerine yönelmelerine yolaçmıştı. Kağıdhane suyunun getirilmesiyle zenginler işçi tutup sakalık ettirmeye başlamışlardı. Eskiden at sakaları Kırkçeşme,Ayasofya, Atmeydanı ve Kuyumcular çarşısı önündeki çeşmelerden su alırken, bu tarihden sonra her çeşmeye yönelmeleri, çeşme başlarında uzun kuyruklar oluşmasına ve su sıkıntısı çekilmesine sebep olmuştu. Su-yolu nazırının durumu rapor etmesi üzerine gönderilen hükümde, at sakalarının kendilerine ayrılan çeşmelerden başka yerde su almaları yasaklanmış, ayrıca geceleri burma lüle-

[189] *MD, Nu. 30,* s.153, 18/S/985
[190] *MD, Nu.31,* s.332, 20/B/985 (Bkz.Ekler, belge IX)
[191] *MD, Nu.7,* s.160, 7/Ca/975
[192] *MD, Nu.48,* s.193, 14/L/990 (Bkz.Ekler, belge XIV)
[193] *MD, Nu.30.* s.186, 5/Ra/985 (Bkz. Ekler, VIII)
[194] *MD, Nu.31,* s.278, 8/B/985

leri kimsenin açmaması, emirlere karşı gelenlerin haklarından gelinmesi buyurulmuştu [195].

1591 yılında İstanbul'da şiddetli bir su sıkıntısı çekilmeye başlanmıştı. Bunun başlıca sebepleri, Kırkçeşme su-yolları üzerine ağır binalar yapılması ve bu yüzden künklerin kırılması, su-yollarının bozulması, ayrıca, izinsiz kuyular açılarak ana su-yolundan evlere gizlice su alınması ve buna benzer uygulamalar yüzünden çok su kaybı olmasıydı. Zaman zaman su-yolcular kontrol için evlere girmek istediklerinde, kimisi "dul hatunum" kimisi "zevcem evde değildir" gibi sözlerle denetlemelere engel oluyorlardı. Su-yolu nazırı, bütün bu aksaklıkları belirten ve alınacak tedbirleri açıklayan ayrıntılı bir rapor hazırladı. Bunun üzerine İstanbul kadısına ve su-yolu nazırına bir hüküm yazılarak, gerekli görülen su-yollarının derhal onarılması, bazı yerlerde çifte lağım açılması, lağımların her iki tarafından 5'er arşın yerin boş bırakılması, su-yolcuların zaman zaman yaptıkları denetlemelere engel olunmaması, emirlere karşı gelenlerin "isimleri ve resimleri" ile defter edilip bildirilmesi emredildi [196].

Su-yolu nazırları su-yolcuların, özellikle vergi afları gibi, yasal haklarını savunmaktan da sorumluydular. Boşalan kadrolara yeni tayinler yapılması da su-yolu nazırlarının onaylarıyla gerçekleşebilirdi. Bu konularla ilgili olarak 7534 numaralı Maliye defterinde açıklayıcı bilgilere rastlanmaktadır.

Bunlardan başka, su-yolu yapım ve onarımında kullanılacak malzemenin ve yapılacak harcamaların hesaplanması da su-yolu nazırlarının görevlerindendi. 1566'da İstanbul'da yeniçeri eski odalarında olan su-yolu ve Atpazarı'ndaki su kemerinin onarımı için, su-yolu nazırının 2.000 künk taleb etmesi üzerine, satın alınması yolunda İstanbul hassa harcı eminine tezkereler gönderilmişti [197]. 1583'de, Sultan II.Bayezid imâreti su-yolunun onarımı için 10 yük akçe gerektiği hesablanmış ve su-yolu nazırına, ana su-yoluna katmaları olan Valide Sultan evkafından 6 yük, Bayezid evkafından 4 yük akçe alarak onarımı yaptırması ve suyu akıtması buyurulmuştu [198]. Su yolları onarımından her ne kadar vakıf mütevellileri sorumluysa da, yapılan harcamalar ve onarımla ilgilenmek su-yolu nazırının göreviy-

[195] *MD, Nu. 19,* s. 153, 17/S/980 (Bkz. Refik, Hicri Onuncu Asırda..., s. 19)

[196] *MD, Nu, 68,* s.41, 16/N/999 (Bkz.Ekler, belge XVI)

[197] *MAD, Nu.2775,* s.1401, 8/L/973

[198] *MD, Nu.48,* s.357, 28/S/991

di [199]. Su-yollarının yapım ve onarımında vakıfların da önemli rolleri vardı. İmparatorluğun birçok şehrinde, bazı devlet adamları ve servet sahiblerinin, vakıf olarak çeşmeler, sebiller, imâretler vb. eserler yaptırdıkları bilinmektedir [200].

Yeni bulunan ve ana su-yoluna katılacak olan suların sandığa alınması, mikdarının ölçülmesi, evlere ve konaklara verilecek suyun tayini ve buna benzer bazı işler de su-yolu nazırlarının yetki alanındaydı. Katma su sahiblerinin haklarının tanınması, "hakk-ı mecra" için suların ölçülmesi su-yolu nazırlarının görev ve sorumlulukları arasında bulunuyordu [201]. 1568'de su-yolu nazırının, müftü Ebussuud Efendi'nin Yazıcı çiftliği yakınında bulduğu suyu sandığa alarak, hassa sulardan Turunçluk suyuna katması bu tür işlerdendi [202]. Su-yolu nazırlarının, suların ölçüm ve dağıtım işleriyle uğraştıklarını gösteren arşiv belgelerine sıkça rastlanmaktadır.

Özetleyecek olursak, su-yolu nazırlarının başlıca görev ve sorumluluklarını şöyle sıralayabiliriz:

1 - Su-yollarının bakım ve onarımını sağlamak,

2 - Su-yollarını korumak, bunun için gerekli düzenlemeleri yapmak,

3 - Suların boşa akmasını ve ziyan olmasını önleyici tedbirler almak, çeşmelere burma lüle taktırmak,

4 - Suların mikdarını ölçmek ve suyun adaletle dağıtımını sağlamak,

5 - Su işlerine yapılan harcamaların hesabını yapmak,

6 - Su işleriyle ilgili malzemenin korunmasını sağlamak,

7 - Su-yolcuları denetlemek, boşalan kadrolara atamalar yapmak,

8 - Su-yolcuların vergi afları vb. yasal haklarını savunmak,

9 - Sakaların mahalle çeşmelerinden su almalarını önlemek, suların düzenli bir şekilde akışını sağlamak.

[199] Karînâbâdizâde Ömer Hilmi, *Eski Vakıfların Temel Kitabı* (yay.i.Sungurbey), İstanbul 1978, ss. 326-331

[200] B. Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, sayı: XIV (Ankara 1982), s. 5

[201] H.Güneri, "Vakıf Sular ve Su Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, sayı: IX (Ankara 1971), ss.67-79

[202] *MD, Nu. 7*, s.652, 3/S/976 (Bkz.Refik, Hicri onuncu Asırda... s.17)

Su-yolu nazırlarına verilen geniş yetki ve sorumluluklardan, su-yolu nazırlığının birçok açıdan günümüzün Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü ile eşdeğer sayılabilecek bir makam olduğu anlaşılmaktadır. Genelde mimarbaşına bağlı olmalarına rağmen, bazı uygulamalarda ortaya çıkabilecek aksaklıkları önleyebilmek için, merkezi idare kadılara da hükümler gönderebilirdi. Su-yolu nazırları ortaya çıkan sorunları, yolsuzluk veya anlaşmazlıkları hükümete bildirmekle yükümlüydü. Onlar sadece "yürütme" işinden sorumluydular. "yargı" ise kadılara aitti. Ancak bu durum, yargı konusunda, su-yolu nazırlarının görüş bildirmelerine engel değildi. Daha önce de sözettiğimiz gibi, 1567'de su-yolu nazırı Hasan, "Zekeriya Bergos" köyünden adam öldürenlere arka çıkanların küreğe konulmalarını arzetmiş ve bu isteğine üst yönetimce uyulmuştu [203]. Uygulamalardaki pürüzlerin çoğu halkın, su-yolları yakınına ev yapmak, bağ ve bahçe düzenlemek istemesinden kaynaklanmaktaydı. Bundan başka, ticaret yapmak isteyen su-yolcuların vergi aflarının çiğnenmesi ve vergi memurlarının bu suretle baskı yapmaları da rastlanan olaylardandı Bu gibi durumlarda su-yolu nazırının arzı üzerine kadılara hükümler gönderilir ve yasalara uyulması buyurulurdu.

İstanbul'da, tahminen 1765 yılında, büyük bir kuraklık olmuş ve halk şiddetli bir su sıkıntısı çekmeye başlamıştı. Bunun üzerine, su-yolu nazırına, İstanbul, Galata ve Haslar kadılarına hükümler yollanarak, su-yolu nazırının su-yolcu, kethüda ve bölükbaşıları toplayıp, saray hamam, fıskıye ve selsebil sularıyla, büyük konakların sularının sokak çeşmelerine akıtılması emredilmişti [204]. Kadılara, bu işe nezaret etmeleri ve konuya önem vermeleri bildiriliyordu. Su-yolu nazırı ve su-yolcu bölüklerine yazılmış olan başka bir hükümde, Kanuni'nin getirtdiği içme suyuna katmaları olan su sahiblerinin, zamanla kanal ve lağımlarının harab olup içlerine toprak dolduğundan ve suların boşa akıp israf olduğundan sözediliyordu. bu durumun su sıkıntısına yolaçacağı bildirilerek, su sahiplerinin kendi hanelerine akan suların yollarını tamir ve temizlemeleri âdet olmakla, adı geçenlerin harab su-yollarını tamir etmeleri ve gereken kontrolun yapılması buyurulmuştu [205].

Görüldüğü gibi suyla ilgili faaliyetlerde, gönderilen hükümlerde, su-yolu nazırlarına uygulama alanları belirtilirken, kadılara da hukuksal açı-

[203] *MD, Nu.7*, s.160, 7/Ca/975

[204] A.Şeref, "İstanbul'da Su Muzayakası", *TOEM*, c. 7, Nu. 38, (İstanbul 1332), ss. 69-71

[205] Şeref, "İstanbul'da Su Muzayakası", ss.72-73

dan bilgi verilmiş ve doğabilecek pürüzlerin ne şekilde giderileceği hususunda açıklamalar getirilmiştir.

3 — *Su-Yolu Nazırlarının Geçim Durumları*

Su-yolu nazırlarının belirli bir maaş aldıklarına dair belgelerde bir kayda rastlanmamaktadır. Bununla beraber, bunların hassa mimarları arasından seçildikleri düşünülürse belli bir ücretleri olduğu ileri sürülebilir. Sultan II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim devirlerinde hassa mimarlarının aldıkları gündelik 7-23 akçe arasında değişmekteydi [206]. II. Bayezid devri ile Sultan III. Murad devri arasında su-yolcu ücretlerinde önemli bir fark olmadığı gözönüne alınırsa, su-yolu nazırlarının da yukarıda sözettiğimiz rakamlara yakın bir ücret aldıkları düşünülebilir. Ancak, su-yolu nazırlarının asıl geçim kaynaklarının kendilerine arpalık olarak verilen su-yolcu köyleri olduğu bilinmektedir. 1573'de su-yolu nazırı Hasan ağaya, İstanbul kağıdhane su-yollarında görevli bulunan 11 köyün *resm-i cürm ve cinayet, resm-i arus* ve *bad-ı hava*'sı arpalık olarak verilmişti [207]. Hasan ağadan sonra su-yolu nazırı olanlara da, hizmetlerine karşılık bazı köylerin vergi gelirlerinin verildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca, 1582 tarihli bir belgeden su-yolu nazırı Davud Çavuşun zeamet sahibi olduğu anlaşılmaktadır [208].

[206] M.Z.Orgun, "Hassa Mimarları", *Arkitekt*, (1938), c. 8 sayı: 12, ss. 333-343. Orgun, Topkapı Sarayı Arşivi'nde 9706 ve 10141 numaralı defterlerde, Kanuni'den önceki döneme ait hassa mimarların isimlerinin ve aldıkları ücretlerin belirtildiğini kaydetmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Cemaat-ıMimaran	Yevmi	Şehri
Ali Neccar	23 (akçe)	678
Mahmud	22	648
Bâli	21	618
Hüdâverdi	18	531
Süleyman	13	383
Derviş Ali	11	321
Ali Eflâk	9	265
İshâk Kiremidî	8	236
Mustafa Şücca	7	207

[207] *MD, Nu.25*, s.10, 24/Ş/981. Köylerin adları şunlardı: Cebeci, Küçük, Arnavud, Edirne, Silivri, Zekeriya Bergos, Bahçeköy, Timurlu Belgradeli, Akpınar, Çıfıt Alanı, Orta Belgrad (Bkz. Orhonlu, *Osmanlı. Şehircilik*, s. 81)

[208] *MD, Nu.48*, s.61, 5/Ş/990 (Bkz.Ekler, belge XV)

Hicaz su-yolu nazırlarına ise, belirli bir yıllık gelir (Salyâne) verilirdi. Ayrıca bunlara, çeşitli yiyecek ve giyecekler gönderilmesi âdet olmuştu. 1568'de Mısır beylerbeyine ve defterdarına gönderilen bir hükümde, Mekke su-yolu nazırı Mehmed beye salyânesinin, eski su-yolu nazırı İbrahim beye yapıldığı üzere Cidde mahsulünden verilmesi buyurulmuştu [209].

4 — *Su İşlerinde Görülen Bazı Yolsuzlar*

Su işlerinde de zaman zaman bazı yolsuzluk olayları olurdu. Bunlar genellikle, tahmin edilenden daha az bir harcamayla gerçekleşen su-yollarında, kalan paranın zimmete geçirilmesi, evlere ve çeşmelere rüşvet karşılığında su verilmesi, usulsüz su dağıtımı ve benzeri olaylardı.

Su yolsuzluklarıyla ilgili olarak, belgelerde çeşitli bilgilere rastlamak mümkündür. Örneğin 1564'de Halep defterdarı Derviş Çelebi'ye bir hüküm gönderilerek, Kudüs'e getirilecek su-yolu ödeneğinden....'nin zimmetinde kalan 5.500 altını tahsil etmesi buyurulmuştu [210]. 1568'de, Halep beylerbeyine ve kadısına, Menba-i Kanat etrafında olan köylerin halkının, su müşeyyidi Mehmed'in dağıtımında yolsuzluk ettiğinden şikâyette bulunmaları üzerine, meselenin incelenerek suyun adaletle dağıtımının sağlanması emredilmişti [211]. Aynı yıl, Mekke kadısına yazılan bir hükümde, su-yolu nazırı iken ölen İbrahim beyin bazı gereksiz harcamalarda bulunduğu ve zimmetine para geçirdiği iddia edildiğinden, olayın soruşturulması ve İbrahim beyin hesaplarının incelenmesi istenmişti [212]. Bu iddialara karşı, Sana beylerbeyi Osman Paşa'nın merkezi idâreye gönderdiği mektubda ise İbrahim bey savunuluyordu. Osman Paşa mektubunda, İbrahim Bey'in ölümünden sonra 90.000 altınını ve bütün eşyasını, Mısır beylerbeyi Mahmud Paşa'nın gasbettiğini ve İbrahim'in yetimlerine hiçbirşey bırakmadığını bildiriyordu. Bunun üzerine, Mısır beylerbeyine, kadısına ve defterdarına bir hüküm gönderilerek, İbrahim Bey'in çok zengin bir adam olmadığı, olayın ne derece doğru olduğunun araştırılması emredildi [213].

İbrahim Bey'den kısa bir süre sonra öldüğü anlaşılan Mahmud Paşa'nın , İbrahim'in mirasından aldığı 6,000 altının onun çocuklarına verilmesini vasiyet etmesi üzerine, anılan mikdarın Mahmud Paşa'nın vârisle-

[209] *MD, Nu.7*, s.342, 4/N/975
[210] *MD, Nu.6*, s.24, 17/M/972
[211] *MD, Nu. 7*, s.992, 3/C/976
[212] *MD, Nu. 7*, s.318, 24/Ş/975
[213] *MD, Nu.7*, s.450, 20/L/975

rinden alınarak, İbrahim'in yetimlerine verilmesi buyuruldu [214]. Bu hüküm, Mısır beylerbeyi Mahmud Paşa'nın, Osman Paşa'nın yazdığı kadar olmasa da, İbrahim Bey'in mirasından bir mikdar altın aldığını doğrulamaktadır. Belki de bunu, su-yolu hizmetinde bulunan İbrahim'in zimmetinde para kalabilir kuşkusuyla yapmış olabilir.

Buna benzer bir olay da 1572 tarihinde yaşanmıştı. O tarihde, Vezir Sinan Paşa merkeze bir mektub göndererek, Mekke su-yolu kâtibi Kasım Bey'in öldüğünü ve mirasının zabtedildiğini bildirmişti. Kendisine gönderilen bir hükümde, Kasım Bey'in hesablarının incelenmesi, zimmeti çıkarsa mirasından alınması buyuruldu [215].

Su-yolu nazırlarının su-yolcuları kendi özel işlerinde kullanmaları da bir tür yolsuzluktu. 1577'de Medine kadısı, İstanbul'a su-yolu nazırını şikâyet eden bir mektup göndermişti. Kadı mektubunda, su-yolu nazırının su-yolcuları kendi özel işlerinde kullanması yüzünden, su-yollarının bakımsız ve harab kaldığından, bu sebeple ayrıca masraflara yolaçıldığından sözediyordu. Bunun üzerine, Medine su-yolu nazırı Mustafa'ya, su-yolu hizmetinde olanları kendi özel işlerinde kullanmamasını bildiren bir hüküm yollanmıştı [216].

Görüldüğü gibi su işlerinde herhangi bir yolsuzluk veya aksaklık olursa durum derhal merkezi hükümete bildirilir ve buna göre gerekli işlemler yapılırdı. Halk, su işlerinde haksızlık veya yolsuzluk yapıldığına inanırsa, doğrudan merkezi idareye dilekçeler sunarak şikâyette bulunabilirdi. Arşiv belgelerinde bu konuyla ilgili çeşitli hükümler vardır. 1577'de Çorum kadısına gönderilen bir hükümde,Kanuni Sultan Süleyman'ın Çorum kalesine getirttiği suyun yeteri kadarının kalede kullanıldıktan sonra, fazlasının hisar yakınında bulunan 4 mahalleye dağıtıldığı, ancak bazılarının başkaları zararına yolu bozup bahçe veya evlerine su aldıkları, bu sebeple su sıkıntısı çekildiği bildirildiğinden, haksızlığın giderilmesi ve suyun adaletle dağıtılması buyurulmuştu [217].

Aynı yıl Mimar Sinan, evine izinsiz su aldığı iddiasıyla suçlanmıştı. İstanbul kadısına bir hüküm yazılarak, Mimarbaşı Sinan'ın Süleymaniye imâreti suyundan 1 lüle su alıp kapısı önünde yaptırdığı çeşmeden evine

[214] *MD, Nu.7,* s.681, 16/S/976
[215] *MD, Nu.12,* s.574, 7/Za/979
[216] *MD, Nu.33,* s.62, 1/N/985
[217] *MD, Nu.31,* s.285, 8/B/985

su geçirdiği iddialarının incelenmesi istenmişti [218]. Mimar Koca Sinan gibi, İstanbul'un su derdini gideren büyük bir sanatkârın hakkında bile, iddiaların doğruluğu araştırılabiliyordu.

Yine 1577 yılında, İstanbul halkı, su-yolu nazırı Davud Çavuşun rüşvetle su verdiğini ileri süren şikâyet dilekçeleri sunmuşlardı. Dilekçelerde, Davud Çavuşun eski su-yolu nazırı Hasan ağadan daha zalim olduğu, çeşmelere burma lüle taktırarak artan suyu akçe ve kumaş karşılığı büyük konaklara dağıttığı, bu sebeple su sıkıntısı çekildiği öne sürülüyordu. Bunun üzerine Davud Çavuş hakkında soruşturma açılmıştı. Ancak, iddialar doğrulanmamış olmalıki Davud Çavuş görevine devam etti [219].

1577'de Rodoscuk kadısına gönderilen bir hükümde bir başka yolsuzluk olayından sözedilmektedir. Veziriâzam Mehmed Paşa'nın Hafasa kasabasında yaptırdığı su-yolunda kullanılan bezir yağına balık yağı karıştırılmasıyla, suyun içilmesi mümkün olmadığından, karışık yağın su-yolu emini tarafından mı yoksa su-yolcu tarafından mı karıştırılmış olduğunun öğrenilmesi buyurulmuştu [220].

Bir su yolunun yapım veya onarımından önce, yapılacak harcamalar hesaplanır ve bir tahminde bulunulurdu. Bazan yapılan harcamalar tahmin edilenden daha az olabilirdi. Bu gibi durumlarda artan para iade edilmezse soruşturma açılır ve tahsili yoluna gidilirdi. 1578 yılında da böyle bir olay meydana gelmişti. Hersek-zâde Ahmet Paşa'nın Dil geçitinde yaptırdığı su-yolu bendinin mimar halifesinin, tahmin olunan 60.000 akçeyi tamamen sarfetmediği iddia edilmiş, bunun üzerine Yalakabad kadısına bir hüküm yazılarak, Mimarbaşı Sinan'ın gönderdiği Cafer'e masrafı tahmin ettirip sonucun bildirilmesi emredilmişti [221].

Kısaca değinmeğe çalıştığımız yolsuzluk olaylarından, üst yönetimin su işleri hususunda titiz davrandığı ve bu tür olaylara önem verdiği anlaşılmaktadır.

5 — *XVI. Yüzyıl Su-Yolu Nazırları*

XVI. Yüzyılda su-yolu nazırlığı yapanların çoğu Mimar Sinan'ın yanında yetişmiş olan mimarlardı. İlk su-yolu nazırı Hasan Ağa da Sinan'ın

[218] *MD, Nu.31,* s.250, 1/B/985 (Bkz. Refik, Hicri Onuncu Asırda..., s.26)

[219] *MD, Nu. 31,* s. 153, 17/Ca/985 (bkz. Refik, "Mimar Davud", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası,* c. 8, sayı: 1, s. 1

[220] *MD, Nu. 31,* s.374, 1/Ş/985 (Bkz.Ekler, belge XI)

[221] *MD, Nu. 35,* s.291, 27/B/986

yetiştirdiği ustalardan biriydi. 1566-1575 tarihleri arasında bulunduğu su-yolu nazırlığı görevi sırasında yaptığı işler hakkında, daha önce de söz ettiğimiz arşiv belgelerinden aydınlatıcı bir fikir edinilebilir. Hasan ağa, özetle, su-yollarının korunması, çeşmelere burma lüle takılması, suların mikdarının ölçülmesi ve buna benzer işlerle uğraşmıştı.

Hasan ağadan sonra Davud Çavuş su-yolu nazırı oldu. Davud Çavuş da su-yollarının bakım ve onarımı, suların ölçümü, dağıtımı, su-yolcu tayinleri vb. işlerle meşgul oldu. 1577 tarihini taşıyan bir belgede *Dergâh-ı muallâ* çavuşlarından Mehmed'den su-yolu nazırı olarak sözedilmektedir. Bu belge, su-yolu nazırlarına görevlerini belirtmesi açısından önem taşımaktadır [222]. Kısa bir süre su-yolu nazırlığı yaptığı anlaşılan Mehmed'den sonra belgelerde tekrar Davud Çavuş'un adı geçmektedir. Bu dönemde Davud Çavuş'un saray sularıyla daha çok ilgilendiği gözlenir. Örneğin, 1579'da merkezi idareye gönderdiği mektubunda, hassa fırınında devamlı akan su olmadığından sakalarla su taşınıp küplere konulduğunu, küplerde bekleyen suyun dibinde balçık oluştuğunu ve bu sebeple fırında pişen ekmek için Kırkçeşme suyundan 1 masura su verilmesini arzetmişti. Davud Çavuş'un görüşleri hükümet tarafından uygun bulunarak hassa fırınına 1 masura su akıtılması buyurulmuştu [223].

Davud Çavuş 1582 tarihine kadar su-yolu nazırlığı görevinde bulundu. Ocak 1583'de doğu seferine gidecek olan 400 inşaat ve marangoz ustasına başbuğ tayin edilen Davud Çavuş'dan, Dergâh-ı muallâ çavuşlarından sabık su-yolu nazırı diye sözedilmektedir [224]. Sonraki yıllara ait belgelerde de Davud Çavuşun adı sabık su-yolu nazırı olarak geçmektedir. 1584'de kaldırımcılar arasındaki bir anlaşmazlığı çözmek için Davud Çavuş görevlendirilmişti. Konu, araba geçen kaldırımlar ile yaya kaldırımlarının bahası problemiydi [225]. 1585'de Davud Çavuş'dan, Süleymaniye su-yolları onarımını usta su-yolcular ile kontrol etmesi ve yapılan masrafı tahmin etmesi istenmişti [226].

Davud Çavuş, 1588'de Mimar Koca Sinan'ın ölümü üzerine mimarbaşı olmuş ve 1598'de bir veba salgınında ölene kadar bu makamda kalmıştır. XVI. yüzyıl Türk mimarları içinde,hakkında yeterli bilgi sağlanabi-

[222] *MD, Nu. 30,* s. 121, 18/S/985 (Bkz. Ekler, belge VII)
[223] Refik, "Mimar Davud", s. 9
[224] Refik, "Mimar Davud", s. 11
[225] Refik, "Mimar Davud", s. 12
[226] *MD, Nu. 58,* s.269, 13/N/993

len mimarlardan birisi de su-yolu nazırlığı ve mimarbaşılık makamlarında bulunan Davud Çavuş'dur.

11 Kasım 1582 tarihli bir belgeden, Davud Çavuş'dan sonra İsmail Çavuş'un su-yolu nazırı olduğunu anlıyoruz. Anılan belgede, İsmail Çavuşa su-yollarının yapım ve onarımında kullanılan malzemenin korunabilmesi için uygun bir yerde bir anbar bina etmesi emredilmişti [227]. 1584'de su-yolu nazırı İsmail Çavuş'a verilen bir hükümde, Edirne'deki Selimiye Camii'nin depremden bazı yerlerinin yıkıldığı ve onarım için gereken harcamanın tahmin edilmesi yazılıydı [228]. 1585'de İsmail Çavuş'a,eski ve yeni sarayda kethüda olan Canfeda hatunun Hocapaşa'da olan evine, Darüssade ağası Mehmed'e verilen sudan 1 masura ayırarak vermesi emredilmişti [229].

İsmail Çavuş'dan sonra Mehmed Çavuş su-yolu nazırı oldu. Mehmed Çavuş, 1592'de, harem ağalarından Cüce Halil'in hayratından olup Eyüb'de Valide sultan suyuna karışan 2.5 lüle sudan 1 masurasını Eyüb camii'ne akıttı [230]. 1593'de, Kırkçeşme su-yolu yakınında bulunan Sekbanbaşı mahallesindeki bir çıkmaz sokağa, halkın isteği üzerine, bir olukla su verilmesini sağladı [231].

1596 yılından itibaren su-yolu nazırlığında Dalgıç Ahmed Çavuş görülmektedir. Dalgıç Ahmed Çavuş, İstanbul su-yollarının bakım ve onarım işleriyle uğraştı. 1596'da, Kırkçeşme su-yollarından olup, Eğrikapı'dan Haydarpaşa çeşmesine kadar olan çeşmelerin su-yolları ile [232], Hocapaşa kârizi ve Tahtakale tarafındaki su-yollarının onarımını tamamladı [233]. Temmuz 1596'da, bazı kimselerin saraya gelen su-yolu üzerine depolar kurarak su çaldıkları bildirildi. Bunun üzerine İstanbul kadısına, mimarbaşına ve su-yolu nazırı Dalgıç Ahmed Çavuş'a bir hüküm gönderilerek, su-yolu üzerine sonradan kurulan su depolarının kaldırılarak su hırsızlığının önlenmesi emredildi [234].

[227] *MD, Nu. 48,* s.193, 14/L/993 (Bkz. Ekler, belge XIV)

[228] Nirven, *İstanbul Suları,* s.124

[229] *MD, Nu. 58,* s.159, 25/C/993

[230] *MD, Nu.69,* s.345, Selh/Za/Elf

[231] *MD, Nu. 71,* s.102, 5/M/1002

[232] *MAD, Nu.4517,* s.30, H.1004

[233] *MAD, Nu. 4517,*s.25 ve 32

[234] *MD, Nu.74,* s.237. 23/Za/1004 (Bkz. Ş. Akalın, "Mimar Dalgıç Ahmed Paşa", *Tarih Dergisi,* c. 13 (İstanbul 1958), s. 73; Nirven, *İstanbul Suları,* s. 143

Dalgıç Ahmed Çavuş, 1597'de kırkçeşme su-yolları ve kârizleri ile Ayasofya Çarşısı su-yollarının onarımına başladı [235]. Ayrıca, Galata ve Silivri Camileri ile bazı mescid, medrese ve hanların su-yollarının onarım işlerini ele aldı [236]. Dalgıç Ahmed'in su-yolu nazırlığı döneminde, emrinde çalışan bazı su-yolcu ustaları şunlardı: Hacı Sinan, Mehmed Abdullah, Hasan, Davud, Ali Usta. Bunlardan başka, Mimar Receb de su-yolunu gözetmek şartıyla 6 akçe başlangıçla hassa bölüğüne katılmıştı [237].

Eylül 1598'de Davud Ağa'nın ölümü üzerine Dalgıç ahmed Çavuş mimarbaşı oldu. Ahmed Çavuş, bundan sonra da saray, cami, türbe, hamam, köşk vb. birçok binalar yaptı. Dalgıç Ahmed Çavuş'un biyoğrafisiyle ilgili, Şehabeddin Akalın'ın makalesinden geniş bilgi edinilebilir.

Dalgıç Ahmed Çavuş'dan sonra Mimar Mehmed Ağa su-yolu nazırı oldu. Mehmed ağanın Dalgıç Ahmed'den önce su-yolu nazırlığı yapan Mehmed Çavuşla aynı kişi olup olmadığı belli değildir. Sadi Nazım Nirven *İstanbul Suları* adlı eserinde Sultanahmet Camii mimarının bu kişi olduğunu belirtmektedir [238]. Mimar Mehmed ağa 1606 tarihinde mimarbaşı olana kadar su-yolu nazırlığı makamında bulunmuştur.

Özetleyecek olursak, XVI. yüzyılda su-yolu nazırlığı yapanlar, nazırlık ettikleri tarihlerle beraber şu şekilde sıralanabilir:

Mimar Hasan Ağa (1566-1575, ilk su-yolu nazırı)

Mimar Davud Çavuş (1575-1577, birinci kez)

Mimar Mehmed Ağa (1577-1577)

Mimar Davud Çavuş (1577-1582, ikinci kez)

Mimar İsmail Çavuş (1582-1592)

Mimar Mehmed Çavuş (1592-1596)

Mimar Dalgıç Ahmed Çavuş (1596-1598)

Mimar Mehmed Ağa (1598-1606)

Belgelerde adı geçen Mekke su-yolu nazırları da şunlardır:

[235] *MAD, Nu. 4517,* s. 10

[236] Akalın, "Mimar Dalgıç Ahmed Paşa", s. 73

[237] Akalın, "Mimar Dalgıç Ahmed Paşa", ss. 73-80

[238] Nirven, *İstanbul Suları,* s.126

İbrahim Bey (1564-1568)

Mehmed Bey (1568- ?)

Mustafa Bey (1577-1582)

Rıdvan Bey (1582- ?)

Bunlardan başka, 1577 tarihini taşıyan bir belgede Mustafa adlı birinden Medine su-yolu nazırı diye sözedilmektedir. Ancak, aynı tarihde Mekke'de aynı isimde biri su-yolu nazırı olduğuna göre, Mekke ve Medine su-yolu nazırlıklarının aslında tek makam olduğu düşünülebilir. bunun yanısıra, saydığımız isimler ve tarihler sadece inceleyebildiğim belgelerden çıkarılmış bir sonuçdur. Yeni bulunacak belgelerin ışığında, bu isimlere yeni ilâveler yapılabileceği gibi, nazırlık sürelerinde de değişiklikler olabilir.

V — SONUÇ

İnsanlar, günlük hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri olan sudan her zaman en iyi şekilde yararlanmanın yollarını aramışlardır. Bu amaçla, daima bol su kaynakları bulmaya çalışmışlar, akarsu, göl ve yağmur sularını iyi değerlendirmeye uğraşmışlardır. Toplumlar bunun için, bendler, su-yolları, kanallar, kemerler yaparak, künkler döşeyerek ve çeşitli işlemler uygulayarak suyun, istedikleri yere diledikleri şekilde akışını sağlamışlardır. Su, içme ve sulama dışında, ulaşım ve enerji alanında da kullanılmıştır.

Osmanlılar da, geçmişlerinde yaşadıkları su kültürünün vârisleri olarak, XVI. yüzyılda yerleşim merkezlerine su getirmek için uzun su-yolları ve büyük su tesisleri yapmışlardı. Bu dönemde, Mimar Sinan'in İstanbul ve Edirne'de yaptığı su-yolları ile Hicaz bölgesinde yapılan su-yolları büyük harcamalarla gerçekleştirilen önemli projelerdi. Özellikle Mimar Sinan'ın su-yolları, ileri sayılabilecek bir tekniğin uygulanmış olmasıyla dikkati çeker.

XVI. yüzyılda su işlerinin yoğunlaşması ve su-yolculuk mesleğinin önem kazanması üzerine, bu meslek, su-yolu nazırlığı bünyesinde kurumlaştırıldı. Arşiv belgelerinde, 1566 yılında kurulan su-yolu nazırlığının işlevi, görev ve sorumlulukları, su-yolu nazırlığı yapanlar ve su işleriyle ilgili daha birçok hususda açıklayıcı bilgiler bulmak mümkündür. Su-yolculuk kurumu, Osmanlı İmparatorluğunda alt yapı hizmetlerinin bir bölümünü

yansıtması açasından değer taşır. Su-yolu nazırlığı, 1836'da "Evkaf Nezâreti"ne bağlanana kadar, su-yollarının bakım ve onarımından, suların ölçülmesi ve dağıtılmasından ve diğer su işlerinden yetkili ve sorumlu en üst makam olmuştur.

VI — BELGELER

I

Sebeb-i tahrir yazılaki, haliya Selânik kadısı dergâh-ı muallâma arz gönderüb mahmiye-i Selânik'e cebel-i Hortaç'dan cari olan su-yolu muhafazası ve meremmatı içün Novosil, nam-ı diğer Su-yolu nam karye ahalisi bundan akdem öşr-i şeriyye ve rüsum-ı örfiyye ve sair tekâlif-i divaniyyeden muaf olup ancak resm-i bagatları ki defter-i hakânide bin dört yüz akçe yeter ise mirî içün zabt olunmak buyurulmuş idi. haliya zikrolunan su-yolu fermân-ı âlişan mucebince tamir ve termim olunmağa mübaşeret olundukda ahali-i karye-i mezburenin dahi zikrolunan su-yolunda vâki olan hidmetleri içün mezkûrları getürüb ve üzerlerine durub hidmet etdirmek içün ve min-bâd dahi su-yolunu görüb gözetdirüb tamiri lazım olan yerlerin vaktiyle tamir ettirmek içün su-yolcubaşı namına bir kimesne lazım olup işbu Kasım bendeleri hidmet-i mezburun uhdesinden gelür mukaddem ve cerî bendeleri olmağın her sene de zikrolunan bin dört yüz akçe resm-i bagata mutasarrıf olup ahali-i karye-i mezbureye su-yolcubaşı tayin olunmak ricasına arz olundu deyu bildirmiş. İmdi bu husus pâye-i serir-i âlâma arz olundukda mezkûr Kasım arz olunduğu üzre su-yolcubaşı tayin edüb bu berat-ı hümâyunu virdüm. Buyurdum ki, varub mahall-i mezburda su-yolcubaşı olub olugelen âdet ve kanun üzere eda-i hidmet ide. Mademki su-yolculuk hidmetinde kusurı olmıya arz olunduğu üzere her sene bin dört yüz akçe mezbur bağlar rüsumuna mutasarrıf ola. Kimesne mâni ve mezahim olmaya. Şöyle bilesiz.

Tahriren fi 9 Muharrem sene 973

MAD. 2775, s. 66

II

Üsküdar kadısına ve Sultan Bayezid Han tabe serahu imâreti mütevellisine hüküm yazıla ki, haliya sen ki mütevellisin kapuma arz ve defter gönderüp bu bendeye emr-i şerif varid olup mazmununda merhum ve mağfurunleh Sultan Bayezid Han tabe serahunun Yoros kalesinde bina eyledüği cami-i şerifleri kurbünde olan çeşmenin su-yolu ve kullenin

örtüsü meremmatı yarar muhamminler ile üzerine varılub tahmin-i sahih ile tahmin olunub arz olunması ferman olunmağın ber-muceb-i emr-i sabık su-yolu mimarı olan üstad Bali ve su-yolcu üstad Nasuh ve kale-i mezbure dizdarı ve kethüdası ve sair müslümanlar ile su-yolunun ve kullenin üzerine varılub görüldükde su-yolu termim olunursa cüzî akçe ile olur amma faidesi olmaz, tecdid olunursa bennâ zira' ile iki bin zira' yer olub ikisi bir akçelik beş bin künk ve her künk cümle harcıyla beş akçeden yirmi beş bin akçe ile tecdid olunub çeşmeye bir masura su gelüb çeşmenin hazinesi olmağla müslümanlara kifâyet ider ve kullenin termimi içün beş bin örtü kiremidi ve sair levâzımı defter olunub iki bin dört yüz üç akçe tahmin olunduğun bildirmişsin. İmdi, buyurdum ki hükm-i şerifim vardukda zikrolunan su-yolun arz olunduğu üzere yirmi beş bin akçe ile yeniden istihkâm üzere yabdırıb ve lazım olan harcı sen ki mütevellisin evkaf-ı mezbure zevaidinden alub sarf ve harc idüb ve vâki olan ihracatı müfredatıyla defter etdirib tamam oldukdan sonra defteri imzalayub ve mühürleyüb kapuma gönderesin. Amma harc hususunda gereği gibi ihtimam idüb harc-ı abes ve israf ve itlaf olunmakdan hazer idüb tahmin olunan akçeden cüzî harcla itmama irişdiresin. Şöyle bilesin deyu.

Tahriren 12 Rebiyülevvel sene 973

MAD. 2775, s.365

III

İstanbul hassa harcı eminine ve mahruse-i mezburede su-yolcular istihdam iden evkaf mütevellilerine hüküm yazıla ki, haliya mahruse-i İstanbul'a gelen Kağıdhâne ve Kırkçeşme su-yoluna nazır olan kıdvet'ülemacid müteferrikalarım cemaatinden kulum Hasan zîde mecdûhu dergâh-ı muallâma gelüb zikrolunan su-yoluna hidmet eden su-yolcularım gedüği mâhlul vâki oldukda benüm marifetümsüz hariçten nâ-ehl kimesnelere virilmekle su-yolları harab olub tamir ve termim olmak lazım oldukda termime kudretleri olmamağla su-yollarına zarar ve(?) mal-ı vakfa gadr olduğun ilâm eyledi. imdi buyurdum ki hükm-i şerifim vardukda mezbur su-yolcular gedüği mâhlul vâki oldukda su-yolculuğa su-yolculuk hidmetine kadir olub ehl olan kimesnelere tevcih edüb arz idesin, nâ-ehl kimesnelere verdirmiyesiz ki su-yoluna zarar ve mal-ı vakfa gadr olunmadan begayet ihtiraz eyliyesin. Şöyle bilesin.

Tahriren 3 Ramazan 973

MAD. 2775, s.1185

IV

Mısır beylerbeyisine hüküm ki ve defterdara, haliya Mısır'da sancak-ı hümâyunuma mutasarrıf olub Mekke-i mübârekede su-yolu hizmetinde olan İbrahim dâme ulûvvuhû adem gönderüb sene-i sabıkada anbar-ı Mısır'dan bi-tarîki'l-karz verilen iki bin haml buğdayın kendüye tamam virilmeyüb noksan üzere virilmekle ol canibde zahire babında muzayakaları olduğunu bildirmeğin buyurdum ki, varıcak anbar-ı hassanın defterlerine müracaat idüb göresin, müşarünileyhe virilmek emr olunan buğdaydan ne mikdar virilmişdir. Baki ne kalmış ise tehir itmeyüb emr-i sabıkım üzere bî-kusur ademisine teslim idüb gemilere tahmil idüb mumaileyh tarafına irsal ve is'al idesiz ki müşaranileyh ve yanında hizmetde olanların maaşlarına muzayaka lâzım gelmiye. Şöyle bilesin.

MD. 6, s.209, Hüküm 448

İbrahim beyin kethüdasına verildi.

Mısır beylerbeyisine hüküm ki, su-yolu hizmetinde olan İbrahim bey ile Mısır kullarından su-yolu hizmetinde olan otuz nefere ikişer akçe terakki ve kendü ademlerinden onbeş nefere ibtida düşenden birer kul gedüği emr idüb müşarünileyh tayin idüb gönderesin deyu hükm-i şerifim gönderilmişdir(?). Buyurdum ki, müşarünileyhin tayin idüb gönderdiği defter mucebince Mısır kullarından otuz nefere ikişer akçe terakki ve ademlerinden onbeş nefere ibtida düşenden birer kul gedüği tayin idüb deftere kayd ettiresin.

MD. 6, s.209, Hüküm 450

Not: Bana bu belgenin fotokopisini veren sayın Aydoğan Demir'e burada bir kez daha teşekkür ederim.

V

Mezbur nazıra verildi. 15 Ramazan sene 977

Eski il kadısına hüküm ki, cenâb-ı celâledmeabım tarafından Sultaniye'de müceddeden bina olunan imâret-i âmireye ve cami-i şerife gelüb su-yolu geçdüği yerlere karib bazı kimesneler bağ diküb ve evler bina idüb

ve ziraat idüb ve bahçe ihdas eyleyüb ol sebeb ile su-yollarına külli zarar ve ziyan olduğun su-yolu nazırı olub dergâh-ı muallâm müteferrikalarından Hasan dâme mecduhû ilâm itmeğin zikrolunan su-yolunun etrafı üçer buçuk zira' hali olmasın emr idüb buyurdum ki, vardukda bu hususda bizzat mukayyed olub su-yolunun üzerine varub dahi emrim üzere üçbuçuk zira' üst yanında üçbuçuk zira' alt yanında bilcümle iki tarafında yedi zira' yere değin kimesneye bağ dikdirmeyüb eğer dikilmiş varsa da vech-i meşrûh üzere iki canibinden yedi zira' yerde olan bağları giderdesin. Min-bâd emrime muhalif bağ itdirmeyesin ve ziraat dahi itdirmeyesin ve bahçe ve evler ve sair nesne itdirmeyüb men' ve def' eyliyesin. Bu emr-i şerifimin daima edasında dakika fevt itmeyüb ana muhalefet idenleri yazub bildüresin ve bade'n-nazar bu hükm-i hümâyunumu ol canibde olan su-yolcu bölükbaşısı Hasan'ın elinde ibka idesin.

MD.9, s.4

VI

Nasır Çavuşa verildi Fi 19 R

Mekke-i mükerreme şerifine nâme-i hümâyun yazıla ki, Mısır müteferrikalarına ilhak olunan Nâsır yedinden dergâh-ı muâllama mektubun gelüb ayn-ı Arafat inayet-i kadı-yü'l- hâcât ile Mekke-i mükerremeye dahil olduğu arz olunub dahi ol babda vücuda getürilen mesai-i cemileniz pâye-i serir-i saadet masîr-i hüsrevanemize arz ve takdir olunub mufassalan ilm-i şerif-i âlem şumul-i şahanemiz muhit ve şamil olub müşarünileyh Nâsır zîde kadrûhu ile size hilat-ı fahiremiz irsal olunmuştur. Gerekdir ki nâme-i hümâyunumuz vusul buldukda hilat-ı fahiremizi giyüb devam-ı devlet-i şahanemiz ed'iyesine müdavemetden hali olmıyasın ve zikrolunan su hususunda ve sair hidemat-ı hümâyunumda müderris ve şeyh-ül harem olan Mekke-i mükerremede medaris-i hakani müderrislerinden olan kadı Hüseyin damet fazâilühû enva'-ı mesai-i cemilesi zahir olunmağın müşarünileyhime dahi hilat-ı hümâyunumuz gönderilüb ve şeyh-ül haremlik dahi inayet olunub ve tedris vazifesine yevmi elli akçe terakki ve tevcih ve inayet olunmuştur. Ve inayet-i hakkı celle ve alâ ile Mekke-i mükerremeye dahil olan suya müstakil kâriz bina olunmak lâzım olduğu mukaddema nâme-i hümâyunumuzda iş'ar olunmuş idi, vech-i meşruh üzere müstakil kâriz bina olunub zikrolunan çeşmeler tayin olunduğu mahalle icra olunmak ve ol babda mübaşir ve nazır olanlara hüsn ü muave-

net ve müzaheretiniz zuhura getürülmek babında sây ve ihtimamınız vücuda getüresin.

MD. 19, s.354, 19/R/980

Not: kâriz kâhriz şeklinde yazılmıştır.

VII

Su-yolu nazırına verildi

Nişân-ı hümâyun oldur ki, dergâh-ı muâllam çavuşlarından su-yolu nazırı olan Mehmed saray-ı âmirem su-yollarına ve saray-ı âmirem kurbünde olan bahçe-i âmire yollarına ve sair hassa bahçelerim suyu yollarına ve Kağıd-hâne canibinden gelen su-yollarına hassaten ve sair cemî' evkaf-ı selâtinin imâret-i âmireleri ve sair amârin su-yollarını ammeten görüb gözedüb ihtimam idüb cüzî ve külli meremmat vâki oldukda ihmal itmeyüb tamirinde bizzat üzerine varub gözetmeğe nazır nasb idüb buyurdum ki, min-bâd zikrolunan su-yollarının suyun zayi' etdirmeyüb anun gibi tamir ve termime muhtaç olan yerlerinde dikkat ve ihtimam idüb itlâf-ı maldan ve israfdan hazer idüb dikkat ve ihtimamda dakika fevt eylemiye, eski vaz'ından ziyade bahane ile işletmeyüb lâzım gelürse cüzî ve külli mühimmi arz eyliye ve saray-ı âmire ve miri çeşme ve Kağıd-hâne çeşmeleri ve sair amâir-i selâtin su yolları uğradığu yerlerden bacaları açılmakdan (?) yahud suyu yolundan ayırub evlere icra etdirmekden ihtiraz eyleyüb anun gibi hilâf (-ı emr) suya tecavüz idenleri her kim ise yazub arz eyliyesin.

MD. 30, s.121, 18/S/985

VIII

Haslar kadısına ve su-yolu nazırına hüküm ki,

Rikâb-ı hümâyunuma rik'a sunulub şikâyet oldukda bu hususa bundan akdem tersâne-i âmire kurbünde vâki olan has bahçeye kadimî ayazmadan cari olan su münkatı' olub ba-allahmıdır (?) deyu tefahhus olundukda sabıka Anadolu kadı askerliğinden mütekaid olan Mevlâna Perviz ve Mevlâna Muhiddin emr-i şerifimle teftiş idüb oğulları Moşe ve Aray nam yahudiler Hasköy'de Hacı İskender mahallesinde olan bahçelerinin avlusu yanında iken kadimi ayazmaların iki kamış suyu olub kış eyyamında ve bir kamış suyu yazın olub ve ol suyun bazı ayende ve re-

vende içün tayin olmuşken iki ayazma mabeyninde mezburan yahudiler kuyu kazdırub ayazmaların suyun kapuya alub ve bahçelerine karib ayazma yerine bir musluk peyda idüb bilfiil bağçelerinde ve havuzlarında cari olan ayazma suyudur deyu dava olub mezbur yahudiler inkâr idüb cemm-i gafir şehadetleriyle sabit olmağın mezbur yahudilerin bahçelerine cari olan suya karar-ı sabık-ı şer'i şerif mucebince giru bahçeye cari olmaya hüküm alınub ana göre mufassal ve meşruh emr-i şerif virilüb fasl-ı husumet kat' olmuş idi. imdi ol emr-i şerifim kemakân mukarrerdir mazmunuyla amel olunmasın emr idüb buyurdum ki, vardukda ol hükm-i şerifim mucebince amel eyleyüb zikrolunan suyu kadimi mecrası olan mahalle ve zikrolunan has bahçeye icra etdüresin. Emr-i şerife muhalif taallül ve niza' etdirmeyesin.

MD. 30, s.186, 5/Ra/985

IX

Mahalle halkı tarafından gelen Ali'ye verildi. Fi 21 Receb Sene 985

İstanbul kadısına hüküm ki, südde-i saadetim çavuşlarından olub su-yolu nazırı olan Davud çavuş zîde kadruhûya hüküm ki, sen ki kadısın dergâh-ı muallâma mektub gönderüb mahruse-i İstanbul'da Yenibahçe kurbünde vâki olan mahalle-i Aheveyn ahalisi meclis-i şer'i-i şerife gelüp mahalle-i mezburede çeşmeleri olmamağla suya külli mertebede ihtiyaç olub, lâkin Kâğıt-hane suyundan yeniçeri odalarından yeni odalar canibine giden su-yolu mahalle-i mezburede olmağla burma lüle ile çeşme bina olunub zikrolunan sudan bir kamış su virilmek rica etdükleri ecilden hususu mezbur mimarbaşı olan Sinan zîde mecduhû ve sen ki su-yolu nazırısın Sinan'la müşavere olundukda mahalle-i merkumenin suya ihtiyacı olub ve zikrolunan su-yolu dahi ol mahallede olmağla bir burma lüleli çeşme bina olunduğu takdirce ana gayet aslı gidüb çokluk su zayi' olmaz deyu haber virdüğünüz ilâm itmeğin vech-i meşrûh üzere bir burma lüleli çeşme bina olunmasın emr idüb buyurdim ki hükm-i şerifim vardukda mahalle-i mezbure halkı akçesin kendü yanlarından virmek üzere zikrolunan sudan mahalle-i mezburede bir burma lülelü çeşme bina idüb bir masura su veresin ki mahalle-i mezbure halkının su hususunda olan muzayakaları def' oluna. Şöyle bilesin.

MD. 31, s.332,21/B/985

X

Mısır beylerbeyisine hüküm ki, halâ şeyh-ül harem kadısı Hüseyin mektub gönderüb Mekke-i mükerremede su-yolu nazırı olanların ciraye-i hasdan yevmi beş kadeh ciraye ve yılda iki erdeb alîki olub mutasarrıflar iken halâ su-yolu nazırı olan darende Mustafa'nın beratında mukayyed olmamağla verilmemişdir. Mezkûr hizmetin mezkûr uhdesinden gelür müstakimdir deyu bildirmeğin, evvelden virüleğeldiği üzere müşarünileyhe dahi virilmesini emr idüb buyurdum ki, vardukda şimdiyedeğin su-yolu nazırı olanlara virülegeldüği üzere müşarünileyhe ciraye ve alîk virüb tasarruf ettiresin.

MD. 31,s.335, 23/B/985

X

Sahib-i saadet kapucılarından Ferhad'a verildi. Fi 4 Ramazan sene 985

Rodoscuk kadısına hüküm ki, Veziriâzam Mehmed Paşa edâm-allâhü iclâlehûnun kasaba-i Hafsa'da vâki' olan hayratı müteberrikelerine getürilen su-yolunun mecrasına ve binasına sarf olunan bezir yağı saf olmayub balık yağıyla mahlut olmağla gelen su içilmeğe kabil olmaduğundan gayrı suyu atan bile teneffür ider deyu ilâm olunmağın zikrolunan binanın emini olub bilfi'il Rodoscuk'da mütemekkin olan (boşbırakılmış)' dan husus-ı mezbur sual olunub sıhhati üzere arz olunmasın emr idüb buyurdum ki, vardukda emin-i mezburu getürdüb dahi ilâm olunduğı üzere balık yağı ile mahlut olan beziri kendü mi almışdır yoksa alındıktan sonra su-yolcu mı katmışdır ve ne makule kimesneden almışlardır ve mahlut bezir almağa bais ne olmuşdur, aslı ile mâlum idünüb dahi vuku'u üzere yazub arz eyliyesin.

MD. 31, s.374

XII

Mısır beylerbeyisi kapu küthüdası Mahmud'a verildi.

Mısır beylerbeyisine hüküm ki, Mekke-i mükerreme kadısı Perviz mektub gönderüb reaya ve beraya âsude hal olub ve Cidde-i mamure kalesinin ziyade tamire muhtaç yerleri olub tamiri mühim olmağın bender-i

Cidde emini olan kimesneden bir mikdar akçe alınub kale-i mezkûre dizdarına virilüb tamirine mübaşeret olunduğun ve inşallah zikrolunan dizdara emr olunduğu gibi (boş bırakılmış) nam filan yerleri tahmin-i sahih ile tahmin olunub arz olunur ve Arafat'ın su-yolları münkatı' olub ehl-i hareme külli muzayaka vermeğin bender-i mezbure mahsulünden yüz sikke flori alınub nazıra teslim olunduğun ve bir mikdar suyun mecrası açılub leylen tamiri mümkün olan yerleri ıslah olunub bir mikdar su akıtmağla müslümanlara meded erişmişdir, bu hususa ihtimam lâzımdır bir yarar kimesne tayin olunub vechü münasib görüldüğü üzere tamir ve termim olunmak mühim olduğun bildirmeğin buyurdum ki, vusul buldukda tehir itmeyüb bir yarar kimesneyi tayin eyleyüb, eğer Cidde-i mamure kalesinin tamire muhtaç olan yerleri ve eğer Arafat suyu yollarının tamir ve termimini mümkün olduğu üzere tamir eyliyesin.

MD. 35, s.295, 27/B/986

XIII

Yevm'ül ahad fi 20 Ramazan-il mübârek sene 990. Mimarbaşına verildi. Yazıldı.

Mimarbaşına ve Ayasofya mütevellisine hüküm ki, Su-yolu köy ve Küçükköy kurbünde (Okunamadı) tulî otuz altı zira' ve arzı on altı zira' bu yer külli harabe müşrif olub ve Kırkçeşme kemerinin İstanbul'dan canibinde su-yolu üstünde yar olub taş ve kireç ile cedidin muhtaç olub ve Kırkçeşme su sathının alt başında seyl toprağını alub yar eyleyüb halâ kârizden üç lüle mikdarı su yabana akub zayi' olub ve Güzelce kemerin beri yanında iki kemerden bir lüle sudan ziyade su zayi' olmağla meremmata muhtaç olub ve yine Güzelce kemerden yukarı Şahin kemercesinde kökden bir lüle su zayi' olub yabana akar deyu ilâm olunub üzerlerine varılub tahmin olmasın emr idüb buyurdum ki, hükm-i şerifim vusul buldukda emrim üzere zikrolunan mahallerin üzerine varub, meremmata muhtaç olan yerleri tahmin-i sahih ile tahmin idüb dahi temam malum ve zahir olduktan sonra mahallesi ne mikdar akçe ile tamir ve termim olunmağa kabil ise defter idüb südde-i saadetime arz ve ilâm eyliyesin.

MD. 48, s.124

XIV

Yazıldı. Dergâh-ı âlî çavuşlarından İsmail çavuşa verildi.

Dergâh-ı âlî çavuşlarından su-yolu nazırı İsmail çavuşa hüküm ki, mektub gönderüb saray-ı âmire ve sair selâtin evkafının suları meremmatı içün Atpazarı'nda sular geçdüği kemer altında alât ve esbab ve sair levazım içün bir mahzen olub maslahat vâki' oldukda iştifafdan maadası anda hıfz olunub nesne zayi' olmaz iken ol mirî mahzen mülk olmakla halâ beş akçe kiraya virüb halâ mirîden anbar olmakla meremmat olunan esbabın ziyadesin ustalar evine aldırub ve bina üzerinde kalursa zayi' olub her sene on bin akçeden ziyade mal-ı mirîye zarar olub ve her sene altı bin akçelik yağ mumu ve bal mumu ve yaban (?) mumu kârizlere girüb meremmat eylemek içün alınub halâ mezbur mahzen içün yine beş akçe kirayla tasarruf itmeğe mirî içün yedi bin akçe icare-i muaccele ile talib kimesneler olub, şöyle ki, icare-i muaccele içün virilen akçe ile ol kasir gününde bir mahzen bina oluna, virdüği kira mum içün tayin oluna, asla mirî anbardan mum alınmayub ve içlerinde mum akçesin tayin olunub, taşrada meremmat vâki' oldukda su-yolcular anda yatub baki kalan esbabı dahi anda hıfz ide deyu arz itdüğin ecilden buyurdum ki, vardukda arz itdüğin üzere zikrolunan mahzeni icare-i muaccele ile talib olanlardan birine virüb dahi akçesiyle münasib olan mahalde bir mahzen bina idüb, min-bâd icaresin dahi vech-i meşruh üzere lâzım olan hususlara sarf idüb, eğer sen ve eğer senden sonra nazır olanlar lâzım olan keresteyi anda hıfz idüb bu hükm-i hümayunum mazmunuyla amel eylüyesin.

MD. 48, s.193, 14/L/990

XV

Tersane-i âmire eminine verildi.

İnebahtı beyine ve Kerbeneş kadısına hüküm ki, halâ dergâh-ı muallâm çavuşlarından su nazırı olan darende Davud zîde mecduhû südde-i saadetime arzuhal idüb zeameti olan Kerbeneş nam kasabada sakin olub zeametinin 988 tarihinde bir yıllık mahsulün zabt eylemeğe müteahhid olan Memi subaşı bir yıllık mahsulün cem' eyleyüb .bir mikdarını teslim eyleyüb zimmetinde olan yedi bin dört yüz akçe baki kalub baki kalan akçeyi taleb eyledikde Kerbeneş reayasına karz virdüm cem' idesin veresin deyu tarif iderken gıybet idüb sonra zimmetinde olan hakkımın alıvermek içün hükm-i şerifimle ademi vardukda mezbur gıybet idüb bade zaman

müşarünileyhin zeamet akçesiyle ecnebi iken biregü beratla sefere varmayub yoldaşlıkda olmadan ve sipahi-zâde değil iken tımar alub şer'-i şerife mürafaa olmayub meclis-i şer'-i şerife kadı canibinden bir iki defa adem gönderülüb davet olundukda itaat eylemeyüb bunda kadı çok olur hatta tımar yerine (boş bırakılmış) kadıdır deyüb nâ-meşru' kelimat idüb şer'-i şerife itaat eylemedüği sabit olmağın sebt-i sicil olunub müşarünileyhin bilfi'il elinde olduğun ve mumaileyh namına mühür kazdurub müşarünileyhile haklaşdum deyu mühürlü tezkere ibraz eyleyüb ehl-i fesad olduğun bildirmeğin buyurdum ki, hükm-i şerifimle (vardukda üstü çizilmiş) ademi Yusuf vardukda mezburu ihzar idüb gıybet iderse şer' ile buldurması lâzım olanlara buldurub getürdüb dahi bir defa şer' ile fasl olmayub ve on beş yıl mürûr etmiş değil ise ber muceb-i şer'-i şerif onat vechile hak üzere teftiş eyleyüb göresiz, kaziyye arz eyledüği gibi ise şer' ile sabit ola, ol babda muktezayı şer'-i kavîm ile amel eyleyüb mezburun zimmetinde olan müşarünileyhin zeameti akçesin bî-kusur alıverdükden sonra vech-i meşruh üzere nâ-meşru' kelimat eyleyüb şer'-i şerife itaat eylemedüği sabit olub sebt-i sicil olmuş ise ve müzevver mühür kazdurub sahih ecnebi olduğu zahir olur ise,mukayyed ve mahbus yarar ademlere koşub, südde-i saadetime irsal eyliyesiz ve koşub gönderdüğin ademlere muhkem tenbih eyliyesiz ki yolda ve izde onat.

MD. 48, s.61, 5/Ş/990

XVI

Yevm'ül isneyn fi 16 Ramazan sene 999. su-yolu nazırına verildi. Fi 21 Ramazan 999

Mahmiyye-i İstanbul kadısına ve su-yolu nazırına hüküm ki, sen ki su-yolu nazırısın südde-i saadet misalime arzuhal sunub mahmiyye-i mezburede vâki' olan su-yollarının bazı yerleri kağışmağla yirmi dört lüle su aslından zayi' olmağın suların kılleti zamanında ahali-i İstanbul şiddet-i muzakaya çeker olmuşlardır. Kırkçeşme kârizinin dahi kârizlerin mabadından üzerleri hali durub bir nesne bina olunmaz iken, bir nice zamandır ki tekayyüd gösterilmemekle kârizlerin üzerlerine ağır binalar ve dükkânlar yapılub ve kinefler vaz'olunmağla suya tereşşüh idüb ve bilâemr kârizlerden kuyularına su alub teaddi eylediklerinden maada ahyana su-yolcuları kârizleri yoklayub görmek istedüklerinde kimisi dul hatunum

ve kimisi zevcem hazır değildir deyu su-yolcularını evleri içine komayub ve kimisi dahi bölük halkından ve yeniçeriden olmağla mani oldukların ve zikrolunan kârizlerin her vechile tamir ve termim ihtiyacı vardır, bu kadar zamandan berü üzerlerine bina olunan evler ve dükkânlar hedm olunmak olmaz, lâkin kinefler ref' olunub kârize zararı olmıyan yerlerde hafr etdirilmesi ehemm ve elzem olub ve kârizler meremmet olundukda üzerinde olan binalar mancınıka alınub uskundura urulmak içün kârizin sağ ve solunda beşer arşın yer lâzımdır ve kârizlerin meremmete muhtaç olan yer leri meremmet olunub anun gibi ziyade kağışub tamire kabil olmıyan mahallerde çifte kâriz olmak babında emr-i hümâyunum virilmek rica eylediğün ecilden mübaşeret olunmasın emr idüb buyurdum ki, vusul buldukda asla tehir ve terahi itmeyüb Ayasofya ve Süleymaniye mütevellileri ile bizzat kârizlerin üzerlerine varub dikkat ve ihtimamla teftiş ve tefahhus idüb göresin, arz olunduğu gibi ise tamire muhtaç olan yerlerin meremmet ve lâzım olan yerlerde çifte kâriz itdürüb mesarif ve ihracatın müşarünileyhima mütevellilerden alub sarf eyliyesin ve umumen kâriz üzerinde olan kinayefi ref' itdirüb kârize tereşşüh etmeyecek mahallerde mesterahalar hafr itdüresin ve kâriz üzerine ihdas olunub zaman mürûr itmekle ref'i münasib olmıyan binaların tahtında olan kârizler meremmet olmak lâzım gelmekle ol makule binalar mancınıka alınub uskundura urulmak içün, kârizin sağ ve solunda beşer arşun yer mümkünü ile tedarik eyleyüb ashabına taallül ve niza' etdirmeyesin ve kârizleri su-yolcuları ahyana varub görüb yoklamak mühimmatdandır, kapum kullarına ve gayre tenbih eyliyesin ki su-yolcuları ahyana kârizleri yoklamak istedüklerinde mani ve mezahim olmıyalar ve kârizler tathir olundukda cabeca bacalar açılmak iktiza ider, ol babda dahi niza' itmek isteyenleri men' ve def' idüb ve kârizden bilâ-emr kuyularına su alanları isimleri ve resimleri ile defter eyliyesin ki gereği gibi haklarından geline ve ol makule zayi' olan suları girü aslına ilhak eyliyesin, bu hususlar ehemm-i mühimmatdandır, sair umura kıyas etmeyüb bab-ı ikdam ve ihtimamda dakika fevt itmiyesin.

MD. 68, s.41

XVII

Sebeb-i tahrir yazıla ki, halâ Kâğıd-hâne su-yolu nazırı olan Davud zîde mecduhû kapuma arz gönderüb merhum Sultan Süleyman Han Ga-

zi tâbe serahûnun evkafından Kâğıd-hâne su-yolu meremmatın ırgadiyesine muafiyetle müsellim olan karye-i Akpınar'dan Ahmed bin Abdullah fevt olub, hidmet-i lâzimesi hali ve muattal kalmağın yerine Deliklikaya nam karyeden Yusuf bin Abdullah yarar ve hidmet-i mezbure uhdesinden gelmeğe kadir bendeleri olub, fevt olan Ahmet bin Abdullah yerine tayin buyurulmak ricasına arz olundu deyu bildirmişsiz. İmdi mezbur Yusuf'u mûteveffa-ı mezburun yerine müsellim tayin idüb bu berat-ı saadet âyatı virdim ve buyurdum ki, varub fevt olan Ahmet bin Abullah yerine su-yolu meremmatçısı olub hidmet-i lâzimesinden mücidd ve sâi olub kemâyenbagi hidmet idüb madem ki kusuru olmıya defter-i hâkanîde su-yolu meremmatçıları ne vechile olagelmişler ise ol dahi ol vechile ola, kimesne mani ve mezahim olmıya. Şöyle bilesiz. Fi 28 Safer sene 984

MAD. 7534, s.244

Not: Bu belge, Muzaffer Erdoğan'ın "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri" isimli makalesinde yeni harflerle yayınlanmıştır.

XVIII

Sebeb-i tahrir yazıla ki, haliya dergâh-ı muallâm çavuşlarından su-yolu nazırı olan Davud Çavuş kapuma arz gönderüb Kâğıd-hâne canibinden mahmiyye-i İstanbul'a gelen su-yolunun hidmet-i ırgadiyesin iden Zekeriya Bergozi nam karye müsellimlerinden Nikola veled-i Yorgi nam zımmî defter--i hakânide müsellim tayin olunub hidmeti mukabelesinde haraçdan ve ispençeden ve avârız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf ve müsellim olmağın haliya mahruse-i İstanbul'a gelüb ticaret itmekle muafiyetime dahl olunmasından ihtiyat iderim deyu bildirmeğin bu berat-ı cedid-i hümâyunu virdüm ve buyurdum ki, varub mahall-i mezburda müsellim olub eda-i hidmet idüb kusuru yoğ ise mezkûr karye ahalisi defter-i hakânide su-yolu hidmeti mukabelesinde haraçdan ve ispençeden ve avârız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyyeden ne vecihle muaf ve müsellem olağelmişse girü ol vechile ola, kimesne mani ve mezahim olmıya, ve İstanbul'a gelüb ticaret itmekle muafiyetine kimesne dahl itmek isterler ise itdirmeyesiz. Şöyle bilesiz. Tahriren 24 Safer sene 984

MAD. 7534, s.247

Not: Bu belge, Muzaffer Erdoğan'ın "Mimar Davud" adlı makalesinde yeni harflerle yayınlanmıştır.

XIX

Su-yolu nazırı Davud Çavuşa hüküm ki, Haslar kazasına tâbi (Bendalos ?) nam karye kurbünde vâki' olan saray-ı âmire su-yolu lağımının seksen kulaç yeri tecdid olunub ve iki yerde sedler yapılub ve lağımın içine künk döşenüb ve eski kemerin bir kemeri harab olub iki ayak ile bir göz tamiri ve Ovasu nam karye kurbünde vâki' olan yeni kemerin ayağı dibin seyl bozub harab eylemişdir, anın dahi seddi bina olunması lâzım olub bu ameleye altmış bin akçe tahmin olunduğun İstanbul hassa harcı emini zîde mecduhû gelüb ilâm eylemeğin buyurdum ki, hükm-i şerifim vardukda binefsihi mahall-i mezbura varub zikrolunan yerlerin tecdide ve tamire muhtaç olan yerlerin üslûb-ı sabık üzere bervech-i istihkam tamir ve termim idüb ve lâzım olan harcın cem' itdüğün haslar karyesinden sarf ve harc idesin. Amma harc hususunda ziyade ihtimam idüb dahi abes ve israfdan hazer idesin ve ne mikdar akçe sarf ve harç olunduğun müfredatıyle defter idüb defteri dergâh-ı muallâma teslim itdiresin.Şöyle bilesin. Tahriren fi 3 Ca sene 984

MAD. 7534, s.691

Not: Bu belge, M.Erdoğan'ın " Mimar Davud.." adlı makalesinde yeni harflerle, bazı satırları eksik olarak yayınlanmıştır.

XX

Pâye-i serir-i âlâya arz olundu. El-vâki' fi 20 şehr-i Ramazan-ı şerif sene 953

Ergene köprüsünün ve değirmenlerinin ve gayrin meremmatlarıdır ki pâye-i serir-i âlâya arz olunur.

İcmal

Muhasebe-i ihracat-ı meremmat-ı râh-ı âb ve kaldırım ve cisr ve asiyabha der Ergene bi marifet-i Cafer bey mütevelli-i âtik ve Mehmed bey mütevelli-i cedid imâret-i merhum Hazret-i Sultan Murad Han der Ergene el-vâki' fi evail-i cemâziyelahir sene 952 ber muceb-i defter-i Mevlâna Pîr Veli-i kadı-yı Dimetoka.

Asl-ı mal, an hızâne-i âmire yüz bin akçe

Vuzîa-min-zâlike, yüz bin üç yüz on üç akçe.

Bi-marifet-i
Cafer bey mütevelli-i âtik
Kırk dört bin iki yüz yirmi akçe

Bi-marifet-i
Mehmed bey mütevelli-i cedid
Elli altı bin doksan üç akçe

El-mübayaat, elli üç bin beş yüz otuz altı akçe.

Baha-i künk üçbin aded fi 2, altı bin akçe, üç bin adet künk alınmış. 6000 akçeye

Baha-i rugan-ı bezir. Madde dokuz yüz doksan iki. On üç bin ikiyüz otuz beş akçe. Dokuz yüz doksan iki madde bezir alındı. 13235

Baha-i seng-i asiyab sekiz adet, fi 220 bin yedi yüz altmış akçe, sekiz adet değirmen taşları alınmış. İki yüz yirmişer akçeye. 1760 akçe

Baha-i kireç, üç yüz elli bir kantar, iki bin beşyüz kırkaltı akçe ikibin beşyüz kırk altı akçeye elli bir kantar kireç alınmış. 2546 akçe

Baha-i tuğla, iki bin beşyüz akçe, iki bin beşyüz akçelik tuğla alınmış

Baha-i ahenhâm ve kurşun on kantar beş ludre ve on iki vakıyye, bin elli dokuz akçe bin elli dokuz akçelik demir ve kurşun alınmış

Baha-i kettan ve penbe ve kirbas-ı penbe beş bin on altı akçe

kettan	pepbe	kirbas
14 kantar	12 vakıyye	113 pâre

Beş bin on altı akçelik kettan ve bazı kettan bezi alınmış, künk ehli için

Baha-i cûbha-i mütenevvi altı yüz doksan altı adet dört bin yedi yüz on beş akçe

Mütenevvi-i baha-i elvah-ı kaviş ve döşeme ve elvah, Eğribahçe mühimmat-ı cisr bin dokuz yüz altmış beş adet, beş bin üç yüz dört akçe

Baha-i cûb beray-ı kazık bin yedi yüz seksen dört adet bin yedi yüz kırk sekiz akçe Cümle adet iki bir dört yüz doksan üç akçe olur

Baha-i samur-ı mütenevvi yedi kantar, on yedi bir adet iki bin üç yüz doksan üç akçe yedi kantar eğerler alınmış iki bin üç yüz doksan akçeye

Baha-i seng
bin üç yüz seksen dokuz adet altı bin beş yüz yetmiş sekiz akçe, bin üç yüz seksen dokuz adet alınmış, altı bin beş yüz yetmiş sekiz akçeye

Baha-i resen-i kendir ve kiçe-i siyah ve kazma ve kürek ve fuçı ve tulum ve sebu ve gayrihu. altı yüz seksen iki akçe

El-icarat, kırk altı bin yedi yüz yetmiş yedi akçe

İcarat

Üstâdan yüz seksen bir neferan fi. yevm, bin yüz otuz on iki bin üç yüz kırk beş akçe. On bin üç yüz elli dokuz akçe verilmiş.

İcarat

Irgadan ve lökünküb yüz seksen bir neferan fi. yevm, sekiz yüz doksan. Üç bin dokuz yüz otuz dört akçe.

İcarat

Kaldırımcıyan beray sahten kaldırım on bir bin altı yüz kırk zirâ' fi. yevm, on yedi bin dört yüz altmış akçe.

İcarat

Arabacıyan beray averden künk ve tuğla an Dimetoka ila Ergene ma icarat-ı arabacıyan beray averden kireç ve direk ve kettan ve rugan-ı bezir ve hâk ve akçe-i mirî ki an İstanbul ameden on bin üç yüz elli dokuz akçe.

İcarat

Ahengirân beray meremmet kerden samir ve âsiyâb-ı ahen ma icarat bazı kettan, be-cihet-i meremmet kerden pây-i cisr ve gayre, iki bin altı yüz yetmiş dokuz akçe ve demircilere dahi iki bin altı yüz yetmiş dokuz akçe verilmiş.

Ez-ziyade, cerh an el-asl, üç yüz on üç akçe.

MAD. 2775, s.55

Not : Bana bu belgenin fotokopisini veren hocam Prof. Dr. Salih Özbaran'a burada bir kez daha teşekkür ederim.

KISALTMALAR

Bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cild
Derl.	:	Derleyen
Haz.	:	Hazırlayan
KK	:	İstanbul Başbakanlık Arşivi Kamil Kepeci tasnifi
MAD	:	İstanbul Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler tasnifi
MD	:	İstanbul Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri tasnifi
Nu.	:	Numara
s.	:	Sayfa
ss.	:	Sayfadan sayfaya
TOEM	:	Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası
		Arabî ayların kısaltmaları
M	:	Muharrem
S	:	Safer
Ra	:	Rebiyülevvel
R	:	Rebiyülâhir
Ca	:	Cemaziyelevvel
C	:	Cemaziyelâhir
B	:	Receb
Ş	:	Şaban
N	:	Ramazan
L	:	Şevval
Za	:	Zilkade
Z	:	Zilhicce

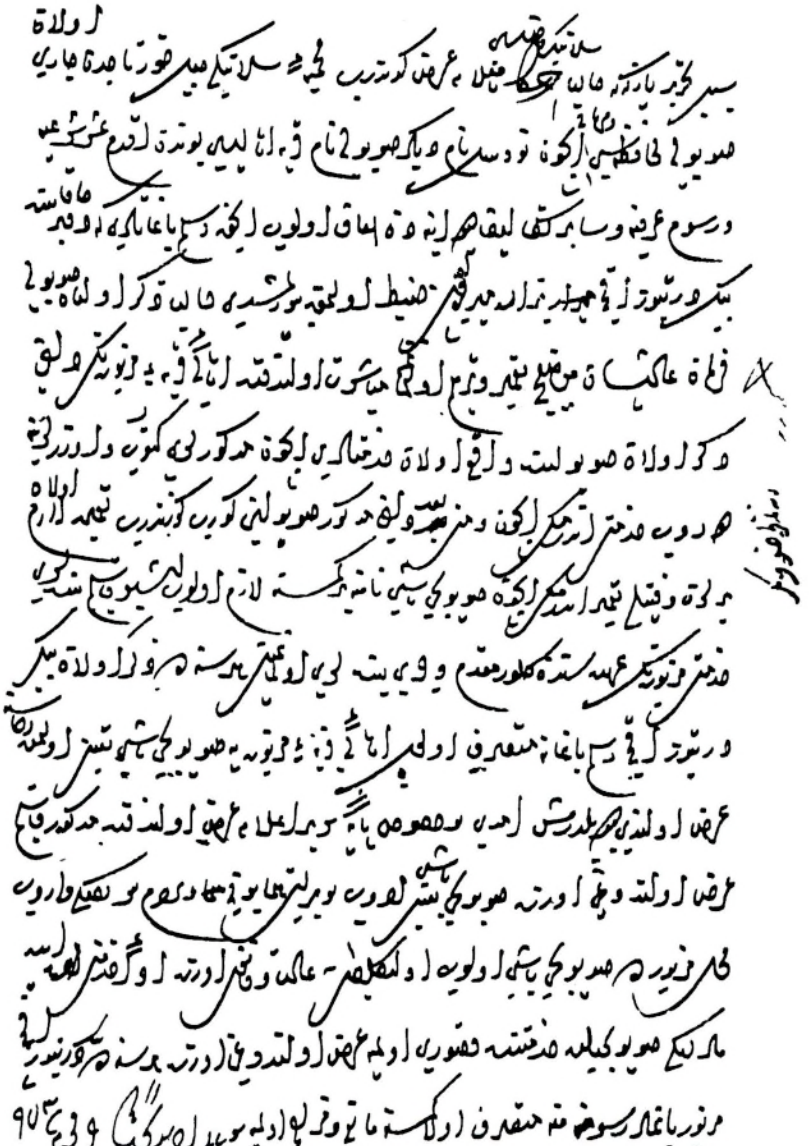

Belge I: MAD 2775, S. 66

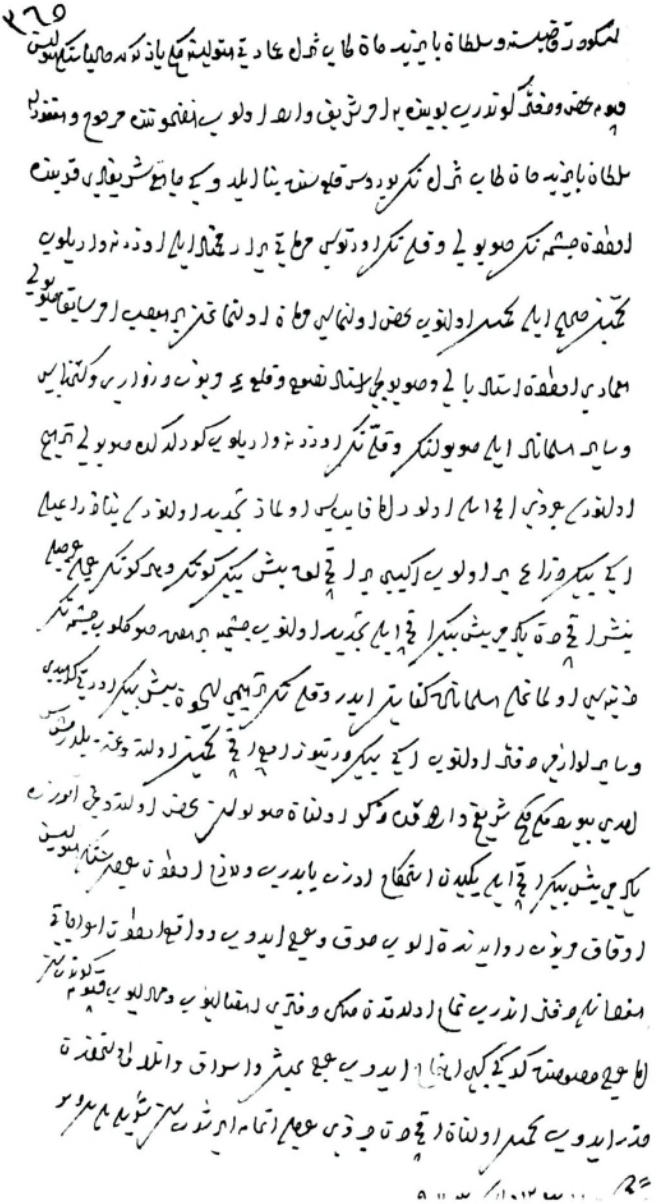

Belge III: MAD 2775, S. 1185

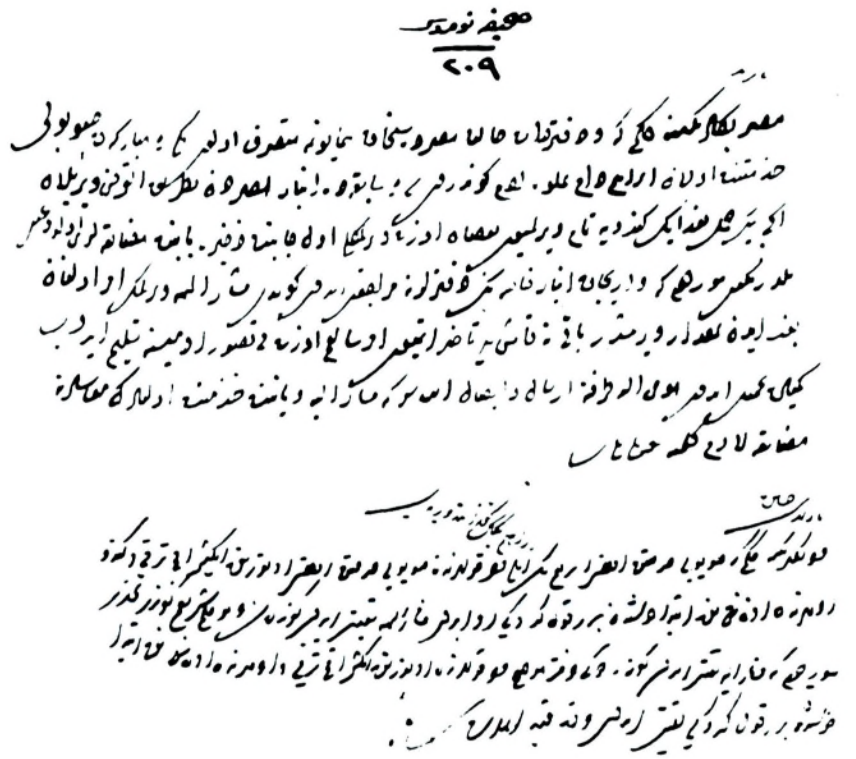

Belge IV: MD 6, S. 209

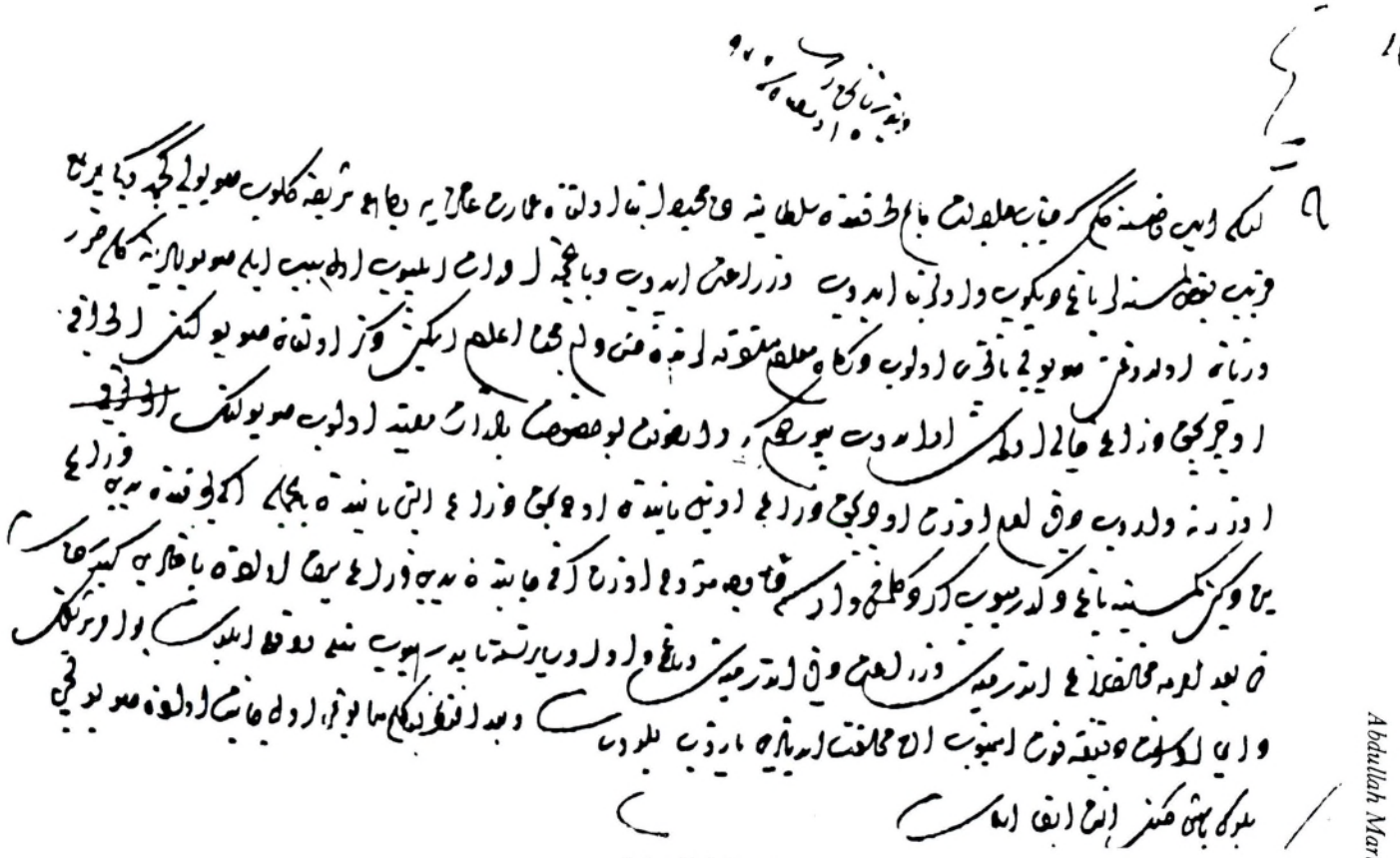

Belge V: MD 9, S. 4

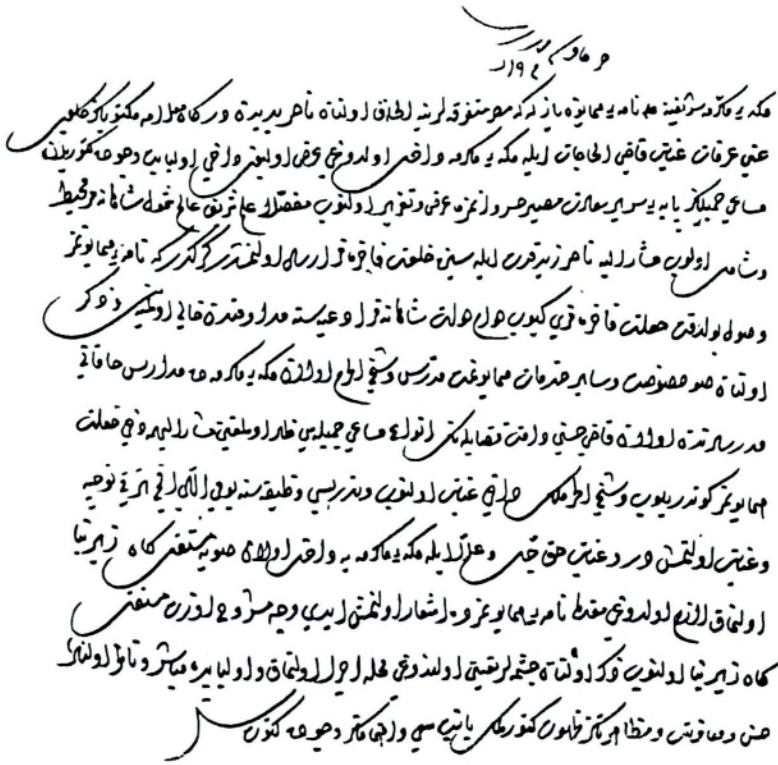

Belge VI: MD 19, S. 354, 19/R/980

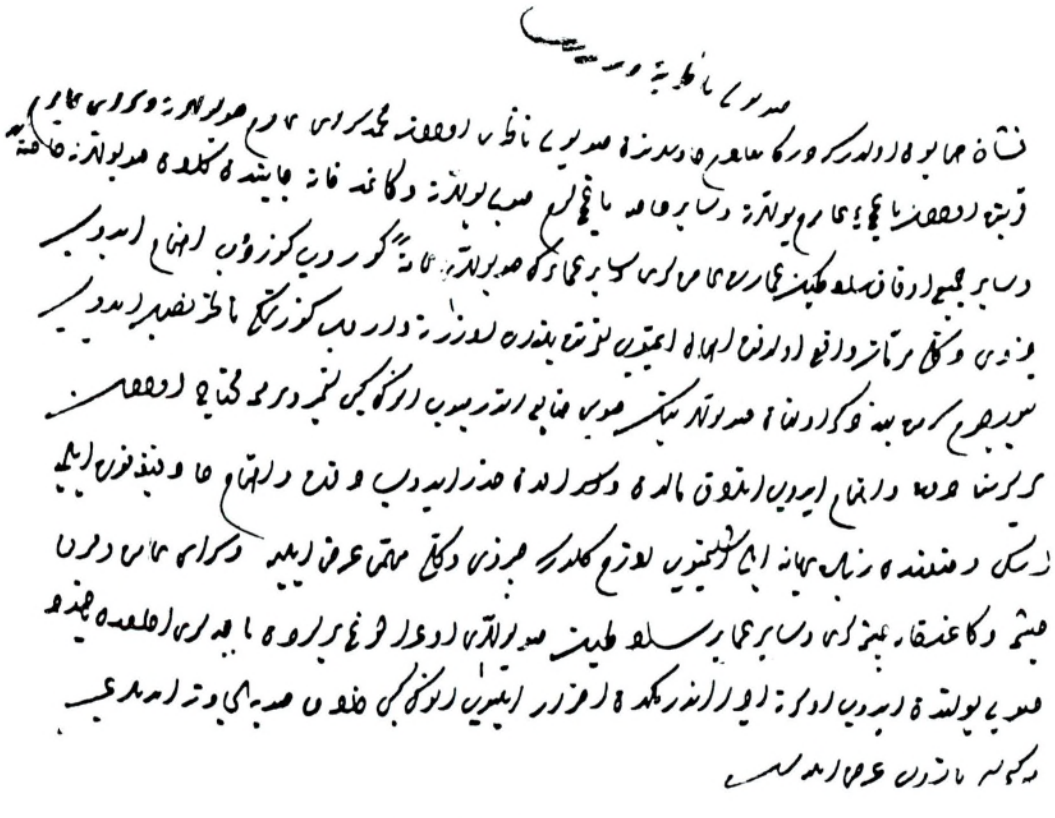

Belge VII: MD 30, S. 121, 18/S/985

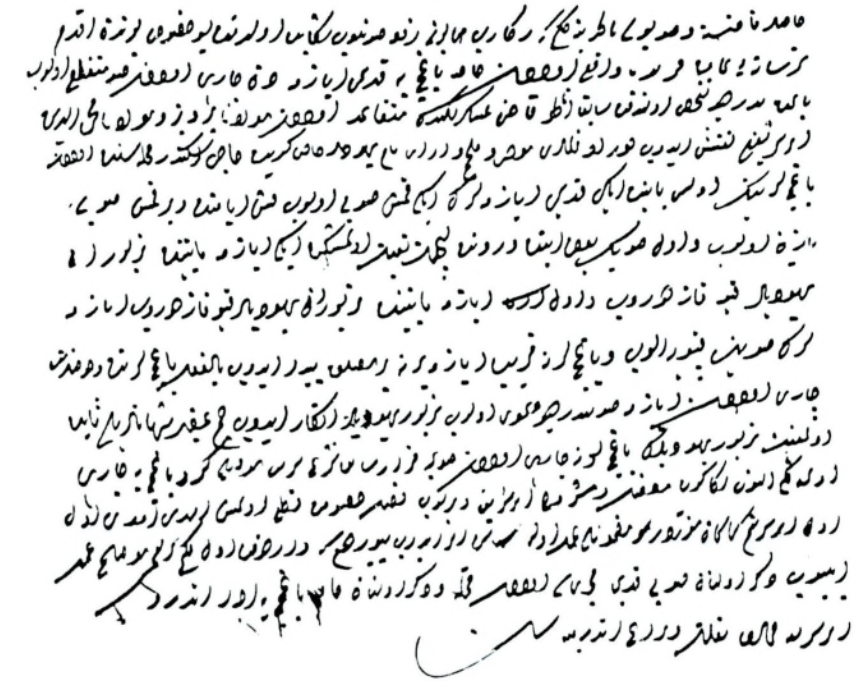

Belge VIII: MD 30, S. 186, 5/Ra/985

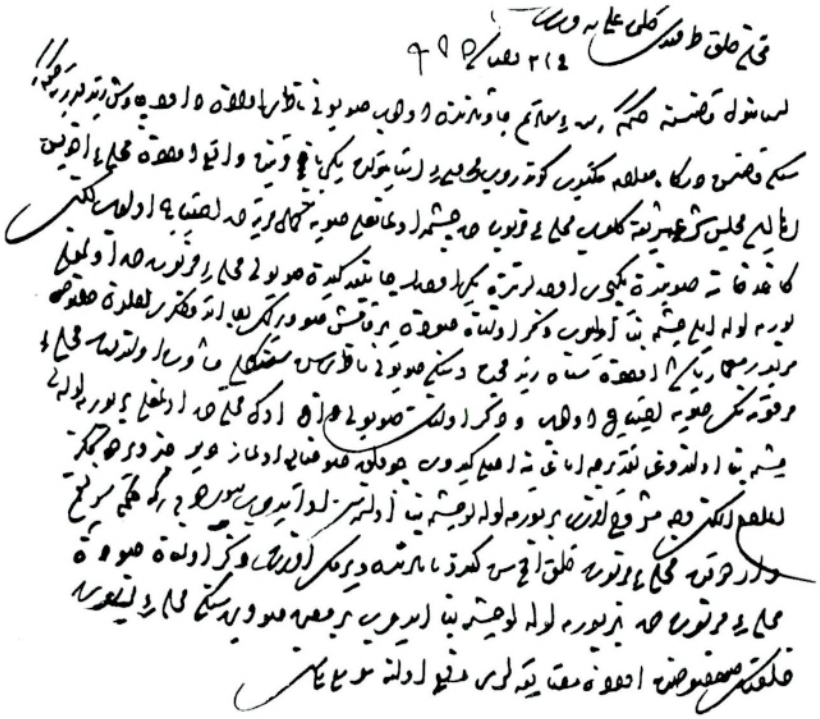

Belge IX: MD 31, S. 332, 21/B/985

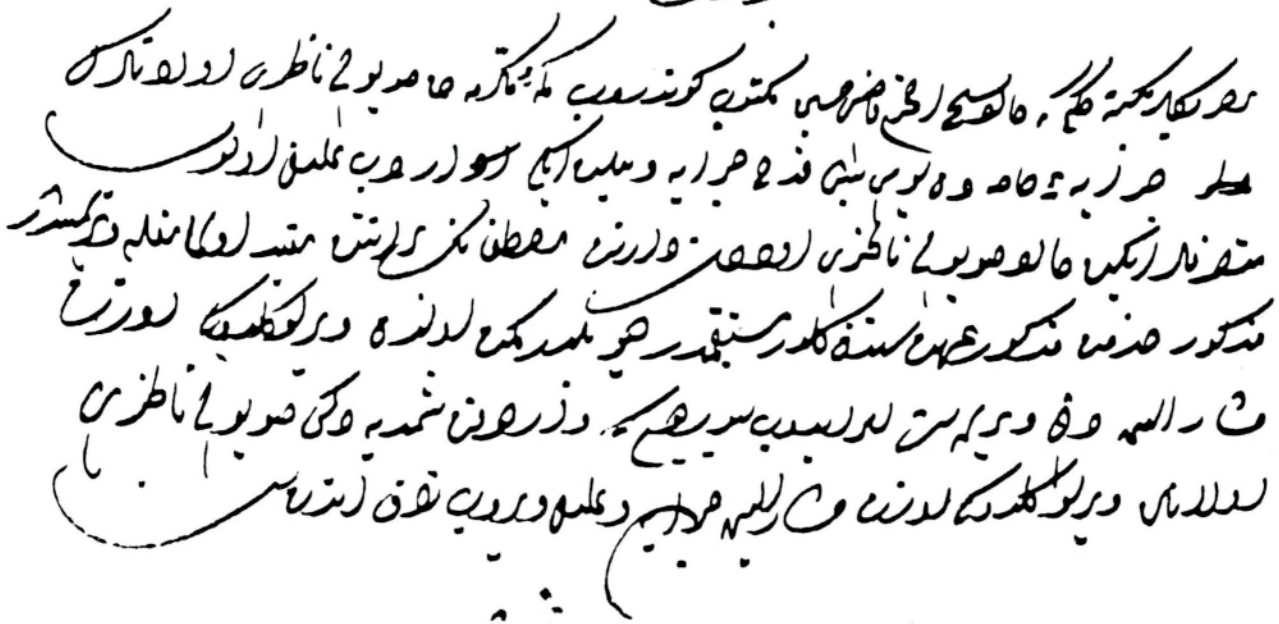

Belge X: MD 31, S. 335, 23/B/985

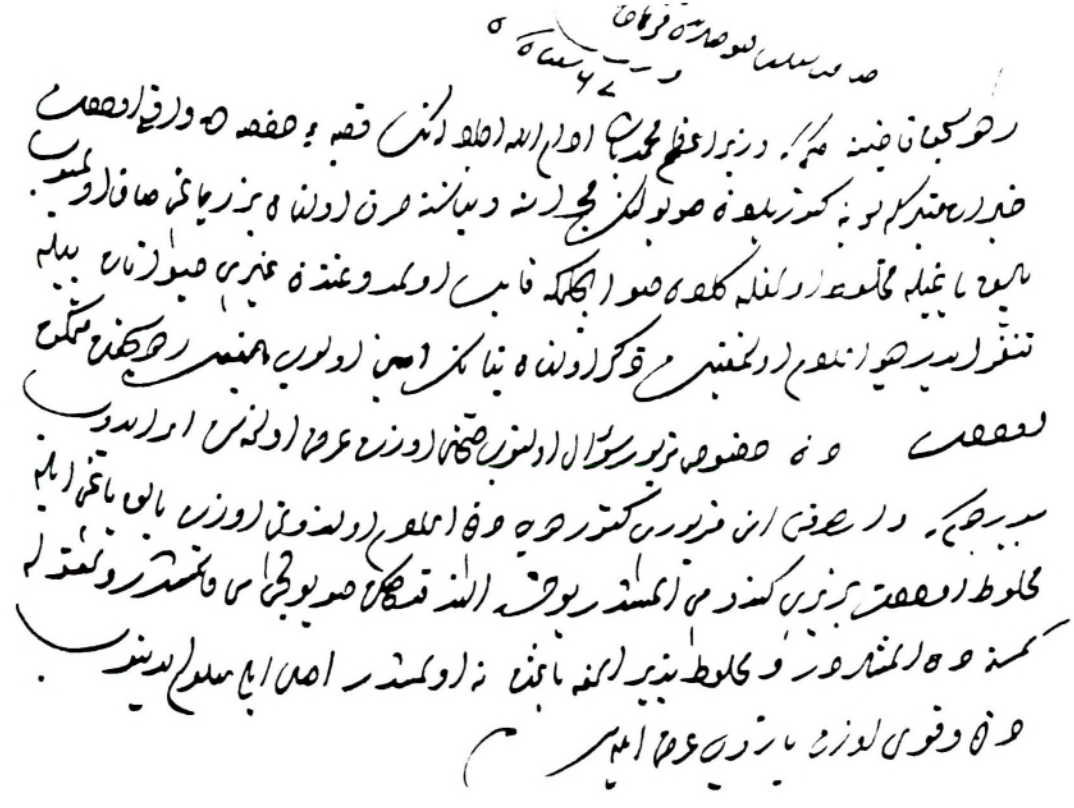

Belge XI: MD 31, S. 374

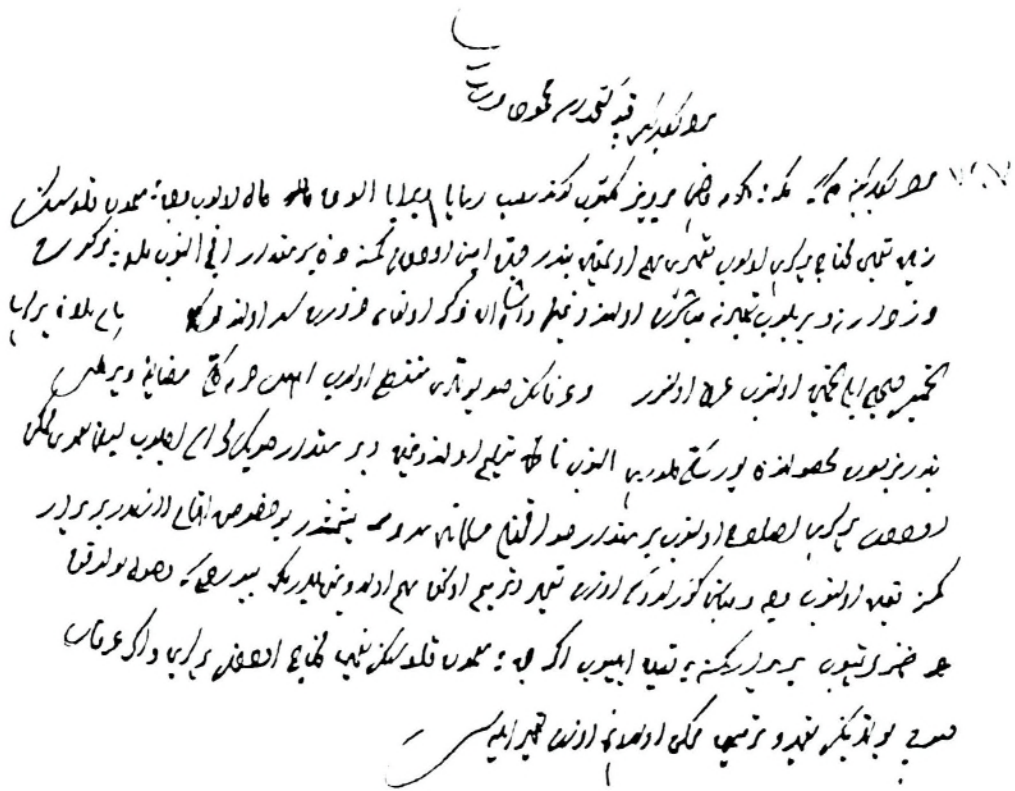

Belge XII: MD 35, S. 295, 27/B/986

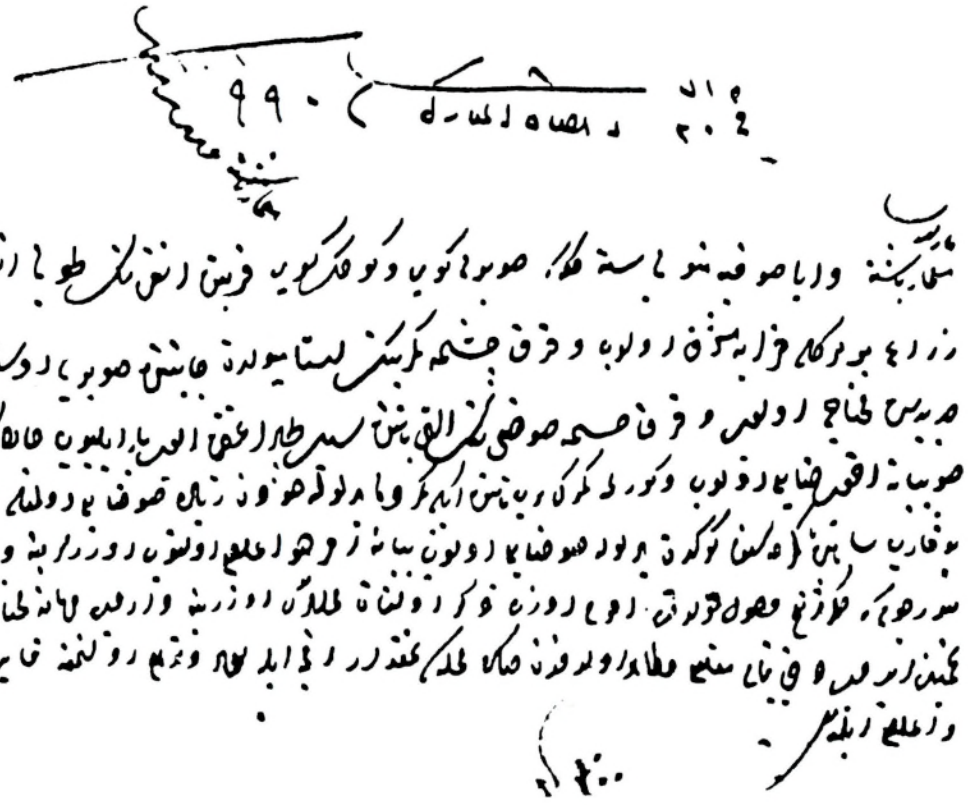

Belge XIII: MD 48, S. 124

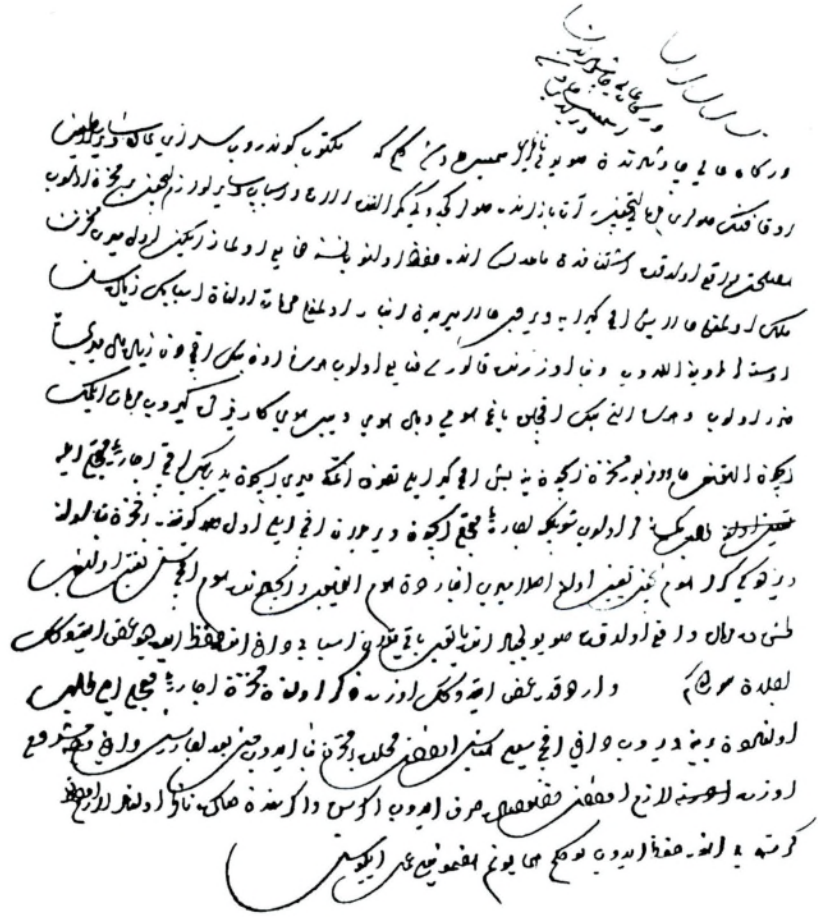

Belge XIV: MD 48, S. 193, 14/L/990

Belge XV: MD 48, S. 61, 5/Ş/990

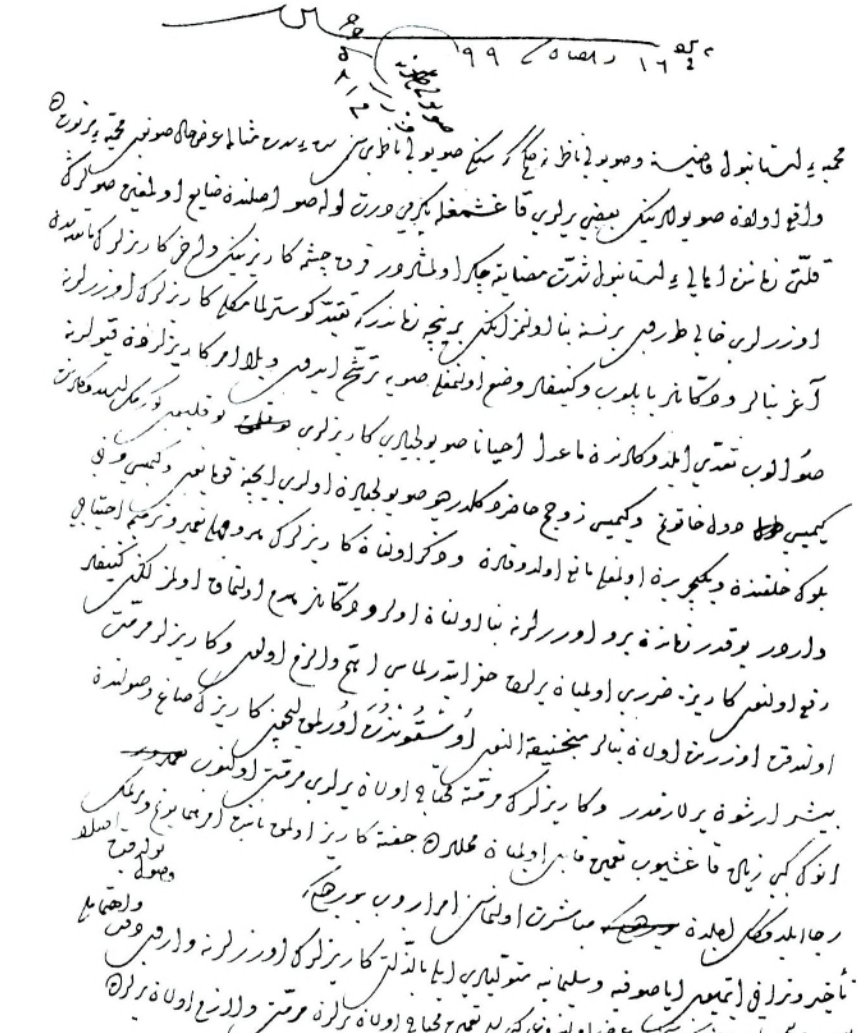

Belge XVI: MD 68, S. 41

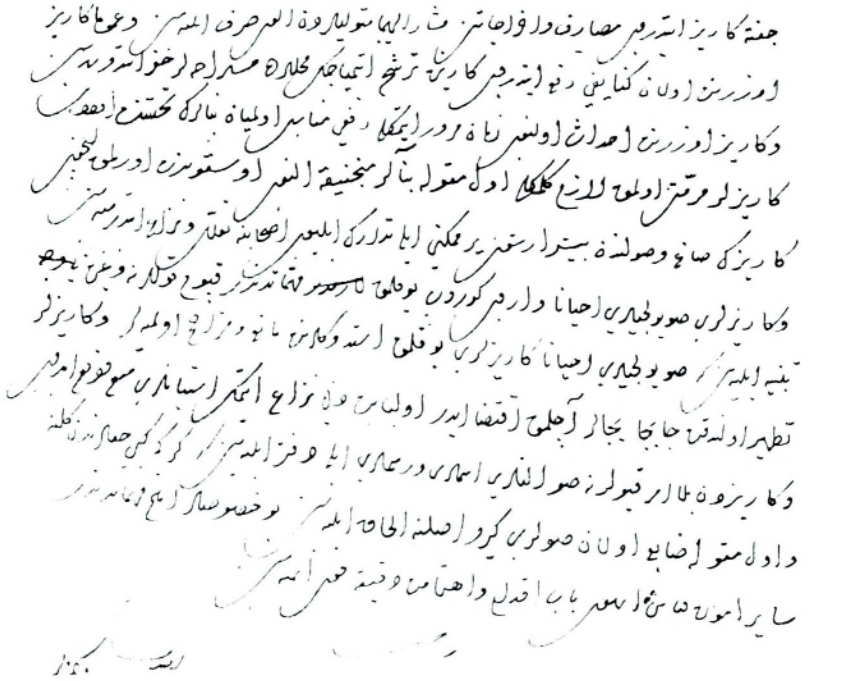

Belge XVI: MD 68, S. 41'in devamı

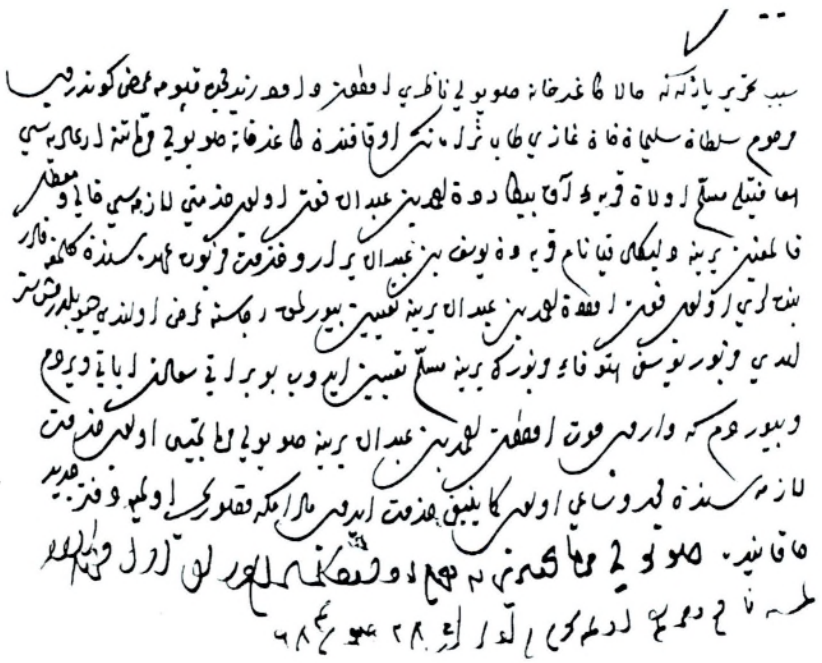

Belge XVII: MAD 7534, S. 244

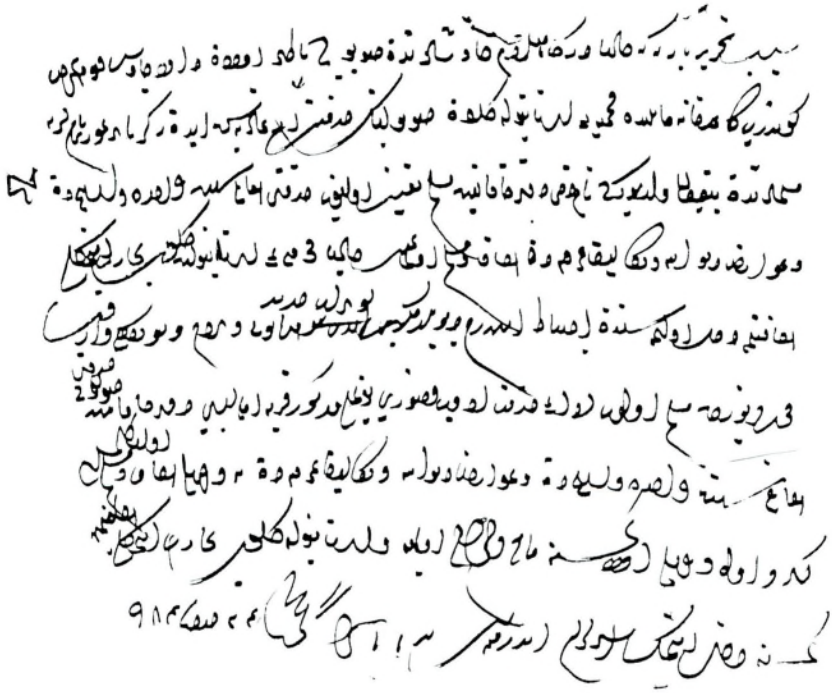

Belge XVIII: MAD 7534, S. 247

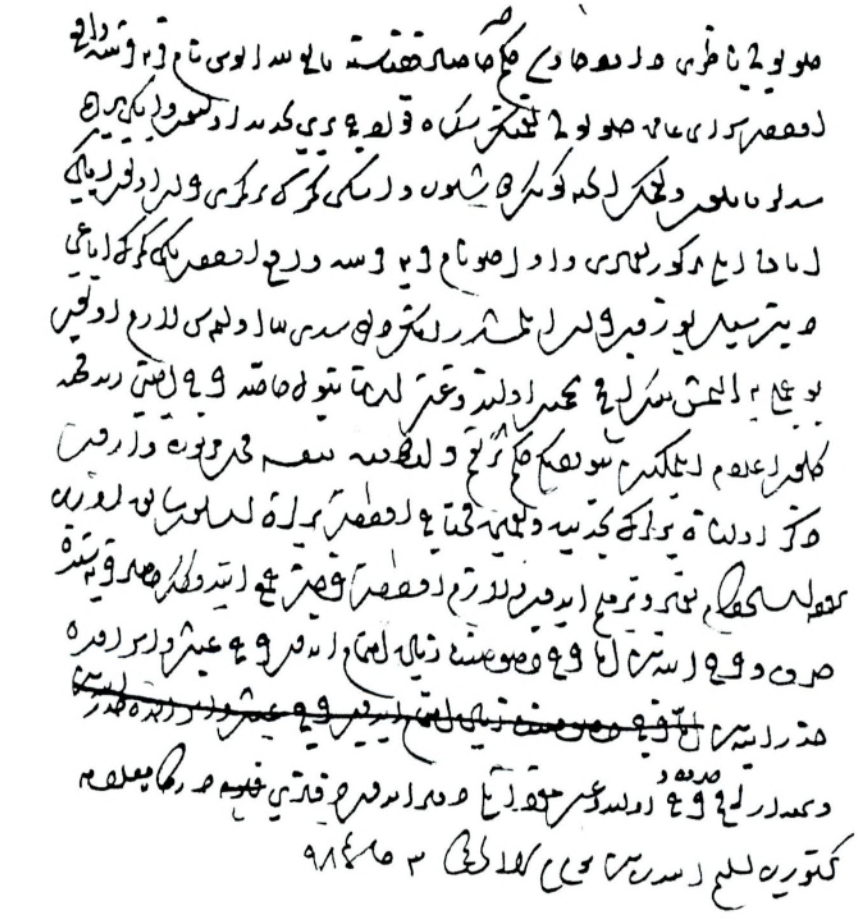

Belge XIX: MAD 7534, S. 691

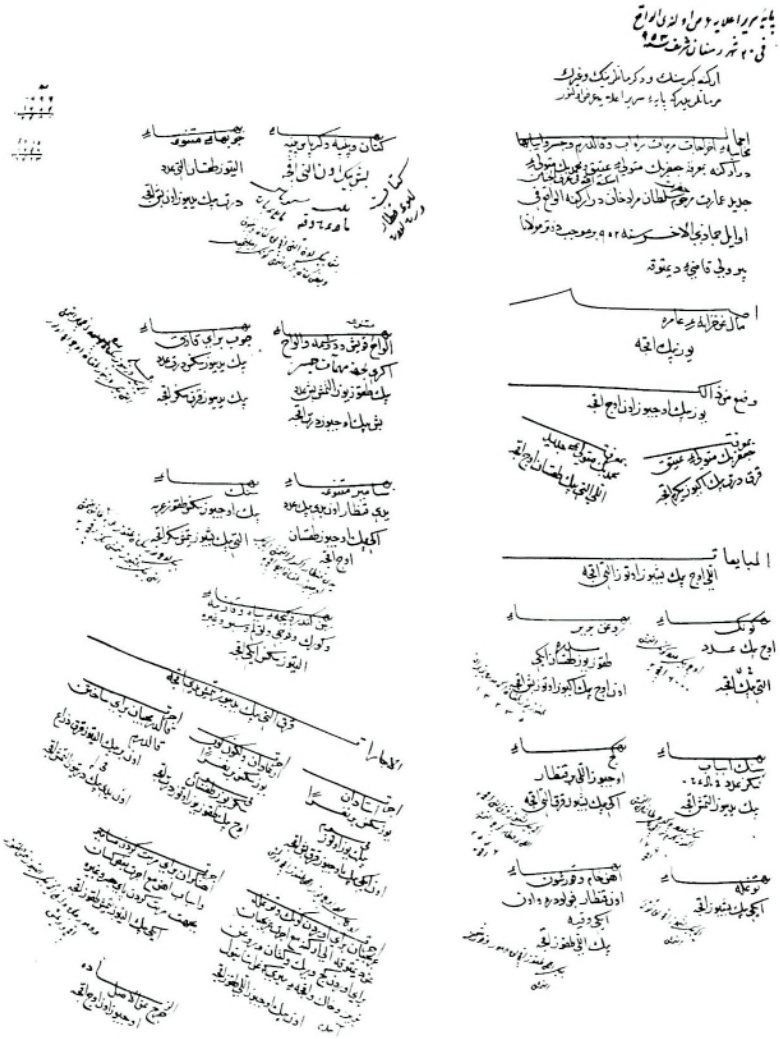

Belge XX: MAD 2775, S. 55

TÜRKİYE'DE BİR MACHIAVELLİ : KOÇİ BEY

Yrd. Doç. Dr. GÜLBENDE KURAY

Koçi Bey 17. yüzyılda yaşamış ve padişaha sunduğu risaleleriyle tarihe geçmiş değerli bir Türk yazarıdır. Kesin tarihi bilinmemekle birlikte onun I. Sultan Ahmed döneminden IV. Murat dönemine dek Erderûn'da çeşitli hizmetlerde bulunduğu bilinmektedir. Özellikle IV. Murat zamanında padişahın güvenini kazanarak, onun sır dostu olmuş ve ona risaleler sunmuştur (1631). Sultan Murat'ın ölümünden sonra başa geçen Sultan İbrahim'e yine sır dostu olarak risaleleriyle yol göstermiştir (1640).

Risaleleri inceleyince Koçi Bey'in iyi bir eğitim gördüğünü anlıyoruz. Tarihin en sert ve acımasız hükümdarlarından biri olarak tanınan IV. Murat'a bile, sarayın ve devletin düzeninin günden güne bozulduğunu, bu koşullar altında padişahın dikkatli davranmaması halinde, ülkenin felakete sürükleneceğini hiç çekinmeden söyleyebilmiş ender kişilerden biridir. Hatta İmparatorluğun çökmeye başlamasını Kanunî Sultan Süleyman çağına kadar gerilere götürerek, o çağı eleştirecek, Osmanlı Devletindeki çatlakların ilk olarak Kanunî çağında görünmeye başladığını ileri sürecek kadar büyük bir cesaret göstermiştir. Gerçekten de Kanunî'den sonra devlet otoritesi iyice sarsılmış ve genellikle etki altında kalan, zayıf kişilikli padişahlar başa geçmiştir. Bunların bir bölümü çıkarları uğruna otoritelerini kötüye kullanmış ve ülkeyi uçuruma sürüklemişlerdir. II. Selim, III. Murat, III. Mehmet bunlar arasında sayılabilir. İşte Koçi Bey, bu hükümdarlar çağından başlayarak, özellikle askerî teşkilâtın günden güne bozulduğunu ve Yeniçeri ocağının içten çürümeye başladığını, sır dostu olduğu iki padişaha da çekinmeden anlatmıştır. Gerçekten de Yeniçeri ordusu artık disiplinini büyük ölçüde yitirmiş, devlet kurumlarında ise yolsuzluk ve rüşvet alabildiğine çoğalmıştı. Kısacası Koçi Bey'in yaşadığı 17. yüzyılda, sarayın ve devletin durumu hiç te iç açıcı değildi ve önlem alınmazsa daha da kötüye gidebilirdi. Koçi Bey bu gerçekleri görerek bir şeyler yapması gerektiğini anlamış ve bunları açık bir biçimde padişahın gözleri önüne sererek düzeltme yollarını göstermiştir.*

* Zuhuri Danışman, *Koçi Bey Risalesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1985, s. 10-19.

Koçi Bey'in bu özellikleri, tarihte cesaretiyle ün yapmış bir başka önemli kişiyi hatırlatıyor bize: Niccolò Machiavelli. Bu ünlü İtalyan yazar 1469'da Floransa'da doğdu. Yaşadığı dönem karışık tarihî olaylarla doludur. Bu çağda İtalya yarımadası irili ufaklı birçok prensliklere, cumhuriyetlere ayrılmıştı. Bunlar arasında süregelen savaşlarda küçük devletlerden bazıları yok oluyor, bazıları da el değiştiriyordu. Artık büyük devlet niteliğine bürünmeye başlamış olan İspanya ve Fransa da bu iç savaşlara sık sık karışıyorlardı. Bu çeşitli yönetimler arasında, 16. yüzyılda beş büyük bölgesel devlet göze çarpıyordu: Milano Dükalığı, Roma'da Papalık devleti, Venedik Cumhuriyeti, Napoli Krallığı ve Medici hanedanının yönetimindeki Floransa devleti. 1494 yılında Fransa Kralı VIII. Charles'in İtalya'ya girişiyle Medici hanedanı Floransa'dan kovuldu ve kentte Girolamo Savonarola'nın başkanlığında bir Cumhuriyet kuruldu. 1498'de Machiavelli politika yaşamına atılarak Cumhuriyette çeşitli görevler aldı ve 1512'de Cumhuriyetin yıkılışına dek bu görevlerini sürdürdü. 1512'de Fransızlar yenilip İtalya'dan çekilmek zorunda kalınca, Fransız dostu olan Floransa Cumhnuriyeti de yenik düştü ve 1513'de Medici'ler kentte yönetimi yeniden ele geçirdiler. Machiavelli, Cumhuriyet döneminde etkin olarak görev yapmış olduğundan işinden uzaklaştırıldı ve tutuklanarak ceza gördükten sonra Floransa yakınlarında, San Casciano'da bir villaya çekildi. İşte İtalyan edebiyatının en ünlü yapıtlarından biri olan *Il Principe* (Prens), 1513-1514 yılları arasında bu inziva döneminde kaleme alınmıştır. Bu yapıtını Lorenzo dei Medici'[1] ye ithaf etmiş ve ona Prensliğini nasıl sağlıklı olarak yaşatacağını, hangi yollara başvurarak sürdürebileceğini anlatmıştır. Cumhuriyet yanlısı olmasına karşın Machiavelli, devlet için tek bir başkanın eylemlerinin gerekliliğine inanır. Yazara göre Prenslik yönetimi devletin ilk gerekli evresidir, daha sonra devlet dengesi, yasaların tarafsız güçlerince sağlanır ve tek bir kişinin isteğine bağlı kalmaktan kurtulur. Halk ulusal varlığını korur, fakat yenilik yaratmaktan acizdir. Yeni kurumlar oluşturabilmek için bir hükümdar gereklidir. Çünkü tüm büyük yaratıcılıklar bir dehânın eseridir. Dehâ ise kollektif değil bireyseldir. Yapıt, doğal olarak İtalyanın o zamanki siyasi durumu göz önünde tutularak yazılmıştır.

Machiavelli'nin bu yapıtı birçok dillere çevrilmiş ve dünya edebiyatında da tanınarak geniş yankılar uyandırmıştır. Koçi Bey'in, risalelerini yazmadan önce bu kitabı okuyup okumadığı bilinmiyor fakat, bilinen şudur

[1] Lorenzo dei Medici (Lorenzo il Magnifico) (1492-1519). 1513'ten itibaren Floransa'da hükümdarlık yapmıştır.

ki iki yazarın düşünceleri ve öğütleri arasında şaşırtıcı bir benzerlik vardır. Yapıtların yazılış amacı da aynı olduğundan, içerikleri ve yazarların öğütlerini sunuş tarzları da birbirine benzer.

En büyük ortak nokta her iki yazarın da önemle askerî teşkilat üzerinde durmaları ve paralı askerlerden oluşan ordunun sadık olamayacağını hükümdarlarına açıklamalarıdır. Koçi Bey yabancı kökenli kişilerin orduya girişiyle ordunun disiplininin bozulduğunu ve bu tür paralı askerlere güvenmemesini söyleyerek padişahı şöyle uyarır :

"...birçok lâyık olanları oturak edip, yerine lâyık olmayanları getirip (...) ocağı[2] harap ve yebab ettiler. Her zümreye, adı geçen tarihten beri milleti ve mezhebi bilinmeyen şehir oğlanı, Türk, Çingene, Tatar, Kürt, Ecnebi, Laz, Yörük, katırcı, deveci, hammal, ağdacı, yolkesen, yankesici ve diğer çeşitli kimseler katılıp usul ve kaideler bozuldu. Kanun ve kaide kalktı. (...) Eğer bu çeşit dirinti asker ile din ve devlete lâyık bir iş görmek mümkün olsaydı, geçmişteki padişahlar... memuriyetleri, zeamet ve tımarı lâyık olana ihsan etmezlerdi. (...) Bu çeşit asker asker değildir. (...). Velhasıl eski zamanda İslam askeri az, öz, temiz ve disiplinli iken her ne tarafa yönelse, Allah'ın emriyle fetih ve zafer görünüp, İslamın şevketi ilerlemekte idi. Şimdi başka asker kalmayıp, kulluk ulufeli[3] kula kalıp, aleme fesat tohumu ekildi.... İstedikleri zaman sefere giderler. İtaat yok. Padişahtan korku yok. İslam askeri böyle mi olur? Bunlarla yakından meşgul olmak zamanımızda farz-ı ayndır."[4] "Asker çokluğu fayda vermez. Az ve öz, itaatli gerek."[5]

Machiavelli de ulusal bir orduya sahip olmak için çok uğraşmış ve hükümdarına, Floransa'nın güvenliğini aylıklı ve toplama askerlere emanet etmenin ne büyük bir felaket olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Floransa'ya her şeyden önce, yurt sevgisiyle dolu, güçlü bir ordu gereklidir:

"Para ile tutulmuş silahlı kuvvetler.... yararsız ve tehlikelidirler. Biri devletini parayla tutulmuş kuvvetlere dayarsa hiçbir zaman güven içinde olamaz, çünkü bu kuvvetlerde birlik yoktur, bunlar.... sadakatsizdirler, dostlar arasında kahraman, düşman karşısında korkaktırlar. (...) Bunun da nedeni aldıkları ücretten başka onları savaş alanında tutacak bir heves ve

[2] Yeniçeri ocağı.

[3] Ücretli.

[4] Zuhuri Danışman, a.g.y. 66-67.

[5] a.g.y. s. 74.

neden olmayışıdır ki, bu ücret de senin uğruna ölmek istemeleri için yeterli değildir."[6]

Yine Siracusa hükümdarı II. Gerone'den örnek vererek, onun ücretli olmayan sadık askerleri sayesinde hükümdarlığını koruyabildiğini söyler:

"Bu kişi eski orduyu ortadan kaldırdı, yenisini düzenledi.... ve kendisine ait askerleri olduğu için böyle bir temel üzerine her türlü binayı kurabildi."[7]

"Akıllı bir hükümdar her zaman bu gibi kuvvetlerden kaçınmış ve kendi kuvvetlerine başvurmuştur."[8]

"Sonuç olarak derim ki, kendi öz ordusu bulunmadıkça hiçbir hükümdarlık güvenlikte değildir."[9]

Machiavelli çeşitli devletlerdeki ordu teşkilatını incelerken Türk ordusundan da söz etmeyi unutmamış ve Türk hükümdarlarının ordularına büyük önem vermeleri gerektiğine değinmiştir :

"Devletinin kudretinin ve güvenliğinin bağlı bulunduğu oniki bin piyade ve onbeş bin atlıyı sürekli yanında bulunduran Türk hükümdarının bunları kendine dost olarak koruması gereklidir."[10]

Machiavelli, tarih boyunca genellikle olumsuz eleştiriler almış ve belki de çoğu zaman yanlış anlaşılmış bir yazardır. Oysa o, zorbalığı ve zulümü savunur gibi göründüğünde bile yalnızca ülkesinin çıkarlarını düşünmüştür. Gerektiğinde sert ve şiddetli bir yönetim istiyorsa bu, ülkesinde barışı, düzeni, disiplini sağlamak içindir :

"İnsanlar ya okşanmalı ya da yok edilmelidir. (...) bir insana yapılan kötülük öyle olmalıdır ki intikamından korkmaya yer kalmasın."[11] diyebilmiş ama bunu derken devletin birliğine zarar verecek kişileri kastetmiştir. Çünkü 'tüm insanlar iyi olsaydı kuvvete ve hileye gerek kalmazdı' diye düşünür. Bu düşüncenin benzerini Koçi Bey'de de görüyoruz :

"Velhasıl insanoğlu kahr ile zaptolunur. Yumuşaklıkla olmaz."[12]

[6] Niccolò Machiavelli, *Il principe*, Einaudi, Torino, 1961, s. 58-59.
[7] a.g.y. s. 30.
[8] a.g.y. s. 68.
[9] a.g.y. s. 70.
[10] a.g.y. s. 100.
[11] *Il Principe*, a.g.y. s. 11.
[12] *Koçi Bey Risalesi*, a.g.y. s. 73.

Şu da gözardı edilmemelidir ki, yazarlar, hükümdarın yerine göre sert olması gerektiğini savunurken, asla yolsuzluk yapmaması, doğruluktan ayrılmaması ve geniş yetkisini kötüye kullanmaması gerektiğini özellikle vurgularlar. Machiavelli hükümdardan korkulması gereğinin üzerinde dururken, onun bundan yararlanarak halkının malına ve namusuna göz dikmemesini de söyler:

"...korkulmuş olmak ve nefret edilmemek yanyana olabilir; bunu da yurttaşlarının ve halkının mallarına ve kadınlarına göz dikmemekle her zaman sağlayabilir.... her şeyden önce başkasının malından elini çekmelidir." [13]

Ayrıca hükümdar ülkedeki disiplini sağlarken, bunu aşırıya kaçırıp halka zulüm yapmamalıdır :

"Kendi yurttaşlarını öldürmeye, dostlarına ihanet etmeye, imansız, acımasız ve dinsiz olmaya erdem adı verilemez; bu durumlar egemenlik kazandırabilir ama şeref kazandırmaz." [14]

"Birçokları değil kuşkulu savaş zamanlarında, barış zamanında bile, zulüm ile devleti ellerinde tutamamışlardır. (...) Kötü amaç için kullanılan zulüme başvuranların başta kalabilmeleri olanaksızdır." [15]

Aynı doğruluk kavramı Koçi Bey Risalelerinde de sık sık göze çarpar. O da padişahı sürekli doğru yola teşvik etmiş, halkı ezmeden, zulüm yapmadan yönetmeyi öğütlemiştir :

"Yalnız padişah yakını olmakla nice yüzyıl fetholunmuş memleketten birçok köy ve tarlaları birer yolunu bulup kendine ve evlâtlarına mülk ettirse,... bazılarını dahi vakıf adıyla evlâtlarına gelir sağlayan mal ve yapı yaparsa, o çeşit vakıf nasıl sahih olur? Ve onu bismillâh diye yemek nasıl caiz olur?" [16]

"İslâm ülkelerinde bir memlekette zerre kadar bir kimseye zulüm olsa ceza gününde padişahlardan sorulur. (...) Küfür ile dünya durur zulüm ile durmaz. Adalet ömrün uzunluğuna sebeptir." [17]

[13] *Il Principe*, a.g.y. s. 87.
[14] a.g.y. s. 42.
[15] İbidem, s. 45.
[16] *Koçi Bey Risalesi*, a.g.y. s. 79.
[17] İbidem, s. 69.

Her iki yazar da hükümdarın disiplinli olmasının yanı sıra halkın sevgisini kazanması gerektiğini de savunurlar, çünkü Koçi Bey'in dediği gibi devletin ayakta durabilmesi halka bağlıdır :

"Osmanlı saltanatının şevket ve kudreti asker ile, askerin ayakta durması hazine iledir. Hazinenin geliri reaya[18] iledir. Reayanın ayakta durması adalet iledir. Şimdi alem harap, reaya perişan, hazine noksan üzere. (...) Din ve devlet düşmanlarının bunca memleketler alması ve reaye fukarasının zulüm ve sistem ile ayaklar altında kalması asla lâyık değildir." [19]

Bu konuda Machiavelli de aynı görüştedir :

"Halkın yardımı ile hükümdar olan bir kişi halkı kendine dost olarak muhafaza etmelidir; bunu yapmak kolaydır, çünkü halkın zulüm görmemekten başka bir dileği yoktur. (...) Bir hükümdar için halkın sevgisini kazanmak şarttır: Aksi halde kötü günlerinde çaresiz kalır." [20]

Halkı kazanabilmek için ise ilk koşul iyi davranmak ve halka iyi örnek olmaktır :

"Alemin düzeni padişahların mübarek kalplarine bağlıdır. Padişahlar alemin kalbidir... Hükümdarlar iyiliğe yönelirse alem baştan başa düzen bulur. Kötülüğe yönelirse hal kederli olup ağaçlar meyva vermez ve yerlerde ot bitmez." [21]

"Büyük girişimlerde bulunmak ve az görülen iyilik örnekleri vermek kadar bir hükümdarı itibarlı kılan hiçbir şey yoktur." [22]

Yazarlara göre devlete zarar veren bir başka tutku da lüks ve eğlence düşkünlüğüdür. Bu tutku hükümdarları asıl amaçlarından ayırır. Koçi Bey Kanunî Sultan Süleyman çağında çıkan isyanları sefahat düşkünlüğüne bağlamış ve IV. Murat'ı aynı hataya düşmemesi için uyarma cesaretini göstermiştir :

"Sultan Süleyman Han, askerin kuvvetini, hazinenin zenginliğini görüp süs ve şöhreti artırdı. Vezirler dahi ona uyup.... bütün halk süs ve şöhrete düştü. Zamanla o dereceye vardı ki, makam sahibinin geliri ve as-

[18] Hükümete itaat eden ve vergi veren halk anlamındadır.

[19] *Koçi Bey Risalesi*, a.g.y. s. 72.

[20] *Il Principe*, a.g.y. s. 48.

[21] *Koçi Bey Risalesi*, a.g.y. s. 83.

[22] *Il Principe*, a.g.y. s. 108.

ker taifesinin ücreti, yalnız ekmek akçesine yetişmeyip, mecburen zulüm ve tecavüze başladılar... Bu devlet-i aliyyedeki şöhret ve süs gibi zararı bulaşıcı bir bid'at yoktur." [23]

"Hükümdarlar savaştan çok süs ve eğlenceyi düşündükleri zaman devletlerini yitirmişlerdir." [24]

Yazarların üzerinde durdukları bir başka önemli nokta ise yetenekli kişileri görevlerinde teşvik etmektir. Koçi Bey bu konuda özellikle bilginler üzerinde durmuştur :

"Bilginin devamı bilginlerledir. O yüzden yüce ataları zamanında bilgiye ve bilginlere olan hürmet ve ikram hiçbir devlette olmamıştır. Bilginlerin hallerinin düzenli olması, din ve devletin en mühim hususlarındandır. (...) Fetva makamı, aziz, şerefli ve ilmiye mensuplarını seçmelidir... Her bilgin o makama lâyık olmaz. (...) İyilerin kadri bilinmek gerektir." [25]

Machiavelli ise tüm sanat dallarındaki yetenekli kişilerin değerlendirilmeleri konusuna değinmiştir :

"Bir hükümdar, herhangi bir sanata yeteneği olan kişilere olanaklar sağlayarak değerbilir olduğunu göstermelidir... İnsanlara özgü tüm uğraşılarda, sanatlarını huzur içinde yapabilmeleri için onlara cesaret vermeli ve güvenliklerini sağlamalıdır... Hatta bu gibi işleri yapmak isteyecek kişileri, ülkesini ve devletini herhangi bir biçimde zenginleştirmeyi düşünenleri ödüllendirmelidir." [26]

Şunu da belirtmeliyiz ki Machiavelli öğütlerinde Koçi Bey'den çok daha sert ve acımasızdır. Bunda en önemli etken yaşadıkları toplum ve kültür farklarıdır. Bu sert tutumu nedeniyle Machiavelli büyük eleştiriler almış ve görüşleri 'Makyavelizm' denilen ve çoğu kez olumsuz anlamda kullanılan bir deyimle anılmıştır. Oysa, yukarıda yaptığımız incelemeden de anlaşıldığı gibi bu deyim hiç de yerinde kullanılmamaktadır. Çünkü, sanıldığı gibi Machiavelli prenslere ve tüm insanlara hilenin ve yalanın zaferini vaadetmemiştir. Binlerce insanı idare eden hükümdarın görevi her şeyden önce devletin birliğini, uyumunu, barışını sağlamaktır. Bu yolda bazı şiddetli ya da hileli önlemlere başvuruyorsa bu, arada birkaç kişinin

[23] *Koçi Bey Risalesi*, a.g.y. s. 90
[24] *Il Principe*, a.g.y. s. 71.
[25] *Koçi Bey Risalesi*, a.g.y. s. 50-51.
[26] *Il Principe*, a.g.y. s. 113.

canı yansa da, çoğunluğun kurtuluşunu sağlamak içindir. Yazar *Il Principe* adlı yapıtını ünlü ozan Petrarca'nın şu sözünün en kısa zamanda gerçekleşmesini dileyerek bitirir : "Erdem zulüme karşı silaha sarılacaktır."[27] Bu cümle Machiavelli'nin yıllardır duyduğu özlemin, gerçek duygularının en güzel anlatımıdır. O, hileye başvurmadan önce yasa yolundan, dürüstlük yolundan ayrılmamayı, bunun yetmediği ve çok gerekli görülen yerlerde şiddete başvurmayı öğütlemiştir.

İki ülke arasındaki kültür farkına karşın iki yazarın fikirleri arasındaki paralellik, cümleler arasındaki benzerlik şaşırtıcıdır. Koçi Bey ve Machiavelli gerçekçi düşünceleriyle bugün bile süregelen sorunlara parmak basmış olmalarından dolayı güncelliklerini hala yitirmemiş iki ünlü fikir adamıdır ve görüşleri henüz taptazedir.

[27] Francesco Petrarca, Canzone, 'İtalia mia', 93-94.

XIX. YÜZYIL OSMANLI DÖNEMİ MİMARLIĞINDA, KAYSERİ YÖRESİ HİRİSTİYAN YAPILARI: GERMİR VE ENDÜLLÜK KİLİSELERİ

FÜGEN İLTER

Kayseri yöresi araştırma-inceleme gezilerimiz, çoğu bilinen Türk dönemi mimarlık örneklerine ilişkin gözlemlerimizi yoğunlaştıran olanaklar verirken, yanı sıra hemen hiç bilinmeyen bazı hiristiyan yapılarıyla da tanışmamıza yol açtı.

Özellikle, Kayseri çevresindeki küçük yerleşmelerde karşımıza çıkıveren kiliselerin, giderek değişen çevre düzeni içinde zamana direnen yapısal nitelikleri, Osmanlı Dönemi mimarlığının unutulmuş bu tarihsel yapılarına eğilmemize, onları tanıma-tanıtma çalışmalarına başlamamıza neden oldu. Araştırmalarımız ilerledikçe, Erciyes Dağının eteklerinde, Ali Dağ'ın yamaçlarındaki bağ ve bahçeler arasında yerleşmiş küçük Hiristiyan köylerinin varlığını kanıtlayan birçok kiliseye rasladık. Kiliseler, Osmanlı döneminin son zamanında, yörenin Hiristiyan yerleşmelerinde yoğun bir yapılaşmanın gerçekleştiğine işaret ediyorlardı. Merkeze yerleşmeş Türk dönemi Kayseri'sini çeviren halkalarda, ençok da güney-doğuda toplanmış bu yerleşme alanlarından bazıları: Talas, Zenci Dere, Hisarcık, Hacılar gibi yerleşmelerdi. Yine bu yerleşmelerde, XIX. y.y.ın ortalarında kiliselerin yanısıra, pek çok da Manastır yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Kayseri yöresi manastırları içinde, Rum Manastırları olarak bilinenler arasında Yanar Taş (Taxiarchi) ile, Zenci Dere Manastırlarını, Ermeni Manastırları olarak da, Surp Daniel, Surp Sergis, Surp Karabet ve Peri Karabet gibi manastırları sayabiliriz.

Rum ve Ermenilerin birarada yaşadıkları köylerin büyük bir bölümü ise Talas yöresinde toplanıyordu. Darsiyak, Evkere, Germir, Gesi, Endüllük ve Derevenk bunlardandı.

Burada, daha önce tanıttığımız Darsiyak ve Evkere kiliselerinden[1] sonra, Germir ve Endüllük'de yaşamış azınlıkların, Rum ve Ermenilerin kiliselerine yer vermek istiyoruz.

[1] bkz. İlter, F., "Kayseri'de XIX.y.y.dan iki Kilise: Darsiyak ve Evkere", Anadolu -Anatolia- (Festschrift Akurgal), XXII, Ankara, "1981-1982", (baskıda).

Yüzyıllar boyu, Kayseri ve çevre yerleşmelerinin etnik yapısında, Müslümanların yanı sıra Rum ve Ermenilerin önemli bir yer tuttuğunu biliyoruz. Hiristiyanlığın bu yörede yayılmaya başladığı erken yüzyıllardan, XX.y.y. başlarına gelene dek, Rum ve Ermenilerin bölgenin sosyo-ekonomik yapısında etkin bir rol oynadıkları gerçektir. Osmanlı yönetiminin Tanzimatla tanıdığı geniş haklar, toplumun bu kesiminde yeni oluşumlara, düzenlemelere yol açmıştır.

Osmanlı toplumuna yeni bir düzen getiren Gülhane Hatt-ı Humayunu (1839) ile başlayan Tanzimat döneminde, 'Hiristiyan ve Müslüman halkın kanun önünde eşitliklerinin sağlanması' ilkesi, üzerinde önemle durulması gerekenlerdendir. Ne var ki, yürütülmesi güç olan bu ilkeyi halka daha iyi açıklamak için, Padişah ve Sadrazamın sık sık bu konuda konuşmalar yapma gereğini duyduğunu öğreniyoruz. Sadrazam Rıza Paşa'nın konuşması, bu ilkeyi şöyle dile getirmektedir: "Müslüman, Hiristiyan, Musevi hepiniz bir hükümdarın uyruğu, bir babanın çocuklarısınız. Padişah efendimiz bütün uyruklarının ırz, namus, can ve malını güvence altına alan yasalarına, Osmanlı ülkesinin her tarafında eksiksiz uyulmasında kesin kararlı bulundukları için, içinizden haksızlığa uğrayan ve zulüm gören kimseler varsa, hemen meydana çıksınlar; adaletin gereklerinin yerine getirilmesini istesinler. Müslüman ve Hiristiyan, zengin veya fakir, askeri ve sivil memurlar veya din adamları, sözün kısası bütün Osmanlı uyrukları, adaleti herkes için eşit olarak kullanan padişahın iyi niyetlerinden tamamen emin olmalıdırlar"[2].

Osmanlı İmparatorluğunun geniş topraklarında yan yana yaşayan, Hiristiyan ve İslam topluluklarında; Rum ve Ermenilerin Müslümanlara göre sayısal durumları, ilk kez 'modern anlamda', II.Mahmut döneminde Rumeli ve Anadolu'da aynı zamanda yapılan nüfus sayımı ile belirlenmiştir. Ancak bu sayım, her iki tarafta da, erkek nüfusunu belirleme amacıyla yapılmıştır. Buna göre Rumeli'de 800.000 hiristiyana karşı 500.000 müslüman saptanırken, Anadolu'da 2.000.000 Müslümana karşı 400.000 Hiristiyan belirlenmiştir[3].

Öte yandan, Kayseri yöresini dolaşan gezginlerin verdiği genel bilgiler içinde bulabildiğimiz nüfusa ait dökümler, değişken olsalar da, azınlığın

[2] Karal, E.Z., Osmanlı tarihi V, (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri-1789-1856), Ankara, 1983 s. 171.

[3] Karal, E.Z., aynı, s. 155-156.

sayısının Müslümanların nerdeyse yarısına yaklaştığını göstermektedir[4]. Bu da yöredeki farklı inançdaki toplumlar arası ilişkiler boyutlarına önemli bir kriter oluştururken, Tanzimatla tanınan hak ve hukukun değerlendirilmesi açısından olduğu kadar, XIX.y.y. Osmanlı dönemi mimarlığında, Hiristiyan yapılarının da kültürel birikimdeki etkin yerini gösteren aydınlatıcı bir dayanak olmaktadır.

GERMİR

Kayseri'ye 5 km. kadar uzaklıkta, Sivas yolu yakınında, kayalık bir vadinin yamaçlarına yerleşmiş olan *Germir,* bağlık, bahçelik bir köydür. Yeni adı *Konaklar* olan köyün, halk dilinde hâlâ Germir diye anıldığı gözlenmektedir.

Yeşili ve bahçeleri genellikle yüksek duvarlarla çevrili köy konutları başlamadan, *Germir'e* geleni, küçük bir köprü karşılamaktadır (res.A). Düzgün kesme taşlarla yapılmış, yuvarlak kemerli, üç gözlü köprüyü aşınca girilen köy, giderek kayalık tepelere yaslanan setler üzerindeki yapılarla ilginç bir görünüm kazanır. Bazı yayınlarda *"Ghirmi"* adıyla tanınan bu ilginç yerleşme[5], Kiepert'in haritasında "Germir" olarak yer almıştır[6].

Gezgin Notlarında "Germir'in" konumu ve halkı:

XIX.y.y. boyunca Anadolu pekçok gezginin büyük ilgi duyduğu yerlerden biri olmuştur. Anadolu'da gezip görülen ve incelenen kent ve kasabalar içinde Hiristiyan yerleşmeleri de özel bir ilgi toplamıştır. Germir de bu yerlerden biridir. Örneğin Naumann'ın gezi notlarında Germir, önemle işaret edilen bir yerleşmedir. Şöyle tanıtır Germir'i Naumann: "..Kayseri'nin doğusunda yer alan, duvarlarla teraslanmış tepeyi aşınca, Germir

[4] Ainsworth, W.F., Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, I, London, 1842, s.221-222. Texier, C.,Asie Mineure, II, Paris, 1882, s.544., Cuinet, V.,La Turguie D'Asie, I,Paris, 1892, s. 304. Hamilton, W.J., Reisen in Kleinasien, Pontus und Armenien, II, Leipzig, 1843, s. 267. Bu arada, Osmanlı İmparatorluğunun günümüz Anadolusunu kapsayan topraklarında, 1530 larda nüfusun %8 kadarının Hiristiyanlardan oluştuğunu (Barkan, Ö.L. Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus ve Arazi Sayımları ve İstatistikleriyle ilgili Defter-i Hakaniler" İktisat Fak. Mecmuası, Cilt I, İstanbul, 1940), ancak bu oranın 1844 lerde Hiristiyanlar açısından gelişerek %20 ye ulaştığını da öğreniyoruz (Yerasimos, S.,Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, 2, -Tanzimattan I.Dünya Savaşına- İstanbul, 1976 s. 608.)

[5] Hamilton, W.J., Reisen in Kleinasien, Pontus und Armenien, II, Leipzig 1843, s. 264.

[6] Kiepert, H., Karte von Kleinasien, Berlin, 1844.

vadisine geldik. Kayseri'nin küçük kenti Germir'in halkı, ya orada sürekli oturanlardan ya da zaman zaman kalanlardan oluşuyor. Geniş ve kayalık bu çukur yerde, çizgiler çizercesine yanyana dayanmış, kiliselerden daha büyük konutlar dokuyu veriyor... Kayseri'de olsun, Germir'de olsun konutlar birbiriyle iyice bitişmiş olarak yapılmışlar. Böylece insan damlar üstünden kolaylıkla yürüyüp gidebilir"[7].

Yöredeki incelemelerinde, Yanartaş Manastırına yaptığı bir gezi sırasında Germir'e uğrayan gezginlerden biri de Hamilton. Hamilton Germir izlenimlerinde bakınız ne diyor: ".... 2-3 mil sonra, volkanik tüflerden oluşan tepelere çıktık. Sarımsaklı suyun güney-doğu sınırı bu tepelerle biçimlenmekteydi. Buradan 'Ghirmi' adındaki büyük bir kasabaya indik. Aynı şekilde biçimlenmiş, dar ve derin bir vadinin basamaklı inişlerine kurulmuş bu yer, pekçok mağarayla delikli bir görünümde. Yerleşme bağ ve bahçelerle kuşatılmış. Konutların çoğu taştan, büyük ve görkemli. Sokaklar genellikle kaldırım döşemeli. Bu nedenle bir Türk kasabasına pek benzemiyor. Gerçekten de nüfusun büyük bir kısmını Rumlar oluşturuyor"[8].

Nüfusla ilgili olarak Naumann'da da bazı kayıtlara rastlanıyor: "..yalnız Germir'de 450 Rum, 220 Ermeni ve 110 Türk konutu bulunmakta. Vasilaki'nin[9] söylediğine göre, son otuz yıl içinde 400 aile de Germir'den ayrılarak Yozgat'a, İzmir'e, Konstantinopolis'e ve başka yerlere gitmişler. Şimdi de yılda, yaklaşık 10-20 aile konutlarını bırakıp, Germir'den göçmekteymiş"[10].

Germir Adı:

Germir adını Ermenice 'Garmir'den almıştır. Garmir ermenicede, kırmızı anlamına gelir. 130 yıl kadar önce, Djirlakh'da oturan halk, bura koşullarının uygun olmayışı nedeniyle, Taulussun vadisinden aşağıya inmişler, Tirem diye de bilinen kırmızı topraklı Germir'e yerleşmişler. Böylece ilk konutlar kurulmaya başlamış... Daha önceleri burada yalnız 'Elekçiler' otururmuş. Elekçilere Kayseri ve çevresinde sıkça raslanıyor. Ermeni kökenli olan elekçiler, genellikle çingenelerle karıştırılırlar. 'Elekçi' ya da 'Bosha' ile ilgileri tef üretimi ile uğraşmalarındandır. Germir'in birkaç yıl öncesine dek bölgesel sicillerde geçen adı ise "Bosha Deresi"dir[11].

[7] Naumann, E., Vom goldenen Horn bis zu den Ouellen den Euphrat, 1893, s.207, 213.

[8] Hamilton, W.J., a.g.e. s. 264.

[9] Dr. Vasilaki, çevreyi Naumann'la gezen ve O'nu konuk eden kişidir.

[10] Naumann, E., a.g.e. s. 208.

[11] aynı, s. 209.

Germir Kiliseleri:

Cuinet, Germir'le ilgili notlarında, "..burada 1 büyük cami, iki Rum kilisesi var. Denildiğine göre burası, Zincidere Ortodoks-Rum bölgesinde papazın oturduğu yerdi" demekte ve eklemektedir; "..Germir'de bir de, daha yeni bir Ermeni Kilisesi bulunuyor. Ayrıca bir de okulları var. Bu okulda, Türkçe, Ermenice ve Fransızca öğretiliyor" [12].

Biz de Germir incelemelerimizde, zamanında hiristiyan azınlığın önemli yerleşmelerinden olduğunu öğrendiğimiz bu köyde, üç kilisenin varlığını saptadık. Bunlardan ikisi Rum, biri de Ermeni Kilisesi. Rum kiliseleri özgün özelliklerinden çoğunu, yer yer yıkılmış da olsalar, günümüze ulaştırabilmişlerdir. Ermeni Kilisesi ise, dış duvarları dışında, hemen tüm bölüm ve ögelerini yitirmiş durumdadır.

Kiliseleri, yapısal ve bezemesel özellikleriyle olabildiğince tanıtırken, Rum Kiliselerini, numaralayarak vermeyi uygun bulduk (Kilise I, Kilise II gibi). Ermeni Kilisesi ise, tek olduğu için, numara verme gereği duyulmamıştır.

KİLİSE I

Banarya Mahallesinde (yukarı mahalle diye de biliniyor) bir tepe üstündeki kilise, Germir'in en görkemli yapılarındandır. Kayalık tepenin düzleştirilen kesimine abanmış olup, giriş tarafından yüksek bir yamaçla kuşatılmıştır. Yamaçda, çeşitli seviyelerde, set set oturtulmuş ve zamanla elden geçirilmiş, yenilenmiş duvarlar ilgiyi çeker. Duvarlardaki kapılar, çeşitli hacımları işaret etmektedir. Bu mekanların, bir zamanlar kilisenin görevini yürütmeyi üstlenenlere hizmet verdiği anlaşılmaktadır.

Sağlam taş yapısı ile doğu-batı yönde yamaca doğru sokulmuş kilise, kasabadan bakıldığında, kübik beden duvarları üzerindeki yüksek kasnaklı kubbesi ve kuzey-batısındaki çan kulesiyle hemen belirmektedir (res.1,2). Doğu yönde bir patikadan tırmanılarak, kilise düzlüğüne ulaşılır. Kilisenin doğu yüzü, apsis çıkmalarını gizleyen düz bir yapıdadır. Kesme taşlarla örülmüş duvar düzleminde, ortaya toplanmış, dört küçük dikdörtgen pencereyle hafifleyen duvar, üst iki uçtan çıkma yapan bir yükselişle son bulur. Pencerelerin üstünde, yan söveler genişliğince açılan, konsollarla taşınan gölgelikleri bulunur.

[12] Cuinet, V., La Turguie D'Asie, I, Paris, 1892, s.319.

Yan yüzlerde pencereler, iki kat üzerinde düzenlenmiş dikdörtgen açıklıklar halindedir. Alt katta, pencerelerin yanı sıra, kapı açıklıkları da ilgiyi çeker. Ne var ki, gerek kapı, gerekse pencerelerin çoğu taşlarla örülerek kapatılmıştır.

Kayalık yamaca bakan, dışa kapalı, gizemli bir konuma sahip giriş yüzü, iki katlı bir narteks düzeniyle, yapının ağır, statik görünümünü hareketlendirir. Kuzey-batı bölümünün yıkılmasıyla hemen yarısını yitirmiş olan narteks, yine de yuvarlak kemerleri, sütun ve tonozları ile yapının genel özellikleri içinde önemle yerini alır. İçeriyle bağlantısı, ana eksen üzerindeki tek açıklıkla, ana kapıyla olmaktadır.

Dış görünüşte, gerek kubbe gerekse çan kulesi bol kemerli, bol açıklıklı kuruluşlarıyla, yuvarlak, eğri ve doğru çizgilerin, loplu profilli plastik ögelerin kıvrak yanyanalığında, masif, statik beden duvarlarının ağır etkisini, dışa kapalı havasını hareketlendirmekte ve hafifletmektedirler. Sanki mistik atmosferle yaşamın gereği kıvrak geçişler, biraraya gelmekte, bütünleşmektedir.

Yapı, genel çizgilerini belirtirken işaret ettiğimiz gibi, yer yer yıkılmıştır. Örtülerden, dış kaplamalardan ençok da batı yüzde, narteksten kayıplar vermiştir. Bugün yüklendiği işlev nedeniyle de, çeşitli açıklıkları kapatılmış, bu arada pekçok döküntü iç ve dış kısımlarda yığılmıştır. Bakımsız yapıda, örtü yer yer otlar ve çalılarla kaplanmıştır.

Dıştan dışa 28.80 x 17.80 m. boyutlarındaki kilise, boyuna planlı, üç sahınlı ve nartekslidir (Plan I). Sütun ve sivri kemerlerle birbirlerinden ayrılan sahınlar, sivri-beşik tonozlarla örtülmüştür. Doğu-batı doğrultusunda uzanan tonozlar, orta sahın üzerinde, merkezde, bir kubbeyle kesilmektedir.

Kilisenin ön yüzü, ençok zarar görmüş kısımlardandır. Beş bölümlü ve iki katlı nartekste, giriş ünitesini de içine alan sağ taraf (güney-batı) tonoz ve kemerlerinden yalnız üçü ayakta kalabilmiştir. Sol kanadı oluşturan bölümlerden dışta kalanı tümüyle yıkılmış, girişe bitişik olan bölümden ise, tonoz ve kemerden bazı parçalar günümüze ulaşabilmiştir. Yıkılma heriki katta da görülür (Res. 3-4).

Narteks galerisi; önde beş yanlarda da birerden yedi yuvarlak kemere sahiptir (Res. 5). Kemerlerin, basık başlıkları, profillerle hareketlenmektedir. Başlıklar üzerinde, prizmal yastıklar vardır. Üzengi üzerinde görülen delikler, geçmişte var olan demir gergileri işaret etmektedir. Nitekim bazı

kalıntılar, bunu açıkça göstermektedir. Düzgün kesme taşlarla kaplanmış giriş galerisinde, örtü, haç tonozdur. İri blok taşlardan yapılmış ayaklar, başlık, tonoz ve kemerler üzerindeki sıvalar yer yer dökülmüştür. Sol kanattan geriye kalabilmiş tonoz ve beden duvarlarında, kaplamalar düşmüş, moloz dolgu açığa çıkmıştır. Haç tonozları doğu-batı doğrultusunda taşıyan kemerler, doğu duvarından öne uzanan, gömme desteklere bağlanırlar. Bunlar da karşılarındaki başlıklara benzer başlık ve yastıklarla taçlanmışlardır. Batı yüzü ortalayarak açılmış ana kapı 'organik' niteliktedir.

Portal, yalın olup beden duvarlarıyla kaynaşmış bir yapıdadır. Günümüzde gelişi-güzel taşlarla örülerek-sıvanarak kapatılmış giriş açıklığıyla değişik bir görüntü kazanmıştır (Res.6). Dikdörtgen biçimli kapı açıklığı geniş taş sövelerle çevrilmiştir. Sövelerin dış kenarında, dışa doğru set set yükselen profilli çeviri, kapıyı yüzde belirginleştirir. Kapının üzerinde boş bir yazıt yuvası vardır. Ancak yazıtının bulunup bulunmadığı, var idiyse ne olduğu bilinmemektedir.

Kilise düzlüğünün kuzey-batısında, duvarlar içine alınmış çan kulesi, katlı ve bol açıklıklı uzun boyu ile uzaklardan belirir (Res.7). Tabandan kubbesine dek taşla örülmüştür. Dikdörtgen prizmal kaidenin üzerinde sekizgen kesitli, üç katlı gövde uzanır. Üstü kubbeyle kapatılmıştır. Gövdede alt parçanın sağır yapısına karşın, üst katlar, zarif başlık ve ayaklar üzerindeki yuvarlak kemerleriyle, sekizgen planlı açık mekanlar halindedirler. Kemer üstleri, silme çevirileri, kabaralar, serpme kabartma motiflerle bezenmiştir. Çan biçimli kubbesi nervürlüdür.

Çan kulesi ile kilisenin yüksek kasnaklı kubbesi birçok özellikleriyle benzeşirler (Res.8). Hernekadar kilise kubbesinin yüksek kasnağı, tepeleri üç loplu katlı kemerlerle taçlanan açıklıklar gibi değişik biçimli ögelerle düzenlenmişse de, bol açıklı bir kompozisyon ile kubbeyi taşıması, çan kulesinin üst katlarının genel kurgusuyla bağdaşmasını engellemez (Res.9).

İç Özellikler:

Sütunlarla üç sahna ayrılmış olan yapı, kuzey, güney ve batı yönlerde üst kat galerileriyle iki katlı bir kuruluşa sahip olmuştur. Ortada, yüksek bir kasnak üzerinde kubbe yükselir. Doğu kısmı, sahınlar genişliğince açılan ana ve yan apsislerle son bulur. Sahınlar alt katta, ilk üniteler dışında beşik, üst kat galerilerinde ise haç tonozlarla örtülmüşlerdir.

6 m. genişliğindeki ana sahnı ortalayan kubbeye pandantiflerle geçilmektedir. Kubbe de kapatılan öteki açıklıklar gibi, atılan ahşap kirişlerle

doldurularak, kasnak açıklıklarından ve üst yapısından koparılmak istenmiştir. Kapama işlemleri, şu anda gördüğü işlevi nedeniyle yapı içini dış etkilerden, hava koşullarından korumaya yönelik olsa gerektir.

Bölgenin öteki kiliselerinde olduğu gibi, gerek plan özellikleri gerekse sütun başlıkları ya da kalabilmiş izlere göre pandantiflerdeki resimleri, tonoz ve kemerleri ile bu yapı da, XIX.y.y.ın ortalarına verebileceğimiz, görkemli kiliselerden biri olmaktadır. Yapı içinin ne denli bezeli olduğunu Cuinet'in anlatımlarından da öğrenmekteyiz. Şöyle anlatmaktadır Cuinet kiliseyi: "..Rum kiliselerinden bir tanesi, Meryem Ana'ya adanmış olanı, pekçok freskle bezenmiştir. Bir çok da tablo bulunmaktadır. Bir de acayip bir eser vardır. Bu bakır üzerine yapılmış, dövme-kabartma örnek İsa'nın mezara girişini simgeleyen bir konuyu işlemekte. Papaz bunun ederini belirlemek için 'eserin üzerini tümüyle kaplayacak Türk Liraları değerindedir' şeklinde konuşmuş. Oysa öylesine değerli ki, belirtilen paralar bu değeri biçmeye yetmez" [13].

Her ne kadar günümüze tüm bu anlatılan freskler, tablolar ve çok değerli olduğu söylenen madeni eser (pano) ulaşamamışsa da, biz Germir'deki iki Rum Kilisesinden bunun, gerek boyutları gerekse Kilise Bayırındakiyle karşılaştırınca, çok daha özenli işçiliği, varsıl ögeleri ve silikleşmiş olsa da fresk kalıntıları hatta ayrıcalıklı, gizemli konumu ile Meryem Ana'ya adanmış olan kilise olduğunu kabullenmek istiyoruz. Böylece de Cuinet'in görkeminden, fresklerinden söz ettiği kilise bu olmalıdır diyoruz. Bu arada yeri gelmişken bir noktaya değinmek istiyoruz; bugün Kayseri Etnoğrafya Müzesinde bulunan resimli-ahşap panolar [14], ahşap kürsü parçaları [15] ve kapı-pencere pervazları [16] çoğunlukla bu kiliseye ait olmalıdırlar. Ancak bir kısmının öteki kiliselerden gelmiş olabileceği düşünülebilir.

Böylece, yerleşmenin öteki kiliselerine kıyasla, ayrıcalıklı konumu ve seçkin özellikleriyle öne çıkan Kilise I, yalnız Germir'de değil yörede de özel bir yere sahip olmalıydı. Yine kuşku yok ki, zamanında, Ortodoks-

[13] Cuinet, V., a.g.e.s. 319. Fransızca çeviriler için Doç.Dr. Gönül Yılmaz'a şükranlarımı belirtmek isterim.

[14] Örneklerin Müze kayıtlarında, geliş yeri hakkında açıklayıcı bilgi yoktur. Panolarda, İsa ve İncil yazarları resmedilmiştir.

[15] Örneklerin geliş yeri olarak, Müze kayıtları "Germir Kilisesi"ni, Müzeye geliş tarihi olarak da 1934 yılını vermektedir.

[16] Bu örnekler için de, geliş yeri olarak "Germir Kilisesi" açıklamasını veren Müze kayıtları, geliş zamanı olarak da yine 1934 yılını göstermektedir.

Rum bölgesinde Papazın bulunduğu baş kilise olma niteliği taşıyan önemli bir yapıydı.

KİLİSE II

Kilise Bayırı'nda bulunan yapı, Germir'in topoğrafik durumundan kaynaklanan, geleneksel yapı konumunun ilginç bir örneğini sergilemektedir.

Yukarıda değinildiği gibi, Germir konutları kayalık, dar bir vadide, setler üzerine yanyana, bitişik düzende yapılmışlardır. Ayrıca da, arkalarını yasladıkları kayalarla, çoğu kez iç içe girmişlerdir. Böylece kazanılmış hacımlarla, doğal-yapma; yani karma biçemde konut özelliği gösteren bir türün oluşturduğu 'kent dokusu' ortaya çıkmaktadır.

Yapısal Özellikler:

Kilise Bayırındaki II no:lu Germir Kilisesi de, doğu yönde, apsis ve apsis ötesi hacımlarıyla, kayalık yamaca kısmen girmiş durumdadır. Kilise dıştan yine konutlarla özdeşleşen bir görünüşe sahiptir. Düzgün kesme taş duvarları ve yalın kuruluşu ile konutlardan pek farklı değildir. Güneyinde, birkaç metre ötesinde yer alan ve "Rahip Evi" diye bilinen konut kadar bile göze çarpmayan kilise, günümüzde 'Şahıs malı' olarak kullanılmaktadır. Buna bağlı olarak yüklendiği işlev nedeniyle, giriş ana ve yan kapıları (?) örülerek kapatılmıştır. İstendiğinde yandaki pencerelerin birinden zorla da olsa içeri girilebilmektedir. Pencereden geçiş zor, ancak pencereye ulaşmak kolaydır. Çünkü kilise, her yönden dökülen taş ve toprakla sarılmakta, giderek gömülmektedir. Yöredeki birçok yapı gibi bakımsızdır ve doğaya bırakılmıştır. Duvarlar ve bazı ögeler, güçlü kuruluşlarıyla günümüze gelebilmişlerse de, kubbe çökmüştür.

İçten içe 19.60 m. x 13.40 m. boyutlarındaki kilise, boyuna düzenli, üç sahınlı ve narteksli olarak yapılmıştır (Plan II). Ancak narteks yıkılarak ortadan kalkmıştır.

Kilisenin doğu bölümü yani apsisler, kayalık yamacın oyulmasıyla kazanılmış hacımlar halindedir. Yine, güney-doğu apsisinden açılan bir kapıyla da, kayalar içine oyulmuş uzun mekanlara varılmaktadır. Bu mekanlar, kilisenin ana yapısı gibi düzgün olmayıp, geleneksel mahzen biçiminde bir yapı göstermektedir.

Sahınlar birbirinden ayaklar ve sivri kemerlerle ayrılmakta olup, doğu-batı doğrultusunda sivri-beşik tonozlarla örtülmüşlerdir. Ana sahın

merkezde kubbe ile kapatılmıştır. Böylece boyuna düzene, kubbeyle merkezi vurgulayan bir kuruluş kazandırılmak istenmiştir.

Batıda, giriş yüzünde var olduğu anlaşılan narteksten hiçbir kalıntı kalmamıştır. Yüzü ortalayarak açılmış dikdörtgen biçimli, 1.40 m. genişlikteki ana kapı gibi, batı-güneydeki yan kapı da, aynı biçimde ve yalın kuruluştadır. Her ikisi de, taşlarla gelişi güzel örülerek kapatılmışlardır. Yan yüzlerdeki pencereler, basık dikdörtgen açıklıklar halindedir.

İç Özellikler:

Çöken kubbenin göğe açılan boşluğuna karşın, iç kısım oldukça loştur. Göz alıştıkça, ayaklar, sivri kemerler, tonozlar, pandantiflerdeki fresk kalıntıları-figürler daha iyi seçilmeye başlamaktadır. Giderek biçimler renklerle bütünleşmekte, duvarlardaki konsol ve kemer içlerindeki mavi çiçek ve şeritlere, geçiş ögelerindeki figürlerin mavi ve kahverengileri katılmaktadır.

Yine bu arada çöken kubbeden tabana saçılmış taşlar, bazı yerlerdeki bozulmalar, iç yapıyı hemen tümüyle kaplayan sıvalar üzerindeki kazınmış, çizilmiş yerler de kendini gösterir.

Duvarlardaki oyuklar, özgün taş örgüde kullanılan ahşap hatıllar alındıktan sonra geriye kalan izleri işaret etmektedir. Yine kemer üstlerindeki delikler de, kesilerek alınmış demir gergilerin varlığının kanıtlarıdır.

5.80 m. genişliğindeki orta sahın, 3.80 m. genişliğindeki yan sahınlardan bir kenarı 0.65 m. olan taş ayaklarla ayrılmaktadır. Ayakların profilli, kübik başlıkları üzerinde, sivri kemerler yükselir. Sivri-beşik tonozlar örtüyü verir.

Tam ortada yer alan 5.80 m. çapındaki kubbe, tümüyle çökmüştür. Kubbe eteğini alttan dişli bir çember halinde destekleyen konsol dizisi ise, günümüze ulaşabilen ögeler arasındadır. Kubbeye geçiş pandantiflerledir. Pandantifler üzerindeki figürlü fresk kalıntıları ilgiyi çeker.

Batı yüzde ana eksen üzerinde yer alan giriş kapısı, içten hemen beliren hareketli bir yapı gösterir. Kapı sövelerinin tek parçalı iri blok-taş çevirisini üstten ve yanlardan vurgulayan profilli kuşak, tepede "kaşkemer" biçimli bir yalancı kemere dönüşmektedir. Kemer, yanlara doğru birer kez daha iç ve dış bükey kavislerle dalgalanarak aşağıya yönelmekte, düz bir çizgi halinde tabana inmektedir.

Doğu bölümü oluşturan ana ve yan apsisler, sahınlarla bütünleşirken bir yandan da yapısal özellikleriyle ilgi çekerler. Kayalar içine oyularak yapılmış ana apsis, 3.80 m. genişlikte olmasına karşın, 0.85 m. gibi az bir derinliğe sahiptir. Yarı kubbesel doğal kaya örtüsü ise, desteklere kadar uzanarak, derinliği arttıran bir etki yaratır. Apsis içine sonradan bir niş açılmıştır. Güneye doğru kaydırılarak oyulmuş bu niş, yapının bir süre cami olarak kullanıldığına işaret eder. Yan apsislere gelince: birbirinden farklı biçimdeki bu ögeler, derinliği az, düzgün olmayan nişler halindedirler. Kayalara oyulmuş apsislerin gerisinde, yine kayalara oyulmuş mahzen gibi hacımlar, doğu-güney yan apsisi içindeki bir kapıyla kiliseye bağlanmaktadır.

Güney ve kuzey duvarlarında, tek sıra halinde, aynı seviyede yer alan pencerelerin 1 m.ye yaklaşan derinlikleri tonozlarla örtülendirilmiştir. Yöredeki öteki kiliselerde de görüldüğü gibi, pencereler, düğümlü demir parmaklıklarla kapatılmıştır.

Bezemeler: Yapının ana malzemesi olan taş, örtülerin ve öteki iç ögelerin de malzemesidir. Taş duvarlar, tonozlar, kemerler, apsis örtüleri, pandantifler, kubbe (yıkılmış) ve ayaklar beyaz bir sıvayla kaplanmıştır. Sıva üzerine de yer yer, özellikle kubbe çevresinde yoğunlaşacak biçimde, figürler ya da motifler işlenmiştir. Pandantifler dışında, sıvaların çoğunun dökülmüş olması nedeniyle, herhangi başka bir figürlü konuyu saptayabilme olanağı kalmamıştır. Ancak duvarlarda, kemer içlerinde, çizgilerle sınırlanmış ya da vurgulanmış alanlarda, çiçek ve yıldıza benzeyen serpme motifler yanısıra, birbirine tutunmuş dalların oluşturduğu, sarkma-bitkisel kompozisyonlar da işlenmiştir.

Figürlü Bezemeler: Kubbe altı dışında, sıvaların bozulmuş olması nedeniyle, belirli dinsel konulara, ya da figürlere yer verilip verilmediğini bilemiyoruz. Yalnızca çökmüş olan kubbe altında, pandantiflerde, İncil yazarı Azizlerin resmedildiği görülmektedir. Ancak, günümüze oldukça bozulmuş, özellikle de üst kısımları dökülerek gelebilmiş bu fresklerde İncil yazarlarının (bozulmuş ve silikleşmiş olarak), tanıtıcı yazıları ve simgeleriyle işlendiği ilgiyi çekmektedir. Bunlar:

Kuzey-doğuda : Aziz Lukas (.....) kanatlı öküz ile, (Res.10)

Güney-doğuda : Aziz ? (.....) kitap ile, (Res.11)
Bu fresk, dört Aziz içinde bütüne en yakın kalabilmiş olanıdır. Aziz hafif yan dönmüş olarak oturmakta, ya-

nındaki masada da kitabı bulunmaktadır. Göğsünden yukarısı, dökülen sıvılarla yok olmuştur. Doğu köşede ve pandantifin altında yazılar vardır.

Kuzey-batıda : Aziz.....(.....) simgesi aslan ? silikleşmiştir (Res.12).

Güney-batıda : Aziz.....(.....) figürden yalnız ayaklar ve bacakların bir kısmı kalabilmiştir. Altta da bir yazıdan arta kalmış bazı harfler gözlenmektedir (Res.13).

Figürler ve simgeleri, pandantifleri ortalayarak yerleştirilmişlerdir. Genellikle alt uçlara, ayrıca da yanlara yazılar yazılmıştır. Pandantiflerin kenarlarını çeviren kalınca, mavi çizgiler, kompozisyon alanı sınırını bir kez daha vurgulayarak belirtmektedir. Ağır basan mavinin yanı sıra kahverengi, sarı ve yeşil renkler de kullanılmıştır.

Öteki Bezemeler: Kilisenin duvarlarında, kemer içleri ve kemer köşeliklerinde, maviyle yapılmış çizgiler, serpme rozetler, dal ve çiçeklerden oluşmuş sarkma dal kompozisyonları, figürsüz bezemenin ana motiflerini vermektedir.

Böylece kubbede odaklaşan bezeme programı, yatay, düşey ya da eğri yüzeyler aracılığıyla, kilisenin dört bir yönüne doğru dağılmaktadır. Büyük bir olasılıkla, gerek kubbede, gerekse apsis yarı kubbelerinde varolduğunu düşündüğümüz dinsel konular, açılarak dağılan serpme motiflere merkezlik eden, ana konuları-baş figürleri oluşturuyorlardı.

Ana çizgileriyle tanıtmaya çalıştığımız Germir'in II nolu Kilisesi, yapısal özellikleri kadar bezeme programıyla da yöre kilise mimarlığında önemli bir yer almaktadır.

Kilisenin tarihini veren bir yazıtı olmamasına karşın[17], yöre kiliselerinin hemen çoğunun yapıldığı XIX.y.y. ikinci yarısı başları, bu kilisenin de yapımını tarihlemektedir kanısındayız. Kilise yakınındaki 'Rahip Evi' diye bilinen konutdaki 1878 tarihi, bu zamanlamanın doğruluğunu göstermekte, ancak kanımızca üst sınırı vermektedir (Res.14).

Bu sınırlamada tarihi 1850 lere yaklaştıran bir başka neden de, günümüze ulaşabilmiş insan figürlü bezemenin, yörenin önemli yapıların-

[17] Kilise çevresinde rastladığımız yazıtlı bir taşın kiliseye ait olup olmadığını henüz çözememiş olmamız, belki de kesin bir tarihlemeden bizi yoksun bırakmıştır. Ancak, yazıtlı bu örnek üzerindeki çalışmalarımızı sürdürmekteyiz.

dan Darsiyak Kilisesi figür programı içinde hemen seçilen "İncil yazarları"nı veren fresklerle (Res.15-17), renklerde olduğu kadar biçem yönünden de benzer özellikler göstermesidir.

ERMENİ KİLİSESİ

Aşağı mahalledeki kilise, Cuinet'in Rum kiliselerine göre "daha yeni" olarak belirttiği ve yine "güzel bir de okulu var" dediği[18] Ermeni kilisesidir.

Genişçe bir düzlüğe oturtulmuş büyük boyutlu yapı, günümüze hemen tümüyle içi ortadan kalkmış, dış duvarları kalmış bir halde gelebilmiştir. Dış duvarlar da yer yer yıkılmıştır. Doğusunda, iki yan odayla dışa taşan apsis bölümü görülebilmektedir. Narteksi de, değiştirilerek konuta dönüştürülmüş, iki katlı bir bölüm halindedir (Res.18). Narteksin batısında, ön taraftaki okul ise yıkılarak ortadan kalkmıştır. Kilisenin naosu tümüyle açıktır. İçte sahınları veren destek ve kemerlerden, örtüden hiçbir şey kalmamıştır.

İçten içe 23.15 m.x 17.65 m. ölçülerindeki kilise, boyuna düzenli, üç sahınlı ve iki katlı narteksli dir (Plan III). Doğu-batı doğrultusunda sahınları örten beşik tonozların, yöredeki benzer öteki kiliselerde olduğu gibi, merkezde bir kubbeyle taçlandığı söylenebilir.

Narteks kısmı konut olarak kullanıldığı için, bugün kiliseye kuzey-batıdaki yan kapıdan girilmektedir. Yöre kiliseleri gibi, tümüyle kesme taştan yapılmış yapıda, yer yer beyaz sıvalar ve bazı ögelerde de mavili, morlu boyalarla yapılmış bezeme kalıntıları hala gözlenebilmektedir.

Orta sahnın 7 m., yan sahınların da 4,5 m. olduğu anlaşılan kilisede, sahınları örten tonoz izlerini ve kemer ayaklarından arta kalanları, narteksin doğu yüzünde görebilmekteyiz. Yine bu yüzde, günümüzdeki işlevi nedeniyle narteksten naosa geçiren kapıların doldurularak kapatıldığı ilgiyi çekmektedir. Ayrıca sahınlar arasında, tonoz ağırlığını paylaşan gömme ayaklar, ayaklar üzerindeki başlıklar ile kemer üzengileri, narteks doğu duvarının naosa bakan yüzünde, kalabilen ögeler olarak seçilirler.

Narteks üst katı, kemer içi dolgularından hemen anlaşıldığı üzere, moloz taş bir örgüyle sonradan kapatılmıştır. Kapatılma işlemi sırasında,

[18] Cuinet, V., a.g.e. s. 319

ortaya iki, yanlara da birer küçük boyutlu pencere açılmıştır. Narteksin dışa taşan kanatları, düzgün kesme taş yüzeyleriyle, özgün yapıdan arta kalan bölümler olmaktadır.

Aynı şekilde doğuda, yan apsislerin kuzey ve güney taraflarındaki hacımlar da, kesme taş duvar örgüleriyle günümüze ulaşabilmişlerdir. Bu odalar, simetrik olarak kuzey-doğu ve güney-doğu köşelerden iki yana doğru taşarlar. Odalara içten, yan apsislere yakın kapılarla girilmektedir.

Kilisenin güney tarafına, bir konut yerleşmiştir. Böylece, içindeki halı tezgahıyla, yörenin geleneksel halı üretimine katkıda bulunan bu konutla, kiliseden yararlanılarak kurulmuş konutlara bir yenisi daha eklenmiş olmaktadır.

Yan apsislerin yarı kubbesel örtülerine karşın, ana apsisin daha geniş ve yüksek olan örtüsü yıkılmıştır (Res.19). Üçlü apsis grubunda, kalabilen kısımlarda kalın beyaz sıvalar üzerinde, geometrik, ya da bitkisel bazı bezemeler yer almaktadır. Genellikle mavi rengin çoğunlukta olduğu resimlerde ayrıca; sarı ve yeşile de yer verilmiştir. Bezemelerde, perde saçağı tipli motifler, kıvrık dallar ilgiyi çeken biçimler olmaktadır (Res.20). Yöre kiliselerinde, sıva üzeri figürsüz bezemelerde çok görülen mavi renk, motif ve kemer içi çizgili desenlemelerde yine ana renk olma özelliğini korumaktadır. Nitekim, narteks yüzünde, yukarıda değinilen üzengi kalıntıları ve kemer iç yüzlerinde, yine beyaz sıva üzerine çekilmiş karşılıklı çift çizgiler de, aynı rengi sergilemektedir. Ayrıca mavinin altlardaki, payanda ayaklar üzerinde kareli bir desenlemede kullanılan renk olması, maviyi bezemede 'ana renk' yapmaktadır.

Görülmektedir ki, şu haliyle bile; basık, boyuna düzenli planı içinde, doğu ve batıda yanlara taşan hacımları, beşik tonozlu örtüleri ile yuvarlak kemerli açıklıkları işaretleyen kalıntılarıyla bile etkin özelliklere sahip bir kiliseyle karşı karşıya bulunuyoruz.

Kanımızca, plan özgün durumunda, merkezi bir kubbe ile vurgulanıyordu. Yine yapının içinde, öteki yöre örneklerinde olduğu gibi, figürlü bezemelere de yer veriliyordu. Ne var ki, Germir'in XIX.y.y. ikinci yarısında yapılmış tek Ermeni kilisesi, günümüze büyük bir kısmını ve birçok özelliklerini yitirmiş olarak ulaşabilmiştir. Böyle de olsa, yöre kilise mimarlığının unutulmaması gereken bir örneği olduğunu belirtmek istiyoruz.

ENDÜLLÜK

Kayseri-Tomarza yolunda, Talas'ı geçip Tomarza ayrımına gelindiğinde, Tomarza'ya doğru gidilmezde, sağa ayrılan yola girilirse, 6 km. kadar içerde "Endüllük" köyüne varılır. Burası Kiepert'in haritasındaki "Enderlik"dir[19]. Naumann'ın Kayseri yöresini tanıtan gezi notlarında, Endüllük'le ilgili ilk izlenimleri de şöyledir: "...Germir'in arkasındaki teraslarla biçimlenmiş tepeye çıktığımızda, görkemli Erciyes Dağının eteklerindeki Yılanlı Dağ ile Ali Dağın yükseltilerine uzandı bakışlarımız. Vasilaki bana buradan Kayseri'nin kasabalarını gösterdi: Germir, Taulussun, Talas, Istafane, Ukdjakana, Zincidere,*Endürlük*. Tüm bu yerleşmeler, doğudan güney-doğuya uzanan bir kemer gibi merkezi çevreliyorlardı[20].

KİLİSE

Sapaktan sonra yeşilsiz, boz yolda ilerledikçe, aralarına seyrek de olsa yeşili almış konutlar görünmeye başlar. Giderek daha da yeşillenen köyde, batıya doğru yoğunlaşan yerleşmede, küçük pencerelerle dışa açılan taş konutlar arasından bir çan kulesi görünüverir. Kuleyi taş beden duvarları; kubbeyle vurgulanarak dört yöne açılan, üçgen alınlıklı örtülerle plastikleşerek yükselen bir yapı tamamlar: Kuleyle bütünleşen bu yapı köyün kilisesidir (Res.21).

Kilisenin Yapısal Özellikleri:

Kilise düzleştirilmiş bir araziye yerleştirilmiştir. Etrafı 4,5 m.yi aşan yükseltide duvarlarla çevrilmiştir (Res.22). Batı kısmında, set set bağlar, bahçeler, ağaçlık alanlar görülür. Yakınındaki konutlardan, aynı taş malzemeyi aynı tekniği paylaşması nedeniyle, yalnızca yapısal ögelerinin değişkenliğiyle ayrılmaktadır. Yatay uzantılı beden duvarları, üstten silme kuşaklarıyla çevrilmiştir. Bu çeviriler, yatay bitişleri birbirinden ayıran çizgiyi belirginleştirir. Yapının genel görünümünde, yüzleri taçlandıran üçgensel alınlıklar ilgiyi çeker. Kubbeye açılan ve bir haç oluşturan kollar, üçgen alınlıklardaki yuvarlak biçimli açıklıklarla bir kez daha vurgulanmaktadırlar.

Kilisenin kuzey ve güney yüzlerinde pencereler iki kat üzerine düzenlenmiştir. Üsttekilerin dikdörtgen biçimli ve yalın kuruluşta olmalarına karşın (Res.23), alt kattakiler yuvarlak kemerli, kemer üstleri üçgen alınlıklı daha hareketli açıklıklardır. Kubbeye açılan kolların, saçak üstüne otu-

[19] Kiepert, H., a.g.e.
[20] Naumann, E., a.g.e. s. 208.

ran üçgen alınlıklarında ise, daha değişik, dalgalı yuvarlak çizgili açıklıklar ilgiyi çeker (Res.24). Ortadakiler elips, yandakiler ise daha alçak, yatık yüreğe benzer biçimlidirler. Bunlar üstten; ortada kırmalı, yanlarda ise boylarınca uzanan yatık silmelerle sınırlanmışlardır.

Doğu yüz, üçlü apsis çıkmalarıyla dalgalanan oldukça sağır bir yapıdadır. İkili ayaklar üzerinde iki katlı yapısıyla batı yüzü hareketlendiren narteks galerileri, bu yüzle sınırlanmayıp, kuzey ve güney yüzlere dönerek, bu yüzleri de yarılarına dek kuşatırlar. Narteksin haç tonozlu örtüsü, kemer içlerinin renkli freskleri, ana girişten başka iki yan kapısının daha bulunması ve ögelerin profilli özenli yapıları bölümün etkinliğini arttırır.

Düzgün kesme taşlarla örülmüş yapı, bakımsız olup, yer yer yıkılmıştır. İçten içe: 24.50 m.x 15.80 m. boyutlarındaki kilise, boyuna düzenli, üç sahınlı ve narteksli dir (Plan IV). Narteks galerileri, kuzey ve güney yönlere dönerek yapının ortalarına dek uzanır (Res.25). Sahınlar yüksek ve katlı dörtköşe kaideler üzerinde yükselen sütunlar ve yuvarlak kemerlerle ayrılmaktadır.

Orta sahında apsise doğru kaydırılmış kubbeye dört yönden uzanan hacımlar, beşik tonozlarla örtülürken, yan sahınlarda geri kalan kısımların haç tonozla kapatıldıkları görülür. Böylece, boyuna düzenli planın içinde, merkezi kubbeyle vurgulanmış kapalı bir 'latin haçı' kurgusu gerçekleştirilmiş olmaktadır. 6.85 m. çapındaki kubbeye dayanan kuzey ve güney kollar, 4.55 m. derinlik gösterirken, doğu kol apsis derinliği de eklenerek 7.40 m.ye ulaşmakta, en uzun batı kolda ise derinlik 13.55 m.yi bulmaktadır.

Batıda giriş yüzünde, ikili ayaklara oturan yuvarlak narteks kemerlerinin, köşelerde tek ayak üzerinden dönerek, kuzey ve güneyde yine aynı ikiz ayak sistemiyle, yan beden duvarlarının yarısına dek sürdüğü gözlenir (Res.27). Böylece narteks kemerleri, önde beş yanlarda dörderden sekiz büyük gözle, onüç kemerli bir galeri oluşturur. Ayrıca, ikiz ayaklar arasındaki küçük kemerlerle açıklıklar çoğalırsa da, bunlar taşıyıcı olmaktan çok, hareketlendirici ögeler olarak özel bir durum gösterirler. Galerinin üst katı kapalı olup, masif duvar örgüsünde, alttaki herbir ana kemeri ortalayarak yerleştirilmiş dikdörtgen biçimli birer pencere yer alır. Kenar uzunluğu 0.50 m. olan, köşeleri yuvarlatılmış ayaklar üzerinde, profilli yalın başlıklar bulunur. Üzengiler arasında, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda uzanan demir gergiler, yapıyı güçlendirici girişimlerin somut örnekleri olarak, narteksi dolanırlar. Nartekste örtü tonozdur. Haç tonoz-

lar arasında, ikiz desteklerin batıya uzanan kemer atkıları arasında da dar beşik tonozlar vardır. Kemer karınlarının uçlarına, figürler resmedilmiştir. Kazınarak ve çizilerek yer yer bozulmuş figürlerin, aziz resimleri olduğu anlaşılmaktadır (Res.28). Üstteki yazılar da bunu doğrulamaktadır. Ne var ki, narteksin çok daha yoğun olduğu anlaşılan figür programı, sıvaların dökülmesiyle pekçok örneğini yitirmiş olarak günümüze birkaç resimle gelebilmiştir.

Narteksten naosa ana giriş kapısından başka, iki de yan kapı açılmaktadır. Taç kapı yüzü ortalayarak yerleştirilmiştir (Res.29). Gerek ana kapı gerekse yan kapılar, gelişi güzel üst üste yığılmış taşlarla yarılarına dek kapatılmışlardır. Narteks tabanında, sağa sola saçılmış taşlardan, zaman zaman kapama işleminin tüm kapıları örtene dek yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yan kapılardan daha yüksek ve daha geniş olan ana kapı, yanlardan gömme ayaklarla kuşatılmıştır (Res.30).Ayakların profilli, katlı başlıkları arasında uzanan yatay silme kuşağı ile üstteki üçgen alınlık arasında, yatık dikdörtgen bir pano vardır. Pano, büyük bir olasılıkla, bugün artık yerinde olmayan yazıtın yeridir. Ayak başlıklarına tutunarak panoya doğru uzanan ucu volutlu, eğmeçli bezeme motifleriyle, üçgen alınlığın alt köşesinden başlığa inen çizgi yumuşamaktadır. Böylece tüm bu ögeleri içine alarak kuşatan yuvarlak kemere de uyum sağlanmış olmaktadır.

Yan açıklıklar ise; ana kapıya göre daha yalın kuruluştadırlar. Hemen tüm özelliklerini, benzer dikdörtgen kapı açıklığı ile üstteki üçgen alınlık oluşturmaktadır.

Narteksteki ikili ayakların haç tonozlar arası kemer uzantıları, batı duvarına kavuştuktan sonra, duvarla kaynaşarak son bulmakta, duvardan aşağıya doğru sarkarak, gittikçe daralan profillerle katlandırılmış uzantılar halinde bitmektedir.

Anakapının sağında, çifte kemer karınlarının altındaki Aziz figürleri narteksin en az bozulmuş resimleridir. İzleyene dönük, ayakta işlenmiş figürler, uzun giysileri, haçlı asaları, haleli başları ile, değerli kalıntılar olmaktadır. Yüzleri bozulmuştur. Başları üstündeki yazılar, kimliklerini açıklamaktadır.

Kuşatma duvarlarının güney-doğu köşesinde yer alan çan kulesi, katlı kuruluşu, açıklığı bol yapısıyla yükselmektedir (Res.31). Girişi, güney-doğudadır. Hemen hemen sekizgen kaidesinin bitimine dek yükselen kuşat-

ma duvarları nedeniyle, dışa alt kısmı kapanmaktadır. Üst iki katın, sütunlu kemerli yapısı, sivri tepelikli kubbeyle taçlanmaktadır.

Gövdede alt kısım, düzgün kesme taş iç duvarlarını dıştan saran, sütunlu kemerli sağır galeriyle, çift halkalı bir yapı gösterir. Üst kat ise sütunlara oturan yuvarlak kemerleri ile sekizgen planı sürdüren, her yöne açık bir kuruluştadır. Yuvarlak kemerlerin kuşattığı büyük açıklıklar yanındaki dar açıklıklarla, narteks galerisindeki arkad esprisi kulede de gözlenmiş olmaktadır. Kemer içlerinin dişli yapısı, kubbe saçaklarının dilimli sarkmaları ve kemer aralarındaki kabartmalar, kulenin bezeyici ögeleri olarak sayılabilir.

İç Özellikler:

Kilise içine girildiğinde, boyuna bir düzende, sütunlar, kemerler galerilerle, kubbe ve pandantiflerle, volütlü destek başlıkları ile duvar resimlerinden arta kalmış desenlerle -yeşil, mavi renklerle- hareketli bir ortamla karşılaşılır.

Yapı bakımsızdır, kirlidir. Döşemeler sökülmüş, duvarlarda yer yer bozulmalar, karalamalar, kazımalar olmuştur.

6.85 m. genişliğindeki orta sahın, 4.55 m. genişliğindeki yan sahınlardan, yüksek, köşeli ve iki katlı altlıklar üstünde yükselen sütunlar ve yuvarlak kemerlerle ayrılmaktadır. Beyaz sıvalı taş sütunlar, iki bölümlü, gösterişli başlıklarla taçlanmaktadır. Başlıklarda üst bölümde, volutlu uçlar arası, elips biçimli yuvarlak dizilerle bağlanmaktadır (Çizim 1-A). Alt bölümse, sivri uçları yukarıya dönük dilimlerle hareketlendirilmiştir. Güneydeki yan sahnı ana sahından ayıran, doğudan ikinci sütunda, başlık altında, bir yazıt bulunmaktadır. Sıvayla kapıtılmışken, sıvanın kazınmasıyla açığa çıkarılan yazıtta, bir de tarih bulunmaktadır. En altta yer alan tarih, "1831" yılını vermektedir.

Kemer üzengilerinden, nartekste de görüldüğü gibi, demir gergiler geçmektedir. 8 cm. genişliğindeki gergiler, desteklerin arasını hem boyuna hem enine bağlamakta, duvarlara dek uzanmaktadırlar. 4.55 m. açıklıkla yerleştirilmiş sütunlar, ortaya gelindiğinde, batıya doğru daha geniş açıklık bırakarak, 6.85 m. öteye oturtulmuşlardır. Böylece oluşan kare alanda, pandantifler üzerinde kubbe yükselmektedir. Kubbeye dört yönden, beşik tonozlu kollar açılmaktadır. Batı-doğu doğrultusunda, orta sahın, kubbeye açılan tonozlu hacımların en uzunu olmaktadır. Yanlardaki sahınlar, daha

alçak haç tonozlarla örtülerek, orta sahındaki haç kolu vurgusu güçlendirilmiştir.

Doğuda, ana ve yan apsisler sahınlarla bütünleşirler. Ana apsis, 5.60 m. yan apsisler ise: 1.20 m. açıklıktadırlar. Ana apsiste derinlik 2.85 m. yanlarda ise 1.60 m.dir. Ana apsisi yan apsislerden ayıran duvarların ön yüzlerine, yuvarlak kemerlerle çevrilmiş, dört köşe birer niş açılmıştır. Apsis alınlığı üzerine, ortadaki elips, yanlardaki yatık yürek biçimli üçlü bir açıklık grubu yerleştirilmiştir. Kubbeyi vurgulayacak biçimde, aynı sistemin dört yönde yinelendiği gözlenir. Yine aynı motif kubbeye açılan kuzey-güney kolların beden duvarında üstte, batıda da üst galerinin ana sahnı üzerindeki duvarında görülür. Kuzey ve güneyde, duvarın en üstüne açılmış bu üçlü grubu, altta iki kat üzerine yerleştirilmiş ikili pencere açıklıkları omuzlamıştır. Böylece, yatay düzlemde oluşan bu dikine kompozisyonla merkezi yükseklik olgusu pekiştirilmiş olmaktadır. Alt kat pencereleri genelde özgün yapılarını korurken, güneyde, orta pencere kapatılarak, yapının cami işlevi gördüğü dönemde, mihrap görevini üstlenmiştir.

Tepesi ilginç açık bir yapı sergileyen kubbe eteğinde, her yönde bir tane olmak üzere, dört elips biçimli pencere vardır. Kubbeye geçiren pandantiflerle kubbe arasında da dişli bir kuşak dolanır.

Batı köşelerdeki basık yuvarlak kemerli kapılardan geçilerek ve merdivenlerden çıkılarak, üst galeriye ulaşılmaktadır. 1.5 m.ye yakın kısa boylu, basık destekleri bağlayan yuvarlak kemerler, taş örgülü haç tonoz örtüler, yine köşeleri volutlu ilginç başlıklar, üst galerilerin önemli ögeleri olmaktadır. Kuzey ve güney yönlerde, yapıyı ortalayarak son bulan galeri destekleri, kilise içine yuvarlatılmış, galeri içine ise köşeli yapılarıyla bakmaktadırlar (Çizim 1-B). Volutlu başlıklar, üzengilerden öne konsollu çıkmalarla uzanırken, aşağıya doğru daralan katlı kuruluşlarla incelerek son bulurlar. Batı galeride, orta sahna açılan kısım, iki büyük ayak arasına oturtulmuş iki sütunla, ortadaki geniş ve yüksek üç kemerli bir açıklık oluşturmaktadır. Yer yer görülen iri taş taban kaplamaları da, galerilerin özgün yapısal özelliklerini tamamlayan önemli kalıntılardır.

Bezemeler: Yapının dışında narteks bölümünde kalabilmiş figürlü duvar resimleri ile içteki, fresk kalıntıları, kilisenin zamanında yoğun bir bezemeye sahip olduğunu göstermektedir. Bugüne gelebilmiş bu resimlerden, fresklerin toplandığı kısımları şöyle belirtebiliriz:

A— Narteks; Daha çok kemer içlerinde (doğu-batı bağlantılı)

B— Apsis; Nişin yarı kubbesel tepeliğinde,

C— Kubbe ve geçiş ögelerinde,

D— Tonozlarda.

Narteks, günümüze ulaşabilen ve bütünü hakkında ençok fikir verebilen kalıntılara sahip bulunmaktadır. Yanlarındaki açıklayıcı yazılarıyla, Aziz resimleri oldukça ayrıntılı fresk örneklerini oluşturmaktadır.

Kubbede ve apsis yarı kubbesinde ise, yalnızca bazı izler ve figürsüz kalıntıları veren desenler görebilmekteyiz. Bunlar, her iki ögede de, iki yana toplanmış perde resimleridir. Figürlerden kalıntı yoktur. Perde desenlerinde, yeşil renk belirgindir.

Pandantiflerde ve tonozlarda yer yer kalabilen izlerden, konu hakkında fikir vermese de, figürlü resimlerin varlığını düşünebiliyoruz.

Görülmektedir ki, Endüllük kilisesi, yöre kiliseleri içinde, önemli bir örnek oluşturmaktadır. Günümüze daha çok yapısal özelliklerini yansıtan ögeleriyle ulaşan yapı, içte sütun üzerindeki tarih de bildiren yazıtla, özel bir yere sahip olmakta, 1831 gibi kesin bir tarihi duyurmaktadır. Bu tarihi kilisenın yapılış tarihi olarak kabul edersek, yöre kiliselerinin yapım tarihlerine de yaklaşırız. Ancak bu durumda, kilisenin 1835 depreminde yıkılmadığını, deprem sonrası zarar gören kısımlarının onarılarak işlevini sürdürdüğü ve böylece günümüze ulaştığı sonucuna varacağız. Böylece de yapı, grubunun erken örneklerinden biri olacaktır.

Sonsöz olarak, Müslümanlarla yüzyıllar boyu yaşamlarını yanyana sürdüren Rum ve Ermenilerin Anadolu Mimarlığı bütünü içindeki yerlerine, Kayseri yöresi Germir ve Endüllük kiliseleriyle ışık tutmaya çalıştığımızı belirtmek istiyoruz. İnanıyoruz ki, yörenin unutulmuş tarihsel yapılarının aydınlanması ile, Osmanlı dönemi mimarlığı da, daha geniş açılı değerlendirmeler kazanacak, böylece bütünlüğe ulaşabilecektir.

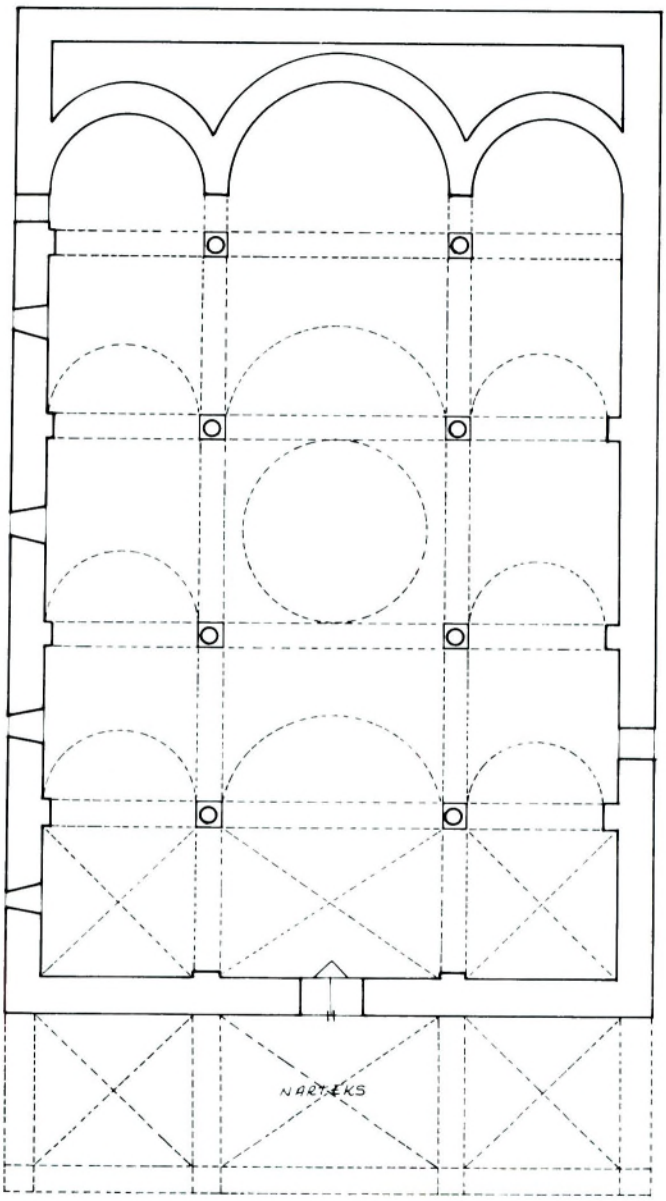

↓
ÇAN KULESİ

GERMİR KİLİSE I.

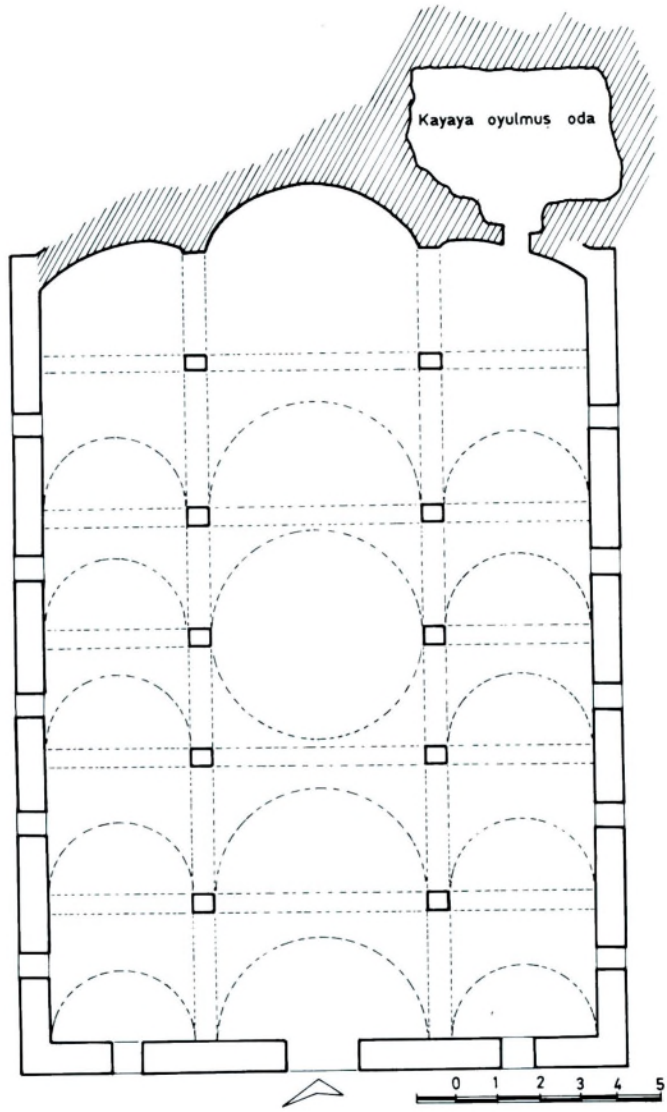

GERMİR_ KİLİSE -II-

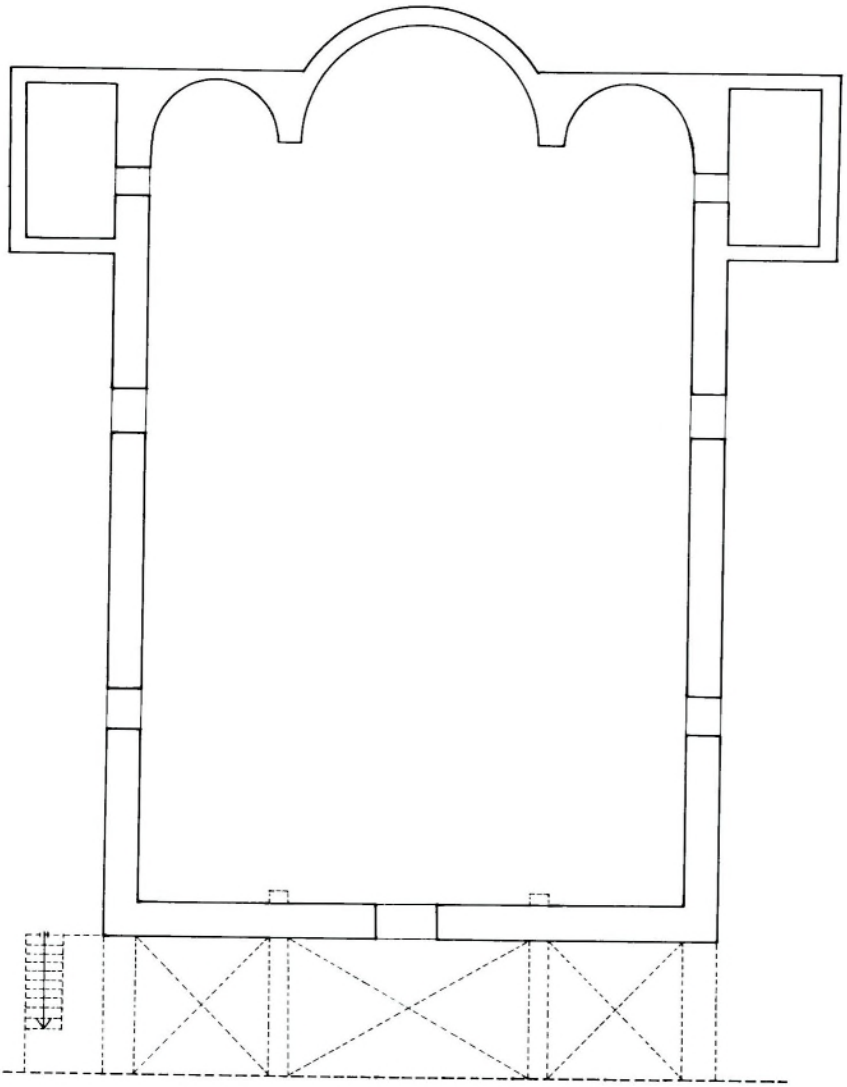

GERMİR ERMENİ KİLİSESİ

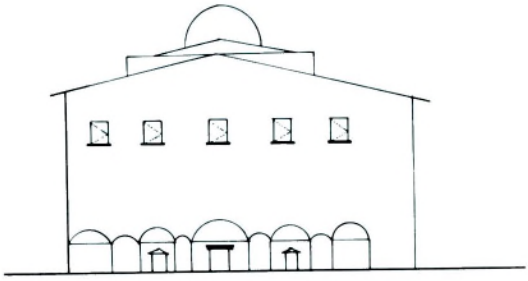

ÖN GÖRÜNÜŞ

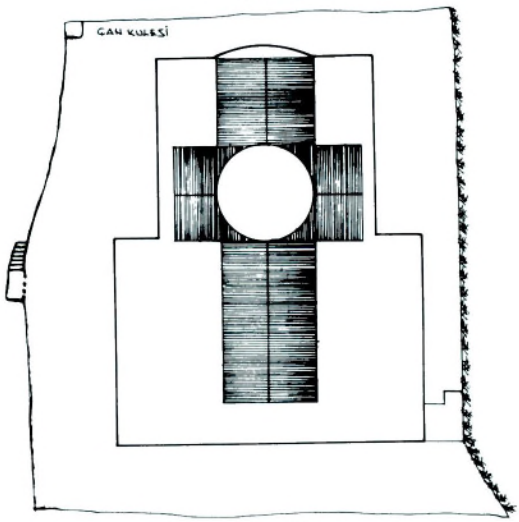

YERLEŞİM PLANI

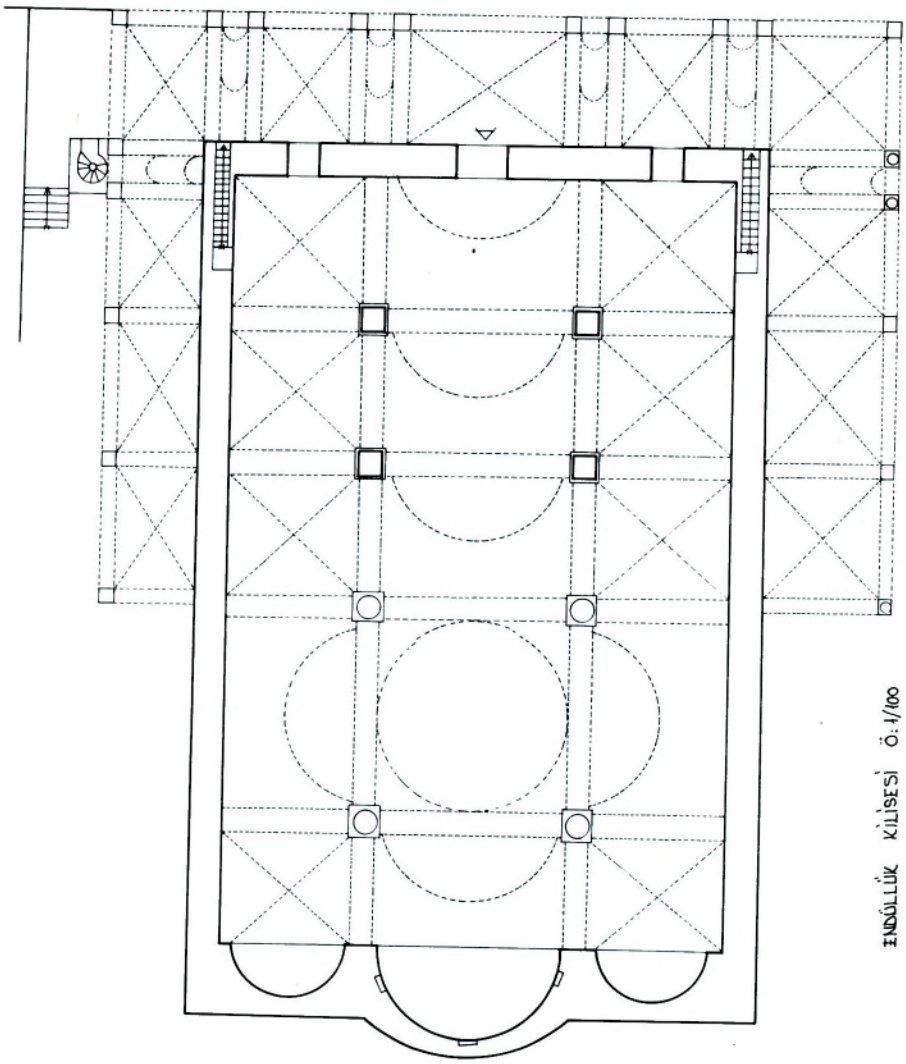

ENDÜLLÜK KİLİSESİ Ö:1/100

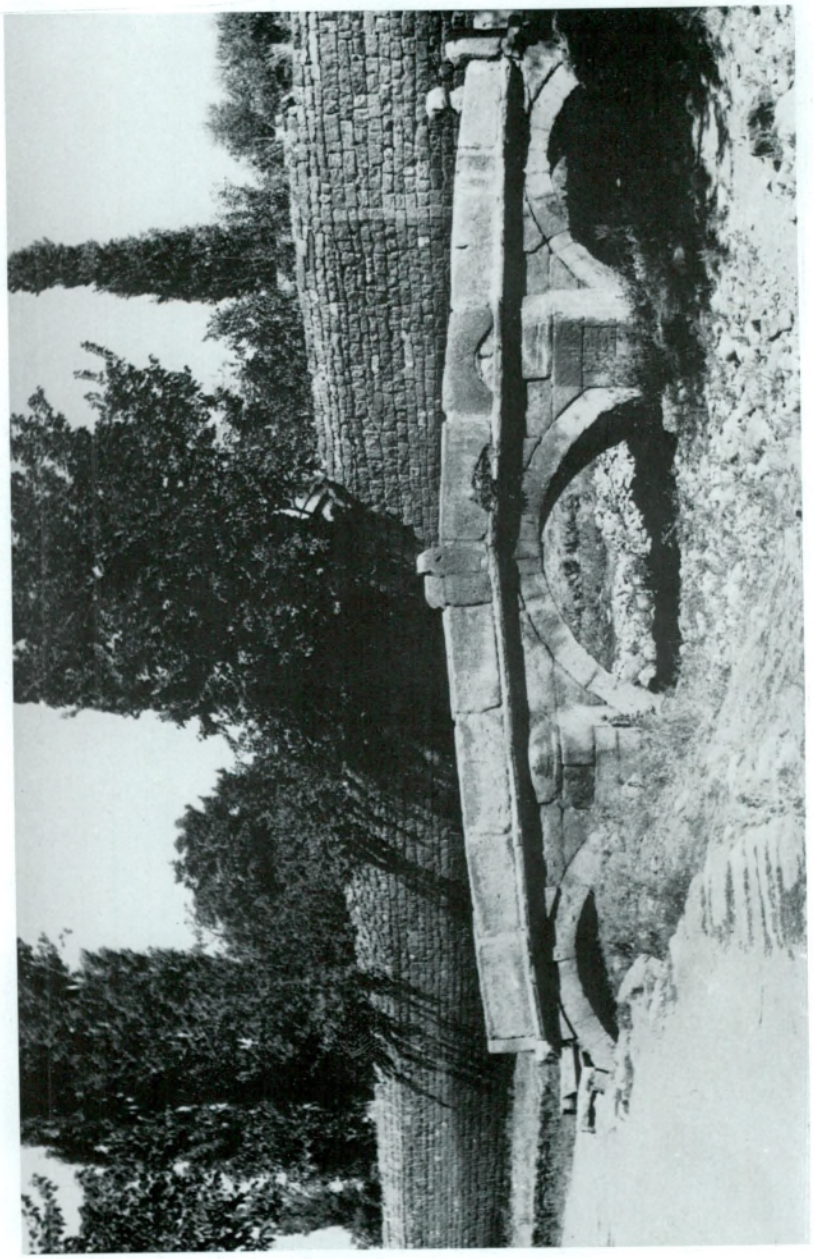

Res. A — Germir — Kasaba girişinde köprü.

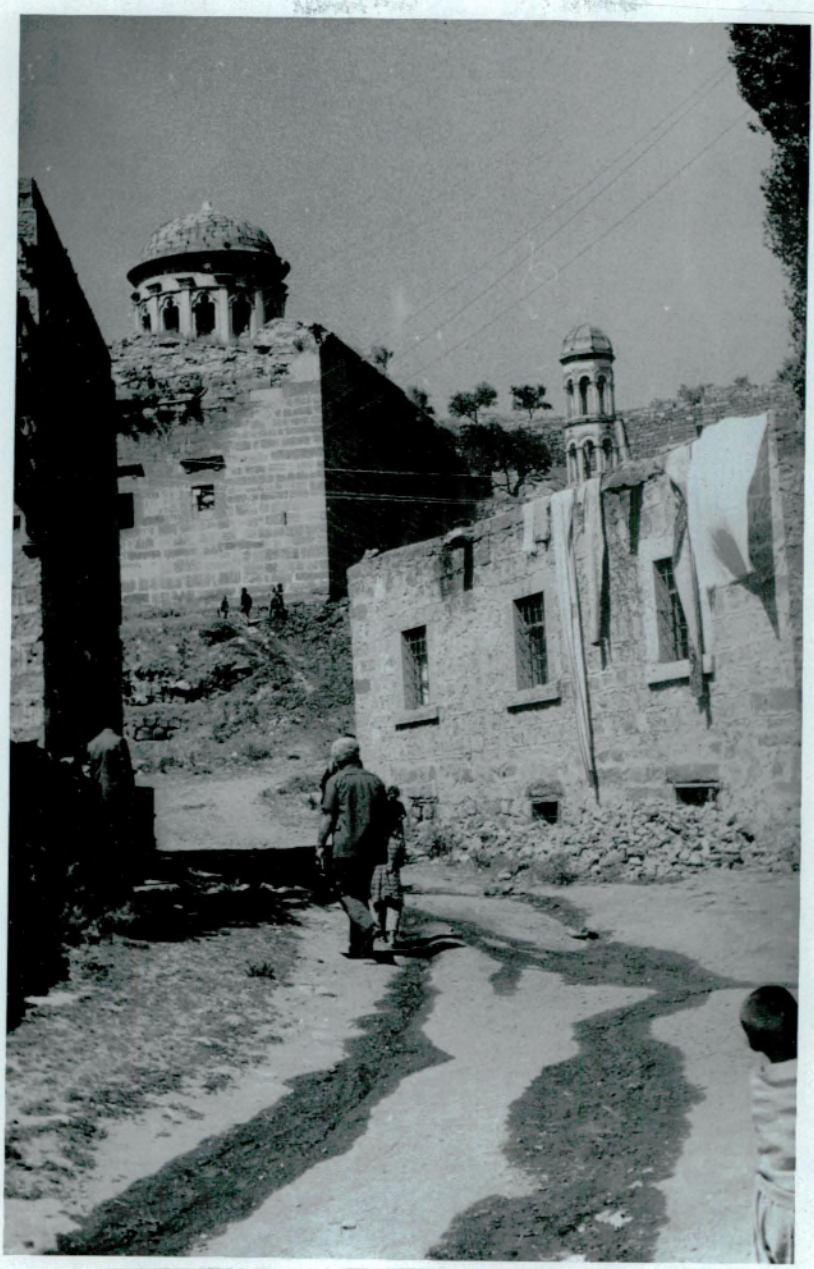

Res. 1 — Germir — Kilise I. Kasabadan görünüşü.

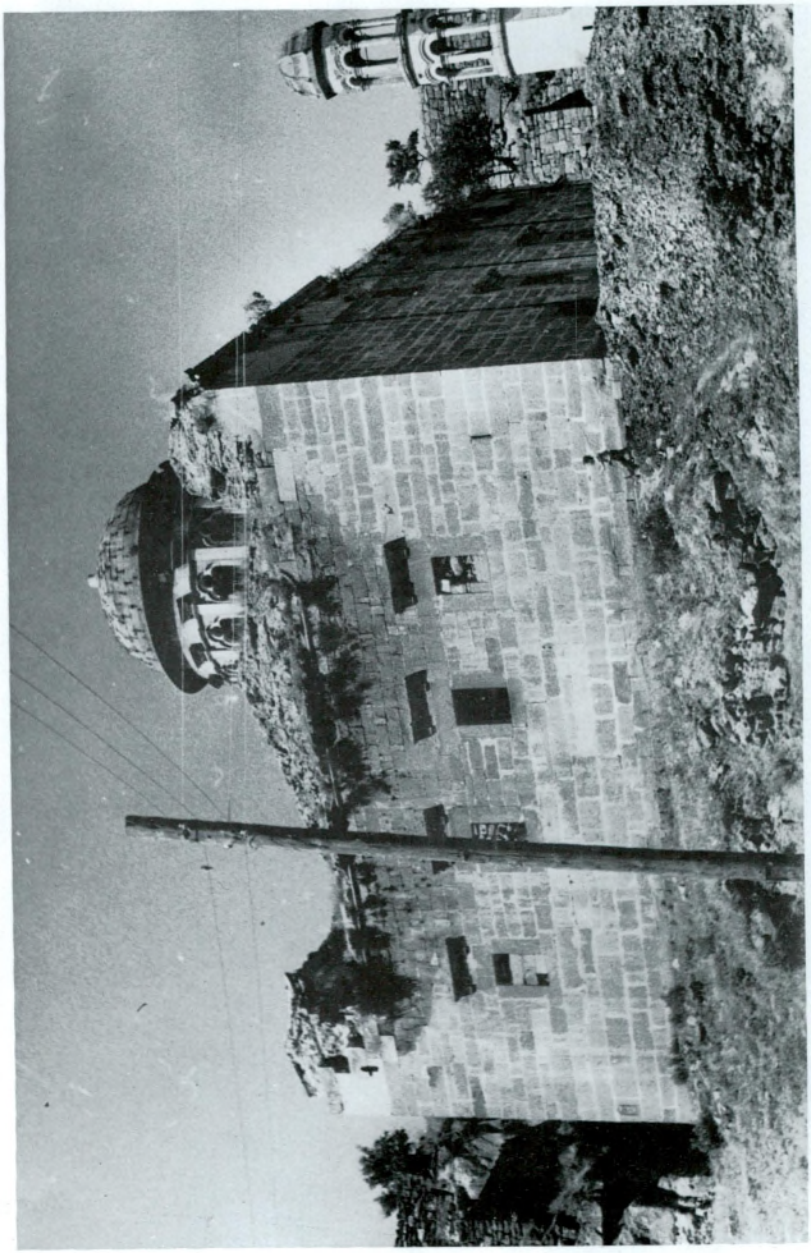

Res. 2 — Germir — Kilise I. Doğudan bakış.

Res. 3 — Germir — Kilise I. Narteksin bugünkü durumu.

Res. 4 — Germir — Kilise I. Narteksin güneybatı kanadı.

Res. 5 — Germir — Kilise I. Narteksin güney (yan) bölümü.

Res. 6 — Germir — Kilise I. Batı yüzde portal.

Res. 7 — Germir — Kilise I. Çan kulesi

Res. 8 — Germir — Kilise I. Güney yüz ve yüksek kasnaklı kubbe.

Res. 9 — Germir – Kilise I. Kubbeden ayrıntı.

Res. 10 — Germir — Kilise II. Pandantifte İncil yazarı.

Res. 11 — Germir — Kilise II. Pandantifte İncil yazarı.

Res. 12 — Germir — Kilise II. Pandantifte fresk (İncil yazarı).

Res. 13 — Germir — Kilise II. Pandandifte fresk (İncil yazarı).

Res. 14 — Germir — Kilise II yakınında "Rahip Evi".

Res. 15 — Darsiyak Kilisesi. Kubbe altında freskler.

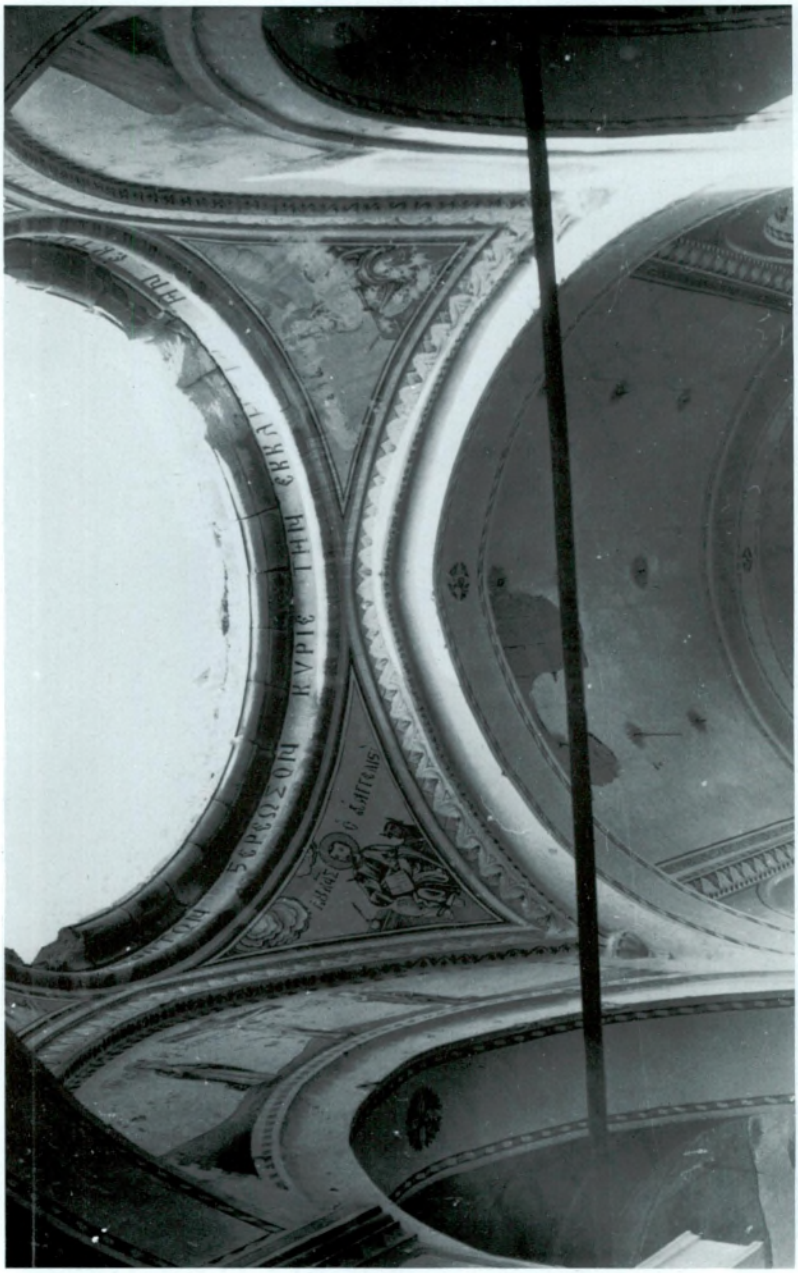

Res. 16 — Darsiyak Kilisesi. Pandantiflerde figürlü bezeme (İncil yazarları)

Res. 17 — Darsiyak Kilisesi. Pandantiflerde figürlü bezeme (İncil yazarları)

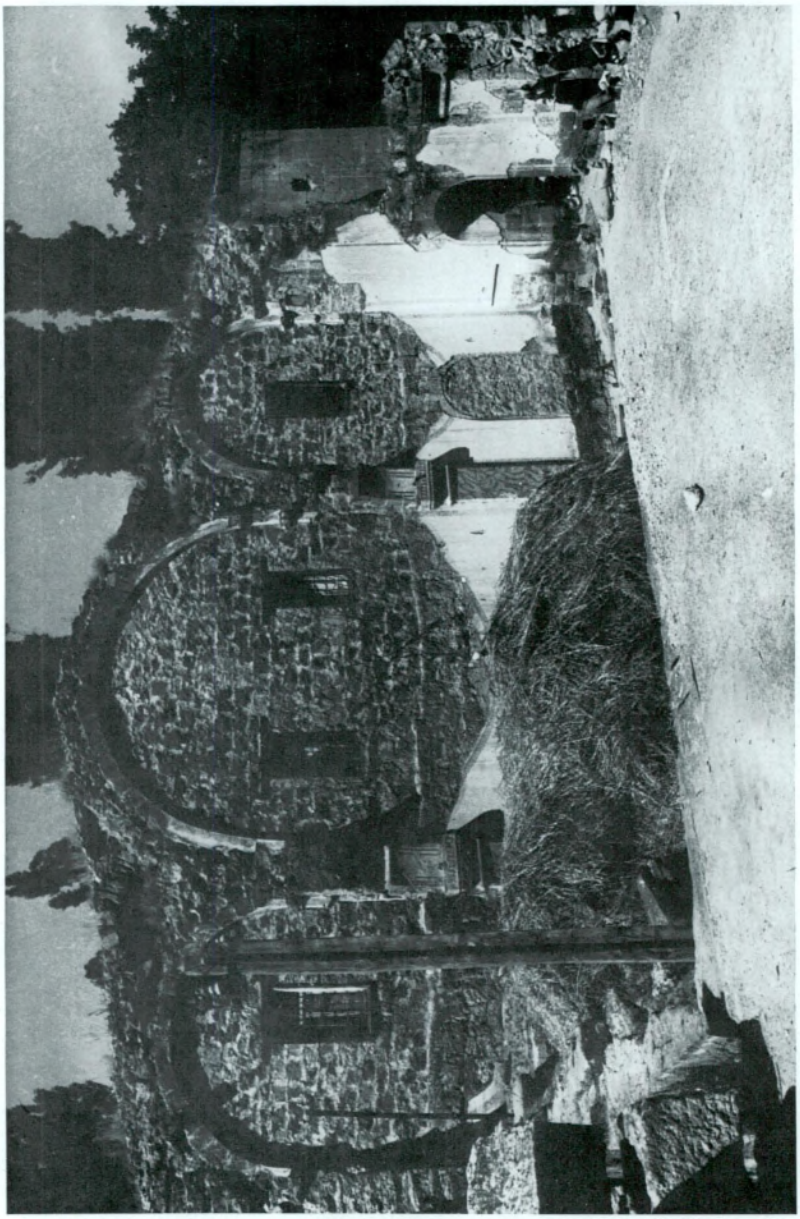

Res. 18 — Germir Ermeni Kilisesi. Narteksin doğu yüzü

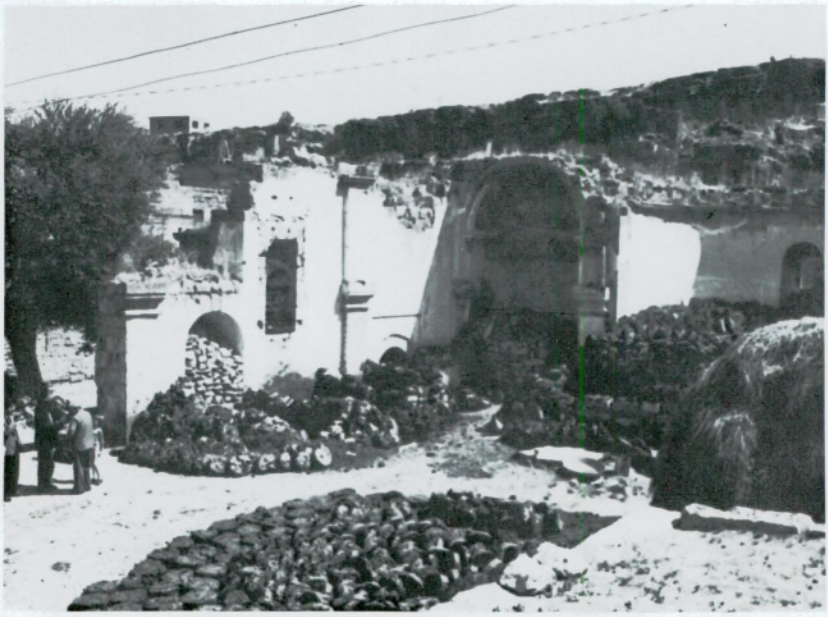

Res. 19 — Germir Ermeni Kilisesi. Yapı içinden kuzey-doğu bölüme bakış.

Res. 20 — Germir Ermeni Kilisesi. Kuzey-doğuda yan apsis.

Res. 21 — Endüllük Kilisesi. Genel Görünüş.

Res. 22 — Endüllük Kilisesi. Yapıyı kuşatan duvarlar.

Res. 23 — Endüllük Kilisesi. Üst kat pencereli.

Res. 24 — Endüllük Kilisesi. Pencere düzeni.

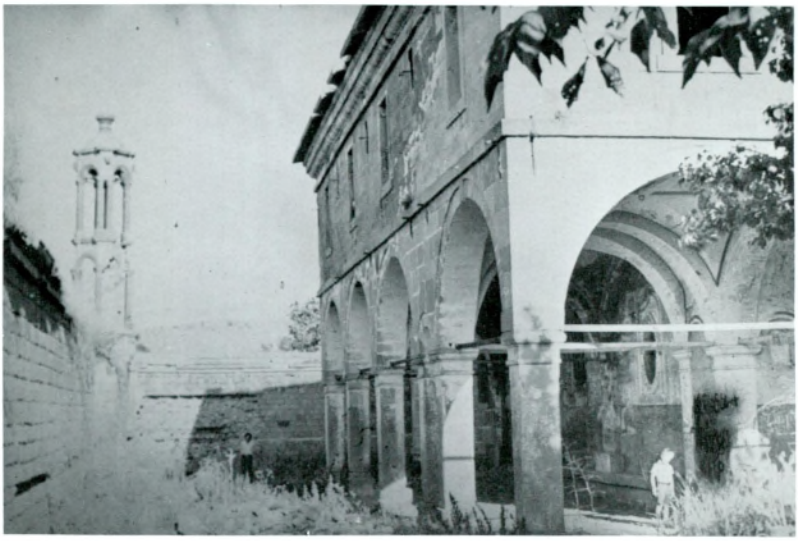

Res. 25 — Endüllük Kilisesi. Kuzey yüzde galeri.

Res. 26 — Endüllük Kilisesi. Narteks

Res. 27 — Endüllük Kilisesi. Güney yüzde narteks galerisinin devamı

Res. 28 — Endüllük Kilisesi. Narteksde aziz resimleri.

Res. 29 — Endüllük Kilisesi. Taç kapı.

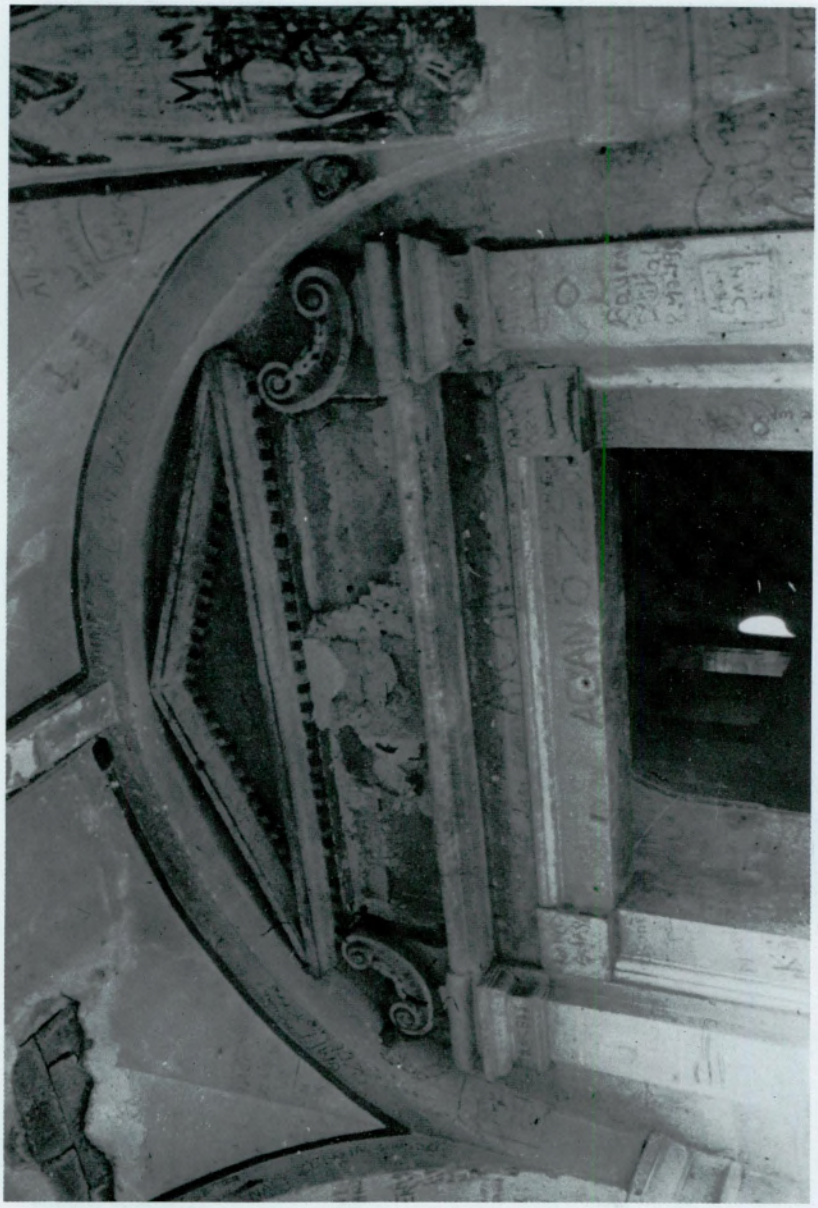

Res. 30 — Endüllük Kilisesi. Taç kapıdan ayrıntı.

Res. 31 — Endüllük Kilisesi. Çan kulesi.

A — Endüllük Kilisesi içte sütun başlığı

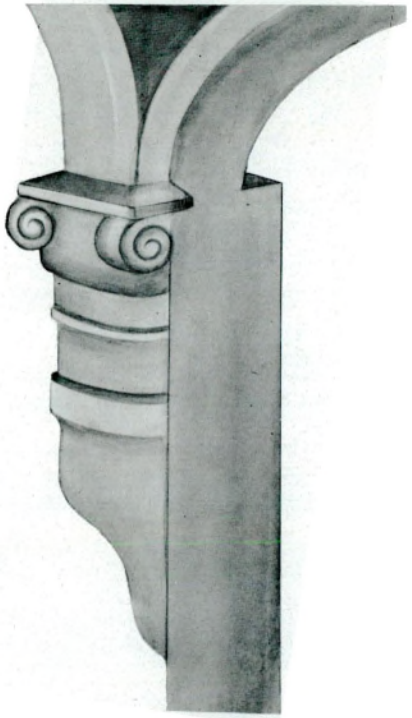

B — Endüllük Kilisesi içte galeri desteklerinden

GAZİANTEP CÂMİLERİNDE MİNBER PROBLEMİ VE MÜTEHARRİK MİNBERLER

Yrd. Doç. Dr. NUSRET ÇAM

Anadolu'da sanat târihi araştırmacılarının en az dikkatini çeken bölgelerden biri de Gaziantep'tir. Bunda, bu çevredeki yapıların âbidevî ve gösterişli olmayışının büyük rolü vardır. Gerçekten de Gaziantep'teki sanat değerini hâiz en önemli eserler dahi, daha önceki devirlerde birer sanat ve kültür merkezi olan Konya, Kayseri, Erzurum ve İstanbul gibi şehirlerdeki yapılarla mukâyese edilemeyecek kadar mütevâzı yapılardır. Bununla birlikte, bunlarda sâdece bu çevreye has diyebileceğimiz, fakat henüz etraflı bir şekilde tetkik edilmemiş bazı özellikler ve unsurlar bulunmaktadır. Konumuzu teşkil eden müteharrik minberler de bunlardan biridir. Biz bu yazımızda Gaziantep câmilerinde minber problemi üzerinde durduktan sonra, aslında konunun bir parçası olan "köşk tipi minberler"i bir başka yazımızın konusu yapmak düşüncesiyle yalnızca "müteharrik minberler"i incelemeye çalışacağız.

Gaziantep minberleri diğer şehirlerimizdeki bildiğimiz mânâdaki minberlerden değişik bir şekilde, yâni ya müteharrik, ya da köşk tipinde (balkonvâri) yapılmıştır. Şeyh Fethullah, Tahtanî, Hüseyin Paşa ve Nuri Mehmet Paşa câmilerinin minberleri ise klâsik tarzdadır. Bunlardan sonuncusunun minberi 1976 yılında büyük bir sorumsuzluk eseri olarak bozularak köşk tipine çevrilmiştir (Resim 1, Şekil 4).

Gaziantep'te bulunan en eski câmi, Hz. Ömer'e izâfe edilen ve 607 (1210) tarihli bir tamir kitâbesi olan Ömeriye Câmii[1] ise de, 14. asır ortalarından önce yapılan hiçbir eser asıl şekliyle günümüze kadar gelebilmiş değildir. Bu sebeple bu şehrimizdeki minberlerin gelişme seyrini sıhhatli bir şekilde takip ve orijinal vaziyetlerini tespit etmek mümkün olmamaktadır. Ancak, şurası bir hakikattir ki, başta şehir merkezi olmak üzere bu havalide minberlerin gelişmesi değişik bir seyir takip etmiştir.

Köşk tipi minberler, kesme taşlarla yapılmış olan câmilerin kıble duvarına yerden 1.50-2.00 m. yükseklikten başlayan ve dışarı doğru 0.80-

[1] Yener, Ş.S., Gaziantep Kitâbeleri, Gaziantep, 1958, s. 25

1.00 m. kadar çıkıntı yapacak şekilde yerleştirilen dört köşe veya yuvarlak tablaya oturtulmuş korkuluk ile hatibin dayanmasına elverişli sütunceler-den ibârettir (Resim 2). Bu sütuncelerin üstüne, bir külah oturtulmuş, taht'a ulaşmak için de ya duvar içine yerleştirilen kâgir veya kıble duvarına paralel bir şekilde konulan ahşap dayama merdivenler kullanılmıştır. (Şekil 1, 2). Bu dayama merdivenler, cuma hutbesi bittikten sonra yine birer kenarı sabit kalarak yanı üzerinde yarım ters döndürülerek ön saftaki cemâatin rahat bir şekilde secdeye varması temin edilmektedir. Müteharrik minberlerin tamamı ahşap oldukları halde, köşk tipindeki minberlerin sâdece örtüleri, korkulukları ve sütunceleri ahşap olabilmektedir.

Gerek hareket edebilir olması, gerekse diğer minberlere göre daha müzeyyen olması sebebiyle *müteharrik minberler* daha çok dikkat çekmek-tedir. Fransız işgali sırasında yok olduğu bildirilen Ayşe Bacı Câmii minberi ile birlikte sayıları dördü bulan bu tip minberlerin en eskisi Boyacı (Kadı Kemâleddin) Câmii minberi olup 759 (1358) tarihlidir. Diğerleri Ahmet Çelebi (H. 1083/M. 1673), Şirvânî (1092/1682) ve Ayşe Bacı (1153/1722) câmilerinin minberleridir. Bu tip minberler, câminin kıble duvarına tesbit edilmiş olan taht örtüsü hâriç, kıble duvarına oyulmuş derin bir yuva içine sığabilecek ve raylar üzerinde ileri-geri hareket edebilecek şekilde tekerlekli olarak yapılmışlardır. Demir tekerleklerin çapı 10-12 cm.'yi bulmaktadır. Bu minberlerin yerlerine itilmesiyle açıkta kalan raylar ise, bu kısım için hazırlanmış tahta kapak ve halılarla kapatılmaktadır (Şekil 3, Resim 4).

İşleyiş şekillerini kısaca özetlediğimiz bu iki tip minberler kanâatimizce Antep câmilerini plân özelliğinden doğan bâzı zaruretlerin neticesi olarak ortaya çıkmışlardır. Şöyle ki: Antep câmilerinin plânları, Güney tesiriyle gelişen kıbleye paralel yatık dikdörtgen şekilde ve genellikle iki sahınlıdır. Bu sebeple de kuzey-güney istikâmetinde derinlikleri fazla değildir. Konumuzu teşkil eden bu tür minberlerin bulunduğu câmilerden sâdece Şirvânî ve Tekke câmileri, ortada büyükçe bir kubbenin örttüğü kare plânlı olup diğerleri yatık dikdörtgen plânlıdır. (şekil 5). Halbuki ön saflarda mekânı dikine bölen klâsik anlayıştaki minberlerin bulunduğu Gaziantep câmilerinin harimleri 1563 tarihli Şeyh Fethullah ve 1574 tarihli Bostancı câmilerinde olduğu gibi kareye yakın plânda inşa edilmişlerdir (Şekil 6). İsminin Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde geçmesi sebebiyle Antep'in en eski câmilerinden sayılsa bile 1816 ve 1952 yıllarında gördüğü tamirlerle eski şeklini tamâmen kaybeden Ali Neccar Câmii'nin [2] klasik tarzdaki minberini

[2] Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, c. 13, İstanbul, 1971, s. 201.

dikkate almazsak, bu tip minberlerin bulunduğu enine sahınlı câmilerin dört tane olduğunu görürüz. Bunlardan 16. asır ortalarına tarihlenen Ağa Câmii hariminin kuzey-güney yönünde derinliği 11.80 m., genişliği ise 23.00 m.; Tahtanî Câmii'nin derinliği 11.50, genişliği 21.30 m., Nuri Mehmet Paşa Câmii'nin derinliği 9.60, genişliği 23.40 m.'dir.

Bu bilgileri dikkate aldığımızda, genellikle küçük ve kıble yönünde fazla derin olmayan Gaziantep câmilerinde yapılacak klasik tarzdaki bir minberin mekânı şiddetli bir şekilde böleceği ve saf nizamını büyük ölçüde engelleyeceği açıkça görülecektir. İşte bu mahzurları gidermek için Antep câmilerinde minberlerin büyük bir kısmı "köşk tipi"nde veya "müteharrik" yapılmıştır. 4 m. derinliğinde ve 17.60 m., genişliğinde küçük bir mescit iken 1755'de câmi haline getirilen Karagöz Câmii'nin klasik tarzdaki ahşap minberi de aynı anlayışla kıbleye dik değil, kıble duvarındaki pencere nişinin içine ve duvara paralel olarak yerleştirilmiştir. (Şekil 7). Anadolu'nun pekçok yerindeki küçük câmilerde minberler, bâzan sırf bu anlayışla mihrabın hemen yanıbaşına değil, batı duvarına bitişik olarak yerleştirilmiştir. Buna örnek olarak Adapazarı Büyük Tersiye Köyü'ndeki [3] ve Düzce-Akçakoca Geriş Köyü'ndeki [4] câmilerini verebiliriz.

İlk defa nerede ve ne zaman ortaya çıktığını bilemediğimiz, ancak bâzı küçük ebatlı câmilerin plân özelliklerinden doğan mahzurları bertaraf etmek için yapıldığı anlaşılan *köşk tipi minberler* Gaziantep ve Kilis'ten başka Güneydoğu câmilerinde de yapılmıştır. Hatta, yaklaşık içten içe 7.50 × 8.00 m. ölçüsünde olan Bitlis Taş Câmii minberi de köşk tipindedir [5]. Bu tip minberler sâde ve tarihsiz oldukları için zaman içindeki gelişmelerini takip etmek mümkün olamamaktadır. Fakat yapılmaları kolay olduğu için gittikçe yaygınlaştıkları muhakkaktır.

Köşk tipi minberlerden daha az, fakat daha büyük işçilikle yapılan *müteharrik minberler* bildiğimiz kadarıyla Anadolu'da yalnızca Gaziantep'te görülmektedir. Târihî kaynaklardan öğrendiğimize göre II. Hakem'in 961 yılında 35.705 dinara yaptırdığı Kurtuba Câmii minberi de tekerlekler üzerinde hareket edebiliyordu [6]. 1980 yılı Ramazan'ında yayınlanan bir Tv programından Fas'ın Rabat şehrindeki II. Hasan Câmii'nin minberinin de müteharrik olduğunu ve 1810 yılında yapılmış olduğunu öğrenmekle berâber, hakkında bütün çabalarımıza rağmen yazılı

[3] Ayverdi, E.H., Osmanlı Mîmârîsinin İlk Devri, İstanbul, 1966, s. 124.
[4] Ayverdi, E.H., a.g.e., s. 128.
[5] Türkiye'de Vakıf Âbideler ve Eski Eserler II, Ankara, 1977, s. 155.
[6] Diez, E., Minber, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, İstanbul, 1960.

bir kaynak elde edemedik. Boyacı Câmii'nden önce, Kurtuba Câmii'nden başka bu tür minberlerden yapılıp yapılmadığını bilmediğimiz cihetle, Kurtuba'dan bu kadar uzak ve asırlarca sonra Anadolu'nun böyle bir şehrinde aynı tip minberin ortaya çıkmasını ya sanatkârın muhayyilesine, ya da müteharrik minberleri tanımasına bağlamak, hiç olmazsa duymasına bağlamak gerekmektedir. Ayrıca, 12. Yüzyılda Fâtımîler, devrinde Kahire'de inşa edilen Seyyide Rukiye, Seyyide Nefise, Seyyide Atike türbelerinin ve el-Ezher Câmii'nin esas mihraplarından başka taşınılabilir ahşap mihrapları da[7] bu müteharrik minberlerin ilham kaynağı olmuş olabilir.

Köşk tipi minberlerin gittikçe yaygınlaşmasına karşılık, müteharrik minberler Ayşe Bacı Câmii'nden sonra yapılmamıştır. Bunda büyük emek ve masrafla meydana getirilen bu minberlerin yan kanatlarındaki sanatın, cuma ve bayram namazları hutbeleri dışında âdeta hapsedilmesinin mânâsızlığı düşüncesinin de büyük rolü olmalıdır.

MÜTEHARRİK MİNBERLER

1 - BOYACI CÂMİİ MİNBERİ:

a) *Minberin bugünkü durumu ve ölçüleri*

Kahverengi bir boya tabakası altında bulunduğu için tabii güzelliğini epeyce kaybetmiş olan minber, cevizden yapılmıştır. Minberin gövdesinin koyu tonda boyanmasına karşılık kapı kanatları ve korkuluk gergileri daha açık tonda boyanmıştır. Bu durum, minberin kapısının ve gergilerin sonradan tamir edildiğini hatıra getirmektedir. Nitekim, diğer yerlerin zarif kompozisyonlar halinde işlenmesine karşılık kapı kanatlarının dik ve yatık sâde dikdörtgenler hâlinde tanzim edilmesi, bu ihtimali kuvvetlendirmektedir (Resim 5). Yan kanatların taht altına rastlayan kısımlarında yer yer çürümeler görülmektedir. Yan aynalardaki yıldız kompozisyonların içine yerleştirilen çokgenlere tatbik edilen fildişi kakmaların bir kısmı dökülmüştür.

Sekiz basamaklı minberin dikine uzunluğu 2.62 m., kâideden duvara tutturulan çardak başlangıcına kadar 2.36 m., genişliği 0.91 m. olan kapının yüksekliği ise 2.40 m.'dir. Minberin, üzerinde hareket ettiği demir tekerleklerin çapı 10.5 cm., 4 cm. genişliğindeki rayların 1.92 m.'lik kısmı zemine, 2.40 m'lik kısmı ise kıble duvarına oyulmuş olan 1.00 m. genişliğine

[7] Bakırer, Ö., XIII ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları, Ankara, 1976, s. 2.

sahip minber yuvasının içine gömülmüştür. İki ray arasındaki açıklık 0.72 m.'dir.

b) Teknik

Boyacı Câmii minberi hakiki kündekâri tekniğinde, yani hendesî kompozisyonlar ve çokgenlerin birbirlerine yuvalı çıtalarla tuturulmasıyla meydana getirilmiştir (Resim 6). Bu teknikle yapılmış diğer minberlerde çokgen parçaların tutturulmasında çivi kullanılmamışken bu minberin müteharrik olmasının bir neticesi olarak meydana gelen sarsıntının çıtaları ve parçaları birbirinden ayırmaması için burada çiviye yer verilmiştir. Aynı endişeyle merdiven korkuluklarının kapı sövesiyle ve yan kanatlarla birleştiği köşeler, tekerleklerin dıştan görünmemesi için yan kanatların altını boydan boya perdeleyen eteklerin dış pervazlarla birleştiği yerler düz ve "V" şeklindeki köşebentlerle sağlamlaştırılmıştır (Resim 3).

c) *Tezyinat*

Minberlerin vazgeçilmez bir elemanı olan taht örtüsü (çardak), bu minberde, taht üstüne değil, kıble duvarına raptedilmiştir. Üzerinde "Allah", "Muhammed". "Ali" yazıları bulunan bir alemle nihâyetlenen ehrâmî külahlı taht örtüsü, minber hutbe için yuvasından dışarı çekildiğinde tahtın üstüne gelerek onun tabii bir parçası imiş gibi gözüküyorsa da, diğer zamanlarda fonksiyonu olmaya bir kafes durumundadır. Bu sebeple mibner kapısına taç yapılmamıştır. (Resim 3). Ancak, taht örtüsü altında yer alan ve iç-içe iki dikdörtgen çerçeveden meydana gelen bir pano, minber, duvar içinde iken ona kapı tacı görünüşü kazandırmaktadır. Bu iki çerçeve arasında kalan sâha, baklava dilimli dört şeklin çapraz olarak sıralanmasından meydana gelen su ile; ortadaki çerçeve ise yan kanatlardaki yıldız kompozisyonlarına benzer şekillerle tezyin edilmiştir (Resim 5).

Kareye yakın bir dikdörtgen şeklinde yapılmış olan kapı aynası, ortadaki on kollu bir yıldız etrafındaki çokgen parçacıklarla; beş ve on kollu yıldızlarla doldurulmuştur. Merkezdeki bu on kollu büyük yıldızın etrafı ince ve hafif pahlı çıtaların meydana getirdiği ongenle çevrilmiştir. Kapı tâcının yerine tekâbül eden kısmı, hakkında görüşlerimizi biraz sonra belirteceğimiz bir kitâbe levhası konulmuştur (Resim 6).

Devrinin bir özelliği olarak minberin yan kanatlarında herhangi bir taksimat sözkonusu olmadığı gibi, süpürgelik ve tahtaltı geçidine yer verilmemiştir. Bu sebeple minber, korkuluk hâricinde kapıdan dip kısma; tahttan, etekliğe kadar bir bütün olarak işlenmiştir (Resim 3). Böylelikle,

meydana gelen sâha, oniki kollu yıldız ve bundan bir az daha küçük sekizgen şekillerin nöbetleşe dik ve yatık olarak sıralanmasından hâsıl olan geometrik desenlerle doldurulmuştur. Yıldız şekillerinin içerisine ayrıca ikişer yıldız; sekizgenlerin içine de birer sekizgen göbek yerleştirilmiştir. Bütün bu çizgilerin kesişmesiyle meydana gelen boşluklar, bir kolu uzun altıgenler, bir ucu sivri dörtgenler, ok temrenine benzer şekiller, muntazam altıgenler ve gayrı muntazam sekiz kollu yıldızlarla doldurulmuştur. Bu çokgen parçaların içine ise fildişi ve taş olduğunu tahmin ettiğimiz renkli cisimler kakılmıştır. (Resim 8). Kapı çerçevesinde olduğu gibi korkuluk ve gövde pervazları ile etekliklerde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Dört gergi ile ikisi üçgen (köşelerde), ikisi kare ve biri dikdörtgen olmak üzere toplam beş panoya bölünen merdiven korkulukları, güneş ışınları gibi bir merkezden çıkan düz çizgiler üzerinde yeralan iç-içe oniki kollu bir yıldız ile onikigen bir şeklin hâkim olduğu desenlerle süslenmiştir. Kompozisyonların içi boşaltılmak sûretiyle bu panolara dantela görünüşü kazandırılmıştır (Resim 3).

d) *Kitâbe ve tarihlendirme*

"Gaziantep Câmileri" konusunda lisans tezi hazırlarken 1972-73 ders yılında birkaç defa ziyâret ettiğimiz câmide, minberin herhangi bir kitâbesine rastlamadığımız halde 1977 yılında minberin kapı aynasına tahta bir levha üzerine kabartma olarak yazılmış bir kitâbenin yerleştirildiğini öğrendik. Câmi cemâati tarafından hazırlattırılan bu kitâbenin Ş. Sabri Yener'in "Gaziantep Kitabeleri" isimli kitabındaki metnin târih kısmı hâriç, aynen tekrarı olduğu görülmektedir [8]. Mevcut kitâbe şöyledir (Resim 6):

لا اله الا الله محمد رسول الله صلى الله
عليه وسلم نجر في سلخ جماد الآخر سنه سبع وخمسين وتسعمائه

1 - "Allah'tan başka ilâh yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir. Allah'ın salât ve selâmı O'nun üzerine olsun. Dokuzyüzelli yedi yılının Cemâziyü'l-Âhir ayının son günlerinde yapıldı."

[8] Yener, Ş.S., a.g.e., s. 13.

Bu kitâbeye göre minber 1550 yılının Mayıs ayında yapılmıştır. Ş. Sabri Yener'in verdiği kitâbe metni ise şöyledir:

لا اله الا الله محمد رسول الله صلى الله
عليه وسلم نجر في سلخ جماد الآخر سنه تسع وخمسين وسبعمائه

"Allah'tan başka ilâh yoktur, Muhammed O'nun elçisidir. Allah'ın salât ve selâmı O'nun üzerina olsun. Yediyüz elli dokuz yılının Cemâziyü'l-âhir ayının son günlerinde yapıldı."

Bu kitâbeye göre ise minber 1358 yılının Mayıs ayında yapılmıştır. Görüldüğü üzere her iki kitâbe, târih kısımları hâriç birbirinin aynısıdır. Câmiin avlusuna açılan batıdaki kapının üzerindeki kitâbe H. 983 tarihli olduğu gibi, harimin ortadaki kapısının kanadı üzerine yazılan, ancak sonradan yapılan boyalarla belli-belirsiz okunabilen kitâbe de aynı tarihi taşımakta olup şöyledir (Resim 7):

هذا احك الحاجى محمود ابن محسن
وذلك تاريخه في سنة ثلث وثمانين وتسعمائة

"Muhsin oğlu Hacı Mahmud dokuzyüz seksen üç yılında yaptı"

Görüldüğü gibi, harimin orta kapısı ile avlunun batı kapısı üzerindeki her iki kitâbe de H. 983 (M. 1575) târihlidir. Câmilerde en son biten kısmın minberler olması hasebiyle inşaatın bitiş târihinin de ekseriyetle minber kitâbelerinde kaydedildiği bilinen bir gerçektir. Minber aynalığına sonradan konulan kitâbenin diğer iki kitâbeden 25 sene daha erken olması karşısında, ya câmiin, minber yerine konulduktan sonra yenilendiğine, ya da bu muhdes kitâbenin Ş. Sabri Yener'in kitabından yanlış olarak alınmış bir kopye olduğuna hükmetmek gerekmektedir. Kanâatimizce ikincisi daha kuvvetli ihtimal olarak gözükmektedir. Zira mevcut kitâbe, târih kısmındaki iki rakamın birbiriyle yer değiştirmesi gibi bir farklılık dışında Ş. Sabri Yener'in verdiği kitâbenin aynısıdır. Böylece her iki kitâbe arasında 198 yıllık bir zaman farkı meydana gelmektedir ki, bu kadar uzun bir arayla yazılmış iki kitâbenin, ayın günlerine varıncaya kadar birbirinin aynı olması ancak kopye ile izah edilebilir. Esâsen, mevcut kitâbenin, minberde bulunduğu yerden çıkarılıp bir müddet saklandıktan sonra levha hâline

getirilip şimdiki yerine asılması aklen de mümkün gözükmemektedir. Çünkü acemi bir elden çıktığı anlaşılan mevcut kitâbe, minberin gâyet sanatlı ve ustalıklı süslemeleriyle hem-âhenk değildir.

Mevcut kitâbenin mezkûr yazarın verdiği kitâbenin târih kısmının ters bir şekilde kopye edildiğini kabul ettiğimiz takdirde, karşımıza yazarın bu metni nereden temin ettiği sorusu çıkmaktadır. Kanâatimizce Ş.S. Yener bu kitâbeyi yakın bir târihte değiştirildiğini veya kaybolduğunu zannetiğimiz bunun asıl yeri olan kapı kanatlarında görmüş olmalıdır. Az önce de söylediğimiz gibi, mevcut kapı kanatları minberin diğer kısımlarının aksine gâyet sâde bir görünüş arzetmektedir. (Resim 3, 5). Aslında, böyle bir minberde, gövdenin duvardaki yuvaya girmesiyle dışarıdan görülebilen yegâne yerin kapı kanatları olması sebebiyle, burasının da en az yan aynalıklar kadar tezyin edilmesi gerektiği düşünülmelidir. Kaldı ki gerek Selçuklu, gerekse Beylikler devri minberlerinin kapılarının da gövde kadar itinayla yapıldığını ve Harput Sâre Hatun [9], Çorum Ulu [10], Birgi Ulu [11] ve Manisa Ulu [12] câmileri minberlerinin kapı kanatlarında kitâbe ve dînî yazılara yerverildiğini bilmekteyiz. Esâsen, minberlerin tahrip olmaya ve sökülmeye en müsâit kısımları bu kanatlardır. Antep'teki müteharrik minberlerin sonuncusu olan Ayşe Bacı Câmii minberinin Fransız işgali sırasında yokolduğu, o günleri yaşayan çok kimsenin hâfızalarındadır.

Ayrıca, konumuzu teşkil eden minberinin korkuluk kompozisyonlarının, 769-778 (1367-1376) yılları arasına târihlenen Mardin Ulu Câmii'nin ahşap minberi [13] korkuluğunda ve kapı kanatlarında aynen, fakat panolara bölünmeden tekrar edilmiş olması da minberimizin 14. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmesini kolaylaştırmaktadır. Bu iki minberin yan aynalıklarındaki tezyinat da birbirleriyle büyük benzerlik arz etmektedir.

Diğer taraftan, Boyacı Câmii minber korkuluklarının gergilerle bölünmesi, süpürgeliklerin ve taht altı geçidinin yapılmaması gibi özellikler gözönüne alınacak olursa, onun, mevcut kitâbenin gösterdiği H. 957 yılına değil de Ş.S. Yener'in kopyesini verdiği kitâbenin gösterdiği 759 (1358)

[9] Oral, M.Z., Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, *Vakıflar Dergisi V*, Ankara, 1962, s. 35.

[10] Karamağaralı, H., Çorum Ulu Câmii'ndeki Minber, *Sanat Tarihi Yıllığı 1964-65*, İstanbul, 1965, s. 126.

[11] Oral, M.Z., a.g.e., s. 60.

[12] Oral, M.Z., a.g.e., s. 67.

[13] Altun, A., Mardin Ulu Câmii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not, *Vakıflar Dergisi*, c. IX, Ankara, 1971, s. 195-196; Arık, R.O., Mardin, *Ülkü*, s. 1/10, 1942, s. 14.

yılına târihlemek daha doğru olur. Bu târihte ise Antep, Memlûklü hâkimiyeti altında bulunuyordu.

e) *Ustası*

Minberin ustası hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur. Harimin kapısı üzerinde ismi zikredilen Muhsin oğlu Hacı Mahmud, mevcut minber kitâbesinin gösterdiği târihin, kapının üzerindeki târihe çok yakın olması dolayısıyla minberin de ustasıymış gibi gözükse de yukarıda zikrettiğimiz delillerin, minberin ondan çok önce yapıldığını ortaya koyması dolayısıyla bu minberin ustasının başka birisi olduğu muhakkaktır. Ancak, bu ustanın kimliği hakkında kesin bir karine teşkil etmemekle birlikte, -ilerideki araştırmalara ışık tutar düşüncesiyle- Boyacı Câmii minberinin Antepli meşhur marangoz Abdülaziz oğlu Hacı Muhammed'in eserlerinden Manisa Ulu Câmii minberinden yirmi ve Bursa Ulu Câmii minberinden ise kırkbir sene önce yapılmış olduğunu söylemek istiyoruz. Yine aynı yıllarda Antep'te yaşamış olan diğer bir neccar da Halilü'n-Neccar olup, Memluklüler 1375 yılı Nisan ayında Ermeni krallığı merkezi olan Sis'i (Kozan) kuşattıklarında bu ustanın yaptığı bir mancınıktan çok istifâde etmişlerdi [14].

Boyacı Câmii minberi, Anadolu'da ilk müteharrik olması yanında, ahşap işçiliğimizde de önemli bir yere sâhiptir. İleride yapılacak araştırmalar, bu minberin Manisa ve Bursa Ulu câmilerinin minberlerinin ustası Antep'li Abdülaziz oğlu Hacı Muhammed'in "çıraklık işi" olduğunu ortaya koyarsa, Boyacı Câmii minberinin sanat târihimizdeki önemi daha da artacaktır. Minberin müteharrik olma özelliği, Antep'te kendisinden sonra üç eserde daha tekrarlanmışsa da, onların hiçbirisi bunun kadar sanatlı değildir.

II - AHMET ÇELEBİ CÂMİİ'NİN MÜTEHARRİK MİNBERİ:

Câmi, 1083 (1673) yılında Hacı Osman oğlu Ramazan tarafından yaptırıldığı halde, bu câminin yanına 1125 (1713) yılında yapılan medresenin bânisi Ahmed Çelebi'ye izâfeten bu isimle meşhur olmuştur. Câmi, mütevâzı bir mîmâriye sahip ise de, müteharrik minberi, köşk tipindeki vâiz kürsüsü ve kadınlar mahfelindeki ağaç işçilik ve kalemkâri nakışları ile dikkat çekmektedir.

[14] Sümer, F., Çukurova Tarihi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. I/1, Ankara, 1963, s. 19.

a) *Minberin ölçüleri ve bugünkü durumu*

Altı basamaklı minberin uzunluğu 1.46 m., genişliği 0.74 m., kapının tâc nihâyetine kadar yüksekliği 2.39 m.'dir. Taht örtüsü bulunmayan minberin dip tarafta yüksekliği 1.95 m.; "U" oluklu rayların uzunluğu 2.90 m., demir tekerleklerin çapı 11 cm.'dir. Minber, mâvi bir yağlıboya ile boyanmış olup süpürgelik ve üçgen göbek kısmen haraptır (Resim 10).

b) *Teknik*

Minberin yan aynalarını meydana getiren pervazlar, çıtalar ve çokgenler iç tarafta yeralan iskelete çivilerle tutturulmuştur. Kapı aynalığındaki geometrik tezyinatı meydana getiren ince çıtalar ise yapıştırma yoluyla sahte kündekâri tekniğinde tatbik edilmiştir. Kapı kanatları hakiki kündekâri tekniğindedir. Boyacı Câmii miberinde olduğu gibi burada da kapının korkuluk ile birleşme yerinde düz köşebentler kullanılmıştır. Ayrıca, süpürgeliğin altındaki eteklik de boydan boya uzatılmış demir bir şeritle sağlamlaştırılmıştır.

c) *Tezyinat*

Câmiin kadınlar mahfelinde görülen çok zengin ve güzel işçilik minberde tatbik edilmemektedir. Kapının dikdörtgen alınlığı, iç-içe oniki kollu iki yıldızın merkez teşkil ettiği geometrik kompozisyonlarla bezenmiş, yıldızların kolları arasında kalan boşluk onikişer adet ve sivri üçgen şekillerle doldurulmuştur. (Resim 11). Yan aynalıktaki kompozisyon ise iç-içe iki üçgenin ortasında yeralan bir sekizgenden ibâret olup, bu sekizgenin her kenarının ortasından çıkan çubuklar merkezde birleşmekte, böylece kompozisyon daha zengin bir görünüş kazanmaktadır. Bu sekizgen ile üçgenin köşeleri arasında kalan boşluklar, sekizgeni teşkil eden çıtalar arasında kalan boşluklarda olduğu gibi bir köşesi dar açılı dörtgenlerle doldurulmuştur. (Resim 10).

d) *Târih*

Minberin üzerinde târih yoktur. Ancak, mihrabın doğusundaki vaiz kürsüsünün korkuluğu üzerinde 1083 (1673) târihi okunmaktadır (Resim 12). Bu minberin de aynı yılda yapılmış olduğunu söyleyebiliriz.

e) *Ustası*

Eserin ustası hakkında bir bilgi yoktur.

III - ŞİRVÂNİ CÂMİİ'NİN MÜTEHARRİK MİNBERİ:

a) *Minberin ölçüleri ve bugünkü durumu*

Ahmet Çelebi Câmii minberinin bir benzeri olarak yapılan miberin uzunluğu 2.15 m., duvara tutturulan taht örtüsü hâriç gövdenin dip taraftan yüksekliği 2.45 m., kapı yüksekliği ise yerden alınlık nihâyetine kadar 2.52 m.'dir. Kapının açıklığı 0.78 m., yüksekliği 1.44 m. dir. Altı basamaklı olan minberin, üzerinde hareket ettiği rayın uzunluğu 4.10 m., genişliği 0.94 m.'dir. Bu rayın yaklaşık yarısı, 2.50 m. derinlikteki minber yuvasının içine döşenmiştir. 11 cm. çapında olan tekerlekler 3 cm. genişliği, 2 cm. derinliği olan "U" oluklu raylar üzerinde hareket etmektedir.

Minber hâlen sağlam ve kullanılabilir vaziyette ise de, mâvi, yeşil ve krem rengindeki yağlı boyalarla sıvandığı için asıl güzelliğini kaybetmiştir. Süpürgeliklerin köşelerinde yer yer kopmalar görülmektedir (Resim 13).

b) *Teknik*

Minberin iç-içe iki üçgenden meydana gelen yan aynaları, ortasında bulunan sekizgen göbek, çakma kündekâri, tahtın altında bulunan tezyinat ve yan kanattaki iki üçgen çerçeve arasında kalan boşlukları dolduran süslemeler yapıştırma kündekâri tekniğinde yapılmıştır. Kapı aynalığında bulunan geometrik desenler de yapıştırmadır. Kapı kanatları ve minber korkuluğu ise hakiki kündekâri tekniğinde yapılmıştır.

Diğer müteharrik minberlerde olduğu gibi bu minberin kapısı da gövdeyle birleşme noktalarında demir bağlantılarla sağlamlaştırılmıştır. Ayrıca, süpürgelik etekleri boydan boya uzanan demir bir şeritle takviye edilmiştir.

c) *Tezyinat*

Minberimiz her ne kadar Ahmet Çelebi Câmii minberinin kopyesi durumunda ise de, ondan daha temiz ve itinalı bir işçiliğe sahiptir. Kapı aynalığı, küçük bir rozet etrafına yerleştirilen oniki kollu büyük bir yıldız ve birer kolu bu yıldızın birer ucuyla birleşen oniki yıldızcığın meydana getirdiği kompozisyonlarla bezenmiştir. Kapı kanatlarındaki yatık gergiler arasında kalan panoların her biri birer kollu dik istikâmette uzatılmış kare merkezli şekillerle doldurulmuştur. Duvara tutturulan taht örtüsünün yanları perde şeklinde pahlanmıştır (Resim 14).

Yan aynalık, sekizgen bir göbek etrafında iç-içe üç tane üçgen çerçeveden teşekkül etmektedir. Sekizgen göbek, herbir kenar ortasından

merkeze doğru uzatılan çıtaların meydana getirdiği iki kenarı uzun dörtgen parçalarla doldurulmuştur. İki üçgen çerçeve arasında kalan sâhaya ise gamalı haça benzer küçük şekiller yapıştırılmıştır. Korkulukta kapı kanatlarında uygulanan şekillerin aynısı tekrarlanmıştır. Korkuluğun üçgen köşelikleri içerisine "Y" harfine benzer çıta etrafında dörtgen parçacıklar yerleştirilmiştir (Resim 13).

Diğer iki müteharrik minberde yeralmayan tahtaltı geçidi burada yapılmıştır. Bu geçidin üstüne yerleştirilen iki kare panodan biri yan aynalık göbeğine benzer şekilde; diğeri ise sekizgen bir yıldız etrafında sıralanan çıtaların genelde "X" işâreti meydana getirdiği geometrik şekillerle tezyin edilmiştir. Süpürgelikler perdeye benzer şekillerle pahlanmıştır.

d) *Târih*

Kitâbesi olmayan bu minberin, her bakımdan 1083 târihli Ahmet Çelebi Câmii'nin minberinin benzeri olması sebebiyle ona yakın bir târihte yapıldığı anlaşılmaktadır. Esâsen Şirvâni Câmii'nin harim kapısındaki 1092 (1681) târihli inşa kitâbesi [15] de bunu göstermektedir. Bu durumda Şirvânî Câmii'nin minberinin, dokuz yıl gibi kısa bir zaman sonra yapılması sebebiyle Ahmet Çelebi Câmii minberinin ustası tarafından yapıldığını tahmin edebiliriz.

Bu minber, diğer müteharrik minberlerin aksine taht altı geçidinin bulunması ile dikkati çekmektedir.

[15] Yener, Ş.S., a.g.e., s. 28.

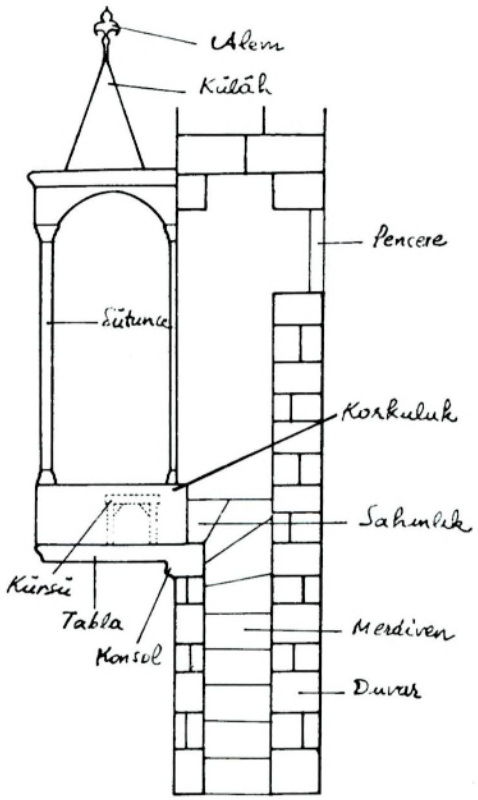

Şek. 1 — Bir köşk tipi minberin yandan görünüşü

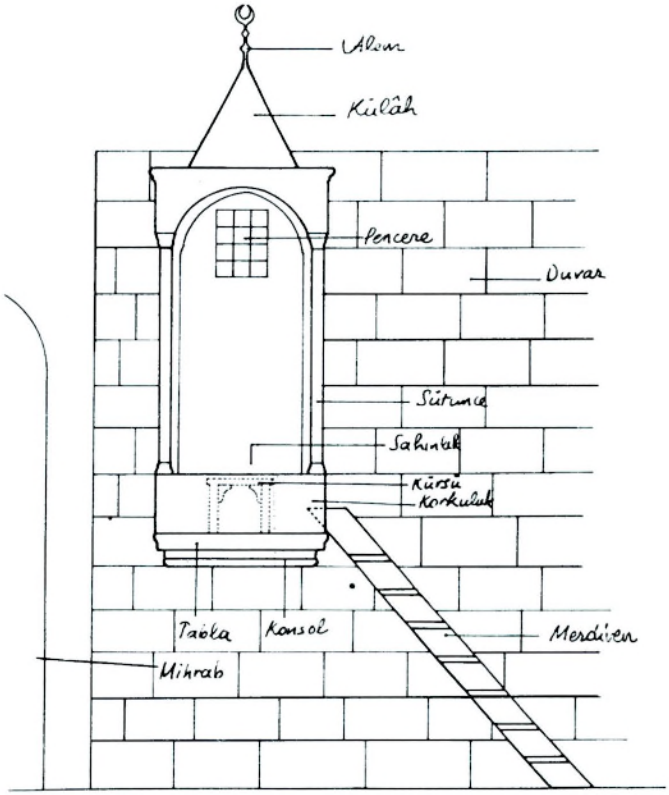

Şek. 2 — Bir köşk tipi minberin önden görünüşü

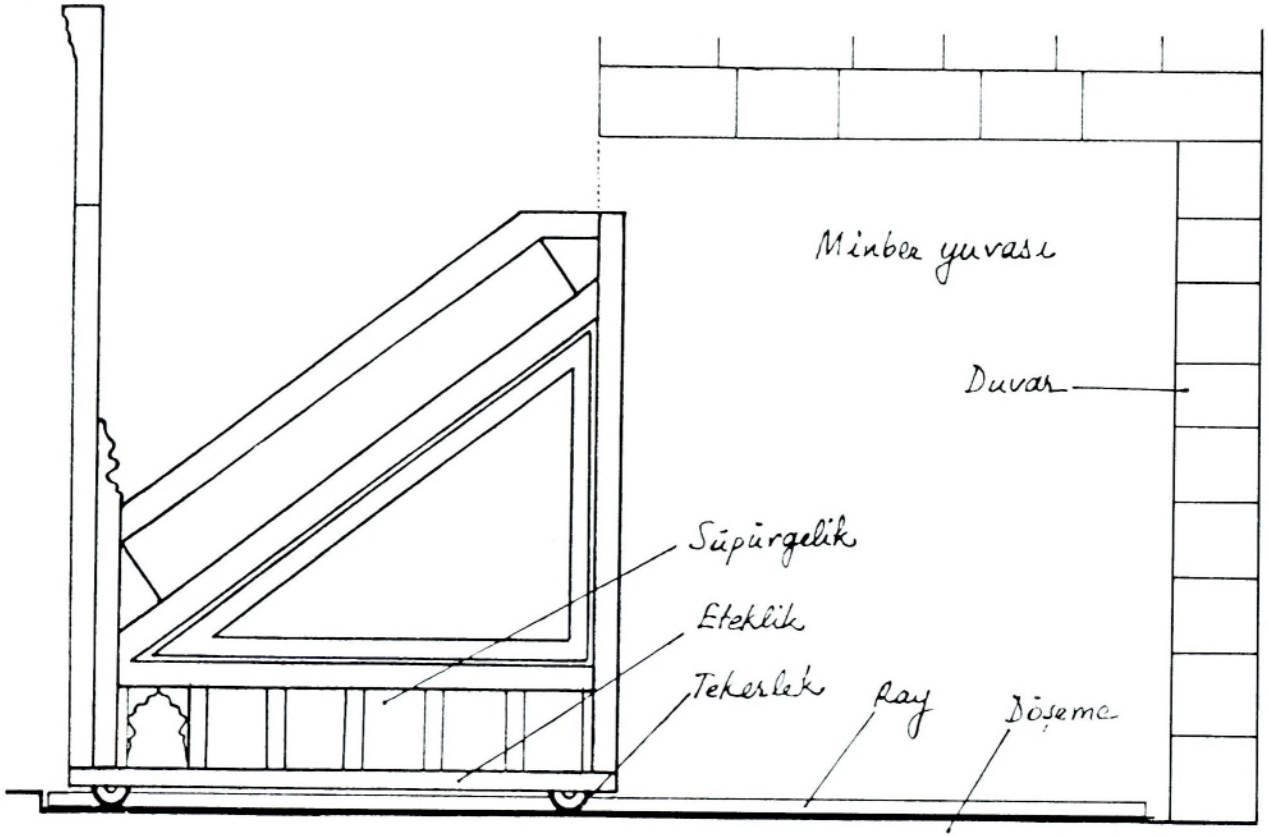

Şek. 3 — Bir müteharrik minberin elemanlarını gösteren çizim

Nusret Çam

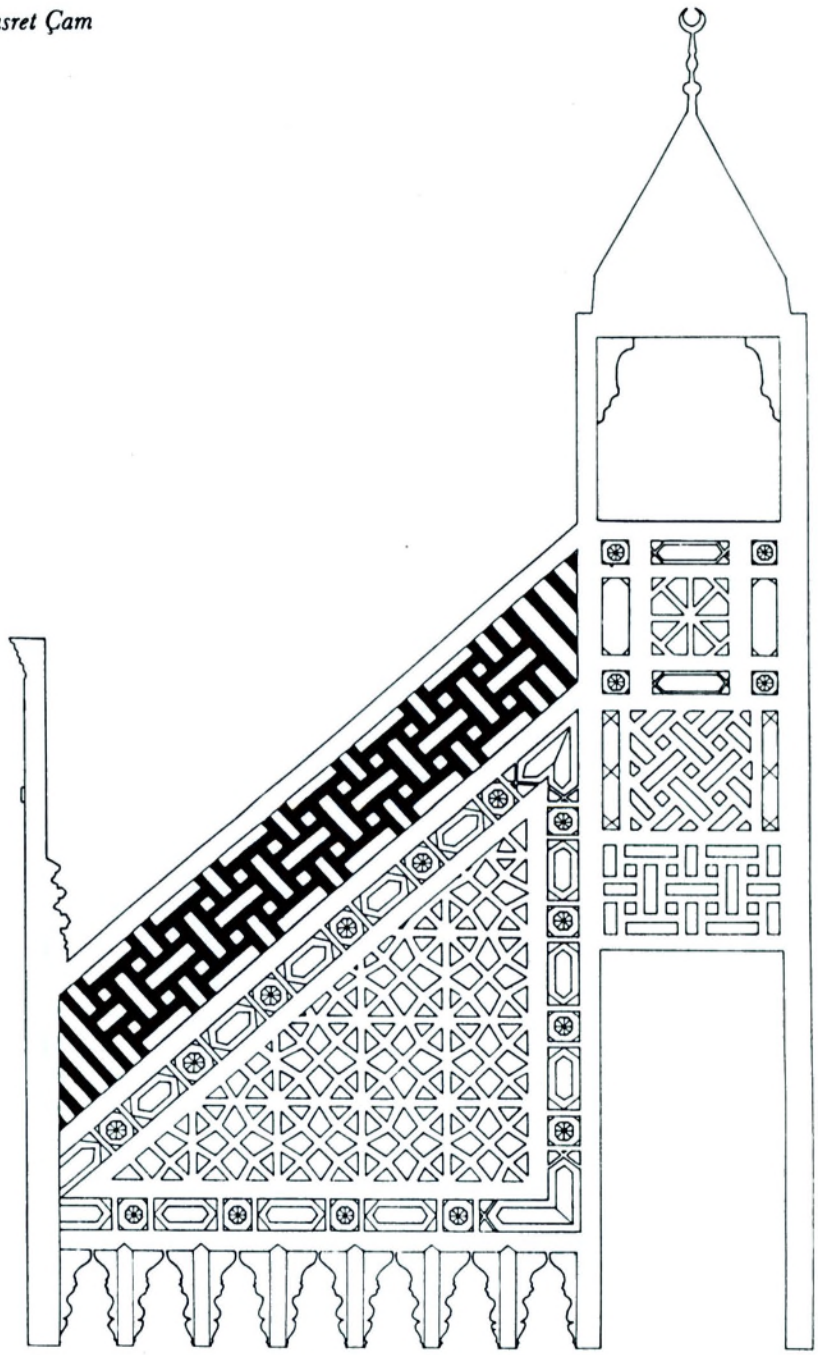

Şek. 4 — Gaziantep'te Mehmet Nuri Paşa Camiî minberinin eski vaziyeti (1973)

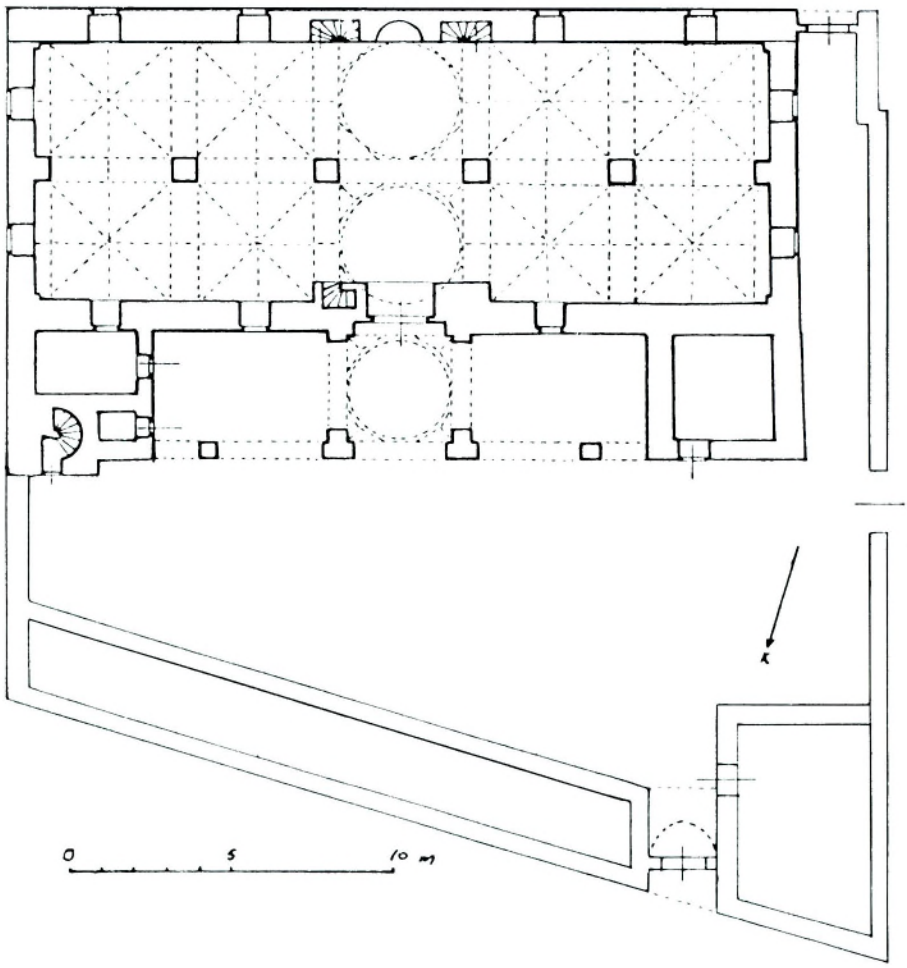

Şek. 5 — Tipik bir Gaziantep camii plan özelliği arzeden Karatarla Câmii plan krokisi

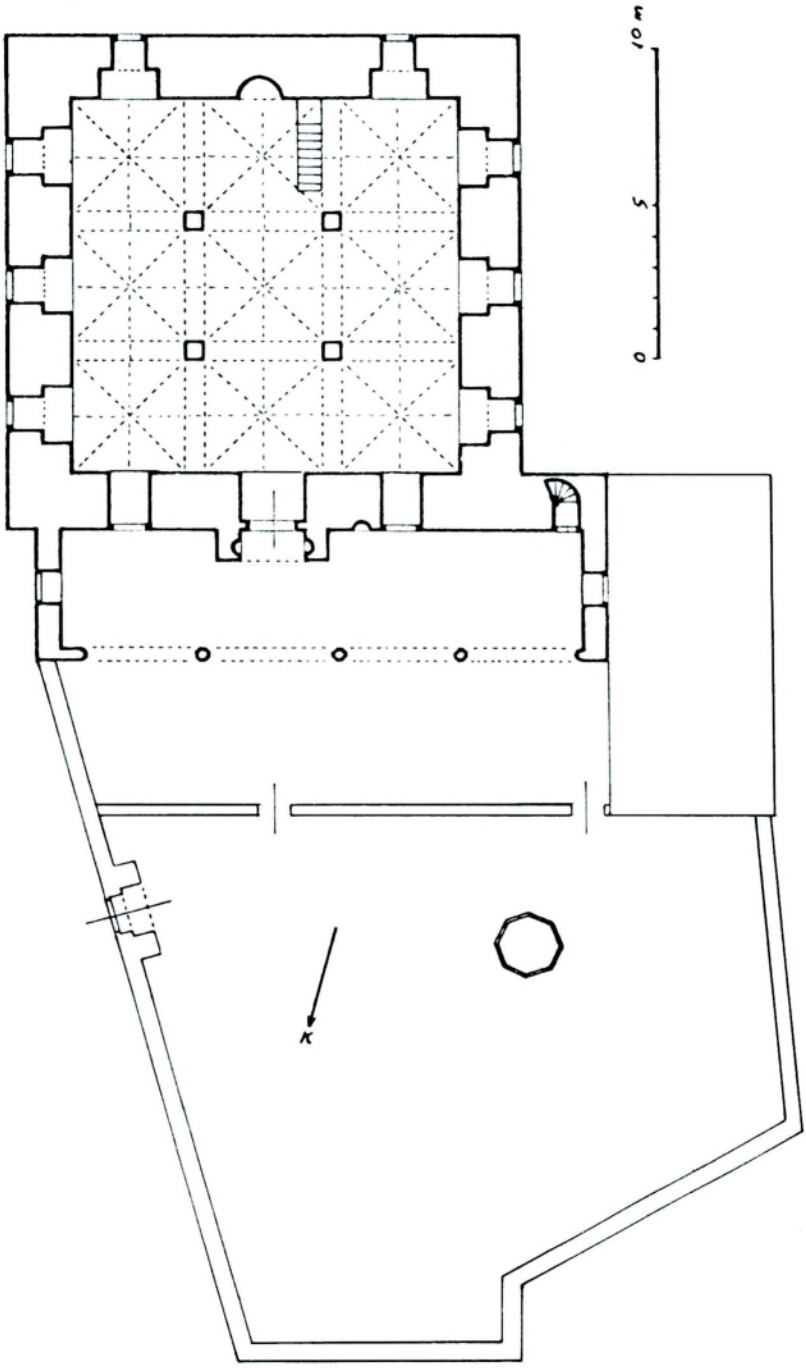

Şek. 6 — Gaziantep Bostancı Camii planı

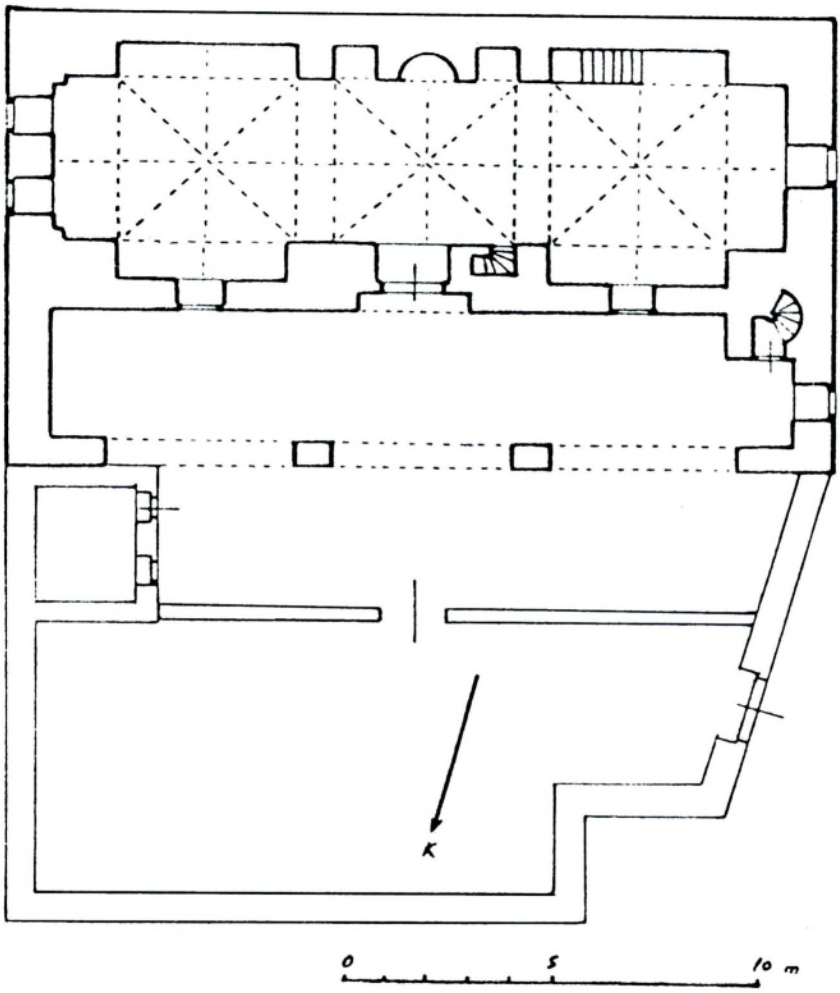

Şek. 7 — Karagöz Camii plan krokisi

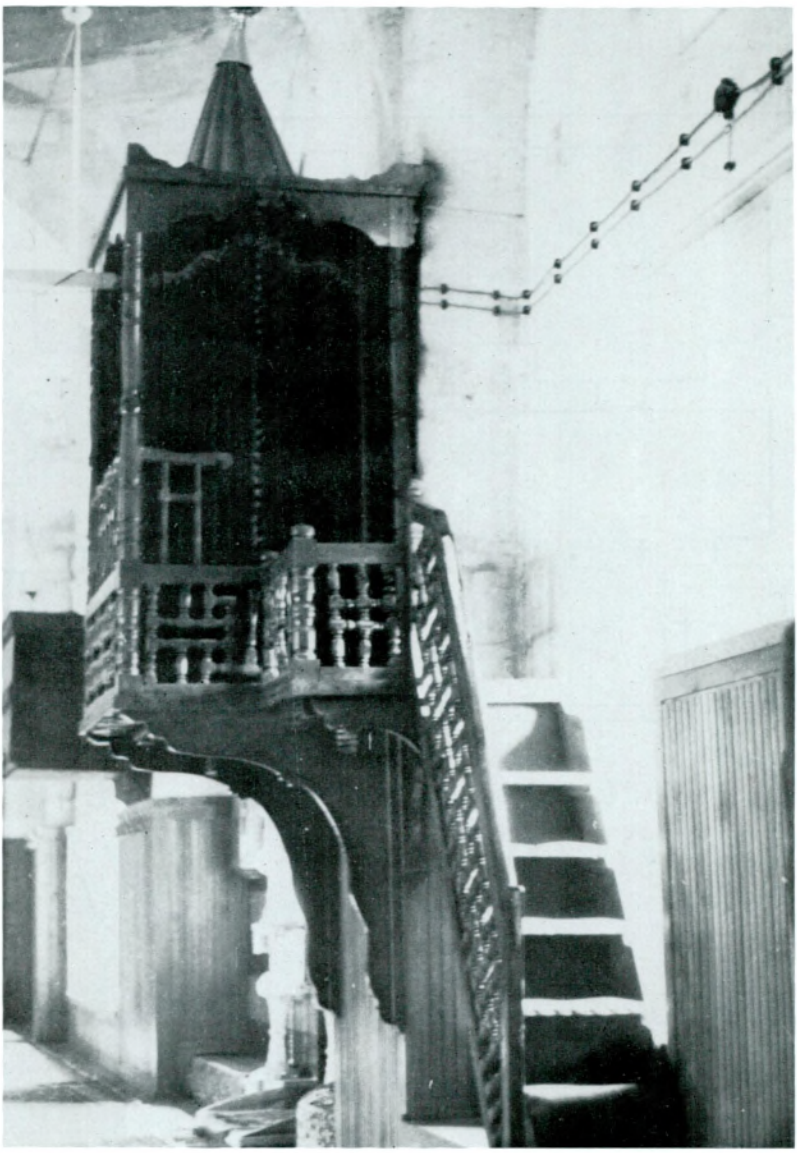

Res. 1 — Mehmet Nuri Paşa Camii'nin klâsik anlaşıntaki minberinin bozulmasıyle yapılan köşk tipi minber

Res. 2 — Karatarla Camii'nin köşk tipi minberi

Res. 3 — Hacı Nasır Camii'nin köşk tipindeki vaiz kürsüsü

Res. 4 — Boyacı Camii müteharrik minberinin rayları

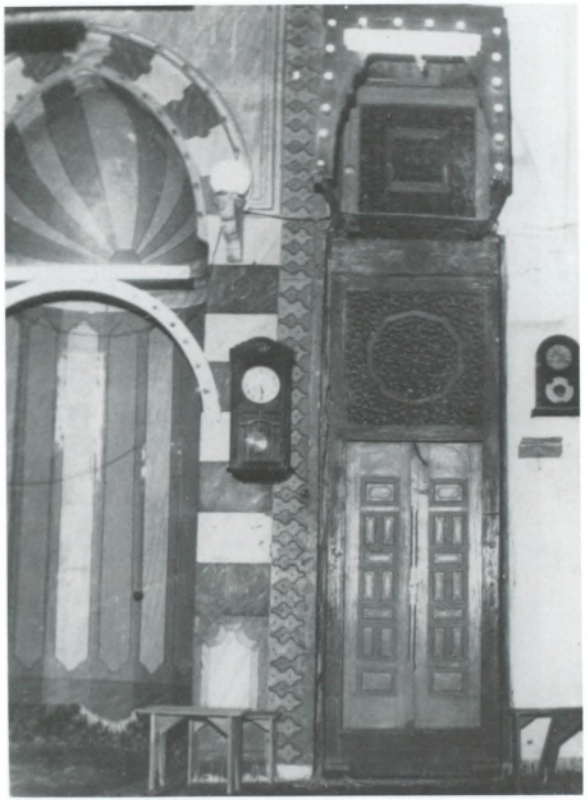

Res. 5 — Boyacı Camii minberinin cepheden görünüşü

Res. 6 — Aynı minberin alınlık kısmı

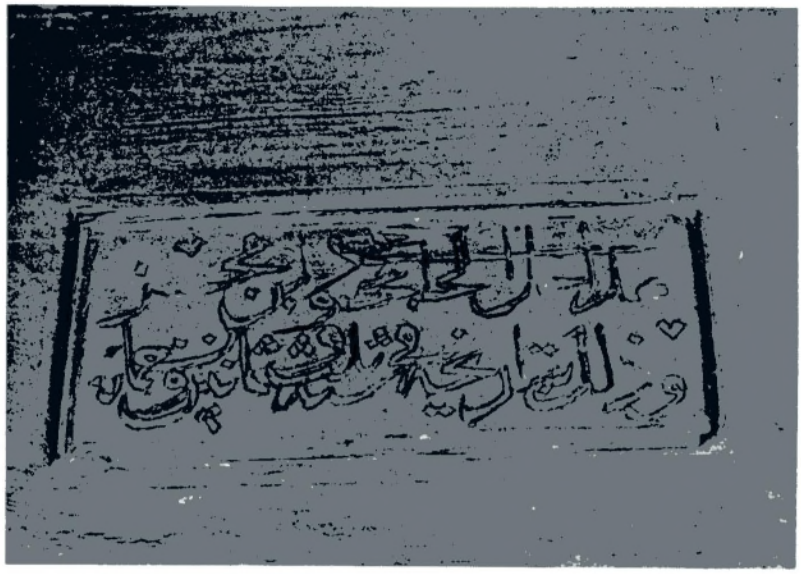

Res. 7 — Harimin kapısı üzerindeki kitâbe

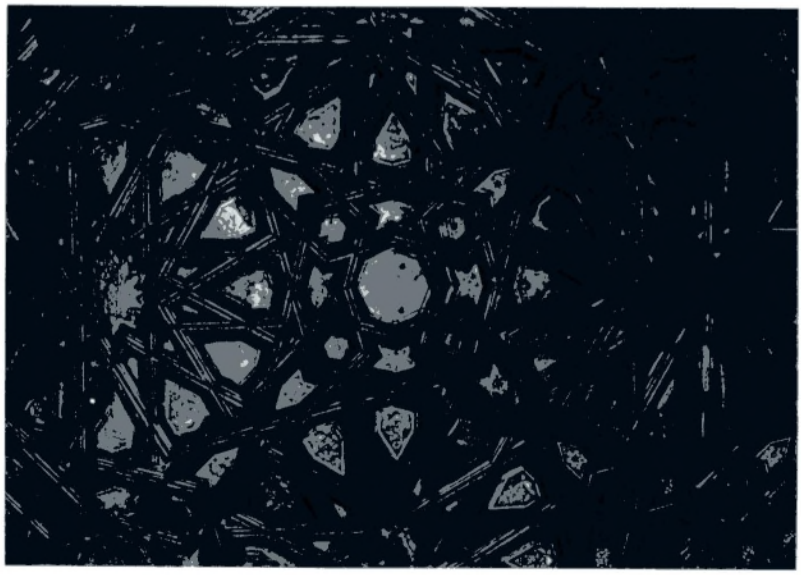

Res. 8 — Minberin yan kanat süslemelerinden detay

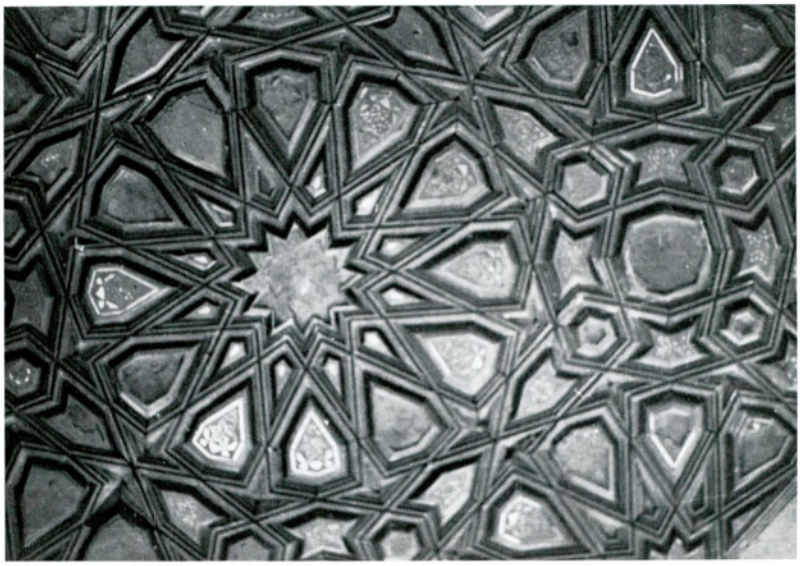

Res. 9 — Bir başka detay.

Res. 10 — Ahmet Çelebi Camii'nin müteharrik minberi

Res. 11 — Aynı minberin cepheden görünüşü

Res. 12 — Ahmet Çelebi Camii'nin köşk tipinde yapılmış olan vaiz kürsüsü

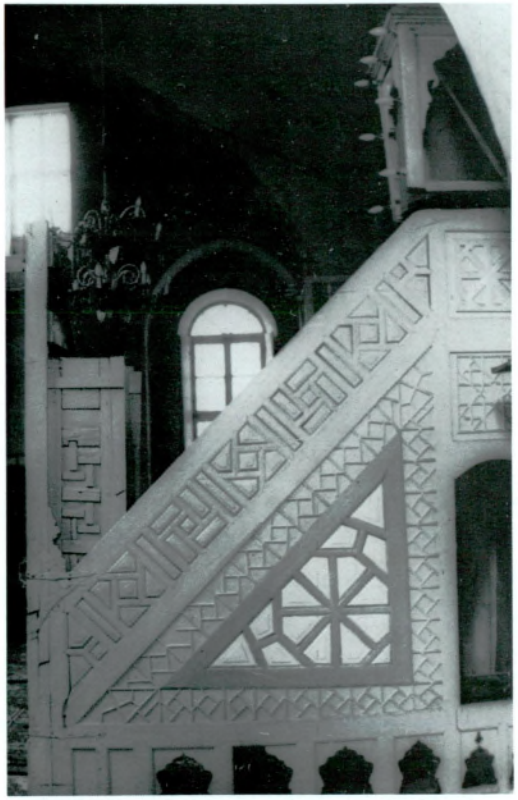

Res. 13 — Şirvâni Camii'nin müteharrik minberi

Res. 14 — Aynı minberin cepheden görünüşü

İNGİLİZ BELGELERİNE GÖRE MUSTAFA KEMAL - LAWRENCE GÖRÜŞMESİ

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

İngiliz ordusuna mensup Tuğgeneral Moberley, 1926 yılı Nisan'ında, *History of the Mesopotamian Campaign* (Mezopotamya (Irak) Harekâtının Tarihi) adlı bir yapıt kaleme alıyor; bunun bölümlerinden birini, Türk savaş amaçları ve pantürkizm konularına ayırıyordu. Yazar, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na başvurarak bu konularda bilgi istiyor; bunun üzerine, bakanlık yetkililerinden W.G. Childs, 20 Nisan'da, bakanlığın da yararlanabileceği bir tutanak kaleme alıyordu. Bu tutanak, Mustafa Kemal (Atatürk)'in kişilik ve çalışmalarına ilginç ışık tutmaktadır. Anlaşılan, Childs, Arabistan'daki davranışlarıyla tanınan Albay T.E. Lawrence'la bu konuda görüşüyor, bu İngiliz albayı, 1918 yılı Eylül'ünde, "tuhaf bir raslantı" sonucunda "Mustafa Kemal Paşa ile birkaç görüşme yaptığını" ve konuştukları konular arasında Türk savaş amaçlarının da bulunduğunu kendisine bildiriyordu.

Mustafa Kemal'in Lawrence'a yapmış olduğu iddia edilen açıklamaların özeti şöyledir: Savaşta gerçek Türk çıkarları Doğu'da bulunuyordu; İttihat ve Terakki Cemiyeti ve "pantürkler" olarak bilinen parti de bu görüşe güçle katılıyordu. Türkiye'nin Doğu'daki amaçları, Alman yönetimi ve Türk önderlerinin iç grubu arasında savaştan önce yapılan bir anlaşma ile saptanmıştı. Bu iç grup, hiç şüphesiz, Almanya ile gizli bir antlaşma imzalamak için, savaştan önce görüşmeler yapan aynı Enver, Talât v.s. grubu idi.

Mustafa Kemal'in anladığına göre, söz konusu anlaşma, yönetimler arasında yapılan resmi bir antlaşma olmayıp, Türk önderlerine verilen kesin bir üstlenme (söz) niteliğinde idi. Bu üstlenmenin gerekleri şunlardı: Savaş sona erince (ki başarıyla sonuçlanacağı kesindi) Almanya, Türkiye'nin Mavera-yı Kafkas (Dip Kafkasya), Kuzeybatı İran, Dağıstan, Terek ve Hazar Denizi bölgesine sahip olmasını sağlayacaktı. Türkiye'nin Almanya'ya savaşta desteğini kazandıran, "gerçekte pantürkist ülke isteklerinin gerçekleştirmesini sağlayan" bu müstakbel toprak kazançları olmuştu.

Childs, verilen sözün tüm Mavera-yı Kafkas'ı kapsayıp kapsamadığı konusunda şüphe olduğuna inanmakla birlikte, bunun kesinlikle Rusya Ermenistan'ı ve Dip Kafkasya'nın Müslüman bölgelerini kapsadığını kabulleniyordu. Suriye, Filistin, Arabistan ve Mezopotamya (Irak)'dan oluşan Arap ülkeleri ve Mısır'la ilgili "pantürkist görüşlere" de değindiği söylenen Mustafa Kemal'in kesin biçimde konuştuğu iddia ediliyordu. Kemal'in görüşünce, fetih açısından Mısır, pantürkistleri hiç ilgilendirmiyordu. Mısır'a karşı girişilen Türk harekâtı, askeri maksatlarla yapılan bir gösteriden başka birşey değildi. Filistin, Suriye ve Mezopotamya'ya gelince (savaşa ilişkin kimi stratejik amaçlar dışında), bu ülkeler pantürkistlerin planları açısından değersiz olmakla kalmıyorlar, aynı zamanda, Türk yönetiminde kalırlarsa kesin bir tehlike ve engel olarak görülüyorlardı. Kemal, pantürkistlerin bu ülkeleri hiç üzüntü duymadan yitireceklerini; dahası, onlardan kurtuldukları için kıvanç duyacaklarını söylüyordu.

Childs'ın burada yaptığı açıklamaya göre, Mustafa Kemal, bu biçimde söz ederken, İngiliz Dicle Ordusu henüz son ilerleyişine başlamamıştı; dolayısıyla Kemal, Musul'un yitirileceğini ve Batı İran'a giden yolların kontrol altına alınacağını tahmin etmemişti. Yine Childs'a bakılacak olursa, Türk yönetiminin, Lozan Konferansı'nda ve konferansı izleyen evrede Musul sorunuyla ilgili olarak uygulamış olduğu "inatçı tutum" un gerçek kaynağı, gelecekte uygulanacak "pantürkist amaçlara" dayanmakta idi. Enver Paşa'nın Bağdat'ın yeniden ele geçirilmesi için harekâta geçilmesinde direnmesi, Alman çıkarlarına yardımcı olmak ve aynı zamanda Bağdat'tan İran içerilerine uzanan yolun kontrolünü tekrar ele geçirmek içindi. Dolayısıyla bu plan, hem Alman hem de pantürkçü çıkarlara yardım etmek açısından yararlı idi; ve o sıralarda oldukça güç bir durumda bulunan Enver Paşa için özel önem taşıyordu. Enver Paşa, Almanya'nın, Türkiye'yi elinde tutan bir aleti idi; aynı zamanda, pantürkistlerin başlıca önderi bulunuyordu ve pantürklerin siyasetini desteklemek zorunda idi; çünkü bu parti oldukça güçlü bulunuyordu. Dolayısıyla Enver, iki amire hizmet etmek zorunda idi. Kendi yönetimi üzerindeki etkisi, savaşın gelişimine göre değişiyordu. Savaş Almanya için iyi gittiği sürece Enver Paşa en güçlü kişi idi; ama savaş Almanya için iyi gitmeyince, pantürkler, kendi çıkarlarına öncülük verilmesini talep ediyor ve kendi emellerini ona kabul ettirebiliyorlardı.

Görünürde Mustafa Kemal, Enver'in Almanlardan para aldığını iddia etmemişti-Childs'a göre, belki genellikle bilinen bir konuya değinmesi gerekmiyordu. Bununla birlikte Mustafa Kemal, o sıralarda (1926) bir

Türkçe gazetede yayınladığı anılarında, Almanların kendisine "bir sandık dolusu altın" göndererek onu nasıl etkilemeye çalıştıklarını, ama bu armağanı kabulden "ustaca kaçındığını" açıklıyordu. Enver Paşa'nın savaş sırasındaki politikası incelenirken, onun Alman patronları olduğu kadar, Almanlardan para da aldığı farz ediliyordu.

Childs, Mustafa Kemal'in Albay Lawrence'a yaptığını iddia ettiği şu açıklamayı oldukça ilginç buluyordu: 1918 yılı başlarında kendisi (Kemal), Enver Paşa üzerinde baskı kullanarak, Türk çıkarlarının Alman çıkarlarından önce gelmesini talep eden Türklerin önderliğini yapıyordu. O sıralarda Mustafa Kemal'in yandaşları, Türk askeri siyasetinin anahatlarını ele geçirebilecek kadar güçlü bir duruma gelmişlerdi. Childs'ın iddia ettiğine göre, onların oluşturduğu grup, "Doğu'da pantürkist(!) emellerin gerçekleşmesini sağlayacak ivedi önlemler alınmasında direniyordu".

Mustafa Kemal'e atfedilen başka bir beyana göre, o evrede, Kemal ve yandaşları, Almanya'nın savaşı yitireceğini anlamışlardı; dolayısıyla, Türkiye'nin geriye kalan askeri kaynaklarının pantürkist(!) amaçlara ayrılmasını talep ediyorlardı. Mavera-yı Kafkas ve Kuzeybatı İran'da 100.000 Türk erinin toplanmasını istiyorlardı. Bu iddiaya göre, Mustafa Kemal Lawrence'a yaptığı açıklamada, o sıralarda şu demeçte bulunmuştu: Almanya çöktüğünde, 100.000 Türk eri Hazar Denizi bölgesinde üslendirilmiş olsa, yorgun düşen İtilâf Devletleri (*Entente Powers*), onları oradan söküp atmayı olanaksız bulacaklardı. Bu devletler Türkiye'nin Avrupa'daki bölümünü, İstanbul ve Boğazları ellerine geçirmiş olabilirlerdi, ama Anadolu'yu ele geçiremez veya orada varlıklarını sürdüremezlerdi. Türkler, Mavera-yı Kafkas'taki 100.000'lik askerleriyle süratle Hazar Denizi bölgesine uzanacak ve Orta Asya'ya ulaşınca, bu durum, hudutsuz olanaklar sağlayacaktı. Afganistan hudutlarında bir Türk ordusu belirecek, gerekirse Doğu Türkistan ve Moğolistan'a dek uzanabilecekti.

Mustafa Kemal'in kanaatina göre, Orta Asya'da özgür bırakılan bir Türk ordusu, dilediğini yapabilecek ve Türkiye'ye, Batı'da yitirdiği ülkelerden çok toprak kazançları sağlayabilecekti. Mustafa Kemal'in anlattığına göre, Enver Paşa, Alman itirazlarına karşı sonuçta bu planı kabullenerek uygulamaya zorlanmıştı; ama bu amaçla toplanan Türk askerler ne istenilen sayıya erişebilmiş ve ne de bu plan gerekli zamanda kabul edilmişti. Talât Paşa'ya da değindiği söylenen Mustafa Kemal, o "keskin zekâlı" sadrazamın, askeri önderler arasında ayrılık baş

gösterdiğinde, kişisel siyaset açısından daima suskunluğu yeğ tuttuğunu açıklıyordu [1].

Mustafa Kemal'in pantürkizm veya panturanizme inanmadığı göz önünde tutulursa, Albay Lawrence ve W.G. Childs'ı ona atfetmiş oldukları görüşler inandırıcı değildir. Kemal'le Lawrence arasında herhangi bir görüşme yapıldığını gösterecek bir kanıt da yoktur. Böyle bir görüşme yapılmış olsa, Kemal ve Lawrence, kendi anılarında, bu konuya neden değinmiyorlar? [2] Sonra, böyle bir görüşmenin yapıldığı tarih ve yer de kesinlikle açıklanmamıştır. Lawrence, Mustafa Kemal'le 1918 yılı Eylül'ünde görüştüğünü iddia ediyor. Her ikisinin de o sıralardaki çalışmalarını hep birlikte izleyelim.

7 Ağustos 1918'de VII. Ordu'ya ikinci kez komutan atanan Mustafa Kemal, 18 Eylül'de yeni komutasını üstleniyordu. O sıralarda VII. Ordu, Filistin'de, Güney Nablus'la Şeria Irmağı arasında bulunuyordu. Kemal, doktor bir dostuna gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

> "Suriye acınacak bir durumdadır. Orada vali yok, komutan yok. *Birçok İngiliz propagandası var. İngiliz gizli istihbaratı her yanda çalışmalarını sürdürüyor...* İngilizler, şimdi, bizi çarpışarak değil, propagandalarıyla yenebileceklerini sanıyorlar..."

Bu yazı, Mustafa Kemal'in, kimliğini bilmediği Lawrence'la bir raslantı sonucunda buluştuğu anlamına gelir mi? Buna olumlu karşılık vermek güçtür, oysaki Mustafa Kemal'in mektubu oldukça ilginçti.

Kemal, tahminlerini Hintli bir ordu kaçağının açıklamalarına dayanarak, düşmanın 19 Eylül sabahı veya akşamı saldırıya geçeceği kehanetinde bulunmuştu. Gerçekte düşman, 18 Eylül gecesi saldırıya geçerek Türk ordularını Şam doğrultusunda geri çekilmeye zorlamıştı. Kemal, düşmanın, Ürdün'ün doğusuna geçmesini engellemenin önemini kavramıştı, çünkü orada IV. Ordu, Türklerin tek geri çekilme hatlarını kesmeye çalışan Emir Faysal ve Lawrence'ın Arap lejyonları tarafından hırpalanıyordu.

Mustafa Kemal, küçük bir muhafız birliğinin eşliğinde, Şam'a giriyordu. Şerif Faysal'ın bayrağı pencerelere asılmış; coşkudan sarhoş olan

[1] İngiliz Arşivi, Dışişleri Bakanlığı belgeleri: FO 371/215/L 2540.

[2] Bkz. M. K. Atatürk: *Söylev* I ve II, Ankara 1963-4; T.E. Lawrence: *Seven Pillars of Wisdom*, Londra 1976 (yeni basım); ayr. bkz. David Garnett (ed.): *The Letters of T. E. Lawrence of Arabia*, Londra 1964.

Arap çetecileri sokaklarda dolaşıyor, havaya silah atıyorlardı. Bu, bizzat Lawrence'ın Şam'a girdiği 30 Eylül'den sonra yer almış olmalıdır. Mustafa Kemal'le Lawrence orada buluştular mı? Olabilir; ama ne vakit, nerede ve nasıl? Bunu kanıtlayacak kesin bilgi yoktur. Kemal bir süre Şam'da kaldıktan sonra Kisve'ye dönüyor ve orada, Alman Yüksek Komutanı Liman von Sanders'ten gelen bir buyruk buluyordu. Bu buyruk gereğince, emrindeki erleri IV. Ordu Komutanına devredecek, kendisi de Rayak'a giderek, cephenin çeşitli yerlerinden kurtarılan karma birliklerden oluşmuş bir gruba komutanlık edecekti. Lord Kinross'a bakılacak olursa, Arap askerleri Şam'a girerken, Kemal, Rayak'a doğru yol alıyordu [3].

Kahire'deki İngiliz İstihbarat Servisi'nce yayınlanan *The Arab Bulletin* (Arap Bülteni) adlı yayında, sağlamış olduğu başarıları geniş ölçüde yansıtan Lawrence, "Türk IV. Ordusu'nun nasıl parçalandığını" anlattıktan sonra şöyle diyordu:

> "O akşam (30 Eylül) atlarımızla Şam'a girdik. Orada, Şükri el-Eyyubi ve kent konseyi (şehir meclisi), Mustafa Kemal ve Cemal ayrıldıktan sonra, Arapların kralını ilan etti ve Arap bayrağını çekti..." [4]

Yukarıdaki belgelerin ve Lawrence'la Childs'ın Mustafa Kemal'e atfetmiş oldukları demeçlerin ışığı altında, Kemal'le Lawrence'ın gerçekte buluşup görüştüklerine inanmak güçtür.

[3] Lord Kinross: *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, Londra 1981, s. 118 vd.; Uluğ İğdemir: *Atatürk'ün Yaşamı, I, 1881-1918*, Ankara 1980, s. 124 vd.; ayr. bkz. Falih Rıfkı Atay: *Atatürk'ün Hatıratları*, Ankara 1965.

[4] *Letters of Lawrence*, op. cit., s. 256.

MUSTAFA KEMAL-LAWRENCE MEETING IN THE LIGHT OF BRITISH DOCUMENTS

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

In April 1926, Brigadier-General Moberley of the British Army was writing a book, entitled *History of the Mesopotamian Campaign,* which included a section on Turkish war aims and Pan-Turkism. He approached the British Foreign Office for information on the subject, whereupon one of the officials, W. G. Childs, drew up a minute 20th April for the use of the Department. This minute throws interesting light on the personality and career of Mustafa Kemal (Atatürk). Apparently, Childs had spoken to Colonel T. E. Lawrence (of Arabia reputation) on the subject, who had told him that, "by a curious accident", he (Lawrence) was able, in September 1918, "to have several conversations with Mustafa Kemal Pasha", and that among the topics discussed was that of Turkish war aims.

The gist of Mustafa Kemal's statement to Lawrence was said to have been as follows: He declared that the real Turkish interests in the war lay in the East, and that this opinion was strongly held by the Committee of Union and Progress and the party more closely defined as the "Pan-Turks". He stated further that the attainment of Turkey's Eastern ambitions had been made the subject of a pre-war agreement between the German Government and the inner group of Turkish leaders (doubtless the same group of Enver, Talat and others, who were in negotiation for a secret treaty with Germany before the war).

Mustafa Kemal understood that the agreement was in the nature of a definite pledge to the Turkish leaders rather than a formal agreement between Governments. The essentials of the pledge were: That on the conclusion of the war (taken for granted that it would be a successful war), Germany would ensure that Turkey was placed in possession of Trans-Caucasia, North-Western Persia, Daghestan, Terek and the Trans-Caspian region. These prospective territorial gains, "in effect assuring the fulfilment of Pan-Turkish territorial amibitions", formed the governing consideration which secured Turkish support for Germany in the war.

Childs believed that some doubt existed as to whether the whole of Trans-Caucasia was intended, but the area to which the pledge applied

certainly included Russian Armenia and the Muslim regions of Trans-Caucasia. In speaking of "Pan-Turkish views" regarding Egypt and the Arab countries (Syria, Palestine, Arabia and Mesopotamia), Mustafa Kemal is said to have used more decided terms. Egypt, Kemal had said, was of no interest whatever to the Pan-Turks (for the purposes of conquest), and Turkish operations against Egypt were merely demonstrations for strategical purposes. As for Palestine, Syria and Mesopotamia, they were not only valueless in the Pan-Turkish scheme of things (except in certain strategical aspects relating to the war), but would be positive dangers and encumberances if they remained in Turkish possession. The Pan-Turks, Kemal declared, would lose them without a regret; they would even be glad to be rid of them.

Here Childs explained that, when Mustafa Kemal spoke thus, the British Army of the Tigris had not yet begun its final advance, and that he did not envisage the loss of Mosul and the control of the routes thence into Western Persia. Indeed, Childs made the suggestion that "the stubborn attitude" of the Turkish Government regarding Mosul at the Lausanne Conference and subsequently, had its real source in Pan-Turkish aims for the future. Enver Pasha's insistence on the offensive for the recovery of Baghdad had been German interest, but also with the purpose of recovering the control of the route from Baghdad into Persia. The plan, therefore, had the advantage of serving both German and Pan-Turkish interests, a matter of special importance to Enver Pasha, who was, in fact, in a very difficult position. He was the handle by which Germany held the Turkish Government, but he was also the chief leader of the Pan-Turks, and thus compelled to support the policy of the Pan-Turks, for the party was exceedingly powerful. Enver therefore had to serve two masters. His influence with his Government varied with the fluctuations of the war. He was most powerful when the course of the war promised well for Germany; whenever the war went against Germany, the Pan-Turks demanded that their interests should come first, and were able to impose their will on him.

Mustafa Kemal apparently did not allege that Enver was in German pay -that, perhaps, according to Childs, went without saying. But the fact was noted that, in the *Memoirs* which Mustafa Kemal was then (1926) publishing in a Turkish newspaper, he related how the Germans had endeavoured to influence him (Kemal) by sedig him "a box of gold"-a gift which he adroitly evaded. In considering Enver Pasha's wartime policy, it was assumed that he not only had German masters, but German paymasters.

Childs believed it was of great interest that Mustafa Kemal should have told Colonel Lawrence that, at the beginning of 1918 he had become the leading spirit of those Turks who put pressure on Enver Pasha and required that Turkish interests must come before German ones. By this time Mustafa Kemal's following had grown so powerful that this party was able to dictate the broadlines of Turkish military policy. "It insisted that immediate steps should be taken to realize the Pan-Turkish aspirations in the East (!)", claims Childs.

Mustafa Kemal is also said to have asserted that, at this stage, it was plain to him and his supporters that Germany would lose the war; they demanded therefore that Turkey's remaining military resources should be devoted to exploting Pan- Turkish aims (!). They required the concentration of 100.000 Turkish troops in Trans-Caucasia and North-Western Persia. Mustafa Kemal is said to have told Colonel Lawrence that he had declared at the time that, if 100.000 Turkish troops were in the Caspian region when Germany collapsed, the exhausted Entente Powers would find it impossible to eject them. The Powers might hold Turkey in Europe, İstanbul and the Straits, but they could not, in practice, overrun Anatolia, or maintain themselves there. With 100.000 Turkish troops in Trans-Caucasia, the Turks would speedily reach Trans-Caspia, and once they were in Central Asia, he saw no limits to the possibilities which this would offer. A Turkish army could appear on the frontier of Afghanistan; it could reach Eastern Turkestan and Mongolia, if desired.

In Mustafa Kemal's opinion, a Turkish army at large in Central Asia would have everything its own way, and secure for Turkey territorial gains far outweighing any losses which might occur in the West. This plan, Mustafa Kemal explained, Enver Pasha had at last been compelled to adopt and put into execution, in spite of German opposition. But the Turkish troops concentrated for the purpose had never reached the required numbers, nor was the policy adopted in time. With regard to Talat Pasha, Mustafa Kemal was said to have stated that, as a matter of personal policy,that "astute" Grand Vezir always refused to take sides when military leaders differed [1].

Considering that Mustafa Kemal never believed in Pan-Turkish or Pan-Turanism, the ideas attributed to him by Colonel Lawrence and W. G. Childs are unconvincing. Nor is there any evidence that a meeting had

[1] Public Record Office, Foreign Office archives, FO 371/215/L 2540.

actually taken place between Kemal and Lawrence. If such a meeting had taken place, why was it not mentioned by Kemal or Lawrence in their respective memoirs?[2] Besides, the exact time and place of such a meeting have not been disclosed. Lawrence claims that he met Mustafa Kemal in September 1918. Let us trace the activities of both men during this time.

Mustafa Kemal, who was appointed to the command of the Seventh Army, for the second time, on 7th August 1918, took up his command on 18th September. At the time the Seventh Army was in Palestine between South Nablus and the Shreia River. He wrote to a doctor friend:

> "Syria deserves pity. There is no governor, no commander. *There is a lot of British propaganda. The British secret service is active everywhere...* The British now think that they will defeat us by their propaganda rather than by fighting..."

Did this letter imply that Kemal had a chance meeting with Lawrence without realising the latter's real identity? It is very difficult to say, although Kemal's letter is very interesting.

Basing his assumption on the revelations of an Indian deserter, Kemal predicted that the enemy would attack in the early morning, or evening, of 19th September 1918. It actually attacked on the night of 18th September and pushed the Turkish armies towards Damascus. Kemal had realised that it was vital to prevent the enemy from passing East of Jordan, where the Fourth Army was already being harassed by the Arab legions of Emir Feisal and Lawrence in an attempt to cut the only remaining Turkish lines of retreat.

Kemal entered Damascus alone, with a small personal escort, Feisal's Sherifian flag hung from the windows whilst Arab bands roamed the streets, drunk with excitement, and firing salvoes of cartridges into the air. This must be after 30th September when Lawrence himself was already in Damascus. Did both men meet there? It is possible, but when, where and how? There is no concrete evidence. Kemal stayed for a short while and then returned to Kiswe where he found orders from the German Supreme Commander, Liman von Sanders, to hand over his troops to the commander of the Fourth Army and to proceed to Rayak to rally and command a mixed

[2] See Mustafa Kemal Atatürk: *Söylev* I and II, Ankara 1963-4; T.E. Lawrence: *Seven Pillars of Wisdom*, London 1976 (reprint); see also David Garnett (ed.): *The Letters of T. E. Lawrence of Arabia*, London 1964.

group of units salvaged from various parts of the front. Lord Kinross claims that as the Arab troops marched into Damascus Kemal was on his way to Rayak [3].

Lawrence, who gave a vivid account of his exploits in *The Arab Bulletin*, published by British Intelligence in Cairo, after describing "the destruction of the (Turkish) Fourth Army", observed:

> "Our horses rode that evening (September 30) into Damascus. There, Shukri el-Ayubi and the town council proclamied the King of the Arabs and hoisted the Arab flag as soon as Mustafa Kemal and Jemal had gone..." [4]

In the light of the above documents and the statements attributed to Mustafa Kemal both by Lawrence and Childs, it is difficult to believe that Kemal and Lawrence had actually met.

[3] Lord Kinross: *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, London 1981, pp. 118 ff.; Uluğ İğdemir: *Atatürk'ün Yaşamı, I, 1881-1918*, Ankara 1980, pp. 124 ff.; see also Falih Rıfkı Atay: *Atatürk'ün Hatıratları*, Ankara 1965.

[4] *Letters of Lawrence...*, op. cit., p. 256.

KURTULUŞ SAVAŞINDA DEMİRYOLCULUK

VIII

ZİYA GÜREL

Bundan önceki yazımızın sonunda [1] Büyük Zaferimizin Demiryollarında oluşturduğu "Güven" den söz etmiştik. Gerçekten de "Güven" den söz etme durumunda idik. Uzun zamandan beri, içten ve dıştan aşılanmakta olan yetersizlik duyguları, "kendine güvenme" durumuna erişmekten bizi alıkoymakta idi. Bunun Demiryollarındaki görünüşlerinden bir kaçına bakmakta yarar görmekteyiz.

Konuya giriş için Anadolu-Bağdat Demiryollarının kısa bir tarihçesini gerekli bulmaktayız.

O Günlerin "Dün"ü:

Devletçe yaptırılmış, 1873-1880 arası yine Devletçe işletilmiş, fakat, bu yedi yıllık işletmeden sonra, nedense, işletme imtiyazı bir İngiliz firmasına verilmiş olan Haydarpaşa-İzmit hattının sekiz yıl sonra da yine başka bir şekil aldığı görülmektedir.

Söz konusu olan Haydarpaşa-İzmit hattının 6 milyon frank (!) karşılığı satışını; Şirket'in gerekli görmesi halinde, hattın Haydarpaşa'dan Üsküdar'a uzatılmasını ve böylece hat başlangıcının Üsküdar yapılmasını Hükûmete önermeye şirketin yetkili olacağı yargısını da içeren, İzmit - Ankara demiryolu yapımı ve işletmesi bu konudaki Ferman'a dayanılarak Almanya'da bir Banka Direktörü olup, Berlin'deki Deutsche Bank adına davranan Mösyö Kavulla'ya verilmiştir. Bu konuda yapılmış olan 1304 (1888) tarihli mukavelename ile kurulmuş olan ortaklık: "Anatolı Timür Yolları Osmanlı Şirketi" adını almıştır.

İzmit-Ankara hattı mukavelenamesinden dört yıl sonra, 1308 (1892) tarihinde ise; Saltanat merkezi ile "Bağdat Vilâyeti arasında bir Timür Yolu vücude getirilmesini" pek çok istediğini belirten, bu nedenle de Nafia

[1] *Belleten*, sayı 200 (Ağustos 1987) sayfa: 849-861.

Nezareti'ne başvururak; "bir taraftan Eskişehir'den başlayup, Kütahya ve Afyonkarahisarı'ndan geçerek Konya'ya, öte yandan Ankara'dan Kayseriyye'ye (Kayseri) ve oradan da Bağdat'a kadar hattın" imtiyazını isteyen Anatolı Timür Yolu Osmanlı Şirketi mümessili Mösyö Kavulla'ya istediği bu imtiyazın verilmesini buyuran" Ferman-ı Âlişan" uyarınca ve Şirket adına Kavulla tarafından imza edilmiş bir mukavelename yapılmıştır. Bunda; adı geçen hatların imtiyazının "Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den Anatolı Timür Yolları Osmanlı Şirketi'ne itâ buyrulmuş" olduğu da belirtilmiştir.

Bağdat hattı üzerinde ilk girişimin, böylece, 1308 tarihli Ankara-Kayseriyye hattı imtiyaz mukavelenamesinde şekillenmiş olduğu görülmektedir.

Mukavelenamenin 32. maddesi bunu gerçekleştirecek koşulları taşımaktadır. Haydarpaşa-Ankara hattının gayrı sâfi geliri üç yıl içinde kilometre başına onbeş bin frank olduğu anda imtiyaz sahibinin hükûmetle anlaşarak Kayseriyye hattını Sivas'a kadar; bütün hatların gayrı sâfi geliri kilometre tazminatı verilmesine gerek kalmayacak bir miktara eriştiği anda da, hattı Sivas'tan Diyarıbekir'e (Diyarıbakır) ve oradan da Bağdat'a kadar uzatmayı taahhüt etmiş saymaktadır.

Bununla birlikte; yine bu maddenin sonunda, hükûmetin iki tarafça gerekli görülecek miktarda teminatın kararlaştırılması üzerine, hattın Kayseriyye'den Bağdat'a kadar uzatılmasını "her ne vakit olursa olsun" isteyebileceği de belirtilmiş bulunmaktadır.

1. ve 2. Girişimlerin Sonu:

Sözü geçen imtiyaz mukavelenamesine göre Eskişehir-Konya hattı, zamanı içinde yapılmış, fakat girişimin esası olan Ankara-Kayseriyye hattına başlanılmamıştır bile...

Nedenini araştırırken, Bağdat hattının söz konusu olduğu o sıralarda, hattın geçeceği yerler üzerinde kendilerinin itiraz hakkı bulunduğunu ilan etmiş Büyük Devletlerden biri olan (öteki İngiltere'dir) Rusya'nın; Osmanlı Devleti'ne yaptığı siyasal baskılarla Ankara-Kayseriyye hattının yapımına engel olduğu, hattâ Sivas'a uzanmaksızın Ankara-Kayseriyye-Harput ve Diyarıbekir üzerinden geçecek, böylece, kuzey ve doğu Anadolu'dan uzaklaşmış bir Bağdat hattı plânını dahi (bu ikinci bir girişim demek olmaktadır) Osmanlı Hükûmeti'ne bıraktırdığı; üstelik, kuzey ve doğu Anadolu'da yapılacak hatlar imtiyazlarının, bunlar doğrudan devletçe

yapılmadığı takdirde, ancak Rus tebasından olan kimselere verilmesine dair Osmanlı Hükûmeti'nden kuvvetli teminat da aldığı anlaşılmıştır [2].

Büyük devletlerin, bunlar arasında girişimin sermaye sahibi Almanya'nın siyasal ve ekonomi çevrelerinde, dolayısıyla yayın alanlarında, amacı ve niteliği çeşitli yorumlara yol açtığı anlaşılan [3] Bağdat hattı yapımı girişimlerinin üçüncüsü 1899'da gerçekleştirilebilmiştir. Rusya'nın bu engellemeleri sonunda Osmanlı Devleti, Bağdat hattı için Konya'dan başlayarak güneyden geçecek bir proje üzerinde durmak zorunda kalmıştır.

Konya, Karaman, Ereğli, Kardeşbeli..... Adana... Osmaniye ve Musul'dan geçerek Bağdat'a oradan da Basra'ya ulaşacak olan ve yeni bir ferman ile imtiyazı "Anatolı Timür Yolu Osmanlı Şirketi"ne "ihsan buyurulmuş" olan bu yeni hat ortaklığının adı "Bağdat Timür Yolu Şirket-i Şâhâne-i Osmaniyyesi" dir.

Öteki ortaklıklardan "Şâhâne" sıfatı ile üstte görünen bu ortaklığın mukavelenamesini (bundan öncekileri bir kişi imzaladığı halde) imtiyazı alan taraf olarak üç kişinin imzaladığı görülmektedir; İdare Meclisi Başkanı, Umum Müdür, bir de U. Md. Yardımcısı "Edvar Hügnen".

[2] *Hat-tı Saltanat Bağdat Demiryolu*, Dr. Pol Rubarh (Çevirenin adı yoktur) İstanbul, İfham Matbaası, 1331 (1915) S: 40-42 (Almancasının yayım tarihi yoktur, 1909 mahsül devşirmesinden söz ettikten sonra Alman Pamuk Şirketinin 1911 mahsülünü tahmin ettiğini bildirdiğine göre, kitabın 1910 da yazılmış olacağı belli olmaktadır).

[3] *Hat-tı Saltanat Bağdat Demiryolu*, S: 4. Hale Darülfünun'u Muallimlerinden Ludvig'in, 1860 sıralarında Osmanlı Asyası'nda yaptığı incelemelere dayanarak, Anadolu'nun, Alman halkının nüfus artışını ve İmar yeteneğini geniş bir şekilde karşılamaya elverişli bir yer olduğu üzerindeki düşüncelerinin, otuz yıl unutulduğu halde, yirmi yıldan beri (Bağdat hattı girişimleri sırası) bilir bilmez kişilerce yeniden ortaya atıldığını, bunun bir kısım çevrelerce ciddiyetle ele alındığını, Anadolu'ya ayak basmamış kimselerce Anadolu'nun üretme yeteneğinden, su ve havasının temizliğinden söz eden "risaleler kaleme alındığı gibi" Anadolu'ya göçmen gönderilmesi dolayısıyla doğacak yararlar ve elde edilecek verimler konusunda konferanslar verildiğini bildiren kitabın yazarı, 11. sayfadaki açıklamaları arasında, Almanların dikkatini Anadolu'ya çekmek ve onları buraya göç etmeye kışkırtmak üzere söz ve yazı ile çalışmakta olanlar "Almanya'ya pek fena hizmet ediyorlar" demektedir.

Bu bize, 1910 sıralarında, Osmanlı yurdunda müstamere kurmanın Almanya'da nasıl bir önem kazandığını göstermektedir.

Yazar, "Hat-tı Saltanat" dediği Bağdat hattının geçeceği yerlerde pamuk yetiştirilmesiyle ilgilidir. Kitabında Bağdat hattı; Alman endüstrisinin ham maddesini, öteki yönü ile de pazarını sağlaması bakımından değerlendirilmiştir.

Yazar, İngilizlerin hattın denize ineceği yerle ilgilendiklerini, Osmanlı tebası olan Kuveyt Emirinin Hindistan'la muahede akt etmesini de sağladıklarını, bunun ise uluslararası Hukuk Kurallarına göre yanlış bir iş olduğunu söylemektedir.

İmtiyazı alan ortaklığın başında doğrudan buyurucu olan ve yine ortaklık adına doğrudan söz söylemeye yetkili iki kişi yanında yardımcı unvanını taşıyan Hügnen'nin[4] de onlara eş değerde yer alması, onun o zamanlardan başlayan ihtiraslarının bir belirtisi olarak görünmektedir.

Çeşitli Eksiklik Kaygusu Etkileri:

Büyük Zaferimizden sonra, Gebze-Haydarpaşa hattı, işgali henüz kaldırmamış olan İngiliz askerlerinin elindedir. Üniformalı Türk subaylarının Gebze'den beriye geçmelerini İngilizler yasaklamışlardır.

Behiç Bey, irtibat memurlarından aldığı bilgilere dayanarak, iki arkadaşıyla birlikte bulunduğu servis vagonunu Haydarpaşa'ya gidecek katara bağlatmıştır. Teftiş için vagona giren bir ingiliz subayı bu üniformalı Türk subaylarını görünce şaşırıyor, geçiş müsaadesini veriyor.

Haydarpaşa'da İngiliz Albayı Smith ile iki subay Behiç Bey'i karşılıyorlar ve yemeğe davet ediyorlar. Behiç Bey kabul etmiyor. (Bu ingiliz subaylarının, terhisten sonra, Demiryolları İdaresinde üst kademede bir yer kapmak istedikleri, sonraki davranışlarıyla da anlaşılmıştır.)

Hügnen, ertesi günü servis vagonuna geliyor. Bunları bize not ettiren Behiç Bey, Hügnen'nin vagona girer girmez, damdan düşer gibi, "Siz bu hattı işletemezsiniz. Şimdiye kadar şansınız varmış. Bundan sonra ben alıp ben işleteceğim" değidiğini; kendisinin de "Beni Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Umum Müdür yaptı. Ne emrederse ben öyle hareket ederim" karşılığını verdiğini söylemektedir.

[4] *Anatolı ve Bağdat Timür Yolları idaresinin iç yüzü,* Dr. Arhangelos Gavriel, Dersaadet, Mahmut Bey Matbaası 1327. Bu kitabın 162. sayfasında Dr. Gavriel; Hügnen'nin 1890 da U. Müdürlük özel sekreteri olarak İdareye girdikten sonra "Âmirlerinin ayaklarına karpuz kabuğu koyarak birer birer yerlerine" geçtiğini, 1908' de de Umum Müdür olduğunu bildirmektedir. Kumpanya Müdürlerinin, emirlerini almak için, her sabah Muş ile Galata'ya geçen (U. Müdürlük Galata'ya taşınmıştır) Hügnen'nin karşısında "el pençe divan tarzında titreyerek durmalarını" görmenin hakikaten pek tuhaf olduğunu yazan Dr. Gavriel Arhangelos kitabının 190. sayfasında: "Abdülhamit bu kadarını icra etmezdi" demektedir. Esas Mukavelenamenin 28. maddesi Şirket ile fertler arasında çıkacak uyuşmazlığın mahkemelerce çözüleceğini bildirdiği halde, sonradan kurulmuş Emekli Sandığı tüzüğünde Almanya'nın Dersaadet Jeneral Konsolusunun aracı gösterilmiş olmasını bir "cinayet" olarak gösteren Dr. Arhangelos (S. 159), Bostancık (Bostancı) da yaptırdığı "kâşâne" için malzeme taşıyan vagonlardan şomaj ücreti alınmamasını ilgililere yazılı olarak emir vermesi gibi Hügnen'nin görevini kötüye kullanması örnekleri vermektedir. İsviçre Demiryolları U. Müdürleri aylık 44 veya 45 Osmanlı lirası alırken Hügnen'nin 400 Osmanlı lirası aldığını da belirtmektedir (Sayfa: 196).

"Siz yapamazsınız" diyenlere "İşte yaptık" diyebileceğimiz bir durumda olduğumuz bir zamanda dahi, onlar bunu "şans" ile yorumlamakta ve yine "yapamazsınız" diyebilmektedirler.

Hügnen bu iddiasını sonradan, "tek hattı işlettiniz ama çift hattı işletemezsiniz" biçimine sokmuştur. Ama, şimdi bize gülünç gelen bu söz, o sırada etkili olabilmiş, ilgililerde bu konuda kuşkular yaratmıştır.

Kendimize Güvenememe:

25-26 Eylül 1923 gecesi, hattan çekilecek olan İngilizlerin yerine, daha önceden hazırlamış olduğu, çift hattın her istasyonunun ve hattın öteki işlerinin görevlileriyle birlikte, özel bir katarla gelerek Gebze-Haydarpaşa bölümünü de idaresine alan Behiç Bey: çift hat üzerindeki trenlerin geliş-gidişini bir hafta grafiklerde izlediğini, her bir trenin Pendik'e varış haberinden, her defasında bir ferahlık duyduğunu, çünkü, bu "çift hattı işletemezsiniz" sözünün etkisi ile kendisinde de bir kuşku uyanmış olduğunu, bize söylemişlerdi.

Kendine güvenmeme, bir zamanlar o kadar yaygındı ki; banliyöde oturan eski sadrazamlardan Salih Paşa, bir kaç ay sonraki karşılaşmasında Behiç Bey'e -çift hattın bizim tarafımızdan işletilmesi dolayısıyla- "Senin yüzünden onbeş gün evden dışarı çıkamadım" demiştir.

Lozan dönüşünde İsmet Paşa'nın kendisini çağırdığını (o sırada satın almanın kırtasî işlemleri sürmektedir) "Hattı satın alacağız ama, ben Avrupaî Demiryolu isterim" dediğini bunun nasıl bir şey olduğunu sorunca da "Elektrikli, lâmbası abajurlu, maroken koltuklu, şofajlı" olduğu karşılığını vermiş olan İsmet Paşa'ya "olur, peki" demesine rağmen, yine "ya yapamazsanız..." sözleriyle güvensizlik göştermesi üzerine "İsterseniz senet vereyim" sözleriyle Paşa'ya teminat verdiğini bize anlatan Behiç Bey, bu konuşmada İsmail Safa ve Zamir Beylerin de bulunduklarını, özellikle belirtmekte idi.

Bunlar da kendi içimizde yer etmiş güvensizliklere örnek olmaktadır.

Hügnen'nin Hattı Geri Alma Girişimleri:

Hügnen'nin, Anadolu-Bağdat Demiryolu idaresindeki sorumsuz, güçlü yerini kaçırmamak için, kendisine bir çevre hazırlamakta olduğu ve bunun için etrafına bol ve abartılı vaitlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Hügnen'nin; hattı geri alırsa kendisini "Müfettiş-i Ummuî" yapacağı gibi, aracılarla gönderdiği haberlerin Behiç Bey'de tersine tepkilere neden olduğu görülmektedir. Hüseyin Cahit'in makalesiyle oluşan hattın satın alınması düşüncesinin; özellikle (aracıların getirdikleri haberlerin etkisi ile Eskişehir'den geri dönerek) Maliye Encümenine verdiği güvence ile, çevrede, iyice yayıldığı görülmektedir.

Geri verme yanlısı vekil istifa etmiş, satın alma için gerekli işlemlere başlanılmış, iş yürütülmektedir. Konu çeşitli yönlerden incelendiği gibi, DışİşleriBakanlığı'nda kurulmuş bir komisyon satın alma işini hukuk bakımından da incelemektedir.

Hügnen; yine bütün gücü ile uğraşmaktan kendini alıkoyamamakta ve etrafına abartılı vaitlerde bulunmaktadır. Öyleki, satın alma kanunu çıktıktan sonra Nafia Vekili'nin onu Ankara'ya çağırmasından da umutlanmıştır. (Bu çağrı, Behiç Bey tarafından dikkate değer görülmüştür) Bu çağrıya giderken Behiç Bey'e uğramış ve "Ben artık ihtiyarladım. Sizin Demiryolunu benden iyi işlettiğinize kaniim. Yarın Ankara'ya gidiyorum. Demiryolunu Şirkete verirlerse, sizi 1500 İngiliz lirası aylıkla umum müdür yapacağız. Üç sene umum müdürlük edersiniz Nice'de prens gibi yaşarsınız. İşte ben size güvenerek Ankara'ya gidiyorum" demiştir. Ancak, kanun çıkmış olduğundan umduğunu bulamamıştır.

Bu suretle, Kurtuluş Savaşı başlarında (1336) hatta el koyma şekillerinden biri olarak Vekiller Heyeti kararı ile bir kalemde "Devlete mal etme" yoluna gidilen Anadolu-Bağdat Demiryolları ve Haydarpaşa Liman idareleri, hukukî esaslara dayanılarak "satın alınmış" ve devlet malı haline getirilmiştir.

Temsil ettiği sermayeyi koruyamamak yanında, makamının elden gitmesi Hügnen'i kişisel olarak etkilemiştir. Son zamanlarda pek bitkin bir duruma düşen Hügnen, 1926 da ölmüştür. Cenaze törenine Devlet Demiryollarını temsil etmek üzere bir kimsenin gönderildiği anlaşılmıştır.

Mukavelenamelerle elde ettikleri kilometre başına tazminatlarla yeter kazanç sağladıklarından, kuruluşu geliştirme işine girişmeye gerek duymayan,- âsâyiş bahanesiyle-geceleri tren işletmeyen bu İdare, ulusal çıkarlara göre şekillendirilmiş ve işletmesi bu amaca yöneltilerek, kendine güvenen ve yapacağı işi bilen kimselerin hesaplı-kitaplı adımlarıyla Avrupa'daki eşlerinden geri olmayan bir duruma getirilmiştir.

Kurtuluş Savaşı'nın Kişilikli Kimseleri:

Askerlik Bakımından Demiryolları adlı örneği olmayan bir inceleme kitabı olduğu, askerî hat komiserliği gibi görevler yaptığı için; Erkânı Harbiyye-i Umumumiyye (Genel kurmay) Reisi İsmet Bey'in yardımcılık önerisine karşı, o günün koşullarını iyi gören bir gözle, Demiryollarında görev almasını sağlık veren, Büyük Zaferin arifesinde-taarruz girişimini düşmana duyurmamak amacıyla-Konya'daki evinde ona gizli konuk olan Mustafa Kemal Paşa'nın Behiç Bey'e kişisel saygısı ve güveni olduğu görülmektedir.

Ankara'da Kurtuluş Savaşı hazırlıklarına yeni başlandığı bir sırada, Büyük Millet Meclisi Reisi Refakat Zabiti İsmail Hakkı (Tekçe) Eskişehir'de bulunan Demiryolları Umum Müdürlüğüne gönderdiği 5.10.336 tarihli telgrafıyla,: Büyük Millet Meclis Reisi Paşa Hazretlerinin Daireleri için gerekli on adet sobanın Eskişehir'den ilk trenle gönderilerek Ankara'da Karargâha teslim edilmesi için gerekenlere emir buyurulmasını istemektedir. Behiç Bey'in karşılık telgrafı şöyledir: "İstenilen sobalar Şimendüfer İdaresinden ise maatteessüf mevcudu yoktur. İmal için hariçten malzeme bulunursa imal edip göndereceğim".

Fakat, Refakat Zabiti İsmail Hakkı, 11.10.336 tarihli ikinci telgrafında; "Eskişehir-Ankara arası istasyonlarının her birinden bir tane alınmak suretiyle Paşa Hazretlerinin daireleriyle Karargâha icabeden soba ve boru noksanının ikmaline emir buyurulmasını arz ve rica ederim" demektedir.

Behiç Bey'in belgelerinden 270 sayılı defterin 45. sayfasında "İdareden istenilen mevaddın Garabeti" yan başlığı altınada yazılan bu telgrafların altında, bunların "Nihayet Mustafa Kemal Paşa'ya gösterilerek mesele halledilmiştir" notu vardır. Bu, bize Mustafa Kemal Paşa'nın anlayışı ile birlikte Behiç Bey'e olan güvenini de göstermektedir. (Bir yandan da Kurtuluş Savaşına başlayanların ne umut kırıcı koşullar altında olduklarını belirtmektedir)

Zaferden sonra İzmir hatları da İdaremize geçmiştir. Nafia Vekilliği'nden gelen 24.9.938 tarihli bir tel yazısı, "Konya'dan Afyonkarahisar'ına tayin olunmuş İzmirli..... efendilerin kabil ise İzmir tarafına tayinlerini Saruhan Mebusu Mustafa Necati Bey rica etmektedir. "Mahzur yoksa icra-yı icabı" denilmektedir. Behiç Bey ise bu memurların bağlı olduğu Hareket Dairesi Reisliğine gönderdiği bir yazıda, bu telgrafı ve içinde adı geçen kimseleri söz konusu ederek" İdaredeki vaziyetlerine

hariçten tesir yaptıran memurların arzularının imkân dahi olsa yapılamayacağı tekrar beyan olunur" demiş. Vekâlete de, İzmir tarafının durumu belli olmadığından bir tayin yapılamayacağını bildirmiştir (272. Defter, S: 101-102)

Saygı ile Anacaklarımızdan:

Kişiliğini belirten örneklerden ikisini yukarıda sunduğumuz Demiryollarını; "Kahraman Ordumuzun Allah'tan sonra yegâne muin-i zaferi (biricik zafer yardımcısı)" niteliğinde idare eden, en az onbeş gün süreceği hesaplanmış olan Çobanlar -Afyonkarahisar hattını, arkadaşlarına, güç ve güven vererek dokuz günde onartan böylece ordunun cephanesini ardından yetiştirmeyi sağlıyan (rahmetli) Behiç Erkin'i biz burada, saygı ile anmayı bir görev bilmekteyiz.

Atatürk'ün milletimize seslenişinde "Övün, Çalış" dedikten sonra, özellikle "Güven" önerisini vurgulamasının, bunun kendi başarılarında olduğu gibi, çevresindeki -Behiç Erkin gibi- çalışma arkadaşlarının, millet yolunda gerçekleştirdikleri başarılarının en büyük bir dayanağı olduğunu görmesinden ileri geldiği kanısındayız.

AMASYA MERKEZ ESKİ ŞAMLAR MEZARLIĞI 1986 KURTARMA KAZISI RAPORU

MEHMET TEKTAŞ

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 3.3.1986 gün ve 1978 sayılı emirleri ile Amasya İl Merkezi, Eski Şamlar mezarlığı örenyerinde Amasya Müzesi Müdürlüğü'nce bir kurtarma kazısı yapılması uygun görülmüştür. Müze Müdürü Mehmet TEKTAŞ başkanlığında Müze Araştırmacısı Ahmet YÜCE, Memur Naim YILDIRIM, Mehmet ÇAYCI ve Bekçi Şahin KUL'dan oluşan ekiple yapılan çalışmalara 22 Nisan 1986 günü başlanmış, 21 Mayıs 1986 günü tamamlanmıştır. (29) gün süren çalışmalarda ortalama 10 işçi çalıştırılmıştır.

Son yıllara kadar İslam Mezarlığı iken Amasya Belediyesince iskân ve gecekondu önleme bölgesi olarak ilan edilen sahanın Emniyet Müdürlüğüne polis lojmanları inşaat sahası olarak tahsis edilen 60 × 20 m.lik bölümünde zemin araştırması yapılmak üzere 1985 Nisan'ında paletli yükleyici (Loder) ile kuzey-güney istikametinde açılan 50 m.lik yarmanın batı kesiminde, kuzey uç noktasında yürütülen çalışmalarda 1B, 2B, 3B1c-2c, 3c, 4c açmalarından oluşan yaklaşık 200 m^2 lik bir alan işlenmiş, bütçe imkânlarının elvermemesi üzerine çalışmalara son verilmiştir.

Kazı çalışmaları aşağıdaki prensipler çerçevesinde planlanmış ve yürütülmüştür:

1. İlk defa başlanan bu kazıda sağlanan maddi imkânların alanın tamamı için yeterli olmayacağı göz önünde tutulmuş, inşaat için tahsis edilen alanın bir köşesinden başlanması daha uygun mütalaa edilmiştir.

2. Paletli yükleyici tarafından açılan yarmanın her iki tarafında tahriple ortaya çıkan mezarların kuzey kesiminde daha yoğun olması sebebi ile bu kesimde açma yapılması zaruri görülmüştür.

3. Kazı sahasının kuzey kesimi Eski Şamlar mezarlığı nekropol sahasının orta kesimine yakın olması sebebi ile mahiyeti bakımından daha çabuk ve kesin sonuç alınabileceği düşünülmüştür.

Arazinin meyli itibarıyla çok miktarda toprak hafriyatı yapılmış, bu arada değişik seviyelerde, bir kısmı mezarlığın arındırılması sırasında alınmış, otuz'un üzerinde Müslüman mezarı ortaya çıkarılmıştır. Toprak

hafriyatı sırasında değişik formlarda kalın ve ince cidarlı, bir kısmı kırmızı astarlı, profil vermeyen seramik parçaları ele geçirilmiştir.

1B, 2B, 3B plân karelerinde aşağı seviyelere inildikçe orta kesimde çakıl taşları ile sıkışmış sert toprak tabakası ve büyük taş parçalarına rastlanmıştır. Ufak bir sel yatağı olması muhtemel görünmektedir.

Görülen lüzum üzerine çalışmalar loder hafriyat alanı kenarında 1C, 2C, 3C, 4C plân karelerinde yoğunlaştırılmış, ortaya çıkan gelişmeler üzerine biraz güneye kaydırılmıştır. B-C plan kareleri çizgisinde kuzey-güney istikametinde uzanan moloz taş örgülü 0,90 m. kalınlıkta bir duvar kalıntısına rastlanmıştır. Bu duvarın doğusunda bir adedi doğu-batı yönünde, diğeri kuzey-güney yönünde kenarı tuğla ve moloz taş örgülü, deforme olmuş, iki adet çocuk mezarı ortaya çıkmıştır. En üst tabakada yerleşen İslâmi mezarlar sebebi ile tahrip gören söz konusu mezarlarda kemiklerin hemen hepsinin erimiş olması dolayısıyla iskeletlerin yön tayinine imkân bulunamamıştır. Ancak, mezarların farklı yönlerde uzanmasına bakılırsa İslâmi mezarlardan olmadığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Bu mezarların altında birbirine bitişik, altı adet grup mezara rastlanmıştır. Bunlar etrafı moloz taş, üstte bir sıra tuğla örgülü, iç kısmı hafif kırmızımtrak renkte, düz sıvalı ve üzerleri küfeki cins, kesme taştan kapak örtülü bir mimari tarzına sahiptir. Doğu-batı istikametine sahip bu mezarlardan 3C-4, 3C-6 hariç diğerlerinin toprakla dolu olduğu, 3C-4, 3C-5, 3C-6 mezarlarının kapak taşlarını muhafaza ettiği, esasında tamamının soyulduğu ve kısmen tahrip edildiği görülmüştür. 3C-2 mezar toprağı içerisinden elde edilen cam gözyaşı şişesi parçalarından başka herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır.

Bu mezarların güneyinde 4-C plan karesi içerisinde farklı üslupta mezarlar ortaya çıkmıştır.

4C-1, 4-C-2 ÇİFT MEZARI

Yukarıda sözü edilen ve kuzey-güney yönde uzanan moloz taş duvara paralel olan bu mezarlar, daha özenlidir. Etrafı moloz taş, üstte bir sıra 30 × 40 cm. ebatlı, tuğla örgülü ve iç kısmı kırmızımtrak renkte, düz sıvalıdır. Birbirine paralel olarak ve orta eksene göre simetrik bir konuma sahip mezarların arası tuğla dizileri ile yükseltilmiştir. Üzerlerinin büyükçe ve kalın tuğla ile örtülü olduğu görülmüştür. Diğerlerinde olduğu gibi bunlar da daha önce soyulmuş, mezar kapakları tahrip edilmiştir. 4C-1

mezarında diz kapağından aşağısı kalan insan iskeletine ve mezarların mimari yapısına göre, bu mezarda ölünün başı kuzeye gelecek şekilde gömüldüğü tespit edilmiştir. 4C-2 mezarının baş tarafından bir adet çok parçalı pişmiş toprak gözyaşı şişesi, 4C-1 mezarının ayak ucundan dört adet pişmiş toprak gözyaşı şişesi, 1 adet çok parçalı etüdlük beyaz cam gözyaşı şişesi elde edilmiştir.

4C-3 MEZARI

4C-1, 4C-2 çift mezarına göre 0,60 m. daha aşağı seviyede bulunan bu mezar, çift mezarla aynı vasıflara sahiptir. Diğerleri gibi soyulduğu, iskeletin tahrip edildiği görülmüştür. Hafriyat sırasında topraktan toplanan ince cidarlı, kırmızı astarlı pişmiş toprak testi parçalarından başka herhangi bir buluntu vermemiştir. Mezarın mimari yapısına bakılırsa 4C-1, 4C-2 çift mezar ile aynı yönde kullanıldığı kuvvetle muhtemeldir.

4C-4 MEZARI

Diğerlerinden farklı bir üslupla, mimari vasfı bulunmayan toprak mezardır. Sadece üstünün 4C-1, 4C-2 çift mezarı ve 4C-3 mezarında olduğu gibi tuğla blokları ile kapatıldığı tespit edilmiştir. Ancak diğerleri gibi soyulmuş ve toprak mezar olması sebebiyle daha çok tahrip görmüştür. Burada ölünün diğerlerinin aksine baş kısmı güneye gelecek şekilde gömüldüğü görülmüştür. Toprakla karışık biçimde pişmiş toprak gözyaşı şişesi elde edilmiştir.

Yukarıda belirtilen ve plânda gösterilen açmalardan başka paletli yükleyici tarafından açılan yarmanın doğu yüzeyinde kesit halinde beliren ve bu haliyle dikkat çeken mezarlara da müdahale edilmesi zaruri görülerek yandan açma yapılmıştır.

2D, 3D MEZARLARI

Nispeten büyük üst kısma doğru daralan bir yapıya sahiptir. Kalıntılara göre tonoz biçimli bir örtüye sahip olduğu kanaatine varılmaktadır. Bu kısımları tahrip görmüş ve içleri toprak dolmuştur. Çalışmalar sonucu bu mezarlarda her birinde doğu-batı yönünde iki ceset gömüldüğü tespit edilmiş, bu kesimde erimiş biçimde kemiklere rastlanmıştır.

7 D ÇİFT MEZARI

Kenarları, bir yüzeyi düzgün, ikişer adet kireçtaşı ile çevrili mezarın orta kısmı 30 × 40 cm. ebatlı tuğla dizileri ile bölünmüştür. Yine daha evvel açıldığı ve tahrip gördüğü için üst örtüsü hakkında bilgi edinilecek herhangi bir elemana rastlanılmamıştır. Ancak taş kapaklarla kapalı olduğu kuvvetle muhtemel görülmektedir.

İç kısmı, ince bir sıva tabakası ile kaplanmış ve kırmızı renkli, boğumlu, simetrik bir anlayışla girlandlarla tezyin edilmiş, aralarına stilize çiçek dolguları yerleştirilmiştir. Bu mezar 1974 yılında Amasya Müzesi Müdürlüğü'nce, buradan yaklaşık 400 m. kuzeyde Kulistepe mevkiinde yapılan kurtarma kazısında ortaya çıkan mezarlarla aynı özellikleri yansıtmaktadır [1].

Kazı alanı ve mezarların durumu şu şekilde özetlenebilir:

1 - Bir kısmı üzerine rastlayan İslami mezarlarca tahrip edilen kuzey-güney yönde uzanan duvarın mahiyeti ve fonksiyonu kesin olarak teşhis edilememiştir. Sonraki açmalarda ortaya çıkacak duruma göre değerlendirme yapılması sağlıklı sonuca ulaşılmasına imkân verecektir.

2 - Mezarların tamamının soyulduğu bir kısmınında tahribata uğradığı görülmüştür.

3 - Mezar yönlerinde ve mezar içerisinde ölünün yatırılış yönlerinde belirli bir prensip olmadığı tespit edilmiştir.

4 - Mimari olarak kullanılan malzeme ve teknik bakımından farklı örnekler ortaya koymuştur.

Eski Şamlar mezarlığının islâmi mezar olarak kullanılmadan evvel de aynı amaçla kullanıldığı, bu kazı ile kısmen ortaya çıkarılan mezarların incelenmesi sonucu buranın nekropol alanı olduğu tespit edilmiştir. Mezar yapılarının ve buluntuların incelenmesi sonucu bu alanın Geç Roma dönemi özelliklerini yansıttığı görüşümüz kuvvet kazanmıştır. Bu alanın 30 m. kuzeyinde 1983 yılında açılan inşaat hafriyatında da bu özelliklere sahip mezarlara rastlanılmış, hatta daha alt tabakalarda moloz taş örgülü ikili üçlü gruplar halinde tonoz biçimli örtülü büyük büyük mezarlar ortaya çıkmıştır. Bu alanın 400 m. kuzeyinde, Kulistepe mevkiinde 1974 yılında yapılan kurtarma kazısı sonuçları da göz önüne alınarak topluca

[1] AMASYA KULİSTEPE NEKROPOL KAZISI ÖN RAPORU-Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: XXII-I-1975. Sayfa-109

değerlendirildiğinde güneyden kuzeye doğru bugün demiryolu ve iskân alanları altında geniş bir yer kapladığı kanaatimiz kesinlik kazanmaktadır.

Osman Fevzi OLCAY tarafından 1932 yılında kaleme alınan El Yazması "AMASYA TARİHİ ZEYLİ" adlı eserde, "ŞAMLAR MAHALLESİNDE ZUHUR EDEN LÂHİTLER" den bahsedilmiş ve bir krokisi çizilmiştir [2]. Bugünkü kazı alanının kuzeyinde, demiryolu yarmasında açığa çıkmış, kemer örtülü, ikili üçlü mezar grupları kısmen kendini göstermektedir. Demiryolunun Amasya'dan 1924-1925 yılları civarında geçtiği hesaba katılırsa eserde bahsedilen lâhitlerin demiryolu kenarında ortaya çıkan mezarlar olduğu ortaya çıkmaktadır.

En doğru, en ilmî ve kesin sonuç kazı faaliyetleri devam ettirildiğinde elde edilecektir.

15 Ağustos 1986

[2] Osman Fevzi OLCAY-AMASYA TARİHİ ZEYLİ (El Yazma). 1932-Sayfa: 82

Res. 1 — Eski Şamlar Mezarlığı (Genel görünüm)

Res. 2 — Eski Şamlar Mezarlığı Kazısı (güneyden)

Res. 3 — Eski Şamlar Mezarlığı Kazı Alanı (kuzeyden)

Res. 4 — Eski Şamlar Mezarlığı 3 C mezar grubu

Res. 5 — Eski Şamlar Mezarlığı 3 C mezar grubu (kuzey-doğudan)

Res. 6 — Eski Şamlar Mezarlığı 4 C Çift mezarı

Res. 7 — 4 C — 1 mezarı

Res. 8 — 4 C — 1 mezarı buluntuları

Res. 9 — 7 C mezarı

Osman Fevzi Olcay, Amasya Tarihi Zeyli, 1933, S. 82 (el yazma).

AMASYA MERKEZ ESKİ ŞAMLAR MEZARLIĞI KURTARMA KAZISI – 1986

7 D MEZARI PLÂN VE KESİTLERİ

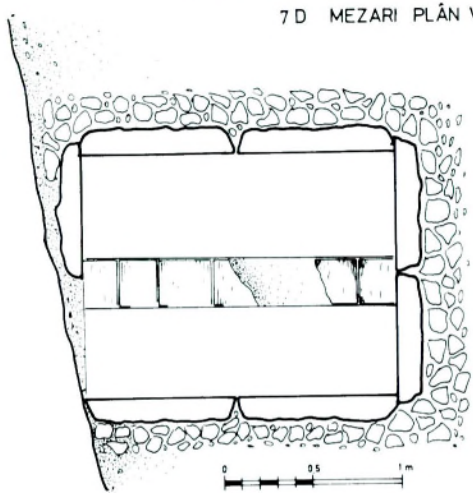

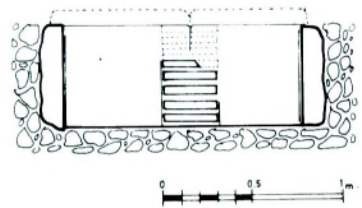

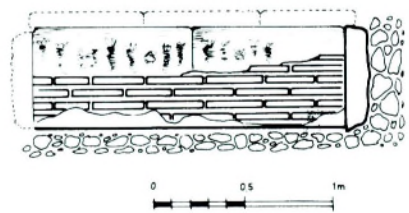

M. TEKTAŞ
MAYIS – 1986

Mehmet Tektaş

AMASYA MERKEZ ESKİ ŞAMLAR MEZARLIĞI KURTARMA KAZISI - 1986

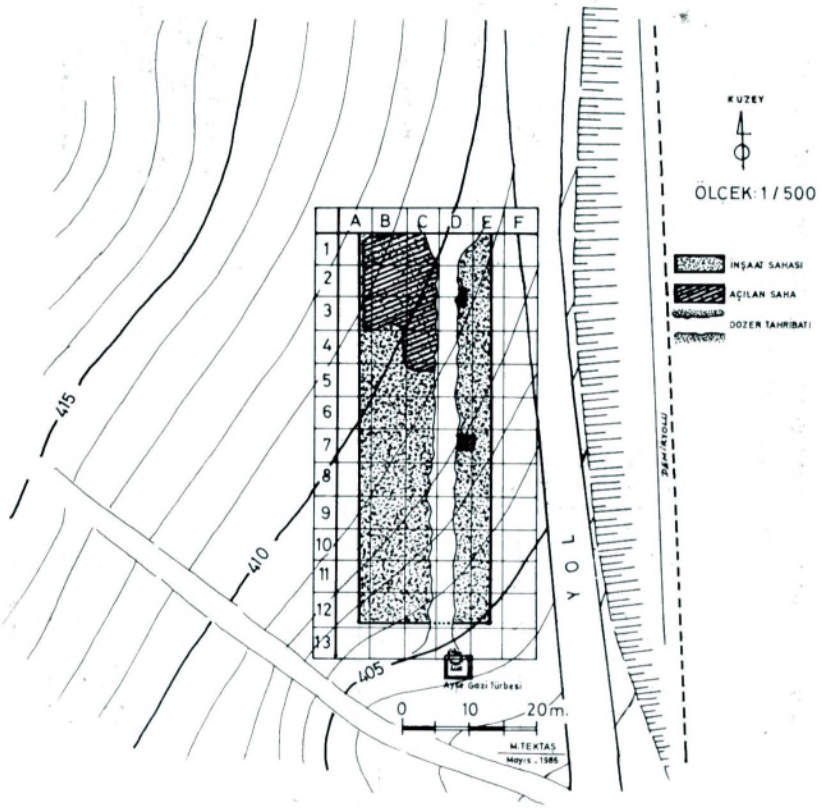

AMASYA MERKEZ ESKİ ŞAMLAR MEZARLIĞI KURTARMA KAZISI-1986

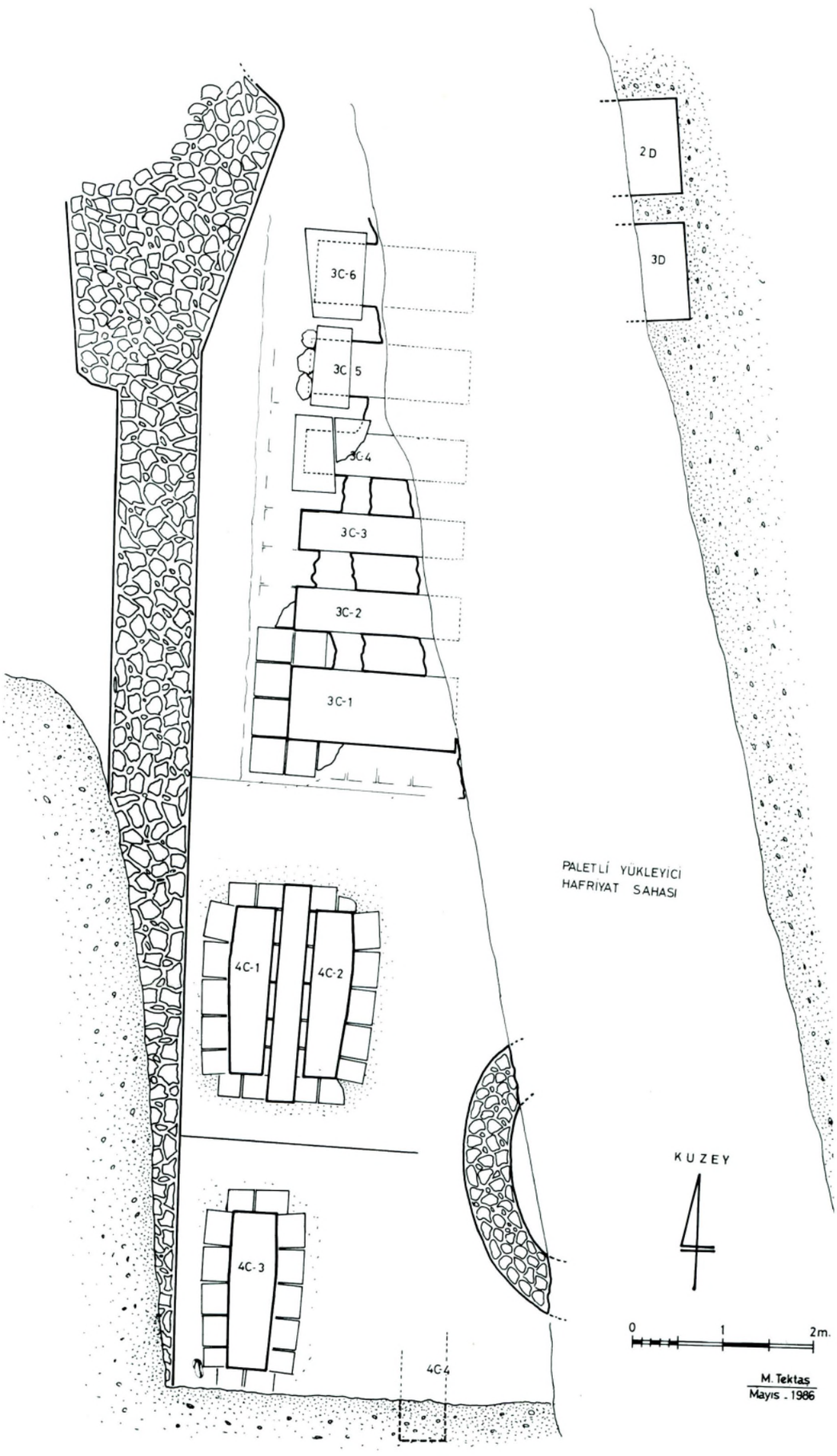

Mehmet Tektaş

AMASYA MERKEZ ESKİ ŞAMLAR MEZARLIĞI KURTARMA KAZISI - 1986. KESİT

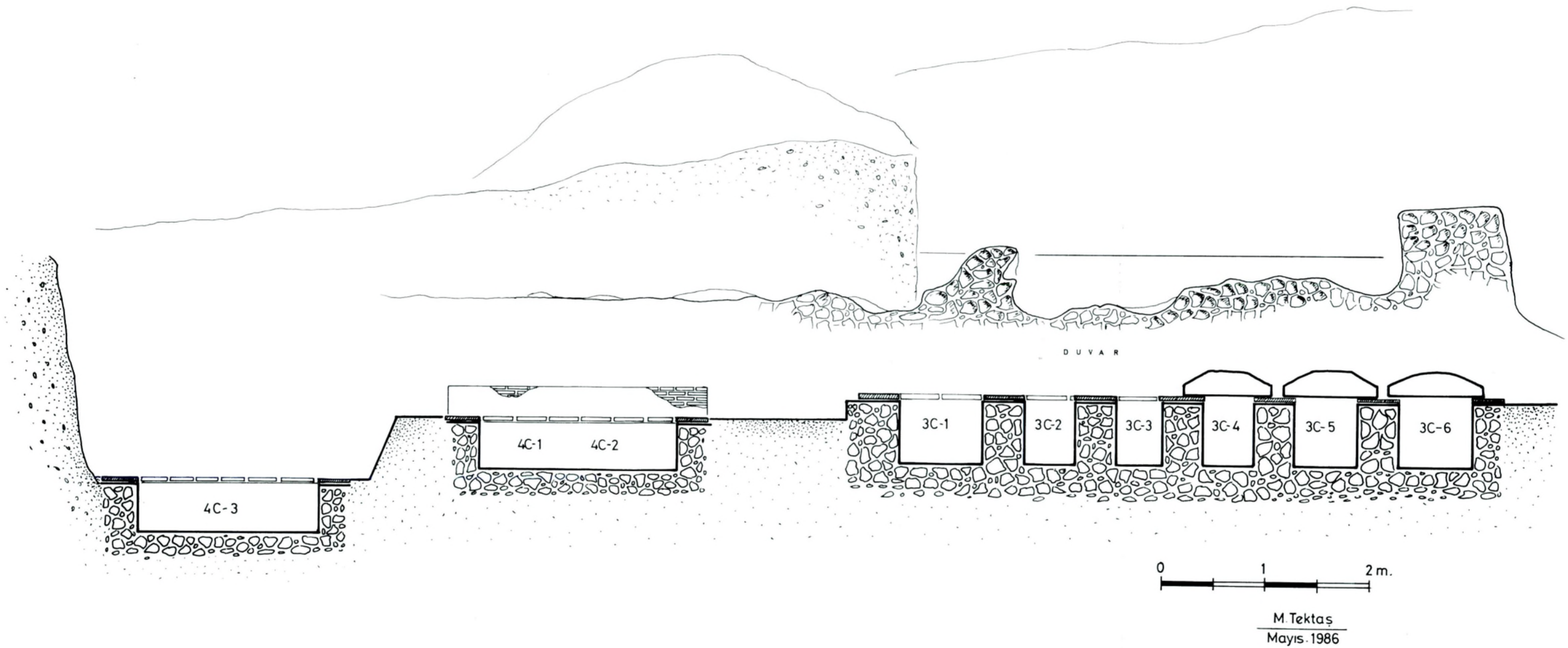

M. Tektaş
Mayıs. 1986

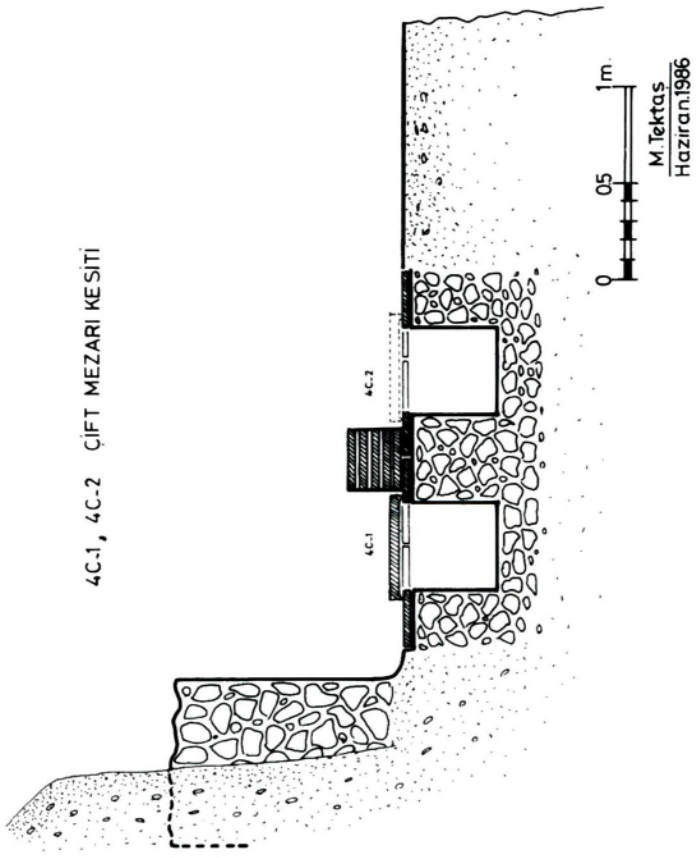
4C-1, 4C-2 ÇİFT MEZARI KESİTİ
4C-2
4C-1
0
05
1m
M.Tektaş
Haziran.1986

BİBLİYOGRAFYA

YAŞAR YÜCEL, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar. Kitâb-i Müstetâb — Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menafi'i'l-Mü'mimîn — Hirzü'l-Mülûk,* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, XXXV + 207 + 77 + 141 + 65 s.

Türkiye'de siyâset-nâmelere gösterilen ilgi, daha eskilerde, 1860 yılında Koçi Bey risalesi yayınlandığı vakit ortaya çıkmıştı. Bu risale, yayınlanmasını hemen izleyen yıllarda Almancaya çevrilmiş (bkz. W. F. A. Bernauer in: ZDMG XV) sonraları ise başka Avrupa dillerinde de yayınlanmıştı. Böylece de Türklerin eskiden beri devlet idaresi konularını ne ka dar iyi bildikleri (bkz. B. Lewis, Ottoman Observes of Ottoman Decline, in: Islamic Studies I. Karachi 1962, s. 71-87) geniş bir çevre tarafından öğrenilmişti. Devlet idaresi konularıyla uzun yıllardan beri meşgul olanlar yalnızca doğu ülkeleri değildir (bkz. Richter, Studien zur Geschichte der alteren arabischen Fürstenspiegel, Leipzig 1932; A.K.S. Lambton, State and Governement in Medieval Islam, Oxford 1981; A. Uğur, Osmanlı Siyâset-nâmeleri, Kayseri 1987; W. Blum, Byzantinische Fürstenspiegel, Stuttgart 1981.), Batı Avrupa ülkelerinde de bunun zorunluluğu kavranmıştır (bkz. W. Berges, Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters, Stuttgart 1938; R.A. Müller, Die deutschen Fürstenspiegel des 17. Jahrhunderts, in: Historische Zeitschrift, Bd. 240., 1985, s. 571-597; J. H. Burns, The Cambridge History of Medieval and Political Thought c. 350 - c. 1450, Cambridge 1988).

Yaşar Yücel tarafından şimdi yayımlanan üç tarihi kaynak Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI-XVII. yüzyıl devlet idaresi konularının daha iyi anlaşılmasına olanak sağlıyor. Bu kaynaklar -yer yer içermiş oldukları çelişkilerle birlikte- bizler için olağanüstü önemlidir. Örneğin Kitâb-i Müstetâb müellifine göre Sultan Süleyman bir keresinde Lûtfi Paşa'ya şöyle demiş: "Lûtfi Lala, senin zamânında taşrada olan hazîne kubbeleri dolu değül idi; şimdi Rüstem Lalamın zamanında taşra hazîne kubbelerinde akça koyacak yir, kalmamağın hâlâ Yedi-Kulle'ye nice yük akçalar konuldu. Senin zamânında niçün böyle sa'y ve tahsîl olunmadı, aslı nedür deyü su'âl buyurduklarında ol mahalle cevâb virmüşler ki: Devletlü pâdişâhım, sahîh buyurursiniz. Lâkin hâlâ bu kulları sâkin olduğu karyede ve etrâfımızda olan kurâ re'âyâları bu kullarının zamânında dört çift öküz koşanlar, şimdi iki çift koşar oldi ve iki çifti olan bir çift dahi koşmağa kudretleri kalmamıştır." Müellif burada, reayanın ne kadar fakirleşmiş olduğunu, Lûtfi Paşa'nın ağzından, açıkça göstermektedir. Fakat birkaç sayfa sonra ise şunları okuyoruz, Sultan Süleyman "Rum-ili seferine gider iken bir gün bir karyenin yanında yol uğrayub geçerken bir evin bağçesinden bir yemiş ağacının dalları havlisi dîvârının üzerinden taşra yol üzerine sarkmış ve ferâvân olmuş yemişleri mevcûd olub ve merhûm padişah nazar eyler ve görür ki ilerü giden askerden kimesne bir dânesine dahl itmemişler" (bkz. s. 21 ve 25). Müellif burada ise Kanuni Sultan Süleyman dönemini idealize ederek göstermeye çalışıyor, o zaman reayadan haksız olarak bir tek meyva bile alınmadığını söylüyor.

Mustafa Ali'nin yazdıklarında da aynı şeylere rastlıyoruz. O da eski dönemi idealize ederek şöyle yazar: "Sultan Süleyman zaman-ı saltanetlerinde quzatun defterdar olmasına ruhsat virmezlerdi". Daha sonraları ise, eskiden "meratib tevcihinde liyaqat u isti'dad

gözönünde bulundurulmadan yüksek mevki verilmediğini, bunun ancak Sultan Süleyman devrinde başladığını kaydeder ("bu qanun-i sakim selatin-i al-i Osman ma-beyninde Sultan Süleyman merhumun evail-i zaman-ı seltanetinden berü cari vu qavim olup", bkz. A. Tietze, Mustafa Ali's counsel for sultans of 1581, Wien 1979-1982, I. s. 165 ve II. s. 223). Bütün bunlara rağmen Mustafa Ali'nin ve Kitâb-i Müstetâb'ın metninin aynı şekilde ilginç ve öğretici olduğu açıktır.

Yaşar Yücel'in çalışmasının ikinci kısmı olan Kitabu Mesâlih de son derece dikkate değer, zira bunun müellifi, sorunların sıralanmasının yanısıra, örneğin İstanbul'un iaşesine ilişkin olarak, pratik nasihatlar veriyor. Muhtesib hakkında da gayet yararlı bilgiler edinilebiliyor. Yangın tehlikelerinin önlenmesi için yazdıkları ayrıca kayda değer. Yaşar Yücel'in arşiv kaynaklarına dayanarak gösterdiğine göre, Kitabu Meselih müellifinin daha XVII. yüzyıl ortalarında yangın tehlikesine karşı teklif ettiği mimari ve inşaat tipleri ancak 1131/1718-19'da kullanılmıştır (s. 84 ve 122).

Yaşar Yücel'in çalışmasının üçüncü kısmı, Hırzü'l-Mülûk, XVI. yüzyıldan bir siyâsetnâme olup Yaşar Yücel'in tespitine göre III. Sultan Murad devrinde hazırlanmış olmalıdır (K. Röhrborn da aynı sonuca varmıştır. Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte, Berlin-New-York 1973, s. 8-9). Siyâset-nâmeler'in müellifleri, Kitâb-i Müstetâb'da da kaydedilmiş olduğu gibi (s. 29), biliyorlardı ki "Balık baştan kokar", fakat bunu baş'ın Sultan değil, vezir-i aʿzam olduğu şeklinde yorumluyorlardı. Bunun sonucu olarak da her türlü kötünün sebebi vezir-i aʿzamdı. Vezir-i aʿzama karşı belki de ilk saldırıya, aşağıdaki sitemli satırlarıyla, Hırzü'l-Mülûk müellifi yapmıştı: "Vezir-i aʿzam Meḥemmed Paşa Ḥażretleri ḳullarına... Sultan Süleyman Han... merḥûm Pâdişâh Ḥażretleri yüz pâre miḳdârı ḳaryeler ve mezraʿalar ve müstaḳil ḳaṣabalar ve iskeleler ve nice maḥṣul virür yirler temlik buyurmişlardır. Bu miḳdâr karye ve mezraʿa temlik olunmağa sebeb nedir? Bir-ikisi kifâyet itmez mi?" (s. 177). Hırzü'l-Mülûk'a yazdığı girişte Yaşar Yücel, okurun dikkatini çekmiştir (s. 152-53).

Üç siyâset-nâme metninin yeni harflere çevrili olarak ve aslıyla, yani tıpkıbasımının aynı ciltte yayımlanmış olması araştırıcılar açısından son derece yararlı; zira bu sayede kullanılan ifadelerin, bunların metinlerinin karşılaştırılmasına olanak açılıyor. Örneğin her üç siyâset-nâme'de birçok kez geçen ecnebi sözcüğünün bugünkünün dışında başka ne anlamlarda kullanıldığını araştırmak öğretici olacaktır. Gayet güzel bir index, araştırma çalışmalarına yardımcı oluyor; bunda ender kullanılan eski sözcüklerin (örneğin alkış, çolpa, düşelik, kati, tahfife) anlatımları da bulunuyor. Yaşar Yücel her üç siyâset-nâmenin telif tarihi, müellifi ve eserin içeriği ile anlamı hakkında ayrı ayrı çalışmalar yapmış durumda (bkz. s. I-XXXV, 49-89 ve 145-169). Bu girişler birçok açıdan bilgimizi artırıyor. Türk Tarih Kurumu'nun, Osmanlı tarihine ait diğer önemli kaynakları da aynı bilimsel titizlikle yayımlatması çok iyi olurdu.

GYULA KÁLDY-NAGY

1987 YILININ İKİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

ABDULKADİROĞLU, YRD. DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Atasözlerimizle İlgili Bir Yazı Üzerine Düşünceler.* Türk Folkloru Araştırmaları 1984'den ayrı bs. Ankara 1984 G. Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. 15 s. 8° (A.V/844).

ABDULKADİROĞLU, YRD. DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Bartın ve Çevresinde Dinî-Manevî Halk İnançları.* Türk Folklorundan Derlemeler 1987'den ayrı bs. Ankara 1987 Öztek Matbaacılık. 21 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yay.: 88. 8° (A.V/843).

ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM: *Dinî Folklor veya Dinî-Manevî Halk İnançlarıyle İlgili Bir Sınıflandırma Denemesi.* Türk Folkloru Araştırmaları 1986/1'den ayrı bs. Ankara 1986 G. Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi 23 s. 8° (A.V/845).

ABDULKADİROĞLU, YRD. DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Fuzulî'nin Su Kasidesi'nden Bir Beytin Şerhi.* S. 309-314. 8° (A.V/838).

ABDULKADİROĞLU, YRD. DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü'nde Tamamlanmış Olan Lisans ve Yüksek Lisans Tezleri I.* S. 315-320. 8° (A.V/847).

ABDULKADİROĞLU, YRD. DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Sâkî- Nâme-i Beliğ.* S. 263-275. 8° (A.V/841).

ABDULKADİROĞLU, YRD. DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Ser-Güzeşt-Nâme-i Fakir Be Azimet-i Tokat.* Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan'dan ayrı bs. Ankara 1985 Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 75-91. 8° (A.V/840).

ABDULKADİROĞLU, YRD. DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Sıraname.* Halk Kültürü 1984 / 4'den ayrı bs. İstanbul 1985 Eskin Matbaası. S. 5-12. 8° (A.V/839).

ABDULKADİROĞLU, YRD. DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Şeriat Uleması ile Tarikat Meşayıhî İhtilâfı ve Tekke ve Zaviyelere Tayinler Hakkında İki Vesika.* A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi Cilt: XXVIII'den ayrı bs. Ankara 1986 Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 335-353. 8° (A.V/846).

ABDULKADİROĞLU, NURAN: *Ziya Gökalp'de İslâmiyet Telâkkisi.* Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan'dan ayrı bs. S. 93-126. 8° (A.V/842).

ABRAHAMOWICZ, ZYGMUNT: *Polonya'da Türkoloji: Başarıları ve Gelecekteki Gelişimi İle İlgili Bazı Sorunlar. Çev.: Doç. Dr. Tüten Özkaya.* Belleten LI, 200

(1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1003-1026. 8° (A.V/833).

ABUN-NASR, JAMİL M.: *A History of the Maghrib. 2. bs.* Cambridge 1980 Cambridge University Press.X + 422 s. 8° (A.V/494).

PROF. AFET: *Ein Blick auf die Charakteristischen Seiten der Türkisch-Osmanischen Geshichte.* İstanbul 1937 Devlet Basımevi. 13 s. = II. Türkischer Geschichts Kongress. 8° (A.V/645).

AKIN, YRD. DOÇ. DR. HİCRAN: *XV. Yüzyıl Lâtince Macar Kroniği Chronica Hungarorum'un Türk Tarihi Bakımından Değeri.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 667-759. 8° (A.V/809).

ALBAYRAK, HAŞİM: *Of ve Çaykara. 1. Cilt.* Ankara 1986 Cantekin Matbaası. 237 s. 8° (A.V/608-1).

ALLAN, JAMES W.: *Islamic Metalwork. The Nuhad Es-Said Collection.* London 1982 Jolly and Barber Ltd. 128 s., res. 4° (B/9856).

ALPHANDÉRY, PAUL: *La Chrétienté et L'Idée de Croisade. 2 Cilt: Recommencements Nécessaires (XIIe -XIIIe Siècles). Haz.: Alphonse Dupront.* Paris 1959 Editions Albin Michel. IX + 336 s. = L'Evolution de L'Humanité Synthèse Collective XXXVIIIbis 8° (A.I/2534-38,2).

Altertümer von Pergamon. Cilt: XV; Kısım 1: Meinrad N. Filgis - Wolfgang Radt: Die Stadtgrabung. Berlin 1986 Walter de Gruyter. XXIV + 155 s., 94 pl. = Deutsches Archäologisches Institut. 4° (B/9830-15,1).

Ametos. Ste Mneme Phote Apostolopolou. Athena 1984 Kentro Mıkrasıatıkon Spoudon. 510 s. 8° (A.V/8603).

ANABOLU (USMAN), MÜKERREM: *Aydın Müzesi'nde Bulunan 1465 Env. No.lu Stel.* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 553-559, 2 pl. 8° (A.V/556).

ANABOLU (USMAN), MÜKERREM: *Two Altars Dedicated to Demeter: The Goddess of Fertility.* Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean'dan ayrı bs. 1986 The University of Malta. S. 267-271 + 1, 1 pl. 8° (A.V/557).

Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1986 Yıllığı. Ankara 1987 Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii. 108 s. 8° (A.V/552).

Anayasa Yargısı. Haz.: Mehmet Arif Mirasoğlu—İsmet Yağcı. Ankara 1987 G. Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası. X + 228 s. = Anayasa Mahkemesi Yay. No: 7. 8° (A.V/439).

ANDERSEN, LENE: *Studies in Oracular Verses: Concordance to Delphic Responses in Hexameter.* Copenhagen 1987 Special-Trykkeriet Viborg. XX + 274 s. = Historisk-filosofiske Meddelelser 53. 8° (A.V/581).

APAK, RAHMİ: *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları.* Ankara 1957 E. U. Basımevi. VIII + 284 s., fotokopi. = E. U. Personel Başkanlığı Moral Şubesi Yay. No: 13. 8° (A.V/617).

Aphrodisias de Carie. Colloque du Centre de recherches archéologiques de l'Université de Lille III. 13 Novembre 1985. Yayına Haz.: Juliette de la Genière—Kenan Erim. Paris 1987 Editions Recherche sur les Civilisations. 168 s. = Editions Recherche sur les Civilisitaions. 8° (B/9819).

APPELBAUM, RICHARD P.: *Toplumsal Değişim Kuramları. Çev.: Türker Alkan.* Ankara Saydam Matbaacılık. 121 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yay. Genel Yay. No: 284; Sosyal ve Felsefî Eserler Dizisi: 30. 8° (A.V/668).

ARIKAN, ZEKİ: *Divriği Sancağı Kanunnameleri.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 761-779. 8° (A.V/822).

ARMAĞAN, A. MUNİS: *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire.* İzmir 1983 Uğur Ofset Matbaası. VIII + 82 s. 8° (A.V/559).

Al-Arşif al-'Osmânî. Fihris şâmil li-vasâi'k al-Davla al-'Osmaniyya al-Mahfûza bi-dâr-il-Vasâik al-Tabia li-Ruâsıta al-Vuzerâi' bi-İstanbul. Yay.: Akmal al-Din İhsanoğlu. Haz.: Necati Aktaş · İsmet Binark. Çev.: Salih Sadawi Salih. Amman 1986 (1406) 11 + 521 s. = Research Centre for Islamic History, Art and Culture. - Centre for Archives and Manuscripts, University of Jordon. 8° (A.V/684).

ASÂM AL-DİN 'ABD AL-RAUF: *Bilâd al-Cazira fi Avâhir al-'Asr al-Abbasî.* Kahire 1975 Dâr al-Fikr al-Arabî. 694 s. 8° (A.V/557).

Asine II Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974. 3. Fasikül: Barbro Santillo Frizell: The Late and Final Mycenaean Periods. Stockholm 1986 Paul Astroms Förlag. 86 + 2 s. = Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I Athen, 4°, XXIV: 3; Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4°, XXIV: 3. 4° (B/7700-3).

Asker Kahramanlar. Ankara 1987 Gnkur. Basımevi. VI + 128 s. = T. C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Türk Asker Büyükleri ve Zaferleri Seri No: 16. 8° (A.V/692).

Atatürk Haftası Armağanı. Ankara 1987 Gnkur. Basımevi. III + 142 s. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları; 10 Kasım 1987 Atatürk Dizisi Sayı: 20. 8° (A.III/8880-1987).

Atatürk Yolu. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XXIV + 359 s., 1 res. = Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi. 8° (A.V/665).

ATIL, ESİN: *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent.* Milan 1987 Amilcare Pizzi. 356 s., res. 4° (B/9853).

AUBIN, J.: *Timurlular'ın Şiraz'da Bilim ve Sanat Koruyuculuğu. Çev.: Prof. Dr. Yaşar Yücel.* Belleten, C. LI, Sayı: 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 965-979. 8° (A.V/746).

Ausgrabungen Funde Forschungen. Mainz 1983 Philipp von Zabern. 258 s., res., hr. = Kulturgeschichte der Antiken Welt Sonderband. 8° (A.V/775).

Avicenna's Tract on Cardiac Drugs and Essays on Arab Cardiotherapy. Karachi 1983 MAS Printers. 216 s., 4 pl. = Institute of Health and Tıbbı (Medical) Research. 8° (A.V/686).

Avrupa Topluluğu ve Türkiye. Editör: Ömer Bozkurt. Ankara 1987 Sevinç Matbaası. 128 s. = Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay. No: 220. 8° (A.V/558).

AYDA, ADİLE: *Türklerin İlk Ataları.* Ankara 1987 Ayyıldız Matbaası. 229 s., res. 8° (A.V/682).

AYMARD, J.: *Souvenirs de L'Armée D'Orient. 4. bs.* Lille Librairie de J. Lefort. 144 s., 1 res. 8° (A.V/651).

BACQUE—GRAMMONT, JEAN—LOUIS: *Une Lettre D'Ibrâhîm Paşa â Charles-Quint.* Comité International D'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes VIth Symposium 1^{rst} -4th July 1984'den ayrı bs. İstanbul 1987 Divit Press. S. 65-88. 8° (A.V/718).

BACQUE—GRAMMONT, JEAN—LOUIS: *Padichah et Chah. Au Sujet de Quelques Manoeuvres Diplomatiques Peu Connues au Déput du XVIe Siècle.* Studies on Ottoman Diplomatic History I'den ayrı bs. İstanbul Isis Press. 9 s. 8° (A.V/716).

BACQUE—GRAMMONT, JEAN LOUIS: *Sur Deux Tımarıotes Agressés Dans la Région de Florine En 1546.* Raiyyet Rüsûmu'dan ayrı bs. Cambridge 1986 Harvard Üniversity Office of the University Publisher. 6 s. = Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları Vol 10. 1986. 4° (B/9861).

BACQUE—GRAMMONT, JEAN—LOUIS-NICOLAS VATIN: *Stelae Turcicae III. Le Musée Plein air de Şile.* Türkische Miszellen Robert Anghegger Festschrif - Armağanı - Mélanges'den ayrı bs. S. 45-61, res. 8° (A.V/720).

BAKALOPOULOU, APOSTOLOU E.: *Istoria Touneou Ellenismou. Genş. ve gözden geçirilmiş 2. bs. 1. Cilt: Arkhes Kai Diamorfosi Tou.* Thessalonike 1974 Emm. Sphakıanake Kai Unıon, Metropoleos. 481 s. 4° (B/9866-1).

BAKALOPOULOU, APOSTOLOU E.: *Istoria Touneou Ellenismou. Genş. ve gözden geçirilmiş 2. bs. 2. Cilt: Oı Istorikes Baseu Tes Neoellenikes Koınonıas Kaı Oıkonomıas.* Thessalonike 1976 St. Kaı Io. 597 s. 4° (B/9866-2).

BAKALOPOULOU, APOSTOLOU E.: *Istoria Tou Neou Ellenismou. 3. Cilt: Tourkokratıa 1453-1669 Oı Agones Gıa Tes Pıste Kaı Ten Elevteria.* Thessalonike 1968 Emm. Sphakıanoke Kaı Uıoı. 618 s. 4° (B/9867-3).

BAKALOPOULOU, APOSTOLOU E.: *Istoria Tou Neou Ellenismou. 4. Cilt: Tourkokratia 1669-1812 E Oikonomike Anodos Kai O Fotismos Tou Genous.* Thessalonike 1973 Emm. Sphakionake Kai Uion, Metropoles. 847 s. 4° (B/9867-4).

BAKALOPOULOU, APOSTOLOU E.: *Istoria Tou Neou Ellenismou. E Megale Ellenike Epanastase (1821-1829). 5. Cilt: Oi Proupotheseis Kai Oi Baseis Tes (1813-1822).* Thessalonike 1980 St. Kai loan Sphakianake, Thessalonike. 843 s. 4° (B/9867-5).

BAKALOPOULOU, APOSTOLOU E.: *Istoria Tou Neou Ellenismou. E Megale Ellenike Epanastoge (1821-1829). 6. Cilt: E Esoterike Krise (1822-1825). Stratiotikes Epixeireseis, Aiplomatikes Kai Politikokowonikes Zumoseu, O Protoj Aixasmos Puhusiko Periballon, Paradosiakoi Oikismoi Kai Laos.* Thessalonike 1982. 1066 s. 4° (B/9867-6).

BAKALOPOULOU, APOSTOLOU E.: *Istoria Tou Neou Ellennismou. E Megale Ellenike Epanastase (1821-1829). 7. Cilt: Proteleutaios (1825-1828). O Aphrikanikos Simoun E E Epidrome Tou Impra. I.M Sten Ellada.* Thessalonike 1986 Ath. Altintze, Ethn. Amunes 38. 916 s. 4° (B/9867-7).

BAKHIT, Ph. Dr. MUHAMMAD ADNAN: *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century.* Beirut 1982 Librairie du Liban. XV + 309 s. 8° (A.V/756).

BALKAN, KEMAL: *Eski Asur ve Anadolu'da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 417-427, 2 pl. 8° (A.V/814).

BALTA, EVANGELIA: *Karamanlidika Additions (1584-1900) Bibliographie Analytique.* Athènes 1987 Centre D'Etudes D'Asie Mineure. XXX + 158 s. = Centre D'Etudes D'Asie Mineure Fondateurs: Melpo et Octave Merlier. 8° (A.V/571).

BALTA, EVANGELIA: *Karamanlidika XXe siècle. Bibliographie Analytique.* Athènes 1987 Centre D'Etudes D'Asie Mineure. XVIII + 184 s. 8° (A.V/676).

BARTH, HANS KARL—ABDU A. SHATA: *Natural Resources and Problems of Land Reclamation in Egypt.* Wiesbaden 1987 Dr. Ludwig Reichert Verlag. XIII + 139 s. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe A (Naturwissenschaften) Nr. 23. 8° (A.V/658).

BAŞKAYA, FİKRET: *İki Bunalım Döneminde Türkiye Ekonomisi. Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına.* Ankara 1986 İdeal Matbaası. 3 + 322 s. = Birlik Yayınları: 2. 8° (A.V/506).

Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri. Tarih-Antoloji-Ansiklopedi. 3. ve 4. ciltler. İstanbul 1986 Ötüken-Söğüt. 4° (B/9579-3,4).

Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri. Tarih, Antoloji, Ansiklopedi. 5. Cilt. İstanbul 1987 Polat Ofset. 488 s. 4° (B/9579-5).

Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı. Haz.: Doç. Dr. Cahit Kavcar. Ankara 1985 Sevinç Matbaası. 286 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 596; Kültür Eserleri Dizisi: 41. 8° (A.V/580).

BAYKAL, PROF. DR. BEKİR SITKI: *Millî Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti.* Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 80 + 6 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi; Atatürk ve Atatürkçülük Dizisi: 2. 8° (A.V/593).

BAYRAK, MEHMET: *Eşkiyalık ve Eşkiya Türküleri (İnceleme-Antoloji).* Ankara 1985 Yorum Yayıncılık-Matbaacılık. XV + 386 s. = Yorum Yayınları 4. 8° (A.V/701).

BAYRAK, MEHMET: *Halk Gülmecesi (İnceleme-Örnekleme).* Ankara 1987 Yorum Yayıncılık-Matbaacılık. 232 s. = Yorum Yayınları: 12. 8° (A.V/700).

BAYRAK, MEHMET: *Tevfik Fikret ve Devrim (İnceleme). Gözden geçirilmiş, geliştirilmiş 2. bs.* Ankara 1986 Yorum Basın Yayın San. 176 s. = Yorum Yayınları: 8. 8° (A.V/699).

BAYRAKTAR, DR. M. FARUK: *İslâm Eğitiminde Öğretmen / Öğrenci Münâsebetleri.* XVI + 368 s. = Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. Nu: 6. 8° (A.V/761).

BAYRAM, DR. MİKÂİL: *Ahi Evren Hakkındaki Yılan (Evren: Ejder) Efsanelerinin Ortaya Çıkışı.* III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri Cilt II'den ayrı bs. Ankara Feryal Matbaacılık. S. 75-79. 8° (A.V/741).

BAYRAM, MİKÂİL: *Ahi Evren'in Öldürülmesi ve Ölüm Tarihinin Tesbiti.* Tarih Enstitüsü Dergisi Sayı: XII, 1981-1982 Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı'ndan ayrı bs. İstanbul 1982 Edebiyat Fakültesi Matbaası. S. 521-540. 8° (A.V/744).

BAYRAM, DR. MİKÂİL: *Anadolu Selçukluları ZamanındaAhi Teşkilâtının Kuruluşu ve Gelişmesi.* Kelime 8/86'dan ayrı bs. Konya 1986. 12 s. 8° (A.V/745).

BAYRAM, DR. MİKÂİL: *Sadru'd-Din Konevi İle Ahi Evren Şeyh Nasiru'din Mahmud'un Mektuplaşması.* Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi 1983 Sayı: 2'den ayrı bs. Konya 1983. S. 51-75, 7. lev. 8° (A.V/743).

BECK, BRANDON H.: *From the Rising of the Sun. English Images of the Ottoman Empire to 1715.* New York 1987 Peter Lang Publishing. X + 151 s. = American University Studies Series IX; History Vol. 20. 8° (A.V/529).

EL-BEHİY, DR. MUHAMMED: *Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Batı. Çev.: Dr. İbrahim Sarmış.* İstanbul 1986 Bayrak Yayımcılık-Matbaacılık. 301 s. = Girişim Yayınları: 1; İnceleme-Araştırma 1. 8° (A.V/508).

BENNIGSEN, PROF. DR. ALEXANDRE: *Self-Determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects.* Ankara 1986 Offset Printing Studio of the Fa-

culty of Architecture, METU. 12 s. = M.E.T.U. Asian-African Research Group No: 29. 8° (A.V/633).

BERK, NURULLAH—ADNAN TURANİ: *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi. 2. Cilt.* İstanbul 1981 Tiglat Basımevi. 228 s., res. 4° (B/8708-2).

BEYDİLLİ, DR. KEMAL: *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı (Meydana gelişi-Tahlili-Tatbiki).* İstanbul 1984 Güryay Matbaacılık. XXII + 196 s. = İ.Ü. Yay. No: 3264; Edebiyat Fakültesi Yay. No: 3200. 8° (A.V/702).

BEYDİLLİ, DR. KEMAL: *Büyük Friedrich ve Osmanlılar. XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri.* İstanbul 1985 Güryay Matbaacılık. XXIII + 219 s. = İ.Ü. Yay. No: 3318; Edebiyat Fak. Yay. No: 3212. 8° (A.V/703).

BEYDİLLİ, KEMAL: *Ignatius Mouradgca D'Ohsson (Muradcan Tosunyan). Ailesi hakkında kayıtlar. "Nizâm-ı Cedîd"e dâir Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyâsî Hayatı.* Tarih Dergisi Sayı: XXXIV, 1984 Prof. Dr. M.C. Şehâbeddin Tekindağ Hatıra Sayısı'ndan ayrı bs. İstanbul 1984 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 247-314, 1 Ek. 8° (A.V/715).

BEYDİLLİ, KEMAL: *II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askerî Heyeti Hakkında.* Tarih Dergisi Sayı: XXXII, 1979 Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı'ndan ayrı bs. İstanbul 1979 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 481-494. 8° (A.V/714).

BEYDİLLİ, KEMAL: *İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Risâlesi.* Tarih Enstitüsü Dergisi Sayı: XIII, 1983-1987'den ayrı bs. S. 387-479. 8° (A.V/722).

BEYDİLLİ, KEMAL: *İlk Prusya-Osmanlı Münasebetleri Hakkında Bazı Kayıtlar ve Düzeltmeler.* Jurgowsky-Saatler-Seewald. Serta Balcanica-Orientalia Monacensia'dan ayrı bs. Monachii 1981. S. 219-231. 8° (A.V/717).

BEYDİLLİ, KEMAL: *Die Polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte Osmanischer Archivalien. Ein Beitrag zur Geschichte der Osmanischen Machtpolitik.* München 1976 Dr. Rudolf Trofenik. 180 s. 112 s. Ek. = Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients XIX. Band. 8° (A.V/708).

BHATIA, TEJ K.: *A History of the Hındi Grammatical Tradition. Hindi-Hindustani Grammar, Grammarians, History and Problems.* Leiden 1987 E.J. Brill. 5 + 229 s. = Handbuch der Orientalistik Indien Ergänzungsband IV. 8° (A.V/657).

Bibliographisches Handbuch der Turkologie. Eine Bibliographie der Bibliographien vom 18. Jahrhundert bis 1979. 1. Cilt. Haz.: György Hazai-Barbara Kellner-Heinkele. Wiesbaden 1986 Otto Harrassowitz. 583 s. 8° (A.V/778-1).

BIEN, PETER: *Tre Generationer av Grekiska Författare. 1. Konstantin Kavafis "En myckel till förståelsen av hans verk". Çev.: Gottfried Grunewald.* Göteborg

1987 Paul Åströms förlag. 44 s.=Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book 47. 8° (A.V/545).

Bilgi, Bilim ve İslâm. İstanbul 1987 Acar Matbaacılık. VII + 104 s. = İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yay. 11; Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 5. 8° (A.V/753).

BİLGİN, TURGUT: *Samanlı Dağları.* İstanbul 1964. 7 + 158 + 8 s., daktilo, 11 şek., 50 fotoğ. 4° (B/9827).

BİRAND, PROF. DR. KÂMURAN: *İlkçağ Felsefesi Tarihi. 3. bs.* Ankara 1987 Ankara Üniversitesi Basımevi. IV + 135 s. = A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay. No: 180. 8° (A.V/793).

BLAIR, CLAUDE: *Arms, Armour and Base-Metalwork.* London 1974 Hazell Watson and Viney Limited Aylesburg. 531 s., res. =The James A. de Rothschild Collection at Waddesdon Manor. 4° (B/9857).

BOCK, HANS: *Wie reagieren Moleküle mittlerer Grösse? Erzeugen, Nachweisen und Abfangen kurzlebiger Verbindungen.* Mainz 1986 Akademie der Wissenschaften und der Literatur. 35 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur; Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1986 Nr. 2. 8° (A.V/587-2).

BOHN, DR. GEORGES: *La Naissance de l'Intelligence.* Paris 1909 Ernest Flammarion, Editeur. 345 s. 8° (A.V/623).

BOSSERT, PROF. DR. HELMUTH: *Die Erfindung der Buchdruckerkunst.* İstanbul 1937 Devlet Basımevi. 21 s. = II. Türkischer Geschichts Kongress. 8° (A.V/663).

BOSTANZÂDE YAHYA EFENDİ: *Duru Tarih. Tarih-i Sâf/Tuhfetu'l-Ahbab (Duru Tarih/Dostlar Armağanı). Çev.: Necdet Sakaoğlu.* 1978 Kent Basımevi. 326 s. = Milliyet Yayın Ltd. Şti. Yay. Tarih Dizisi: 43. 8° (A.V/759).

BOYSAN—DIETRICH, NİLÜFER: *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen.* Heidelberg 1987 Carl Winter Universitätsverlag. 4 + 151 s. =Texte der Hethiter Heft 12. 8° (A.V/655).

BRAUDEL, FERNAND: *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism. 3. bs. Çev.: Patricia M. Ranum.* London 1985 The Johns Hopkins Press. XI + 120 s. 8° (A.V/760).

BROSH, NA'AMA:*Islamic Jewelry.* Jerusalem 1987 Hamakor Press. 71 s., res. 8° (A.V/688).

BRUNS—ÖZGAN, CHRISTINE: *Lykische Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts V. Chr.* Tübingen 1987 Ernst Wasmuth Verlag. 229 s., 36 pl. = Istanbuler Mitteilungen Beihef: 33. 4° (B/9823).

BUSSON, HENRI—JOSEPH FEVRE—HENRI HAUSER: *La France et ses Colonies. 7. bs.* Paris 1926 Librairie Felix ALcan. VI + 692 s. 8° (A.V/625).

BUTTERWECK, GEORG—DIETER ORASCH: *Das Standardwerk des Anatolischen Knüpfteppichs. Zentralanatolien Central Anatolia. Handbook of Anatolian Car pets.* Wien 1986 Im Eigenverlag. 125 s., 229 res. 4° (B/9814).

CAHEN, CLAUDE: *İslâm ve Haçlılar. Çev.: İsmet Kayaoğlu.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1045-1051. 8° (A.V/827).

The Cambridge Economic History of Europe. 2. Cilt: Trade and Industry in the Middle Ages. 2.bs. Ed.: M.M. Postan—Edward Miller. Cambridge 1987 Cambridge University Press. XIV + 999 s. 8° (A. II/6248-2).

CHRISTOL, MICHEL—THOMAS DREW—BEAR: *Un Castellum Romain Près D'Apamée de Phrygie.* Wien 1987 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 59 s. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften, 189. Band; Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris Nr. 12. 4° (B/9821).

CIACHIR, NICOLAE: *Istoria Popoarelor Din Sud-Estul Europei în Epoca Modernâ (1789-1923).* Bucureşti 1987 Editura Ştiintifica şi Enciclopedicà. 403 s. 8° (A.V/706).

COHEN, RUDOLPH: *Archaeological Survey of Israel map of Sede-Boqer · West (167) 12-03.* Jerusalem 1985 Hamakor Press. XX + 35 + 106 + 10 s., 1 hr. 8° (A.V/673).

Comité International D'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes VIth Symposium Cambridge, 1^rst -4^thJuly 1984. Ed.: Jean-Louis Bacqué-Grammont—Emeri van Donzel. İstanbul 1987 Divit Matbaacılık ve Yayıncılık. VIII + 304 s. = Varia Turcica IV. 8° (A.V/678).

CONDE, RAFAEL — DELGADO DE MOLİNA— A. M. ARAGÓ CABANAS: *Castell de Càller. Cagliari catalano-aragonese.* Palermo 1984 Stampatori Tipolitografi Associati. 276 s. = Consiglio Nazionale Delle Ricerche; Istituto sui Rapporti Italo-Iberici Cagliari 8. 8° (A.V/554).

Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai. Introduction, Translation and Commentary. Ed.: Averil Cameron—Judith Herrin. Leiden 1984 E.J. Brill. XII + 291 s.,1 hr. = Columbia Studies in the Classical Tradition Vol.: X. 8° (A.V/779).

Corpus of Mycenaean Inscriptions From Knossos. 1. Cilt: (1-1063). Cambridge 1986 Cambridge University Press. XV + 433 s. = Incunabula Graeca Vol. LXXXVIII. 4° (B/9824-1).

CRAVEN, ELİZABETH LADY: *A Journey through the Crimea to Constantinople.* London 1789 G. G. J. 3 + 327 s., 6 pl., 1 hr. 4° (B/9842).

CRISPUS, C. SALLUSTIUS: *"Iugurtha Savaşı"nın Önsözü. Çev.: Güngör Varınlıoğlu.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1027-1030. 8° (A.V/816).

CVIJIC, JOVAN: *La Péninsule Balkanique. Géographie Humaine.* Paris Librairie Armand Colin. VIII + 528 s., 9 hr. 8° (A.V/848).

ÇAĞATAY, PROF. DR. NEŞET: *İslam Hukukunun Ana Hatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları. An Outline of Islamic Law and Different Applications of Some of Its Rules By the Ottomans.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 625-649. 8° (A.V/829).

ÇAVUŞ-ZADE, M. AZİZ: *Dur al-Sukuk.* İstanbul 1288. 228 + 12 + 253 s. 4° (B/9833-1;2).

ÇUBUKÇU, PROF. DR. İBRAHİM AGÂH: *İslâm Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri. 5. bs.* Ankara 1987 Ankara Üniversitesi Basımevi. 100 s. 8° (A.V/795).

DANİ, AHMAD HASAN: *The Historic City of Taxila.* Tokyo 1986 Hinode Prrinting. XV + 190 s., 21 pl. = The Centre for East Asian Cultural Studies. 4° (B/9835).

DASXURANCI, MOVSES: *The History of the Caucasian Albanians. Çev.: C. J. F. Dawsett.* London 1961 Oxford University Press. XX + 252 s., fotokopi. = London Oriental Series Vol.: 8. 8° (A.V/612).

DAVİSON, RODERIC H.: *Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitimi. Çev.: Arş. Gör. Mehmet Seyitdanlıoğlu.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1031-1044. 8° (A.V/834).

DEPPERT—LIPPITZ, BARBARA: *Griechischler Goldschmuck.* Mainz 1985 Verlag Philipp von Zabern. 322 s., 16 pl. = Kulturgeschichte der Antiken Welt Band: 27. 8° (A.V/771).

DEPPING, GUILLAUME: *Merveilles de la Force et de L'Adresse. 4. bs.* Paris 1886 Librairie Hachette. 505 s. = Bibliothèque des Merveilles. 8° (A.V/621).

DIAKOV, V. — S. KOVALEV: *İlkçağ Tarihi. 1. Cilt: Uzakdoğu · Ortadoğu · Eski Yunan. Çev.: Özdemir İnce.* Ankara 1987 Başarı Matbaası. VIII + 526 s. = V Yayınları. 8° (A.V/755-1).

Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Yapılan Folklorla İlgili Lisans Tezleri Bibliyografyası (1940-1980). 1. Cilt. Haz.: Gülen Çetin. Ankara 1986 Ankara Üniversitesi Basımevi. XIII + 166 s. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yay.: 75; Biyografiler-Bibliyografyalar Dizisi: 15. 8° (A.V/567-1).

DOUNTON, NICOLAAS: *Reys na Oost-Indien.* Boekverkooper 1707 Pieter Vander. 2 + 86 + 5 s., 2 pl. 8° (A.V/728).

DÖNDÜREN, HAMDİ: *Delilleriyle İslâm Hukuku. Şahıs, Âile ve Çözümlü Miras. Genişletilmiş ilaveli 2. bs.* İstanbul 1983 Erenler Matbaası. 619 s. = İslam Hukuku Külliyâtı Yay. Özel Seri No: 1. 8° (A.V/496).

IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı 26-30 Mayıs 1986. Ankara 1987 Başbakanlık Basımevi. 2 + 409 s. = T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 8° (A.V/583).

DÖRPFELD, PROF. DR. WILHELM: *Die Ausgrabungen in Troja.* İstanbul 1937 Devlet Basımevi. 9 s. = II. Türkischer Geschichts Kongress. 8° (A.V/646).

DUBY, GEORGES: *William Marshal. The Flower of Chivalry. Çev.: Richard Howard.* New York 1985 Pantheon Books. 155 s. 8° (A.V/763).

DUCELLIER, ALAIN: *L'Albanie entre Byzance et Venise, Xe-XVe siècles.* London 1987 Variorum Reprints. XII + 334 s. 8° (A.V/598).

DÜZDAĞ, MEHMED ERTUĞRUL: *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar. Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Şahsiyeti. Zamanı-Çevresi.* İstanbul 1987 Fatih Yayınevi Matbaası. XVI + 416 s. = Mehmed Âkif'e Dâir Eserler: 1; Mehmed Âkif Araştırmaları Merkezi Yay.: 2; M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yay.: 19. 8° (A.V/754).

EBÛ UBEYD: *Kitâb-ul Emvâl. Çev.: Cemaleddin Saylık.* İstanbul 1981 Zafer Matbaası. 571 s. = Düşünce Yayınları No: 34; Kaynak Eserler No: 1. 8° (A.V/768).

EDWARDS, ROBERT W. : *The Fortifications of Armenian Cilicia.* Washington 1987 Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. XXXI + 288 s., 151 pl., 1 şek. = Dumbarton Oaks Studies XXIII. 4° (B/9839).

EFREMOV, STEFAN: *New Bulgaria. Çev.: Ivan Marinkev.* Sofia 1980 Sofia Press. 54 s. 8° (A.V/735).

ETİLERS, WILHELM: *Iranische Ortsnamenstudien.* Wien 1987 Verlag der Österreichischen Akadameie der Wissenschaften. 100 s. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse Sitzungsberichte, 465. Band; Veroffentlichungen der Iranischen Kommission Herausgegegeben von Manfred Mayrhofer Nr. 15. 8° (A.V/732).

EKREN, DR. NAZIM: *Uluslararası Bankacılık ve Türkiye Örneği.* Ankara Tisa Matbaacılık. XV + 320 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yay. Genel Yay. No: 282; Ekonomi Dizisi: 21. 8° (A.V/666).

D'ENCAUSSE, HÉLÉNE CARRÉRE: *Parçalanan İmparatorluk. Sovyetler Birliği'nde Halkların İsyanı. Çev.: Nezih Uzel.* İstanbul 1984 Doyuran Matbaası. 455 s. 8° (A.V/531).

ER, ŞÜKRÜ: *Kalkınma (Endüstrileşme) Savaşımız.* Ankara 1960 Ege Matbaası. 54 s. 8° (A.V/640).

ERBEK, A. CEVDET: *Kat Mülkiyeti Yönetim-Denetim Rehberi.* Ankara 1987 Sevinç Matbaası. 64 s. 8° (A.V/698).

ERDENTUĞ, DOÇ. DR. AYGEN: *Yılbaşı Ağacı ve Noel Baba: Toplumumuzda Bir Kültürel Alıntı Örneği.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 863-895, 2 pl. 8° (A.V/824).

EREN, MUHARREM: *Zağnos Paşa.* İstanbul 1987 Doğan Ofset. 136 s. 8° (A.V/696).

EROĞLU, PROF. DR. HAMZA: *Atatürk ve Milli Egemenlik.* Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 3 + 85 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi; Atatürk ve Atatürkçülük Dizisi: 3. 8° (A.V/564).

Eutychii Patriarchae Alexandrini Annales. 2 Cilt. Ed.: L. Cheikho - B. Carra de Vaux - H. Zayyat. Louvain 1909/1954 Imprimerie Orientaliste. 8° (A.V/572).

EYUBOĞLU, İSMET ZEKİ: *Anadolu Halk İlaçları. Bitkiler, Büyüler, Macunlar, Yıldızname. Genişletilmiş yeni bs.* İstanbul 1987 Acar Matbaacılık. 686 s. 8° (A.V/497).

FEYZİOĞLU, PROF. DR. TURHAN: *Atatürk ve Milliyetçilik.* Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 2 + 85 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi; Atatürk ve Atatürkçülük Dizisi: 1. 8° (A.V/592).

FEYZİOĞLU, TURHAN: *Un Libérateur et un Modernisateur Génial Kemal Atatürk.* Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 133 s., 2 res. = Centre de Recherches Atatürk. 8° (A.V/671).

First Encylopaedia of Islam 1913-1936. 9 Cilt. Leiden 1987 E. J. Brill. 8° (B/647).

FITCH, JOHN G.: *Seneca's. Hercules Furens. A Critical Text With Introduction and Commentary.* Ithaca 1987 Cornell University Press. 489 s. = Cornell Studies in Classical Philology Vol: XLV. 8° (A.V/792).

FOIGNET, RENÉ: *Manuel Elémentaire de Droit International Public 15. bs.* Paris 1932 Librairie Arthur Rousseau 732 s., 36 tablo. 8° (A.V/626).

Fontes Historiae Bulgaricae. Cilt. Sofya 1958/ İzdaniye Na Blgarska Akademiya Na Naukite. = Akademia Litterarum Bulgarica; Institutum Studiorum Balcanicorum. 4° (B/4937).

The Foreign Vocabulary of the Qur'ân. Yay.: B. Bhattacharyya. Cairo 1937 XV + 311 s., fotokopi. = Gaekwad's Oriental Series No: 79. 8° (A.V/613).

FRANKENBERG, PETER: *Zeitlicher Vegetationswandel und Vegetationsrekonstruktion des "neolithischen Klimaoptimums" in der Jeffara Südosttunesiens.* Mainz 1986 Akademie der Wissenschaften und der Literatur. 83 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1986 Nr. 3. 8° (A.V/587-4).

FRASCHERY, CH. SAMY BEY: *Dictionnaire Français - Turc Illustré. 3. bs.* Constantinople 1901 Mıhran. 7 + 2238 s. 8° (A.V/618).

FRASER, D. A.: *The Physics of Semiconductor Devices. 4. bs.* Oxford 1986 Clarendon Press. IX + 196 s. = Oxford Physics Series: 16. 8° (A.V/563).

FREITAG, RAINER: *Seelenwanderung in der islamischen Häresie.* Berlin 1985 Klaus Schwarz Verlag. 289 s. = Islamkundliche Untersuchungen. Band 110. 8° (A.V/784).

The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984. Edited: Robin Hägg · Nanno Marinatos. Stockholm 1987 Paul Åströms Förlag. 344 + 2 s. = Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Athen, 4°, XXXV; Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4°, XXXV. 4° (B/9860).

GAID, MOULOUD: *L'Algérie sous les Turcs.* Tunis 1975 L'Imprimerie de L'U.G.T.T. 239 s., fotokopi, 14 pl. 8° (A.V/616).

GANS—RUEDIN, E.: *Caucasian Carpets. Çev.: Valerie Howard. Fotoğraf: Micheline Hilber.* Fribourg 1986 Office du Livre. 369 s., res., şek. 4° (B/9846).

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ: *Hâlâtü'l-Kahire Mine'l-Adâti'z-Zahire. Sadeleştiren: Orhan Şaik Gökyay.* Ankara 1984 Başbakanlık Basımevi. 158 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 587; 1000 Temel Eser Dizisi: 103. 8° (A.V/520).

The General History of China. Empire of China, Chinefe-Tartary, Corea and Tibet. 3 cilt. Çev.: P. du Halde. London 1736 John Watts. 8° (A.V/726).

GEORGEON, FRANÇOIS: *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri. Yusuf Akçura (1876-1935). Çev.: Alev Er.* Ankara 1986 Maya Matbaacılık Yayıncılık. 167 s. = Yurt Yayınları: 13; Türkiye Araştırmaları Dizisi: 12. 8° (A.V/534).

Geothe. Unesco's Homage on the Occasion of the Two Hundredth Anniversary of His Brith. Paris 1949 United Nations Educational Scientific and Cultural Organization. XVII + 179 s., 5 pl. 8° (A.V/637).

GRABAR, ANDRE: *Christian Iconography. A Study of Its Origins.* New Jersey 1980 Princeton University Press. L + 174 s., 99 pl. = Bollingen Series XXXV. 10. 4° (B/9848).

GRAETZ, HEINRICH: *Volkstümliche Geschichte der Juden. 3 Cilt.* Wien R. Lömit Verlag. 8° (A.V/782).

La grammaire des formes et des styles Antiquité. Le monde iranien, Mésopotamie, Pays du Levant, Egypte, Grèce, Les Etrusques, Rome. Fribourg 1981 Office du Livre. 572 s., pl. 8° (A.V/781).

GRAUERT, HANS: *Was erforschen die Mathematiker?* Mainz 1986 Akademie der Wissenschaften und der Literatur. 17 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1986 Nr. 3. 8° (A.V/587-3).

GUARİNO, AUGUSTO: *La Spedizione di Ursua e la Rivolta di Lope de Aguirre. Nella "Jornada de Omagua y Dorado" di Vazquez e di Pedrarias.* Palermo 1985 Stampatori Tipolitografi Associati. 123 s. = Consiglio Nazionale

Delle Ricerche; Instituto Sui Rapporti Italo-Iberici Cagliari 9. 8° (A.V/555).

Güncel Konular. Ankara 1987 Gnkur. Basımevi. III + 232 s. = T. C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Güncel Konular Serisi No: 8. 8° (A.IV/5230-8).

GÜREL, ZİYA: *Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk VII.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 849-861. 8° (A.V/819-7).

HAAS, VOLKERT: *Hethitische Berggötter und Hurritische Steindämonen. Riten, Kulte und Mythen.* Mainz 1982 Verlag Philipp von Zabern. 258 s. = Kulturgeschichte der Antiken Welt Band: 10. 8° (A.V/772).

AL-HANBALÎ, AHMAD b. İBRAHİM: *Şifa'al-Kūlub fî Manākıb Ayyūb. Tetkik eden: Nazım Raşîd.* Bagdad 1979 Dar al-Hürriyyata. 494 s. = Vizare al-Sakafa va'l-Funūn. Silsilei-i Kutub-il-Tarās: 65. 8° (A.V/579).

HASSAN, ÜMİT — HALİL BERKTAY — AYLA ÖDEKAN: *Türkiye Tarihi. 1. Cilt: Osmanlı Devletine Kadar Türkler.* İstanbul 1987 Doğan Ofset. 520 s. 8° (A.V/540-1).

HEERS, JACQUES: *Société et Economie à Gênes (XIVe-XVe siècles).* London 1979 Variorum Reprints. 362 s. 8° (A.V/606).

HEISSIG, WALTHER: *Tsakhar-Märchen. Nach Aufzeichnungen aus dem Jahre 1938/39 beschrieben und eingeleitet.* Wiesbaden 1985 Otto Harrasowitz. 4 + 250 s. = Asiatische Forschungen Band: 87. 8° (A.V/573).

High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th-22nd August 1987. 2 Cilt. Ed.: Paul Åström. Gathenburg 1987 Paul Åströms Förlag. = Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book 56-57. 8° (A.V/659).

Histoire des Trois Derniers Empereurs des Turcs. Depuis 1623. Jufqu'à 1677. 1. Cilt. Çev.: Sr. Ricaut. Paris 1684 Chez la Veuve Louis Billaine. 412 s. 8° (A.V/727).

Horthyist-Fascist Terror in Northwestern Romania September 1940-October 1944. Ed.: Mihai Fatu · Mircea Muşat. Bucharest 1986 Meridiane Publishing House. XLIII + 328 s. 8° (A.V/705).

HÖHFELD, VOLKER: *Die Industrieachsen von Adana. Formung, Wandel und Gefüge rohstofforientierter Industrie im Wirtschaftsgunsgunstraum der Çukurova (Südtürkei).* Wiesbaden 1987 Dr. Ludwig Reichert Verlag. XI + 157 s. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 79. 8° (A.V/786).

HROCHOVA, VERA: *Beitrag zur Topographie Nord-Griechenlands in der Spät byzantinischen Zeit.* Makedonikon Cilt 11'den ayrı bs. Thessalanike 1971. S. 376-393. 8° (A.IV/7294).

IŞIK, CENGİZ: *Habibuşağı Nekropolü. Die Nekropole von Habibuşağı.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 549-580, 20 pl. 8° (A.V/826).

IŞIK, PROF. DR. FAHRİ: *Şirinli Kale. Eine Unbekonnte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern Eines Schöpferischen Bergwolks Ostanatoliens.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 497-533, 16 pl. 8° (A.V/820).

IŞILTAN, FİKRET: *Die Seltschuken-Geschichte des Akserayi.* Leipzig 1943 Otto Harrassowitz. 4 + 129 s., fotokopi. = Sammlung Orientalistischer Arbeiten 12. Heft. 8° (A.V/615).

'IVVAD, KÜRKİS: *Akdam al-Mahtūtāt al-'Arabiyya fi Maktabāt al-Ālam al-Maktūba Mūnz-i Sadr al-İslâm. Hatta sana 500 H. (1106 M.).* Bagdad 1982 Vizāra al-Sakafa va al-'Alâm. 243 s. = Silsile al-Ma'ācam ve al-Faharis: 46. 8° (A.V/578).

Idole. Frühe Götterbilder und Opfergaben. Mainz 1985 Verlag Philipp von Zabern. 216 s., res. = Prähistorische Staatssammlung München Museum für vor- und Frühgeschichte. 8° (A.V/777).

İHSANOĞLU, PROF. DR. EKMELEDDİN: *19. Y.Y. Başında Kültür Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-î İlmiyesi.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 801-828. 8° (A.V/813).

II. Arkeometri Sonuçları Toplantısı. 26-30 Mayıs 1986. Ankara 1987 Başbakanlık Basımevi. 2 + 137 s., res., şema. = T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müd. 8° (A.V/584).

İLHAN, DR. MEHMET MEHDİ: *The Katif District (Livā) During the First FewYears of Ottoman Rule: A Study of the 1551 Ottoman Cadastral Survey.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 781-800, 1 hr., 5 belge. 8° (A.V/817).

İNALCIK, HALİL: *The Appointment Procedure of a Guild Warden.* Wiener-Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 76. Band'dan ayrı bs. S. 135-142. 8° (A.V/712).

İNALCIK, HALİL: *The Question of the Closing of the Black Sea Under the Ottomans.* Arkheion Pontou Cilt 35'den ayrı bs. Athena 1979. S. 74-110. 8° (A.IV/7300).

İNALCIK, HALİL: *The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role.* S. 39-65. 8° (A.V/713).

İNAN, DOÇ. DR. YÜKSEL: *Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi.* Ankara 1986 G. Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası. XV + 128 s. = Gazi Üniversitesi Yayın No: 84; İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yay. No: 40. 8° (A.V/535).

Indiai és Hātsō Indiai Müvészet. Budapest 1986 Hopp Ferenc Kelet-Azsiai Művészeti Múzeum. 43 s. 8° (A.V/680).

İngiliz Maarif Kanunu (1944). Ankara 1953 Milli Eğitim Basımevi. VIII + 119 s. 8° (A.V/643).

International Directory of Islamic Cultural Institutions. Haz.: Acar Tanlak · Ahmed Lajimi. İstanbul 1984 (1405) Renkler Matbaası. VII + 337 + 3 s. = Research Centre for Islamic History, Art and Culture Organisation for Islamic Conference. 8° (A.V/677).

Iron Age Studies in Salo. 2 Bölüm. Haz.: Elvi Linturi. Çev.: Jüri Kokkonen. Vammala 1986 Vammalan Kirjapaino Oy. = Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja Finska Fornminnes föreningens Tidskrift 89: 1. 4° (B/9865).

İSHAK EFENDİ: *Aks al-Miraya Ahz al-Zevaya.* 122 s., 3 şek. 8° (A.V/798).

İSHAK EFENDİ: *Mecmua-l Ulum-u Riyaziyye. 2 Cilt.* Bulak 1257 (H.) 8° (A.V/788).

İslâm Hukukuna Göre Alış-Verişte Vâde Farkı ve Kâr Haddi. İlaveli 2. bs. Eseri yeniden inceleyen: Doç. Dr. Hayreddin Karaman · Prof. Dr. Ali Şafak. İstanbul 1987 Acar Matbaacılık. 231 s. = İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yay.: 2; Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 1. 8° (A.V/751).

İsmet İnönü. Ankara 1987 Gnkur. Basımevi. VI + 144 s., 3 Ek, 6 Kroki, 13 res. = T. C. Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Baş. Türk Asker Büyükleri ve Zaferleri Serisi No: 15. 8° (A.V/691).

İ. Ü. Atatürk ilkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı. 2. Cilt. İstanbul 1987 Kardeşler Basımevi. 3 + 476 s., 1 res. = İ. Ü. Yay. No: 3436; Atatürk ilkeleri ve İnkılap Tarihi Ens. Yay. No: 11. 8° (A.V/704-2).

ITEN—MARITZ, J.: *Le Tapis Turc. Anatolie-Asie Mineure. Fr. Çev.: Cléon Séraïderis.* Fribourg 1976 Office du Livre. 353 s., res. 4° (B/9847).

Izvori za Blarskata İstoriya. Cilt. Sofya 1958/ İzdaniye na Blgarskata Akademiya na Naukite. = Blgarska Akademiya Na Naukite; İnstitut za İstoriya İnstitut za Balkanistika. 4° (B/4937).

İzvori za İstoriyata na Blgarskoto Pravo. 1. Cilt: Turski İzvori za İstoriyata na Pravo v Blgarskite Zemi. Der.: Galab D. Galabov. Sofya 1961 Izdatelstvo na Blgarskata Akademiya na Naukite. 333 s. = Blgarska Akademiya na Naukite İnstitut za Pravni Nauki. 4° (B/5186).

JACOBY, DAVID: *Recherches sur la Méditerranée Orientale du XIIe au XVe siècle; Peuples, sociétés, économies.* London 1979 Variorum Reprints. 384 s. 8° (A.V/603).

JAGIELLE, CHRISTİAN—HARALD KÜRSCHNER: *Atlas der Hölzer Saudi Arabiens. Die Holzanatomie der wichtigsten Bäume und Sträucher Arabiens mit einem holzanatomischen Bestimmungsschlüssel.* Wiesbaden 1987 Dr. Lutwig Reic-

hert Verlag. 176 s., pl., 1 şema. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe A (Naturwissenschaften) Nr. 20. 4° (B/9820).

JIKOV, TODOR: *Tout pour le bien-être de l'homme.* Sofia 1986 Sofia Presse. 258 s. 8° (A.V/738).

JIVKOVA, LUDMILA: *L'Edification de la Culture de la Société Socialiste Avancée-Tâche Historique Immédiate.* Sofia 1977 Sofia Presse. 130 s. = Comité de la Culture. 8° (A.V/730).

Julie ou la Nouvelle Héloise. XVIII + 657 s. 8° (A.V/628).

JULKU, KYÖSTİ: *Suomen Itärajan Synty.* Rovaniemi 1987 Tekijä ja Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys. 455 s. = Studia Historica Septentrionalia 10. (A.V/799).

KADI, EBU YUSUF: *Kitabü'l-Haraç. 2. bs. Çev.: Ali Özek.* İstanbul 1973 İleri Sanat Matbaası. 349 s. = İ.Ü. Yay.: No: 1519; İktisat Fak. No: 280; Maliye Enstitüsü No: 45. 8° (A.V/765).

KALESHİ, HASAN: *Türkler'in Balkanlar'a Girişi ve İslâmlaştırılma. Arnavud halkının etnik ve millî varlığının korunmasının sebebleri.* Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: X-XI, 1979-1980'den ayrı bs. İstanbul 1981 Edebiyat Fakültesi Matbaası. S. 177-194. 8° (A.V/723).

Kara Mustafa vor Wien. Çev.: ve Yay.: Richard F. Kreutel. Graz 1960 Verlag Styria. 194 s = Osmanische Geschichtsschreiber Band 1. 8° (A.V/629).

Karacaoğlan. Haz.: Dr. Müjgân Cunbur. Ankara 1985 Başbakanlık Basımevi. XXXII + 398 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 605; 1000 Temel Eser Dizisi: 111. 8° (A.V/521).

KARATAY, BAHA VEFA: *Mehmetçik ve Anzaklar.* Ankara 1987 Ankara Doğuş Matbaacılık. 255 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yay. Genel Yay. No.: 283; Tarih Dizisi: 20. 8° (A.V/667).

Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri. Haz.: Doç. Dr. Abdurrahman Güzel. Ankara 1983 Başbakanlık Basımevi. 224 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 545; 1000 Temel Eser Dizisi: 97. 8° (A.V/523).

KAZICI, Y. DOÇ. ZİYA: *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi. Osmanlılarda Ekonomik, Dini ve Sosyal Hayat.* İstanbul 1987 Zafer Matbaası. 253 s., 15 belge. 8° (A.V/538).

Kendi Kalemiyle Temeşvarlı Osman Ağa (Bir Osmanlı Türk Sipâhisinin Hayatı ve Esirlik Hatıraları). Haz.: Prof. Dr. Harun Tolasa. Konya 1986 Selçuk Üniversitesi Basımevi. 3 + 212 s. = Selçuk Üniversitesi Yay.: 13; Fen-Edebiyat Fakültesi Yay.: 2. 8° (A.V/762).

KESKİOĞLU, OSMAN: *Bulgaristan'da Türkler. Tarih ve Kültür.* Ankara 1985 Başbakanlık Basımevi. 223 s., res. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 642; Kültür Eserleri Dizisi: 48. 8° (A.V/517).

KİRMÂNÎ, AVHEDDİN HAMİD BİN EBU'L-FAHR: *Menâkeb. Yay.: İhsan Yarşatır. Gözden geçiren: Bediüz-zaman Furuzanfer.* Tahran 1347. 4 + 317 s., fotokopi. = Mecmû'a-yû Metün-i Farsi Sayı: 38. 8° (A.V/619).

KLAUS, DIETER: *Statistische Zusammenhänge zwuschen Ernteertrag und Grosswettergeschehen in Europa.* Mainz 1986 Akademie der Wissenschaften und der Literatur. 48 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur; Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1986 Nr. 1. 8° (A.V/587-1).

KLEISS, W.—M.Y. KIANI: *A Bibliography of Iranian Caravansarais-Fihrist-i Karvansarahay-i Iran.* Tahran 1983/1362 Ministry of Culture and Higher Education. 274 s., 1 hr. 4° (B/9854-1).

KOCABAŞ, SÜLEYMAN: *"Vaat Edilmiş Toprak" Filistin İçin Mücadele. Türkiye ve Siyonizm.* İstanbul 1987 Bayrak Yayımcılık-Matbaacılık. 243 s. = Vatan Yay.: 5: Tarihte Türkiye Üzerine Emeller Serisi: 5. 8° (A.V/693).

KOCADAĞ, BURHAN: *Lolan Oymağı ve Yakın Çevre Tarihi.* Yalova 1987 Taş Matbaası. 270 s. 8° (A.V/681).

KOCH, WERNER: *Autor und Publikum. Tagebuch einer Lesereise.* Mainz 1987 Akademie der Wissenschaften und der Literatur. 20 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur; Abhandlungen der Klasse der Literatur, Jahrgang 1986 Nr. 2. 8° (A.V/586-2).

KODAN, HAMDİ: *Kayseri Müzesindeki Eski Tunç Çağı Definesi.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 581-586, 5 pl. 8° (A.V/810).

KONUKÇU, DOÇ. DR. ENVER: *Köroğlu'na Kadar Bingöl.* Ankara 1987 Yenigün Matbaası. 25 s. = Azerbaycan Kültür Derneği Yay.: No: 27. 8° (A.V/697).

Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu. 3 Cilt. Yay.: Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu. Haz.: Dr. Ramazan Şeşen-Cevat Izgi-Cemil Akpınar. İstanbul 1986 (1406) Renkler Matbaası. = İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi; Manuscripts Catalogue Series; 1. 8° (A.V/674).

KÖPRÜLÜ, DR. ORHAN F.: *Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 927-947. 8° (A.V/831).

KRIARA, EMMANUEL: *Lexiko Tès Mesalonikes Ellenikes Demodous Grammateias 1100-1669. 9 cilt.* Thessaloniki 1969/1985 Royal Hellenic Research Foundation. 8° (A.V/849).

KUDDAMA B. CA'FAR: *Al-Harâc ve Sınā'a al-Kītāba. Açıklayan ve tetkik eden: Dr. Muhammad Husayn al-Zabīdī.* Bagdad 1981 (1229) Dâr al; Hariyya. 623 s. = Silsilet-i Kutub-it-Tarās: 110. 8° (A.V/574).

KURAN, ABTULLAH: *Mimar Sinan. Fotoğraflar: Ara Güler-Mustafa Niksarlı.* İstanbul 1986 Mar Matbaacılık. 419 s., res. = Hürriyet Vakfı Yayınları. 4° (B/9851).

KURTÉN-LİNDBERG, BIRGITTA: *Women's Lib Iaristophanes' Athen?* Göteborg 1987 Paul Åströms Förlag. 70 s. = Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book 53. 8° (A.V/660).

KYÇKU, KOPİ: *Mustafa Qemal Ataturku.* Tiranë 1987 Kombinati Poligrafik. 108 s., 1 pl. 8° (A.V/632).

LAMB, HAROLD: *Muhteşem Süleyman. Çev.: Ayten Dinçer.* İstanbul Nebioğlu Yayınevi. 342 s., fotokopi. 8° (A.V/787).

LANE, FREDERIC C.: *Studies in Venetian Social and Economic History. Haz.: Benjamin G. Kohl-Reinhold C. Mueller.* London 1987 Variorum Reprints. XVIII + 346 s. 8° (A.V/599).

LÁSZLÓ, MAKKAI—MÓCSY ANDRÁS: *Erdély Története. 3 Cilt.* Budapest 1986 Akadémiai Kiadó. 8° (A.V/544).

LEACH, SARAH STUART: *Subgeometric Pottery from Southern Etruria.* Göteborg 1987 Paul Åströms förlag. 213 s., res. = Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book 54. 8° (A.V/661).

LEMERCİER—QUELQUEJAY, CHANTAL: *Azerbaycan'da İslamiyetin Durumu. Çev.: Dr. Nursel İçöz.* Ankara 1986 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 26 s. = O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No. 32. 8° (A.V/634).

LEMERLE, PAUL: *Essais sur le Monde Byzantin.* London 1980 Variorum Reprints. 370 s. 8° (A.V/601).

LİTTLE, DONALD P.: *History and Historiography of the Mamlūks.* London 1986 Variorum Reprints. 328 s. 8° (A.V/604).

LÓLOS, YANNOS: *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics. 2 Cilt.* Göteborg 1987 Paul Åströms Förlag. = Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocketbook 50. 8° (A.V/548).

LOPEZ, ROBERT S.: *Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations.* London 1978 Variorum Reprints. 312 s. 8° (A.V/607).

LOWRY, HEATH W.: *Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the Year 1478.* Diptuka Cilt 2 (1980-81)'den ayrı bs. Athena 1980/81. S. 254-292, 1 tablo. 8° (A.IV/6721).

MAHMUD ŞEVKET: *Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyye. (Osmanlı Ordusunun bidayet-i te'sisinden zamanımıza kadar). 1. Cilt: Osmanlı Ordusunun bidayet-i te'sisinden 1241 sene-i hıcrîyesine kadar.* 1325 Mekteb-i Harbiyye Matbaası. 3 + 92 s., 19 pl. 4° (B/9826).

MAJER, HANS GEORG: *Das Osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675. 1. Cilt.* Wien 1984 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 68 s., 224 s. Ek. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Bundesministerium für Wissenschaft und

Forschung: Österreichische Nationalbibliothek Cod. Mixt. 683. 4° (B/9829-1).

Manaqeb-e Owhad Al-Din Hāmed Ibn-e Abi-Ayfakhr-e Kermāni. Yay.: E. Yar-Shater. Haz.: B. Forouzānfar. Tehran 1969 Tehran Üniversity Press. 4 + 317 s., fotokopi. = Persian Texts Series No: 38. 8° (A.V/619).

MANGO, CYRIL: *Byzantium. The Empire of New Rome.* London 1980 Weidenfeld and Nicolson. XIII + 334 s., 12 pl. 8° (A.IV/8811).

MANTRAN, ROBERT: *L'Echo de la Bataille de Lepante à Constantinople.* II Mediterraneo Nella Seconda Metà del '500 Alla Luce di Lepanto'dan ayrı bs. Firenze 1974 Leo S. Olschiki Editore. S. 243-256. 8° (A.V/636).

MASALA, MARIA: *Medicina Populare Turca.* Bologna 1985 Capelli Editore. 127 s. 8° (A.V/725).

MCGOVERN, PATRICK E.: *The Late Bronze and Early Iron Ages of Central Transjordan: The Baq'ah Valley Project., 1977-1981.* Hanover 1986 The Sheridan Press. XXII + 365 + 5 s., 80 pl. = University Nuseum Monograph 65. 4° (B/9840).

MCNEILL, WILLIAM H.: *Dünya Tarihi. Çev.: Alaeddin Şenel.* İstanbul 1985 Doyuran Matbaası. 487 s. = Kaynak Yayınları: 51. 8° (A.V/611).

Mehmet Kardeş Hayatı ve Eserleri. Haz.: Selâhaddin Kardeş-Mehmet Kardeş. Kayseri 1983 Emek Matbaacılık. 43 s. = Erciyes Dergisi Yay.: 5. 8° (A.V/669).

MEISL, DR. JOSEF: *Geschichte der Juden in Polen und Russland.* Berlin 1921 C.A. Schwetschke und Sohn. XII + 342 s. 8° (A.V/766).

Memoires Couronnés et Autres Mémoires. Bruxelles 1861 Imprimeur de L'Académie Royale. 156 s., fotokopi. = Collection in. 8.-Tome XI. 8° (A.V/709).

MERT, YRD. DOÇ. DR. ÖZCAN: *Bibliyografya.* Belleten, C. XLVII (1983) Sayı: 186'dan ayrı bs. Ankara 1984 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 607-609. 8° (A.V/748).

MERT, ÖZCAN: *Osmanlı Belgelerine Göre Banco di Roma'nın Trablusgarb'daki Faaliyetleri.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 829-847. 8° (A.V/812).

METZGER, THÉRÉSE ET MENDEL: *La Vie Juive au Moyen Age. Illustrée par les manuscrits hébraiques enluminés du XIIIe au XVIe siècle.* Fribourg 1982 Office du Livre. 320 s., res. 4° (B/9855).

MEVLÂN-ZADE RIF'AT: *Türkiye İnkılabının İçyüzü. 2 Cilt beraber.* Halep 1929 174 + 144 s., 1 hr. 8° (A.V/654-1,2).

MİRALAY MEHMED ARİF BEY: *Anadolu İnkılâbı. Milli Mücadele Anıları (1919-1923). Yayına Haz.: Bülent Demirbaş.* İstanbul 1987 Çelikcilt Matbaası. 158 s. = Arba Tarih/Anı Dizisi: 1. 8° (A.V/533).

Modern Grekisk Poesi. En antologi (slutet av 1700-talet till andra världskrigets början). Partille 1987 Paul Åströms förlag. 473 s. = Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book 52. 8° (A.V/802).

MONNIER, HENRY: *Etudes de Droit Byzantin.* London 1974 Variorum Reprints. 672 s. 8° (A.V/602).

MONTEIL, VINCENT: *L'Islam Noir.* Paris 1964 Editions du Seuil. 367 s., 1 hr., 2 pl. 8° (A.V/624).

Muqarnas. An Annual on Islamic Art and Architecture. 4. Cilt. Edited: Oleg Grabar. Leiden 1987 E.J. Brill. 197 s. 4° (B/9234-4).

MÜLLER—KARPE, HERMANN: *Frauen des 13. Jahrhunderts V.Chr.* Mainz 1985 Verlag Phillip von Zabern. 201 s., 10 pl., res. = Kulturgeschichte der Antiken Welt Band: 26. 8° (A.V/776).

MYLONAS, GEORGE E.: *Mycenae Rich in Gold. Yay.: George A. Chrispoulos-John C. Bastias.* Athens 1983 Ekdotike Athenon S.A. 269 s., res., 1 plan. 4° (B/9862).

NALBANTOĞLU, MUHİDDİN: *Fatih Sultan Mehmed. Çocukluğu, Gençliği, Zaferleri.* İstanbul 1987 Baysan Matbaası. 92 s. = Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. 8° (A.V/609).

NASHEF, KHALED: *Rekonstruktion der Reiserouten zur Zeit der altassyrischen Handelsniederlassungen.* Wiesbaden 1987 Dr. Ludwig Reichert Verlag. VIII + 82 s., 1 hr. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 83. 8° (A.V/747).

NASKA, KALIOPI: *Ismail Qemali në Lävizjen Kombätare Shqiptare.* Tiranä 1987 Kombinati Poligrafik. 249 s., 1 res. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti I Historisë. 8° (A.V/806).

Nasreddin Hoca Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme. Haz.: A. Esat Bozyiğit. Ankara 1987 Başbakanlık Basımevi. 124 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yay.: 79; Biyografiler-Bibliyografyalar Dizisi: 16. 8° (A.V/568).

NAUDON, PAUL: *Histoire générale de la Franc-Maçonnerie. 2. bs.* Suisse 1987 Office du Livre. 251 s. 4° (B/9845).

NDIAYE, DR. MAMADOU: *L'Enseignement Arabo-Islamique au Senegal.* İstanbul 1985 (1405) Renkler Matbaası. VII + 253 + 4 s. = Centre de Recherches sur L'Histoire, L'Art et la Culture Islamiques; Sources and Studies on "Islam in Africa" series: 1. 8° (A.V/672).

NDIAYE, DR. MAMADOU: *Al-Ta'lım al 'Arab al-Islāmī fī al-Sanagāl.* İstanbul 1985 (1405) Renkler Matbaası. VII + 253 + 4 s. = Centre de Recherches sur l'Histoire, L'Art et la Culture Islamiques; Sources and Studies on "Islam in Africa" series: 1. 8° (A.V/672).

NINOV, NINO: *History of Bulgaria. In Three Lectures.* Sofia 1982 Sofia Press. 63 s. 8° (A.V/733).

NONEV, BOGOMIL: *Voyage a Travers les Siecles . Çev.: Yordanka Bossolova.* Sofia Sofia Presse. 142 + 3 s. 8° (A.V/731).

OBERLING, PIERRE: *Bellapais'e Giden Yol. "Kıbrıs Türklerinin Kuzey Kıbrıs'a Göçü." Çev.: Mehmet Erdoğan.* Ankara 1987 Gnkur Basımevi. XIII + 213 s. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A.V/707).

Oikumene. Studia ad Historiam Antiquam Classicam Spectantia. 5. Cilt. Budapest 1986 Akadémiai Kiado. 391 s. 8° (A.V/710-5).

Olaylarla Türk Dış Politakası 1919-1973/1973-1983. 6. bs. Ankara 1987 A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Basım-Yayın Yüksekokulu Basımevi. XVIII + 608 s. = Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. 558. 8° (A.V/562-1, 2).

ONAT, AYŞE: *Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S. 220).* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 611-624. 8° (A.V/821).

XIV. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları (29-30 Mayıs 1986) Trabzon. İmar Planlama Mevzuatı ve Uygulaması. Ankara 1987 A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Basın-yayın Yüksekokulu Basımevi. V + 114 s. = Ankara Üniversitesi Siyasal bilgiler Fakültesi Yay.: 560; S.B.F. İskân ve Şehircilik Araştırma Merkezi Yay.: 16. 8° (A.V/561).

OMAR RIZA KAHALA: *Mu'cam al-Muallifin Terācim Musannifi al-Kutub al-Arabiyya. 15 Cilt.* Beyrut Dar-ū ihyā' al-Taras al-Arabī. 8° (A.V/512).

Oriental Carpet and Textile Studies II. 2. Cilt: Carpets of the Mediterranean Countries. 1400-1600. Ed.: Robert Pinner-Walter B. Denny. London 1986 Hali OCTS Limited. 4 + 306 s., 1 hr. 8° (A.V/239-2).

Orientalische Fremde: Berichte deutscher Türkeireisender des späten 19. Jahrhunderts. Yay.: Ulrich Erker-Sonnabend. Bochum 1987 Studienverlag Dr. N. Brockmeyer. 5 + 132 s = Materialia Turcica Beiheft: 8. 8° (A.V/590).

ORMAN, DR. SABRİ: *Gazālî'nin İktisat Felsefesi.* İstanbul 1984 Acar Matbaacılık. 193 + 3 s. = İnsan Yayınları: 5; İnceleme ve Araştırma Dizisi: 2. 8° (A.V/507).

The Ottoman Empire and its Tributary States (Excepting Egypt), With a Sketch of Greece. Der.: W.S. Cooke. Amsterdam 1968 B.R. Grüner. VII + 195 s., 3 hr. 8° (A.V/650).

ÖNDER, MEHMET: *Konya ve Çevresinde Söylenen Fıkralı Atasözleri ve Tekerlemeler.* Türk Folkloru Araştırmaları 1987'den ayrı bs. Ankara 1987 Sevinç Matbaası. S. 75-80. 8° (A.V/724).

ÖNDER, MEHMET: *Mevlâna'dan Sonra Çelebi Hüsameddin.* Selçuk Üniversitesi 2. Millî Mevlâna Kongresi 3-5 Mayıs 1986'dan ayrı bs. Konya 1986. S. 19-26. 8° (A.V/711).

ÖTÜKEN, ADNAN: *İki Yılda 600 den Fazla Yazı (Bibliyografya).* Ankara 1968 Ayyıldız Matbaası. 29 s. = Türk Dili İçin Millî Mücadele: 3. 4° (B/9828).

ÖYMEN, HIFSIRRAHMAN RAŞİT: *Eğitime Giriş. 1. Cilt.* Ankara Yeni Desen Tic. Ltd. Şti. Matbaası. 79 s. 8° (A.V/642).

ÖZDEMİR, DR. RİFAT : *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo Ekonomik Yapısı) 1785-1840.* Ankara 1986 Gaye Mat. San. ve Tic. 329 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 694; Kültür Eserleri Dizisi: 59. 8° (A.V/783).

ÖZEK, ÇETİN: *Devlet ve Din.* İstanbul Ada Yayınları. 701 s. 8° (A.V/527).

ÖZERDİM, SAMİ N.: *Atatürk'ü Okuma Kılavuzu.* Ankara 1987 Doğuş Matbaacılık ve Tic. 24 s. = Türkiye Kemalist Yazarlar ve Sanatçılar Derneği Yay.: No.: 8. 8° (A.V/797).

ÖZET, AYNUR : *Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Cam Örnekleri İle Antik Çağda Cam Yapımı.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 587-609, 4 pl. 8° (A.V/832).

ÖZGÜÇ, NİMET: *Samsat Mühürleri.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 429-439, 4 pl. 8° (A.V/811).

ÖZGÜNEL, COŞKUN: *Selçuk Arkeoloji Müzesinde Saklanan Miken Pyxisi ve Düşündürdükleri.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 535-547, 2 pl. 8° (A.V/815).

ÖZSEZGİN, KAYA: *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi. 3. Cilt.* İstanbul 1982 Tilgat Ofset. 176 s. 4° (B/708-3).

PAKSOY, H. B: *Sincanda Milliyet Politikası. Çev.: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat.* Ankara 1987 O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 6 s. = O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 37. 8° (A.V/553).

PAPADOPOULOS ST. J.: *Les Ecrivains Grecs et Leur Résistance au Fascisme Pendant la Seconde Guerre Mondiale.* Panepistemo Ioanninon'dan ayrı bs. Ioanina 1983. S. 153-159. 8° (A.IV/9578).

Papers of the Symposium Held at the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences Nové Vozoukany October 28-31, 1985. Nitra 1986 Reprographic Centre of the Archaeological Institute. 180 s. = Acta Interdisciplinaria Archaeologica Tomus IV. 4° (B/9841).

Papers on Derivation in Uralic. Szegeder und Turkuer Beiträge zur Uralischen Derivation. Szeged 1987 Universitas Szegediensis de Atila József Nominata. 96 s. = Studia Uralo-Altaica 28. 8° (A.V/801).

Papyri Helsingienses I. Ptolemäische Urkunden. 1. Cilt. Yay.: Jaakko Frösén. Helsinki 1986 Societas Scientiarum Fennica. 164 s., 41 pl. = Commentationes Humanarum Literarum 80; 1986. 8° (A.V/596-1).

Le Paradis Perdu. Saint-Germain Imprimerie D. Bardin. XI + 335 s. 8° (A.V/627).

PECORELLA, PAOLO EMILIO: *La Cultura Preistorica di Iasos in Caria.* Roma 1984 Giorgio Bretschneider Editore. 139 s., fotokopi, 29 lev., 8 şek. = Archaeologica 51. 4° (B/9825)

PELLIOT, PAUL—LOUIS HAMBIS: *Histoire des Campagnes de Gengis Khan. Cheng-Wou Ts'in-Tcheng Lou. 1 Cilt.* Leiden 1951 E.J. Brill. XXVII + 485 s., fotokopi. 8° (A.V/614).

Pensées de Pascal et de Nicole. Eure Typographie de H. Firmin Didot. XXXVI + 504 s., 1 pl. 8° (A.V/622).

PETRY, CARL F.: *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages.* Princeton 1981 Princeton University Press. XXIV + 475 s. 8° (A.V/515).

POMORSKA, IRENA : *Les Flabelliféres à la Droite du Roi en Égypte Ancienne. Nosiciele Wachlarza po Prawick Kròla w Starożytnym Egipcie.* Varsovie 1987 Éditions Scientifques de Pologne. 236 s. = Akadèmie Polonaise des Sciences Comité des Etudes Orientales. 8° (A.V/597).

POPPE, NİKOLAUS : *Mongolische Epen XI. Übersetzung von neun Gesängen aus der Sammlung Zanh'r, II. bot'.* Wiesbaden 1985 Otto Harrassowitz. 209 s. = Asiatische Forschungen Band: 89. 8° (A.V/576).

PREDA, CONSTANTIN—MIHAI BUTOI : *Geto-Dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprîncenata.* Bucureşti 1986 Editura Academiei Republicii Socialiste România. 199 s., pl. = Academia de Ştiinte Sociale şi Politice a Republicii Socialiste România, Institutul de Arheologie Biblioteca de Arheologie XLVII. 8° (A.V/687).

PRIFTI, KRISTAQ : *Dervish Hima (1872-1928).* Tiranä 1987 Kombinati Poligrafik. 269 s., 1 res. 8° (A.V/803).

Problems of International Cultural Cooperation. From Helsinki to Madrid. Ed.: Lilia Todorova. Sofia 1982 Sofia Press. 274 s. = Bulgarian Academy of Sciences Institute of International Relations and Socialist Integration. 8° (A.V/729).

PROHOROFF III. WILLIAM : *A Brief History of the True Christian Church and Its Last Great Leader. "Maxcim Gavrilovich Rudometkin" King of Spirits Leader of the New Isrealites (True Spiritual Christian Molokans of Leapers and Jumpers). 1. Cilt.* Sacramento 1978 Image Printing. 479 s., res. 8° (A.V/789-1).

Provence Rhodanienne et Littorale. Yönetici: E. Bénévent . Paris 1931 Librairie Armand Colin. 35 s., 1 res. = Congrès International de Gèographie. 8° (A.V/638).

PUCCI, PIETRO: *Odysseus Polutropos. Intertextual Readings in the Odyssey and the Iliad.* Ithaca 1987 Cornell University Press. 262 s. = Cornell Studies in Classical Philology Vol.: XLVI. 8° (A.V/594).

PULAHA, SELAMİ : *Die Autochthonie der Albaner in Kosova und die Sogenannte Aussiedelung der Serben Gegen Ende des 17. Jahrhunderts.* Tirana 1986 Verlag "8 Nàntori". 86 s. 8° (A.V/805).

PUTO, ARBEN: *Çështja Shqiptare në Aktet Ndërkombatare të Periudhës sa Imperializmit. Përmbledhje dokumentesh me një vështrim historik. 2. Cilt: (1912-1918).* Tiranë 1987 Kombinati Poligrafik. 685 s. 8° (A.IV/8577-2).

QUATAERT, DONALD : *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908). Çev. Sabri Tekay.* Ankara 1987 Maya Matbaacılık Yayıncılık. 139 s. = Yurt Yayınları: 14; Türkiye Araştırmaları Dizisi: 13. 8° (A.V/532).

Qui et Pourquoi des "Assassinés" Témoignent. Sofia 1987 Sofia Presse. 51 s. 8° (A.V/740).

RASTEGAR, N.—W. SLAJE: *Uto von Melzer (1881-1961). Werk und Nachlass eines österreichischen Iranisten.* Wien 1987 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 113 s., 4 ek, 2 pl. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Sitzungberichte, 477. Band; Veröffentlichungen der Iranischen Kommission Herausgegeben von Monfred Mayrhofer Nr. 20. 8° (A.V/585).

Reallexikon der Assyriologie; und Vorderasiatischen Archäologie. Yay.: E. Ebeling-B. Meissner. 7. Cilt. 1 ve 2. Kısım. Berlin 1987 Walter de Gruyter. 160 s. 8° (A.IV/8863-7).

Recent Archaeological Discoveries in Japan. Ed.: Tsuboi Kiyotari. Çev. Gina L. Barnes. Tokyo 1987 Itinode Printing. XIII + 108 s., 10 pl. =The Centre for East Asien Cultural Studies. 4° (B/9836).

Recherches sur la Culture en Mesie et en Thrace Bulgarie I^e-IVe Siecle. Sofia 1987 Editions de L'Academie Bulgare des Sciences. 200 s., 39 pl. = Bulletin Del'Institut D'Archeologie XXXVII. 4° (B/9864).

RECKTENWALD, HORST CLAUS: *Adam Smiths Paradigmen-Bewährtes und Unvollendetes.* Mainz 1986 Akademie der Wissenschaften und der Literatur. 39 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1986 Nr. 4. 8° (A.V/588-4).

RECKTENWALD, HORST CLAUS: *Das Selbstinteresse-Zentrales Axiom der ökonomischen Wissenschaft.* Mainz 1986 Akademie der Wissenschaften und der Literatur. 26 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1986 Nr. 2. 8° (A.V/588-2).

RECKTENWALD, HORST CLAUS—PAUL ABRAHAM SAMUELSON : *Thünen-ein Klassiker in unserer Zeit.* Mainz 1986 Akademie der Wissenschaften und der Literatur. 69 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenchaftlichen Klasse Jahrgang 1986 Nr. 6. 8° (A.V/588-6).

Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri. Haz. Abdullah Uçman. Ankara 1982 Hacettepe Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Döner

Sermaye İşletmesi. 379 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 515; Kültür Eserler Dizisi: 24. 8° (A.V/516).

RIZKULLAH MANKARYŪS AL-SAYRAFI: *Tarīh Duval al-İslām.* Mısır 1907 (1325) Matbaa al-Hilal bil'Facala. 6 + 439 + 4 + 375 + 387 s. 8° (A.V/644-1-3).

RIIKONEN, H. K. : *Menippean Satire as a Literary Genre with special reference to Seneca's Apocolocyntosis.* Helsinki 1987 Ekenas Tryckeri. 58 s. = Commentationes Humanarum Litterarum 83 1987. 8° (A.V/683).

ROBERT DE CLARİ : *Li Estoires de Chiaus qui Conquisent Coustantinoble. Ed.: P. Riant.* Paris 1868 Jouaust. 87 s. 4° (B/9834).

Russkoye Serebro. XIV naçalo XX veka iz Fondov Gosudarstvennıh Muzeyev Moskovskovo Kremlya. Moskva 1984 "Sovetskaya Rossiya". 249 s. 4° (B/9810).

RYCAUT, PAUL : *The Present State of the Ottoman Empire. Turkish Politie, Mahometan Religion, Military Discipline. 3. Cilt.* London 1670 John Starkey/Henry Brome. 6 + 216 s., 2 pl. 4° (B/9843-3).

RYWKIN, MICHAEL : *İktidar ve Etnik Gruplar: Özbekistan'da Bölge ve İllere Göre Parti Üyelikleri (1983/84). Çev.: H. Canan Özkal.* Ankara 1987 O.D.T.Ü. Mimarlık Fak. Basım İşliği. 38 s. = O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yay. No: 38. 8° (A.V/737).

SAİD HALİM PAŞA: *İslam ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar. Haz.: N. Ahmet Özalp.* İstanbul 1987 Pınar Matbaacılık. 80 s. = Pınar Yayınları: 38. 8° (A.V/537).

SALEH, MOHAMED—HOURIG SOUROUZIAN : *Offizieller Katalog Die Hauptwerke im Ägyptischen Museum Kairo. Fotoğraflar: Jürgen Liepe.* Mainz 1986 Verlag Phillpp von Zabern. 268 s., 12 pl., res. 8° (A.V/773).

SAMİĆ, JASNA : *Dîvân de Kâimî. Vie et oeuvre d'un poète bosniaque du XVIIe siècle.* Paris 1986 Institut Français D'Etudes Anatoliennes. 280 s. = Editions Recherche sur les Civilisations "Synthèse" no 24. 4° (B/9822).

SANDWITH, HUMPHRY: *A Narrative of the Siege of Kars.* London 1856 John Murray, Albemarle Street. IX + 348 s., 2 hr. 8° (A.V/749).

SAVORY, ROGER M.: *Studies on the History of Şafawid Iran.* London 1987 Variorum Reprints. XIII + 302 s. 8° (A.V/600).

SCHENK, PETER : *Die Zurücklassung der Herakles. Ein Beispiel der epischen Kunst des Valerius Flaccus (Argonautica III 598-725).* Mainz 1986 Akademie der Wissenschaften und der Literatur. 47 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1986 Nr. 1. 8° (A.V/588-1).

SCHÖNE, ANGELIKA : *Der Thiasos. Eine ikonographische Untersuchung über das Gefolge des Dionysos in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jhs. v. Chr.*

Göteborg 1987 Paul Åströms Förlag. VI + 329 s., 31 lev. = Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book 55. 8° (A.V/662).

SCHRÖDER, WERNER : *Vom, Rheinauer Paulus' zur, Millstëtter Sündenklage'. Aspekte der Poetisierung volkssprachiger kirchlicher Gebrauchstexte im frühen 12. Jahrhundert.* Mainz 1986 Akademie der Wissenschaften und der Literatur. 71 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur; Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1986 Nr. 3. 8° (A.V/588-3).

SCHWINGE, ERNST-RICHARD : *Goethe und die Poesie der Griechen.* Mainz 1986 Akademie der Wissenschaften und der Literatur. 59 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1986 Nr. 5. 8° (A.V/588-5).

SEİDL, URSULA : *Iranische Denkmäler 12,2. Iranische Felsreliefs H: Die Elamischen Felsreliefs von Kurangun und Naqs-e Rustam. Ek: P.O. Skjaervo.* Berlin 1986 Dietrich Reimer Verlag. 25 s., 18 pl., 2 plan. 2° (C/544-12,2).

VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı 26-30 Mayıs 1986. 2 Cilt. Ankara 1987 Başbakanlık Basımevi. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 8° (A.V/582-1,2).

SERJEANT, R. B. : *Studies in Arabian History and Civilisation.* London 1981 Variorum Reprints. 350 s. 8° (A.V/605).

The 17th International Byzantine Congress Abstracts of Short Papers. Washington, D.C., August 3-8 Dumbarton Oaks/Georgetown University. 397 s. 8° (A.V/653).

The 17th International Byzantine Congress Major Papers. Dumbarton Oaks/Georgetown University Washington, D.C., August 3-8, 1986. New Jersey 1986 Bookmart Press. 736 s. 8° (A.V/652).

SHAMS, GLORIANNE PIONATI : *Some Minor Textiles in Antiquity.* Göteborg 1987 Paul Åströms Förlag. III + 44 s. = Studies in Mediterranaen Archaeology and Literature Pocket-book 48. 8° (A.V/546).

SHPUZA, GAZMEND : *Ataturku dhe Shqiptarët (Marrëdhëniet shqiptaroturke dhe jehona e revolucionit qemalist në Shpipëri në vitet 20-30 të shekullit tonë).* Tiranë 1987 Kombinati Poligrafik. 140 s. 8° (A.V/807).

SHRİNE, EDOMİTE : *Discoveries from Qitmit in the Negev.* Jerusalem 1987 Hamakor Press. 60 s., res. 8° (A.V/689).

SIJELMASSI, DR. MOHAMED : *Les Arts Traditionnels au Maroc.* Courbevoie 1986 ACR Edition Internationale. 264 s., res. 4° (B/9817).

SILVERSTOLPE, G. WESTIN : *Svenskt Näringsliv i Tjugonde Seklet.* Stockholm 1933 Kooperativa Förbundets Bokförlag. 255 s. 8° (A.V/631).

SIMON, RACHEL : *Libya Between Ottomanism and Nationalism. The Ottoman Involvement in Libya during the War with Italy (1911-1919).* Berlin 1987 Kla-

us Schwarz Verlag. 5 + 398 s. = Islamkundliche Untersuchungen Band: 105. 8° (A.V/670).

Sovyet Askeri Gücü 1987. 6. bs. Ankara 1987 Barok Ofset Matbaacılık. 159 s., res. 4° (B/9858).

SOYSAL, İLHAMİ : *20 Yüzyıl Türk Şiiri Antolojisi. 2. bs.* Ankara 1983 Olgaç Basımevi. 430 s. = Bilgi Yayınları, Antoloji Dizisi: 1. 8° (A.V/511).

SOYSAL, İSMAİL : *General de Gaulle'ün Türkiye'yi Ziyareti (25-30 Ekim 1986).* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 949-964. 8° (A.V/823).

SOYSAL, ÖZER : *Cumhuriyet ve Kütüphaneciliğimiz 1923'ten 1963'e.* Kütüphanecilik Dergisi Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları Sayı: 1'den ayrı bs. İstanbul 1987 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S.17-78. 8° (A.V/635).

SÖNMEZ, AV. DR. ÂBİDİN : *Rasûlullah'ın Diplomatik Münâsebetleri ve Sulh Muâhedeleri.* İstanbul 1984 Bayrak Matbaası. 304 s. = İnkılâp Yayınları: 6. 8° (A.V/757).

SÖNMEZ, AV. DR. ÂBİDİN : *Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Mektupları.* İstanbul 1984 Bayrak Matbaası. 207 s., 2 pl. = İnkılâp Yayınları: 5. 8° (A.V/758).

SÖNMEZ, MUSTAFA : *Türkiye Ekonomisinde Bunalım. 2. Cilt, 12 Eylül ve Sonrasının Ekonomi Politiği. 2. bs.* İstanbul 1986 Pano Matbaacılık. 338 + 3 s. = Belge Yay.: 18. 8° (A.V/502-2).

SÖZEN, METİN : *The Evolution of Turkish Art and Architecture. Haz.: İlhan Akşit.* İstanbul 1987 Mısırlı Matbaacılık. 336 s., res. 4° (B/9818).

STIERLIN, HENRI : *Comprendre l'Architecture Universelle. 2 Cilt.* Fribourg 1977 Office du Livre. res., şekil. 4° (B/9849).

STOJAKOVIĆ, MOMCİLO : *Branicevski Tefter. Poimenicni popis pokrajine Branicevo iz 1467. godine.* Beograd 1987 GRO "Prosveta". 3 + 305 s., 2 hr., 146 tablo. = Institut D'Histoire. Recueil des Materiaux et des Ecrits en Langues Orientales Livre 3. 8° (A.V/796).

STRIBRNY, CLAUDIA : *Die Herkunft der Römischen Werksteine aus Mainz und Umgeburg. Vergleichende Petrographische und Geochemische Untersuchungen an Skulptierten Kalksteinen.* Mainz 1987 Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. VII + 106 s., 35 pl. = Corpus Signorum Imprii Romani Corpus der Skulpturen der Römischen Welt Deutschland Band II, 8. 4° (B/9859).

STRONACH, DAVID : *Pasargadae. A Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies From 1961 to 1963.* Oxford 1978 Oxford University Press. XII + 326 s., 1 hr., 192 pl. 4° (B/9863).

SÜMER, PROF. DR. FARUK : *Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 651-665. 8° (A.V/828).

Svecani Skup u Povodu 150-e Obljetnice Rodenja. Akademika Baltazara Bogišića. Odrzan u Cavtatu 11. svibnja 1985b Yay.: Hodimir Sirotković. Zagreb 1986 Informator Tiskara "Zagreb". 2 + 67 s., 17 res. = Jugoslavenska Akademija Znanosti I Umjetnosti. 8° (A.V/836).

SVEZAK, PRVİ : *Popis Isdanja Jugoslavenske Akademije Znanosti I Umjetnosti 1867-1985. U Povodu 120. Godisnjice Osnutka Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti.* Zagreb 1986 Mladost OOUR Tiskara. XI + 503 s. = Izdanja Knjiznice Jugoslavenske Akademije Znanosti I Umjetnosti Sv. 5. 8° (A.V/837).

SWIETOCHOWSKİ, TADEUSZ : *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community.* Cambridge 1985 Cambridge University Press XIII + 256 s. 8° (A.V/589).

ŞELTUT, M. MUHAMMED—M. ALİ ŞAYİS : *Mukayeseli Mezhepler Hukuku. Çev.: Dr. Sait Şimşek.* İstanbul Emek Matbaacılık. 225 s. = İlim Yay.: 6; Fıkıh Dizisi. 5. 8° (A.V/526).

ŞENOCAK, CEMALETTİN : *İslamın Aynasında Türkiye.* Ankara 1987 Doğuş Ltd. Şti. Matbaası. 3 + 312 s. 8° (A.V/790).

Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu. Tebliğler ve Tartışmalar (Tokat 26-29 Haziran 1985). Ankara 1986 Emel Matbaacılık. 308 s. = Türkiye Diyanet Vakfı Yay. No: 36. 8° (A.V/620).

Tahran Notları. Çev.: Ö. Cenap Eren. Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 981-1002. 8° (A.V/830).

TANYELİ, UĞUR : *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim süreci (11.-15.y.y.). Doktora Tezi.* İstanbul 1987 İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi. XIII + 282 s., hr., şek. = İstanbul Teknik Üniversitesi-Fen Bilimleri Enstitüsü. 8° (A.V/770).

TAPİÉ, VİCTOR-L. : *France in the Age of Louis XIII and Richelieu. Çev.: ve Haz.: D. McN. Lockie. Önsöz ve Bibl.: R. J. Knecht.* Cambridge 1984 Cambridge University Press. XXI + 476 s., 1 şema. 8° (A.V/495).

Et-Terkibat fî Tabhi'l-Hulviyyat (Tatlı Pişirme Tarifleri). Haz.: Doç. Dr. Günay Kut. Ankara 1986 Feryal Matbaacılık. XV + 44 s., 16 Ek. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yay.: 69; Gelenek, Görenek ve İnançlar Dizisi: 3. 8° (A.V/570).

THORAU, PETER : *Sultan Baibars I. von Ägypten. Ein Beitrag zur Geschichte des Vorderen Orients im 13. Jahrhundert.* Wiesbaden 1987 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 336 s. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 63. 8° (A.V/785).

THORNTON, LYNNE : *Les Orientalistes. Peintres Voyageurs 1828-1908. Çev.: Jean de la Hogue.* Courbevoie 1983 ACR E'dition. 272 s., res. 4° (B/9815).

Tielbilder. Aus Vier Jahrtausenden. Antiken der Sammlung Mildenberg. Mainz 1983 Verlag Philipp von Zabern. 227 s., res. 8° (A.V/774).

TODOROV, NİKOLAI : *Précis D'Histoire de Bulgarie.* Sofia 1975 Sofia Presse. 104 s. 8° (A.V/739).

TOPCHI : *A Travers L'Orient et L'Occident.* St. Pétersbourg 1888 Imprimerie Trenké et Fusnot. VIII + 183 s. 8° (A.V/649).

Tönnies Fenne's Low German Manual of Spoken Russian Pskov 1607. 3. ve 4. Cilt. Copenhagen 1985 Bianco Lunos Bogtrykkerij. = Dct Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. The Royal Danish Academy of Sciences and Letters. 8° (A.V/808).

Trabzon Doğu Karadeniz Gazete ve Mecmuaları 1869-1928. Der.: Cumhur Odabaşıoğlu. 1987 Karadeniz Gazetesi ve Matbaacılık. 92 s. 8° (A.V/694).

TUNA, ATİLLA: *Bursa Yeni Kaplıca. The Yeni Kaplıca Bath at Bursa.* İstanbul 1987 Kurtiş Matbaası. 92 + 2 s. 8° (A.V/542).

TUNCEL, LÜTFİ F.: *Sivas Valisi Halil Rifat Paşa ve Tenbihnameleri.* Ankara 1987 Sevinç Matbaası. 68 s. = T.C. İçişleri Bakanlığı Yay. Genel Yay. No: 425; APK: 21. 8° (A.V/695).

TUNCER, ORHAN CEZMİ: *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar.* 122 s. 4° (B/9850).

Turkey. A Bibliography of Literature Published in Pakistan and India. Yay.: Hakım Mohammed Said. Karachi 1987 Hamdard University Press. 108 s. 8° (A.V/800).

TÜFEKÇİ, GÜRBÜZ D.: *Atatürk'ün Düşünce Yapısı. Genişletilmiş 3. bs.* Ankara 1986 Olgaç Matbaası. XVI + 300 s. = Turhan Kitabevi Yayınları. 8° (A.V/539).

Türk Folklorundan Derlemeler 1986-1. Ankara 1986 Ankara Üniversitesi Basımevi. 3 + 351 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yay.: 72. 8° (A.V/569).

Türk Halk Şairleri Bibliyografyaları 5: Kaygusuz Abdal (Alâaddin Gaybî) Bibliyografyası. (Hayatı-Eserlerinden Örnekler-Bibliyografya). Haz.: Prof. Dr. Abdurrahman Güzel. 1986 Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. VII + 132 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yay.: 71; Biyografiler-Bibliyografyalar Dizisi: 13. 8° (A. V/528).

Türk Halk Şâirleri Bibliyografyaları 6: Erzurumlu Emrah Bibliyografyası (Hayatı, Sanatı ve Şiirlerinden Örnekler). Haz.: Yard. Doç. Dr. Ali Berat Alptekin. Ankara 1986 Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. 88 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yay.: 74; Biyografiler-Bibliyografyalar Dizisi: 14. 8° (A.V/566).

Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi. 9. Cilt. İstanbul Apa Ofset. S. 2305-2560. 4° (B/9476-9).

T.C. Anayasası. Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun. Anayasa Mahkemesi İçtüzüğü. İnsan Hakları Evrensel Demeci. İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme. Haz.: Yekta Güngör Özden-İsmet Yağcı. Ankara 1987 Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası. 278 s. = Anayasa Mahkemesi Yayınları No: 8. 8° (A.V/690).

Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel İlkelerinden Lâiklik. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 29 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Atatürk Araştırma Merkezi, Atatürk ve Atatürkçülük Dizisi: 4. 8° (A.V/565).

Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Kataloğu. Editör: Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu. Haz.: Dr. Ramazan Şeşen-Cemil Akpınar-Cevad İzgi. İstanbul 1984 Renkler Matbaası. 4 + 525 + 15 s. = İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi; İlim Tarihi-Kaynaklar ve Araştırmalar Serisi. 8° (A.V/664).

Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası, 4. Cilt: 1978-1984. Haz.: Enver Koray. İstanbul 1987 Millî Eğitim Basımevi. 416 + 2 s. = Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları: 627; Yardımcı ve Kaynak Kitaplar Dizisi: 30. 8° (A.II/4878-4).

Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi. Metinler, Kişiler. 1. Cilt. Haz.: İsmail Kara. İstanbul 1986 Yaylacık Matbaası. LXVII + 460 s. = Risâle Yay. Büyük Eserler Dizisi No: 1. 8° (A.V/541-1).

Türkiye'de Kentbilim Eğitimi. Haz.: Prof. Dr. Ruşen Keleş. Ankara 1987 A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. VI + 230 s. = Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.: 561; S.B.F. İskân ve Şehircilik Araştırma Merkezi Yay.: 17. 8° (A.V/560).

TÜRSAN, NURETTİN: *Yunan Sorunu. 3. bs.* Ankara 1987. XIV + 398 s. 8° (A. V/791).

UÇAR, YRD. DOÇ. DR. ŞAHİN: *Patterns and Trends in History.* Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi 1986. Sayı: 3'den ayrı bs. Konya 1986. S. 157-194. 8° (A.V/742).

UERPMANN, HANS-PETER: *The Ancient Distribution of Ungulate Mammals in the Middle East. Fauna and Archaeological Sites in Southwest Asia and Northeast Africa.* Wiesbaden 1987 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 173 s. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe A (Naturwissenschaften) Nr. 27. 4° (B/9838).

ULUDAĞ, SÜLEYMAN: *İslâm Düşüncesinin Yapısı. Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe. 2. bs.* İstanbul 1985 Emek Matbaacılık. 286 s. = Dergâh Yay.: 37; Çağdaş İslâm Düşüncesi: 5. 8° (A.V/524).

Uluslararası Alanda Kıbrıs Türk Toplumunun Siyasi ve İktisadi Meseleleri 3-4 Eylül 1984-The Political and Economic Problems of the Turkish Community of Cyprus in the International Field 3-4 September 1984. İstanbul 1986 Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi. 249 s. = Siyasi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayın: 10; Seminer: 5. 8° (A.V/416).

ULUSOY, A. CELÂLETTİN: *Hünkâr Hacı Bektaş Velî ve Alevî-Bektaşî Yolu. 2. bs.* Ankara 1986 Akademi Matbaası. 309 s., 12 res., 13 Belge. 8° (A.V/752).

Université d'Istanbul Guide de L'Etudiant 1962-1963. İstanbul 1962 Becid Basımevi. 228 s., 11 res. 8° (A.V/639).

III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. 2 Cilt. Ankara 1986 Ankara Üniversitesi Basımevi/Feryal Matbaacılık. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yay.: 77; Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 20. 8° (A.V/543).

ÜLKER, MUAMMER: *Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı. The of Turkish Calligraphy from the beginning up to present. Fen-il-Hat, türkî beyn al-Mādī vā'l Hādır. İng. Çev.: Rauf İsaoğlu.* Ankara 1987 Doğuş Matbaası. 4 + 361 s. 4° (B/9852).

VAMBÉRY, HERMANN: *Reise in Mittelasien.* Leipzig 1865 Nomad Press. XV + 352 s. 8° (A.V/780).

VASİĆ, MILAN: *Osmanlı İmparatorluğunda Martoloslar.* Tarih Dergisi Sayı: XXXI, 1977'den ayrı bs. İstanbul 1978 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 47-64. 8° (A.V/719).

VERBA, SIDNEY: *Harvard University Library Annual Report 1985-1986.* Cambridge 1986. 87 s. 8° (A.V/804).

WACH, JOACHIM: *Din Sosyolojisine Giriş. Çev.: Battal İnandı.* Ankara 1987 Ankara Üniversitesi Basımevi. 3 + 65 s. = A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yay. No: 181. (A.V/794).

WALBERG, GISELA: *Kamares. A Study of the Character of Palatial Middle Minoan Pottery. Gözden geçirilmiş 2. bs.* Göteborg 1987 Paul Åströms Förlag. 203 + 2 s. = Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book 49. 8° (A.V/547).

WALICKI, ANDRZEJ: *Rus Düşünce Tarihi 1760-1900. Aydınlanmadan Marksizme. Lehçe'den ing.Çev.: Hilda Andrews-Rusiecka. İng.'den Türkçe'ye Çev.: Alâeddin Şenel.* Ankara 1987 Başarı Matbaası. XX + 432 s. = V Yayınları. 8° (A.V/769).

WATT, W. MONTGOMERY: *Hz. Muhammed Mekke'de. Çev.: Doç. Dr. M. Rami Ayas-Doç. Dr. Azmi Yüksel.* Ankara 1986 Ankara Üniversitesi Basımevi. IX + 202 s. = A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay. No: 175. 8° (A.V/675).

WEGENER, WALTHER: *Syrien, Irak, Iran.* Leipzig 1943 Wilhelm Goldmann Verlag. 306 s., 16 pl. 8° (A.V/630).

WELLERSHOFF, DIETER: *Das Geschichtliche und das Private. Aspekte einer Entzweiung.* Mainz 1986 Akademie der Wissenschaften und der Literatur. 19 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur; Abhandlungen der Klasse der Literatur, Jahrgang 1986 Nr. 1. 8° (A.V/586-1).

Western Cyprus: Connections. An Archaeological Symposium held at Brock University, St. Catharines, Ontario, Canada March 21-22, 1986. Ed.: David W. Rupp. Göteborg 1987 Paul Åströms Förlag. 4 + 240 s. 4° (B/9844).

WESTFALL, RICHARD S.: *Modern Bilimin Oluşumu. Çev.: İsmail Hakkı Duru.* Ankara 1987 Has-Soy Matbaası. VIII + 184 s. = V Yayınları. 8° (A.V/750).

WINTER, MICHAEL: *Society and Religion in Early Ottoman Egypt. Studies in the Writings of 'Abd al-Wahhāb al-Sha'rānī.* New Brunswick 1982 Transaction Books. IX + 345 s. = The Shiloah Center for Middle Eastern and African Studies; Studies in Islamic Culture and History. 8° (A.V/575).

World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Qur'an Printed Translations 1515-1980. Yay.: Emeleddin İhsanoğlu. Haz.: İsmet Binark-Halit Eren. İstanbul 1986 (1406) Renkler Matbaası. XCIX + 880 + 34 s. = Research Centre for Islamic History, Art and Culture, Bibliographical Series: 1. 8° (A.V/685).

Wörterbuch der Mythologie. Yay.: Egidius Schmalzriedt-Hans Wilhelm Haussig. I. Bölüm: Die Alten Kulturvölker. 22. Kısım. 1987 Klett-Cotta. S. 257-416. 8° (A.IV/9973-1,22).

WRIGHT, JOHN: *Libya: A Modern History. Tıpkı bs.* Baltimore 1983 The Johns Hopkins University Press. 306 s. 8° (A.V/591).

YAKUP, KADRİ: *Flamme und Falter. Ein Derwischroman. Çev. ve Yay.: Annemarie Schimmel.* Köln 1986 Eugen Diederischs Verlag GmbH. 207 s. 8° (A.V/550).

YALDIZ, M.: *Archäologie und Kunstgeschichte Chinesisch-Zentralasiens (Xinjiang).* Leiden 1987 E.J. Brill. XIX + 237 s., 3 şek., 52 pl. = Handbuch der Orientalistik 7: Kunst und Archäologie. 8° (A.V/736).

YAVI, ERSAL: *Tokat (Comana), Niksar (Neocaesarea), Zile (Zela), Artova, Erbaa (Erek), Turhal (Talaura), Reşadiye (İskefsir), Almus (Alumus). İngilizce basımı.* İstanbul 1987 Güzel Sanatlar Matbaası. 184 s., res. 4° (B/9832).

YAVI, ERSAL: *Tokat (Komana), Niksar (Neocaesarea), Zile (Zela), Artova, Erbaa (Erek), Turhal (Talaura), Reşadiye (İskefsir), Almus (Alumus).* İstanbul 1986 Güzel Sanatlar Matbaası. 184 s., res. 4° (B/9831).

Yeni Macaristan. Yay.: Iván Boldizsár. Budapeşte 1943 Danubia. 64 s., 8 res. 8° (A.V/641).

YILDIRIM, YRD. DOÇ. DR. RECEP: *Urartu At Gemleri. Urartäische Trensen.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 441-496, 13 pl. 8° (A.V/825).

YILDIRIM, PROF. DR. SUAD: *Kur'ân'da Ulûhiyyet.* İstanbul 1987 Fatih Gençlik Vakfı Matbaası. XVI + 397 s. = Kayıhan Yayınevi Umumî Neşriyatı Nu: 22; Temel Eserler ve İslâmî Araştırmalar Serisi Nu: 12. 8° (A.V/767).

YILDIZ, DOÇ. DR. SAKIP: *Fatih'in Hocası Molla Gürâni ve Tefsiri, Doçentlik Tezi.* İstanbul Gündoğru Matbaası. 362 s. = Sahaflar Kitap Sarayı Yay.: 5; İnceleme Araştırma: 1. 8° (A.V/764).

YOSHIDA, DAISUKE: *Die Syntax des althethitischen Substantivischen Genitivs.* Heidelberg 1987 Carl Winter Universitätsverlag. IX + 123 s. = Texte der Hethiter Herf: 13. 8° (A.V/656).

YÜCEL, DR. MUSTAFA T.: *Kriminoloji "Suç ve Ceza".* Ankara 1986 Emekli Ofset. 404 + 7 s. = Adalet Teşkilatını Güçlendirme Vakfı Yayını. 8° (A. V/549).

YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: *Kadı Burhaneddin.* Ankara 1987 Semih Ofset. VI + 58 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 755; Türk Büyükleri Dizisi: 36. 8° (A.V/595).

YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: *XVI.XVII. Yüzyıl Edebî Metinlerinde Rastlanan Osmanlı Devlet Yapısı ve Toplum Düzenine Ait Bazı Görüş ve Bilgiler.* Belleten LI, 200 (1987)'den ayrı bs. Ankara 1987 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 897-925. 8° (A.V/818).

120 Godina Jugoslavenske Akademije Znanosti I Umjetnosti. Haz.: Slobodan Kastela. Zagreb 1986 Mladost, OOUR Tiskara. 142 s., 2 res. = Jugoslavenska Akademija Znanosti I Umjetnosti. 8° (A.V/835).

Zanaatkârlar Kanunu (Kanun-nâme-i Ehl-i Hıref). Haz.: Abdullah Uysal. Ankara 1982 Başbakanlık Basımevi. 103 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 498; 1000 Temel Eser Dizisi: 85. 8° (A.V/522).

ZELYUT, RIZA: *Halk Şiirinde Gerçekçilik.* Ankara 1982 Tomurcuk Matbaası. 230 s. = Ayko Yay.: 6; Sanat ve Kültür Dizisi: 4. 8° (A.V/525).

ZGUSTA, LADISLAY: *The Old Ossetic Inscription from the River Zelencuk.* Wien 1987 Verlag der Österreichischen Akademie de Wissenschaften. 69 s., 1 pl. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Phel.-His. Klasse Sitzungsberichte, 486. Band; Veröffentlichungen der Iranischen Kommission Herausgegeben von Manfred Mayrhofer Nr. 21. 8° (A.V/679).

ZHIVKOV, TODOR: *A Great Son of Bulgaria. Reports, articles, speeches and reflections about Georgi Dimitrov.* Sofia 1982 Sofia Press. 364 s. 8° (A.V/734).

ZİYA 'AL-DİN YUSUF BİN YAKUB: *Sak-ı Cedid. Cāmi Anvar al-Sukūk va lāmi al-Ziyā'li-zavi al Şukūk.* İstanbul 1284. 20 + 539 s. 8° (A.V/648).

Zum Problem der Rezeption in den Geisteswissenschaften. Hermann Lange: Das Problem der Rezeption im Recht.-Clemens Zintzen: Das Zusammenwirken von Rezeption und Originalität am Beispiel römischer Autoren. Mainz 1987 Aka-

demie der Wissenschaften und der Literatur. 37 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1986 Nr. 7. 8° (A.V/588-7).

B. DERGİLER *

Acta Asiatica 52 (1987).
Acta Historica XXXII, 1-2 (1986).
Acta Orientalia XL, 2-3 (1986).
Acta Poloniae Historica LIV (1986).
Akkadica LIV (1987).
Alt-Orientalische Forschungen XIV, 1 (1987).
The American Historical Review XCII, 2-4 (1987).
American Journal of Archaeology XCI, 3, 4 (1987).
American West XXIV, 3-5 (1987).
Amme İdaresi Dergisi XX, 1, 2 (1987).
A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi XXXIX, 1-4 (1982-87).
Annales XLII, 2-4 (1987).
Les Annales Archeologiques Arabes Syriennes XXXV (1985).
Annali XLVI, 1-2 (1986); Supp. XLVI, 1 (1986).
Anthropology Today III, 4-6 (1987).
Antike Kunst XXX, 1, 2 (1987).
Antike Welt XVIII, 3, 4 (1987); Sondernumber (1987).
The Antiquaries Journal LXVI, 2-3 (1986).
Archäologischer Anzeiger 3 (1987).
Archeologicke Vyskumy a Nalezy na Slovensku v Roku 1985 (1986).
Archìv Orientàlnì LV, 2, 3 (1987).
Archivo de Prehistoria Levantina XVII (1987).
Archivum Ottomanicum X (1985.
Arctos XX (1986).
Asien Afrika Latein-Amerika XV, 1-4 (1987); Special Ussue 18, 19 (1987).
Askeri Tarih Bülteni XII, 23 (1987):

N. TAŞDELEN, *Büyük Hun İmparatorluğu ve Bilinebilen Askeri Faaliyetleri.* S. 11.

N. GÜNGÖRDÜ, *Osmanlılarda İlk İkâmet Elçilikleri.* S. 35.

T. DOĞANTAN, *XVI. Yüzyıl ile XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Ordusunda Ulaştırma Sınıfının İdari Faaliyetlerinden Kara ve Suyolları Ulaştırması.* S. 43.

* Dergilerde yalnız, Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

R. BOZKURT, *Nizip Muharebesi (23-24 Haziran 1839).* S. 57.
S. O. TANSEL, *İngilizlerin Gözüyle Çanakkale Muharebeleri.* S. 65.
E. AKÇORA, *Bingöl Vilayeti'nin Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadelemizdeki Yeri.* S. 79.
M. ERENDİL, *Ekonomik Gücün Türk İstiklâl Harbindeki Uygulaması.* S. 89.
N. ÖZDEMİR, *Milli Mücadele Başlarında Türk Demiryolları.* S. 95.
N. BAYCAN, *Mareşal Fevzi Çakmak.* S. 103.
C. ÖZKAN, *İkinci Dünya Savaşı'nın Finansmanı.* S. 125.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi III, 7 (1986):
7—R. KAYNAR, *Atatürk ve Milli Birlik.* S. 1.
S. İLHAN, *The Universality of Atatürk.* S. 5.
T. FEYZİOĞLU, *Milli Kurtuluş Önderi Atatürk ve Milletlerarası Etkisi.* S. 13.
İ. GİRİTLİ, *Samsun'da Başlayan ve İzmir'de Biten Yolculuk. (1919-1922).* S. 49.
F. ERGİN, *Birinci Dünya Savaşı'nda ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler.* S. 59.
M. EROĞLU, *Milli Birlik ve Beraberlik.* S. 85.
C. ENGİNSOY, *Çok Yönlü Tarihi Kişiliği ile Atatürk.* S. 127.
Y. TÜMERDEM, *Atatürk ve Çağdaş Türk Kadını.* S. 151.
B. TÜNAY, *Atatürk ve Cumhuriyet.* S. 135.
C. AKÇAKAYALIOĞLU, *Cumhuriyet Öncesine Genel Bir Bakış ve Atatürk İnkılâbında Yöntem.* S. 171.

Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurum Bülteni Ekim (1985); 2-4 (1986); 5, 6 (1987).
Athenaeum LXXV, III-IV (1987).
Avrupa 109, 110 (1987).
Aziya i Afrika Segodny 9-12 (1987).
Berytus Archaeological Studies XXXIII (1985).
Biblica LXVIII, 3, 4 (1987).
Biblical Archaeologist L, 1, 2 (1987).
Bibliotheca Orientalis XLIII, 3-4 (1986).
The Bodleian Library Record XII, 4 (1987).
Boreas X (1987).
British Book News April, June, July, August, September, October, November (1987).
Bulgarian Historical Review 3 (1987).
Bulletin Archèologique XIX (1983).
Bulletin de Correspondance Hellènique CXI, 1 (1987).
Bulletin d'Information 14 (1987).
Bulletin of the American Schools of Oriental Research 267 (1987).
Bulletin of the National Museum of Ethnology XII, 1 (1987).

Bulletin of the School of Oriental and African Studies I, 2 (1987).
Bulletin Signalètique XLI, 1-2, 3 (1987).
Bulletin Societe d'Histoire et d'Archeologie de Geneve XVIII (1985).
Bulletins et Mémoires de la Sociètè d'Anthropologie de Paris IV, 1, 2 (1987).
Byzantinische Zeitschrift LXXIX, 2 (1986).
Byzantino Slavica XLVIII, 1 (1987).
Byzantion LVII, 1 (1987).
Cahiers de Civilisation Mèdièvale XXX, 3 (1987).
The Central Asian Newsletter VI, 2-5 (1987).
Compte Rendu LXI (1987).
Compte Rendu Novembre-Decèmbre (1986).
Cultura Antiqua XXXIX, 3-8 (1987).
Culture Populaire Albanaise 7 (1987).
Çukurova Üniversitesi Bülteni I, 6 (1986).
Dania Poly Glotta 18 (1986).
Danubian Historical Studies I, 2 (1987).
Deutfche Nationalbibliographie 18-42 (1987); I-III (1987); 1-13, 14-26 (1987).
Devlet Su İşleri Dergisi 307-308 (1987).
Al-Dırāsat Al-Islāmiyyāh XXII, 2 (1987).
Dumbarton Oaks 1983-1985 (1987).
Durham Üniversity Journal LXXIX, 2 (1987).
East Asian Cultural Studies XXVI, 1-4 (1987).
East European Quarterly XXI, 2, 3 (1987).
Emel 160-162 (1987).
160—E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi (XXVIII). S. 29.*
162—E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi (XXIX).* S. 39.
The Encyclopaedia of Islam VI, 101-104 (1987).
Encyclopèdie de L'Islam VI, 101-102 (1987).
Epigraphica Anatolica 9 (1987).
Erciyes 112-115 (1987).
Erciyes Eğitim ve Hizmet Vakfı Bülteni 1 (1987).
Eski Eserler ve Müzeler Bülteni 9 (1987).
Ethnologie Française XVII, 1 (1987).
Etudes Balkaniques 2, 3 (1987).
Excavations and Surveys in Israel 1986 V, 88-89 (1986).
Expedition XXVIII, 2, 3 (1986).
Faravid 10 (1986).
Finskt Museum 93 (1986).
The Florida Anthropologist XL, 1-3 (1987).
Genava XXXV (1987).

The German Tribune XXVI, 1279-1290, 1292, 1294-1303 (1987).
Germenia LXV, 2 (1987).
Gjuha Jone VII, 1-2 (1987).
Godisnik Annuare de L'Universite de Sofia LXXVII (1987).
Godişen Zbornik Annuaire XL, 14 (1987).
Godisnjak XXXIV (1986).
Görüş 3-8 (1987).
Hamdard Islamicus X, 2, 3 (1987).
Hamizrah Nehedash XXI, 121-124 (1986).
Harvard Journal of Asiatic Studies XLVII, 1 (1987).
Hebrew Union College Annual LVII (1986).
Hesperia LVI, 2, 3 (1987).
Histoire Archeologie et Ethnographie 1 (1987).
Historical Research LX, 142 (1987).
History of Religions XXVI, 4 (1987), XXVII, 1, 2 (1987).
L'Homme XXVII, 3, 4 (1987).
İcmal 46, 48-52 (1987).
İkibine Doğru 26, 27 (1987).
İlâhiyat Fakültesi Dergisi XXIX (1987).
İlgi XXI, 49, 50 (1987).
Iliria XVI, 2 (1986).
The Illustrated London News LXX, 46-49 (1985).
Indiane Foreign Review XXIV, 18-20 (1987).
International Journal of Anthropology, II, 1, 2 (1987).
International Journal of Middle East Studies XIX, 2, 3 (1987).
Inventaria Archaeologica Pologne LVII, 353-358 (1987).
Iran XXV (1987).
Islam and the Modern Age XVII, 3, 4 (1986).
İslâm Ansiklopedisi 140-144 (1986).
Islàm Storia e Civiltà VI, 19, 20 (1987).
Islamic Culture LXI, 1 (1987).
Israel Exploration Journal XXXVII, 1 (1987).
The Israel Museum, Jerusalem News September-December (1986); January-July (1987).
The Israel Musem Journal VI (1987).
Istanbuler Mitteulungen XXXVI (1986).
Istoriya Filosofiya Pravo 2 (1987).
Istoriya SSSR 4-6 (1987).
İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR 1-4 (1987).
Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts CII (1987).

Jahrbücher für Geschichte Ost Europas XXXV, 1, 2 (1987).
Janus LXXII, 4 (1985).
Journal Asiatique CCLXXV, 1-2 (1987).
Journal des Savants 1-3 (1986).
Journal of Archaeological Science XIV, 4, 5 (1987).
Journal of Asian and African Studies XXXIII (1987).
Journal of Cuneiform Studies XXXIX, 1, 2 (1987).
Journal of Near Eastern Studies XLVI, 2, 3 (1987).
Journal of the American Oriental Society CVII, 2, 3 (1987).
Journal of the Economic and Social History of the Orient XXX, 2, 3 (1987).
Journal of the History of Biology XX, 2, 3 (1987).
Journal of Human Evolution XV, 6, 7 (1986).
Journal of the Royal Asiatic Society 1 (1987).
Journal of Turkish Studies X (1986); XI (1987):

X—M. BERİNDEİ, *L'Empire Ottoman et la "Route Moldave" Avant la Conquète de Chilia et de Cetatea-Albâ (1484).* S. 47.
A. COMEN, *Ritual Murder Accusations Against the Jews During the Days of Suleiman the Nagnificent.* S. 73.
Ö. ERGENÇ, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri.* S. 87.
C. V. FINDLEY, *Factional Rivalry in Ottoman Istanbul: The Fall of Pertev Paşa, 1837.* S. 127.
C. M. FLEISCHER, *Preliminaries to the Study of the Ottoman Bureaucracy.* S. 135.
M. GERBER, *Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries.* S. 143.
T.M. KUN, *Some Notes on Ottoman Mufassal Defter Studies.* S. 163.
C. KAFADAR, *A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima.* S. 191.
K. KREİSER, *İcâreteyn: Zur "Doppelten Miete" Im Osmanischen Stiftungswesen.* S. 219.
İ. M. KUNT, *Ottoman Names and Ottoman Ages.* S. 227.

XI—B. LEWIS, *Slade on the Turkish Navy.* S. 1.
R. MANTRAN, *Un Document sur la Cizye à Istanbul à la fin du XVIIe Siècle.* S. 11.
R. MURPMEY, *The Ottoman Centuries in Iraq: Legacy or Aftermath? A Survey Study of Mesopotamian Hydrology and Ottoman Irrigation Projects.* S. 17.
G. NECİPOĞLU-KAFADAR, *The Account Book of a Fifteenth-Century Ottoman Royal Kiosk.* S. 31.

İ. ORTAYLI, *Reforms of Petrine Russia and the Ottoman Mind.* S. 45.
V. OSTAPCMUK, *Five Documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea Against the Cossacks (1639).* S. 49.
Ş. TEKİN, *Altun Yaruk'un 20. Bölümü İligler Qanlarning Köni Törüsin Aymaq (= Rajaşastra).* S. 133.
I. WALLERSTEIN, *Some Reflections on the Future of Ottoman Studies.* S. 235.
A.E. ZACMARIADOU, *Lauro Quirini and the Turkish Sandjaks (ca. 1430).* S. 239.

Keesing's Record of World Events XXXIII, 6-11 (1987).
Kelime 2, 4, 5, 7 (1986).

Kemalist Ülkü 224-230 (1987).

224—H. HÜRKAN, *Mustafa Kemal'e Tutsak Olmak Bile Bir Şeref Sayılır -2-.* S. 8.
M. YAZICI, *Çanakkale Zaferi T.C. Devlet'nin Kurulmasına Giden Yoldur.* S. 15
225—M. UĞRAŞKAN, *Sakarya Meydan Savaşı.* S. 3.
227—Y. KOÇAK, *Türk İktisadi Tarihine Bir Bakış.* S. 21.
228—F. GİRİTLİOĞLU, *Atatürk Laisizmi.* S. 14.
229—C. GÜRLER, *On Kasım.* S. 9.
İ. KAYACAN, *Atatürk ve Laiklik.* S. 26.
F. GİRİTLİOĞLU, *Atatürk Laisizminin Koruması -2-.* S. 28.
230—M.UĞRAŞKAN, *Ankara'nın Başkent Oluşu.* S. 3.
F. GİRİTLİOĞLU, *Atatürk Laisizmi -3-.* S. 14.
S. ŞEHİDOĞLU, *Cumhuriyet Döneminde İç Ayaklanmalar.* S.32.

Kıbrıs XXXVIII, 54, 56, 58-79 (1987).
Kiryat Sefer LXVIII, 3-4 (1985).
Kitap Dergisi 9 (1986).
Kuzey Kıbrıs 395-406 (1987).
Letopis XXXVII (1987).
Levèltàri Közlemènyek LVI, 2 (1985).
Le Livre Mongrois XXIX, 2, 3 (1987).
Ljetopis 89 (1986); 90 (1987).
Lumea 26, 28, 30-37, 38-40, 42, 44, 47-49, 51 (1987).
Maden Tetkik ve Arama Dergisi 105-106 Ekim (1985); Nisan (1986).
Madrider Mitteulungen 27 (1987); 27 (Beilage zu Band) (1987).
Man XXII, 2, 3 (1987).
Mèmoires et Documents LII (1987).
The Metropolitan Museum of Art Bulletin Spring (1987); XLV, 1 (1987).
The Middle East Journal XLI, 3, 4 (1987).

Middle East Studies Association Bulletin XXI, 1 (1987).
1—Z. ÇELİK, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Centry.* S. 28.
Milli Kültür 59 (1987).
S. KOCA, *Selçuklularda Hâkimiyet ve Kültür Mücadeleleri.* S. 58.
A. V. ECER, *Atatürk'ün Cumhuriyetçilik İlkesi ve Etkileri.* S. 77.
Milliyet Sanat Dergisi 171-182 (1987).
Mitteilungen 81, 82, 84, (1987).
Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien CXVI (1986).
Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin CXIX (1987).
Mongolian Studies II (1975); III (1976); IV (1977); V (1978-1979); VI (1980); VII (1981-2); VIII (1983-84); IX (1985-86).
Monumentet 2 (1986); 1 (1987).
New Cyprus III, 5, 9, 10, (1987).
Newsletter 14, 15 (1987).
Muslim Education Quarterly IV, 4 (1987); V, 1 (1987).
Nato Dergisi 1 (1987).
Newspot 27-36, 38-47, 49-52 (1987).
Neeuerwerbungen Vorderer Orient 6-11 (1987).
Nouvelles de L'Inde 261 (1987).
Novayai Noveyşaya Istoriya 3-6 (1987).
Orient XXVII, 4 (1986).
Orientalia LVI, 2, 3 (1987).
Orientalistische Literaturzeitung LXXXII, 3, 4 (1987).
Oriente Moderno LXV, 7-9, 10-12 (1985).
ODTÜ Gelişme Dergisi XIV, 1-3 (1987).
Österreichische Osthefte XXIX, 2 (1987).
Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XC, 2-4 (1987).
The Philosophical Review XCVI, 2-4 (1987).
Philosophy and History XX, 2 (1987).
Praehistorische Zeitschrift LXII, 1 (1987).
Procee Dings of the Society of Antiquaries of Scotland CXV (1985).
Przeglad Orientalistyczny 3-4 (1986).
The Quarterly Index Islamicus XI, 3 (1987).
Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society XXXV, 2, 3 (1987).
Rad XIII, 423 (1986).
Referativniy Jurnal V, 3, 5 (1987).
Review X, 4 (1987).
Revista Arhivelor XLIX, 2, 3 (1987).
Revue d'Assyriologie et d'Archèologie Orientale LXXXI, 1 (1987).

Revue de Synthèse CVIII, 2 (1987).
Revue des Archèologues et Historiens d'Art de Louvain XVIII (1985).
Revue des Etudes Byzantines XLV (1987).
Revue des Etudes Sud-Est Europeennes XXV, 3 (1987).
Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine XXXIV, 1-3 (1987).
Revue Roumaine d'Etudes Internationales XXI, 2, 3 (1987).
Rivista Degli Studi Orientali LVIII, 1-4 (1984).
Romania Pages of History XII, 3 (1987).
Romanian News 26, 28, 30-36, 38-40, 44, 47-49, 51 (1987).
Ruberto Carola XXXIX, 76 (1987).
Sachsen-Anhalt (1983-1984).
Saçak 42-47 (1987).
Saeculum XXXVII, 2, 3-4 (1986).
Schweizerische Zeitschrift für Geschichte XXXVI, 1-3 (1987).
Scripta Minora (1986-1987).
Selçuk Dergisi I (Özel Sayı) 1 (1985); II, 1 (1986):

I—H. CİN, *Atatürk ve Gençlik.* S. 7.
H. ÖZGEN, *Atatürk Öncesi ve Atatürk Döneminde Türk Kadını.* S. 21.
Ö. GÖÇGÜN, *Atatürk İdeolojisi ve Gençlik.* S. 47.
M. A. ZİYAGİL, *Atatürk ve Spor.* S. 101.
O. AYDIN, *Atatürk'ün Milli Kültür Görüşü ve Günümüz Milli Eğitimine Mesajları.* S. 105.
II—B. ÖGEL, *Türkiye Selçuklularında Devlet ve Ordu Mehteri.* S. 1.
M. A. KÖYMEN, *Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi.* S. 21.
E. MEMİŞ, *Anadolu'nun Eski Şark ve Eski Garp Dünyaları Arasındaki Yeri.* S. 59.
Ş. UÇAR, *Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara.* S. 65.

Silahlı Kuvvetler Dergisi CVI, 310-312 (1987):

310—İ. SAKARYA, *İstiklal Mücadelemiz Sırasında Karadeniz Kıyılarında Rum ve Ermeni Faaliyetleri.* S. 23.
M. ERENDİL, *Erzurum ve Sivas Kongreleri.* S. 33.
Y. ERCAN, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Duraklamanın ve Gerilemenin Nedenleri.* S. 65.
311—C. ÖZKAN, *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk-Yunan İlişkileri.* S. 5.
M. ERENDİL, *Sakarya Meydan Muharebesi.* S. 59.
N. ÖZSELÇUK, *Yunan Kaynaklarına Göre Sakarya Muharebesi.* S. 73.
312—M. IŞIK—Y. AKTAR, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne.* S. 22.

M. AKSOY, *Atatürk'ün Milli Dış Politikasının Amaç ve İlkeleri.* S. 28.
M. E. VAROL, *Atatürkçülüğün Temel Görünümü.* S. 34.
M. ERDOĞAN, *Ermeni Yalanları ve Bunların Türklerce Çürütülmesi Ermeni Katliamları ve Tarih Yazma.* S. 40.

Slovenskà Archeològia XXXV, 1 (1987).
Sovet Türkmenistanının Ayalları 1-3 (1987).
Sovetskaya Arkeologiya 3, 4 (1987).
Sovetskaya Tyurkologiya 6 (1986); 1-3 (1987).
Speculum LXII, 2-4 (1987).
Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XXVI (1987).
Studia Albanica XXIV, 1 (1987).
Studia Orientalia LIX, LX (1987).
Studijnè Zvesti 22 (1986).
Studime Filologjike XL, 4 (1986); XLI, 1 (1987).
Studime Historike XLI, 1 (1987).
Stvdia Islamica LXV (1987).
Syria LXIII, 1-2, 3-4 (1986); LXIV, 1-2 (1987).
Szàzadok CXX, 1-3 (1986).
Şişe Cam 149-151 (1987).
Tarbiz LVI, 1 (1986); LVI, 2, 3 (1987).
Tarih ve Toplum 43-48 (1987).

43—K. PAMUKCİYAN, *Kanuni Sultan Süleyman'ı Ölümden Kurtaran Ermeni.* S. 16.
A. KUTLU, *Hatay Devleti'nden Hatay İline.* S. 19.
N. AKBAYRAK, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Millî Bayramlar.* S. 31.
45—O. KOLOĞLU, *Osmanlı Devleti'nde Tröstler ve Basın I.* S. 9.
46—G. EMRE, *300 Yıllık Geçmiş Berlin'de Türkler.* S. 9.
A. GİZ, *Fransa Kraliyet Ailesi ile Osmanlı Hanedanı Arasındaki Hayali İlişki ve Nakşidil Sultan.* S. 29.
R. ANMEGGER, *Bir Hıristiyan ve İki Ermeni Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları (Düşünceler ve Örnekler) I.* S. 54.
47—R. ANMEGGER, *Bir Hıristiyan ve İki Ermeni Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları (Düşünceler ve Örnekler) II.* S. 17.
İ. ARAR, *Yakın Tarihimizden Portreler Macera Dolu Bir Hayat: Vehib Paşa.* S. 23.
F. ÇOKER, *Osmanlı Bahriye'sinde İngiliz Islah Heyetleri.* S. 48.
48—K. PAMUKCİYAN, *Osmanlı Döneminde Fotoğrafçılık.* S. 27.
N. SAKAOĞLU, *Yeni Türkiye'nin İlk Sınırları, İlk Vilayetleri.* S. 30.
İ. ARAR, *Yakın Tarihimizden Portreler Macera Dolu Bir Hayat: Vehib Paşa.* S. 41.

S. ÖZBARAN, *Osmanlı Arşivi ve Tarihin Geleceği.* S. 49.

Tebliğler Dergisi, L, 2237-2239, 2241-2245, 2247 (1987).

Toyo Bunka Nenpo 60 (1985).

Toyo Bunko Sho-Mo 18 (1987).

The Toyo Gakuho LXVIII, 1-2, 3-4 (1987).

The Tōyōshi-Kenkyu XLVI, 1 (1987).

Törtènelmi Szemle XXIX, 2 (1986)

Turcica XVIII (1986).

B. ARBEL—G. VEINSTEIN, *La Fiscalite Vènèto-Chypriote Au Miroir de la Lègislation Ottamane: Le Qanunname de 1572.* S. 7.

S. FAROQHI, *Town Officials, Timar-Holders, and Taxation: The Late Sixteenth-Centry Crisis as Seen From Çorum.* S. 53.

A. AREL, *Image Architecturale et Image Urbaine Dans Une Sèrie de Bas-Reliefs Ottomans de la Règion Èqeenne.* S. 83.

F. DE JONG, *The Turks and Tatars in Romania. Materials relative to their history and notes on their present-day condition.* S. 165.

R. DOR, *Les Kırghız de Turquie.* S. 191.

G. GROC, *Les Mutations du XIXe Siècle Ottoman a Propos D'un Ouvrage Rècent.* S. 203.

R. OLSON, *The Young Turks and the Jews: A Historiographical Revison.* S. 219.

Türk Dili LII 423-425 (1987).

Türk Kültürü XXV, 291 (1987).

Türk Yurdu VIII, 2 (1987).

Türkiye Bibliyografyası 6-8 (1987).

T.C. Devlet Yayınları Bibliyografyası XVI, 12 (1986); XVII, 1-4 (1987).

Türkiye Makaleler Bibliyografyası 2, 3 (1986).

Ugarit-Forschungen XVIII (1986).

Ulster Journal of Archaeology XLIX (1986).

Vestnik Drevney Istorii 2-4 (1987).

Vestnik Leningradskogo Universiteta II, 1-3 (1987).

Voprosi Istorii 5-11 (1987).

Vostokovedenie 13 (1987).

Die Welt des Islam XXVII, 1-3 (1987).

Die Welt des Orients XVII (1986).

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes LXXVI (1986); LXXVII (1987).

Wissenschaftliche Zeitschrift XXXVI, 3, 4 (1987).

The Yale Review LXXVI, 2 (1987).

Yankı 849-874 (1987).

Yeni Forum 188-199 (1987).
Yeni Gündem 70-95 (1987).
Zakhmets Ayal 4-10 (1987).
Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXXXVII, 2 (1987).
Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie LXXVI, 2 (1986); LXXVII, 1 (1987).
Zeitschrift für Balkanologie XXIII, 1 (1987).
Zeitschrift für Kulturaustausch XXXVII, 2, 3 (1987).
Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik LXVIII, 69, 70 (1987).
Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XLIV, 2, 3 (1987).
Zion LII, 1-2 (1987).

Propriétaire et rédacteur en chef :
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes: **Page**

ÜNAL, AHMET: Hittite Architect and a Rope-Climbing Ritual (en anglais) 1469
COŞKUN, DOÇ. DR. YAŞAR: *ḫupurni*, un terme spécifique dans le Contexte des Relations entre Anatolie et Mésopotamie (en turc) 1505
ROGERS, DR. G. M.: The Crisis of the Third Century A.D. (en anglais) .. 1509
TERZİ, DR. MUSTAFA ZEKİ: L'Administration centrale et les Classes de l'Armée de Terre des Abbassis (en turc) 1527
KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY: Alâeddin Keykubad le Grand, sultan seldjchoukide et la Défense de l'Anatolie (en turc) 1539
DEMİRKENT, PROF. DR. IŞIN: La Victoire de Hittin et les Répercussions dans l'Occident de la Conquête de Jérusalem par les Musulmans (en turc) 1547
———: Der Sieg von Hittîn und die Eroberung Jerusalems durch die Moslems im Spiegel der westlichen Darstellung (en allemand) 1557
ÖZBEK, DOÇ. DR. METİN: La Trépanation (L'Opération qui consiste à Perforer le Crâne) à la basse Epoque Byzantine (en turc, avec 4 illustrations) 1567
YÜKSEL, DOÇ. DR. AZMİ: Une Poésie anonyme adressée à Bayazid II envoyée d'Andalousie (en turc) 1575
MARTAL, ABDULLAH: Les Voyages fluviaux dans l'Empire ottoman au XVIe Siècle (en turc, avec 20 documents) 1585
KURAY, YRD. DOÇ. DR. GÜLBENDE: Un Machiavel turc: Koçi Bey (en turc) 1655
İLTER, FÜGEN: Les Bâtiments chrétiens dans l'Architecture ottomane du XIXe Siècle: Les Eglises de Germir et d'Endüllük dans la Région de Kayseri (en turc, avec 37 illustrations) 1663
ÇAM, YRD. DOÇ. DR. NUSRET: Le Problème de l'Estrade et les Estrades mobiles dans les Mosquées de Gaziantep (en turc, avec 21 illustrations) 1683
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: L'Entrevue Mustafa Kemal-Lawrence d'après les Documents anglais (en turc) 1695
———: Mustafa Kemal-Lawrence Meeting in the Light of British Documents (en anglais) 1701
GÜREL, ZİYA: Les Chemins de Fer pendant la Guerre d'Indépendence turque (VIII) (en turc) 1707
TEKTAŞ, MEHMET: Rapport des Fouilles de Sauvetage de 1986 de la Sépulture des Anciens Çamlar de l'Amasya centrale (en turc, avec 14 illustrations et 1 document) 1715

Bibliographies:

KÁLDY-NAGY, GYULA: Yaşar Yücel: *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar. Kitab-i Müstetâb — Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn — Hırzü'l-Mülûk* 1721
Livres et Revues reçus à la Bibliothèque de la Société de l'Histoire Turque dans la Seconde Moitié de 1987 1723

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LII No. 205

Dècembre 1988

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HIS

1 9 8 9

EREN Tel: (212) 252 05 60 Fax. 243 30 16
23-04650